ئابدۇكېرىم راخمان

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەزەرىيىسى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى

گابدۇكېرىم راخمان

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نەزەرىيىسى

1

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات پاكولتېتى
ئۈرۈمچى 1983 - يىل

ئاپتوردىن

شىنجاڭدىكى ھەر قايسى ئالى مەكتەپلەرنىڭ تىل-ئەدەبىيات پاكولتېتلىرى ئۇچۇن تۇزۇلگەن «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نەزىرىيسى» ناملىق بۇ قوللانمىنىڭ مەيدانغا كېلىشى تېخى تۇنچى قېتىملىق تەجرىبىدۇر.

بۇ قوللانمىنى ئىشلەشتە ئېلىمىزنىڭ ۋە چەتئەللەرنىڭ فولكلۇرشۇناسلىققا ئائىت ئىلمى-نەزىرىيۋى ماتېرىياللىرى كوپ ياردەم بەردى. بولۇپمۇ ئېلىمىزنىڭ ئاتاغلىق خەلق ئەدەبىياتشۇناسى فراپېسسۇر جوڭ جىگۇن تۇزگەن «خەلق ئېغىز ئەدەبىيات نەزىرىيسى» (شاگىخەي ئەدەبىيات-سەنئەت نەشرىياتى 1981-يىل نەشرى) بىلەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1982-يىل نەشرى قىلىنغان «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئاساسلىرى» ناملىق كىتاپلاردىن بىۋاستە پايدىلىنىلدى ۋە مۇئاپىق مەزمۇنلىرى سىڭدۇرۇلدى.

فولكلۇرشۇناسلىق ئىلمى ئۇمۇمەن ئاۋام خەلقنىڭ ئەقىل-پاراسىتى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن پۈتكۈل ماددى ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتلىرىنى ئوز ئىچىگە ئالغاچقا، ئۇنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ. لېكىن بۇ قوللانمىدا پەقەت خەلقنىڭ ئاغزاكى ئىجات قىلغان ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ ئوزىگە خاس قانۇنىيەتلىرى يەكۈنلەندى.

بۇ قوللانمىنىڭ كېيىنكى قىسىملىرى (تۇر ۋە ژانىر قىسمى) ئاساسەن ئوزىمىزگە بىر قەدەر تونوشلۇق بولغان ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىنى نۇقتا قىلغان ھالدا، مۇمكىن قەدەر قىرىنداش خەلقلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىغا ئېتىۋار بېرىلدى. شۇنىڭدەك ماتېرىياللارنىڭ ناھايىتى ئاز توپلانغانلىغى ۋە بۇ ھەقتىكى ئۇگىنىش ھەمدە تەتقىقاتنىڭ تېخى بەكمۇ ئاجىزلىغى سەۋەپلىك ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئورۇن-ئادەت، مەۋسۇم-مۇراسىم، ئېتىنوگرافىك مىللى شەكىللەر قاتارلىق بەزى تۇرلىرى كىتابتا مەخسوس باپ سۈپىتىدە بىرىلمىدى.

بۇ كىتابنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە پايدىلىق مەسلىھەتلىرى بىلەن ھەر تەرەپتىن كونكرېت ياردەم بەرگەن ۋە قىزغىن قوللىغان بارلىق ئۇستازلار ۋە يولداشلارغا كەمىنە ئاپتۇر سەمىمى مىننەتدارلىغىنى بىلدۈرىدۇ.

ھورمەت بىلەن

ئاپتوردىن

مۇندەرىجە

1 - باپ

مۇقەددىمە: خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ دائىرىسى 1

2 - باپ

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسى ئالاھىدىلىكلىرى 2

3 - باپ

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن ئىجتىمائى تۈزۈمۈشنىڭ مۇناسىۋىتى..... 29

4 - باپ

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتنىڭ مۇناسىۋىتى (فولكلۇر ۋە ئەدەبىيات) 46

5 - باپ

ھەر قايسى مىللەتلەر ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئوز ئارا ئالماشقان ۋە تەسىرى..... 89

6 - باپ

خەلق ئەدەبىياتچىلىرى ۋە سەنئەتكارلىرى 109

7 - باپ

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش ۋە رەتلەش مەسىلىسى..... 142

ئىككىنچى قىسىم

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ژانىر ۋە تۈرلىرى 166

8 - باپ

قوشاقلار 169

9 - باپ

ماقال - تەمسىللەر 285

10 - باپ

تېپىشماقلار 308

11 - باپ

ئەپسانە - رىۋايەتلەر..... 319

12 - باپ

ھېكايە - چوچەكلەر 339

13 - باپ
لەتىپە ۋە چاقچاقلار 368
14 - باپ
خەلق داستانلىرى 390
15 - باپ
ئەلنەغمە تىياتىرى (مەددادھلىق ــ غەزەلخانلىق ئەدەبىياتى) 419
16 - باپ
بالىلار فولكلورى..... 429
قوشۇمچە:
خاتىمە..... 439
بىبلىئوگرافىيە 443

بىرىنچى قىسىم

1 باب

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ دائىرىسى

«خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى توغرىسىدىكى ئومۇمى چۈشەنچە» - جۈملىگە ئەدەبىيات كەسىپىنىڭ ئاساسى نەزەرىيە دەرسلىرىدىن بىرى. ئۇ، ئاساسەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئاساسىي نەزەرىيىسىنى ئۆگىنىش، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئالاھىدىلىگىنى تونۇش، ئۇنىڭ ئىجتىمائى تۈرمۇشتىكى ۋە ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئورنى ۋە رولىنى چۈشۈنۈش، ھەر مىللەت خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز-ئارا تەسىرى ۋە ئېتنىك ئالاھىدىلىگى، خەلق سەنئەتكارلىرى پائالىيىتىنىڭ خەلق ئەدەبىياتى تەرەققىياتىدىكى رولى، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ھەرقايسى ژانىرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاش، رەتلەش، تەتقىق قىلىشنىڭ ئۇسۇل، پرىنسىپلىرى... قاتارلىقلارنى پۈختا ئېگەللەشنى ئاساس قىلىدۇ. شۇ ئارقىلىق خەلق ئەدەبىياتىنى يەنمۇ بىر قەدەر ئومۇميۈزلۈك، سىستېمىلىق چۈشىنىش ئاساسىدا خەلق ئەدەبىياتى بىلەن شۇغۇللۇنۇش ئىختىدارىمىزنى ئوستۇرۇش بىلەن ئۇزىمىزنىڭ ئەدەبىيات ھەم تىل توغرىسىدىكى بىلىملىرىمىزنى تولۇقلاش ۋە ئوستۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ، ھەمدە شۇ جەھەتتە چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بېرىشىمىز ئۈچۈن ئاساس سالىدۇ.

«خەلق ئەدەبىياتى نەزەرىيىسى» كۇرسىنىڭ ئىلمىلىككە ئىگە بولغان مۇكەممەل بىر پەن. ئۇنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسىنى پۈختا ئېگەللەش ئۈچۈن ئالدى بىلەن مەيدان، كۆز قاراش ۋە ئۇسۇلنى توغرىلاش زۆرۈر. شۇ مەقسەتتە بۇ مەسىلە ئۈستىدە توۋەندە ئايرىم توختىلىمىز.

§ 1 - خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۇقۇمى ۋە دائىرىسى.

خەلق ئەدەبىياتى — پۈتۈن ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان بىر تەرەپ قىسمى. ئۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ كوللېكتىپ ئىجات قىلغان تىل سەنئىتى.

خەلق ئەدەبىياتى تەتقىقاتى خەلقارالىق ئېلىم بولۇپ، ئۇ فولكلورنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبكتى قىلىدۇ. ئۇ ئىنگلىزچە «folk» (خەلق) ۋە «Lore» (پەن - پارامەت، دانىشمەنلىك) دېگەن ئىككى سۆزدىن قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ لوغەت مەنىسى — «خەلقنىڭ ئىقتىل پارا-

سىتى» دىمەكتۇر. بۇ ئاتالغۇنى تۇنجى قېتىم 19 - ئەسىردە ئوتتۇرا ئەنگلىيەنىڭ مەشھۇر ئەدەبىياتشۇناسى ۋىلىيام توملس (W.e.Thoms) 1846 - يىلى يازغان بىر كىتاۋىدا ئوتتۇرىغا قويغان. شۇنداق باشلاپ فولكلور شۇناسلىق خەلقارا ئىلىم كاتېگورىيىسىگە كىردى. بىزدە يېقىنقى بۇيان فولكلور شۇناسلىق ئورنىغا «خەلق ئېغىز ئەدەبىيات ئىلمى» دېگەن نام قوللۇنۇلغان. ئەمما ئۇ فولكلورنىڭ پۈتكۈل مەنانسىنى ئىپادىلەپ بېرەلمەيدۇ، شۇڭا خەلقارا ئورتاق نام بويىچە «فولكلور» دەپ قوللانىلىدۇ. «فولكلور» دېگەندە ئاساسەن، خەلق ئاغزاكى پوئېتىك ئىجادى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. خەلق سەنئىتىنىڭ باشقا تۈرلىرى، مەسىلەن، مۇزىكا سەنئىتى، ئۇسۇل سەنئىتى، ھونەر سەنئىتى ۋە باشقىلار بىز قوللىنىۋاتقان تارمەنىدىكى فولكلۇر دائىرىسىگە كىرگۈزۈلمەيدۇ. لېكىن خەلق ئاغزاكى پوئېتىك ئەسەرلىرىدە مۇزىكا، ناخشا - ئۇسۇل، تىياتىر سەنئىتى ئىلمىنتلىرى قوشۇلۇپ كېتىدۇ. شۇ سەۋەپتىن فولكلۇر ئونۇبرسال (سنكرېتىك) سەنئەت دېيىلىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا فولكلۇر ئەسەرلىرى خەلق سەنئىتىنىڭ باشقا تۈرلىرىدىن ئۇزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى ئارقىلىنىپ تۇرىدۇ. خەلق ئاغزاكى پوئېتىك ئىجادى ئۇزاق دەۋرلەردىن بېرى تارىخنىڭ ھەمراسى، ئۇنىڭ تولۇق ئەكس سادالىسى بولۇپ كەلگەن. ئۇ تارىخى ۋەقەلەرنى خەلق ئاممىسىنىڭ چۈشەنچىسى، نۇقتىنەزىرى، پوزىتسىيىسى بويىچە بەدىئى پورمىلاردا باھالايدۇ.

خەلق ئاغزاكى پوئېتىك ئىجادىنى ئۆگەنگۈچى، تەكشۈرگۈچى پەن فولكلۇر شۇناسلىق Folklorxunaslik دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى فولكلۇر ئەسەرلىرى بىلەن بىر قاتارچە پەنلەر شۇغۇللىنىدۇ، مەسىلەن: تارىخچىلار تارىخى ۋەقەلەرنىڭ خەلق ئاغزاكى ئىجادىدا قانداق ئەكس ئەتكەنلىكىنى ئۆگىنىدۇ، ئېتنوگرافىيىچىلار خەلق ئاغزاكى ئىجادىدىكى ئورۇپ ئادەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەرنى ئۆگىنىدۇ؛ سەنئەتشۇناسلار فولكلۇر ئىچىدىكى موزىكا، ناخشا - ئۇسۇل، ئۇيۇن ۋە باشقىلارنى ئۆگىنىدۇ؛ تىلشۇناسلار خەلق ئىجادى تىلىنىڭ لەھجە (شىۋە) ۋە دىئالېكىتلىرى بىلەن، ئەدەبىياتشۇناسلار فولكلۇر ئەسەرلىرىنىڭ يازما ئەدەبىيات بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى تەكشۈرىدۇ ۋاھاكازالار.

خەلق ئەدەبىياتى دېگەن بۇ ئۇقۇم جۇڭگوغا «4 - ماي» دىن كېيىنلا تارقىلىشقا باشلىدى. «فولكلۇر» نى خەنزۇچىغا دەسلەپ تەرجىمە قىلغانىدا «خەلقنىڭ سادىدا ئەدەبىياتى» («民俗学») دەپ ئىزاھلىدى.

تارىخى ماتېرىيالىزىمنىڭ ئاساسى قائىدىلىرى خەلق ئەدەبىياتى تەتقىقاتى ئۈچۈن كەڭ يول ئېچىپ بەردى. ماركس بىلەن ئېنگېلس گەرچە مەخسۇس خەلق ئەدەبىياتى ساھەسىدە سوزلىمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ سىياسى - ئىقتىسات، پەلسەپە، تارىخ قاتارلىق ئەسەرلىرىدە خەلق ئەدەبىياتى تەتقىقاتىدىكى تارىخى ماتېرىيالىزملىق نوقتىنەزەر ئۈچۈن ئاساس يارىتىپ بەردى. ماركس بىلەن ئېنگېلس ئوزلىرىمۇ خەلق ئەدەبىياتىغا ناھايىتى قىزىقتى ۋە ئۇنىڭ قىممىتىنى يۇكسەك باھالىدى. ماركسنىڭ «سىياسى - ئىقتىسات ئىلمىگە تەنقىد» كە كىرىش سوز» دېگەن ئەسىرىدىكى گىرىك ئەپسانىلىرى ۋە تارىخى قو-

شاقلىرى توغرىسىدىكى پىكىرلىرى ئېنگېلىسنىڭ «دىيورىڭغا قارشى» دېگەن ئەسىرىدىكى دىنىڭ ماھىيىتى ۋە چوچەكلەردىكى ئوبرازلارنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدىكى تەھلىللىرى بۇنىڭ جانلىق مىسالى. ماركس ئوقۇۋاتقان مەزگىللەردىلا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا قىزىقىش ۋە ياۋروپادىكى بىر قانچە مىللەتلەرنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى قېتىقىنىپ ئۇگەنگەن ئىدى. 1839 - يىلى ماركس ئوزىنىڭ سويگەن قىزى يېنىڭاۋستىخلونغا ئاتاپ بىر پارچە كىتاپچە تەقدىم قىلىدۇ. ئۇنىڭدا ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ 19 كوبلىت قوشىغى تاللاپ كىرگۈزۈلگەن، كىرىش سوزىدە ماركس ئوز قەلىمى بىلەن «مەن گىرمان، چېخ، ئىسپان، لاتىنىيە، پولەك، ئالبان خەلق قوشاقلىرى ئىچىدىن ئوزەمگە ياقىقان ئەڭ ياخشىلىرىنى تاللاپ سىزگە تەقدىم قىلدىم» دەپ يازغان ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر كوبلىت قوشاقتا مۇنداق مەزمۇن بار:

ئەقىدەم شۇ، ھاياتىمدا بىرلا سەن،
يۇرۇگۈمنىڭ قېنى سەن دەپ تونۇيمەن.
ساداقەتتىن ئارتوق لەززەت يوق ماڭا،
گۈل شىخىدا ئىچىلغان بىر غونچىمەن.

ۋ.ئى. لېنىن روس خەلق چوچەكلىرىنى ئوقۇپ تۇرۇپ: «ھەقىقى ھالدىكى خەلقنىڭ ئىجادىي دى» ① دېگەن ئىدى. بۇ دانا مۇلاھىزە خەلق ئىجادىنىڭ ئىجتىمائى ماھىتىنى بەلگىلەيدۇ. چۇنكى ماركسىزىم - لېنىنىزىم كىلاسسىكلىرى تارىخنىڭ ياراتقۇچىسى بولغان مەھنەتكەش خەلق ئۇندا قىلا يەنە سوز سەنئىتىنىڭمۇ ياراتقۇچىلىرىدۇر، دەپ تەلىم بىرىدۇ. «بۇ سەنئەتنىڭ پەيدا بولىشىغا سەۋەپ بولغان نەرسە كىشىلەرنىڭ ئەمگەك تەجرىبىسىنى ئاغزاكى شەكىللەردە تەشكىل قىلىشقا بولغان ئىنتىلىشلىرىدۇركى، بۇلار بېيىتىلار، ماقاللار، تەمسىللەر، قەدىم زامانلارنىڭ مەھنەتكە دائىر شېئىرلىرى شەكىلدە خاتىرىگە مەھكەم ئۇرنۇشۇپ قالغان»②
خەلق ئەدەبىياتى تەتقىقات ساھەسىدە بولۇپمۇ م. گوركىنىڭ توھپىسى ناھايىتى زور بولدى. ئۇ ماركسىزىمنىڭ تۈپ نوقتىنەزەرلىرىگە ئاساسەن، خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى رولىغا يۇقۇرى باھا بەردى. خەلق ئەدەبىياتىنىڭ خاراكتېرىنى ماركسىزىملىق نوقتىنەزەر ئاساسىدا بىكىتتى. خەلق ئەدەبىياتىنىڭ نېمە ئىكەنلىگىگە ئىلمى تەبىر بەردى. ئۇ: «فولكلور-خەلق، مۇھىمى ئەمگەكچى ئاممىنىڭ ئېغىز ئىجادى»، «خەلق ئەدەبىياتى ئەمگەكچى خەلق ۋە ئۇلارنىڭ ئەمگىكى بىلەن ئىجتىمائى تەجرىبىلىرى ئىچىدىن چىقىرىلغان بىلىملەرنىڭ يەكۈنى» دەپ كورسەتتى. فولكلۇر ھەققىدىكى گوركىنىڭ بۇ تەبىرى سوۋېت خەلق ئەدەبىياتشۇناسلىرىنىڭ (چىچىلوۋ، بوگدانوۋ...) زور ئېتىۋارىغا ئېرىشتى، مۇشۇ ئاساستا مەمىلىكىتىمىزدە 30 - يىللارغا كەلگەندە لۇشۇن ماركسىزىمچە خەلق ئەدەبىياتى نەزىرىيىسىنى

① «ئوزبېك خەلق ئاغزاكى پوئېتىك ئىجادى» تاشكەنت. 1980 - يىل نەشرى 9 - بەت.

② م.گوركى: «ئەدەبىيات توغرىسىدا» تاشكەنت. 1962 - يىل نەشرى. 337 - بەت

قوغداپ لیاق شجۇ قاتارلىقلارنىڭ خەلق ئەدەبىياتى ۋە خەلق ئاممىسىغا ھۇجۇم قىلغان سەپسەتلىرىنى تەنقىت قىلدى، شۇنداقلا خەلق ئەدەبىياتىغا دائىر ھەرخىل مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلىپ ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەدەنىيەت يارىتىش ئىقتىدارىنى يۈكسەك باھالىدى. ئۇلار تارىخى ماتېرىيالىزىمنىڭ ئاساسى قائىدىلىرىنى يېتەكچى قىلىپ خەلق ئەدەبىياتى ئۇقۇمى ۋە ئۇنىڭ دائىرىسى مەسىلىسىنى پىرىنسىپ جەھەتتىن ھەل قىلىپ، خەلق ئەدەبىياتى تەتقىقاتى ئۈچۈن مۇستەھكەم ئاساس سېلىپ بەردى.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەمگەكچى خەلق ئىجادىيىتىنىڭ تىل سەنئىتىدۇر

گەرچە فولكلۇر دېگەن بۇ ئۇقۇم 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تىكلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن خەلق ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت ئەمگەكچى خەلقنىڭ تىل سەنئىتى قەدىمدىن مەۋجۇت ئىدى.

ماركسىزىم «ئەمگەكچى خەلق» دېگەن بۇ تارىخى ئۇقۇم، ئوخشىمىغان تارىخى باسقۇچلاردە ئوخشاش بولمىغان مەزمۇنلارغا ئىگە، دەپ قارايدۇ. مەسىلەن، ئىپتىدائى جەمئىيەتتە، سىنىپ تېخى پەيدا بولمىغاچقا، جەمىيەت ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى خەلق ھىساپلىناتتى. ئۇ چاغدا گەرچە يېزىق پەيدا بولمىغان بولسىمۇ، ئەمما تىل سەنئىتى ئاللىقاچان بارلىققا كېلىپ بولغان. ماركس: «مورگان «قەدىمقى جەمىيەت» كىتابىنىڭ ئۇزۇندىلىرى» دە «ئەڭ قەدىمقى ياۋايىلىق باسقۇچىدىلا ئىنسانلارنىڭ يۈكسەك دەرىجىگە مەنسۇپ بولغان تەرەققىياتى باشلانغان، يەنى تەپەككۇر، تەسەۋۋۇر، ھەمدە بۇنىڭ ئىنسانىيەت تەرەققىياتىدىكى مۇشۇنداق زور ئىختىدارى سەۋەبىدىن ئەپسانە، رىۋايەت قاتارلىق خاتىرىسىز ئەدەبىيات پائالىيىتى پەيدا بولۇشقا باشلىغان، ھەمدە ئۇ ئىنسانلارغا كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن» دېدى. لوشۇنمۇ بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزدا تېخى تىل بارلىققا كەلمىگەن مەزگىللەردىمۇ كوللېكتىپ ئەمگەك سادالىرىنىڭ بولغانلىقىنى سوزلەپ كېلىپ، ئۇنى ئالاھىدە «ئەيىۋ، ئەييۇچىلار» دېگەن نام بىلەن ئاتىدى.

دېمەك، ئىپتىدائى ئەدەبىياتنىڭ ھەممىسى ئېغىز ئەدەبىياتى بولۇپ، ئۇ پۈتكۈل جەمىيەت ئەزالىرىنىڭ كوللېكتىپ ئىجادىيىتىدىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ كېيىنكى دەۋر لەردە پەيدا بولغان يازما ئەدەبىيات بىلەن خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئورتاق مەنبەسى، شۇنداقلا ئەينى ۋاقىتتىكى جەمئىيەتنىڭ بىردىن - بىر ئەدەبىياتى.

ئىنسانىيەت سىنىپى جەمئىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىن، ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش ۋە مەدەنىيەت بىر قەدەم ئىلگىرلىگەن ھالدا تەرەققى قىلدى. سىنىپى جەمىيەتنىڭ ئىجتىمائى پورماتسىيىسى ھوكۇمرانلىق قىلغۇچى ۋە ھوكۇمرانلىق قىلىنغۇچى دەپ ئىككى سىنىپقا بولۇنگەندىن كېيىن، يېزىقتىن ئىبارەت بۇ قورالنى ھوكۇمرانلىق قىلغۇچى سىنىپ ئىگەللىۋالغاچقا، جىسمانى ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچى كەڭ خەلق ئاممىسى يېزىقنى ئىگەللەش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قالدى. شۇ سەۋەپتىن ئۇلار ئاۋالقىدەكلا ئىپتىدائى جەمىيەتتە باشلانغان ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلدى ۋە ئۇنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇردى،

داۋاملىق هالدا ئېغىز تىلىنى قۇرال قىلىپ ئاغزاكى ئەدەبىياتنىڭ خىلمۇ خىل تۈرلىرىنى ئىجات قىلدى ۋە تارقاتتى.

ئومۇمەن ئالغاندا، خەلق ئەدەبىياتى سىنىپىي جەمىيەتتە ناھايىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. ئۇ ئەكس ئەتتۈرگەن ئىجتىمائى تۈرمۇش ئىپتىدائى جەمىيەتتىكىدىن كەڭ ۋە كوپ تەرەپلىمىلىك، ئەلۋەتتە. بەدىئى شەكىل جەھەتتىن ئېيتقاندىمۇ يەنە نۇرغۇن يېڭى شەكىل ۋە يېڭى ژانىرلار بارلىققا كەلدى. دېمەك، سىنىپىي جەمىيەتتىكى خەلق ئەدەبىياتى رۇشەن سىنىپىي خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، ئۇ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ ئىدىئولوگىيە ھالەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ھېمىشە ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ كەمسىتىشى ۋە زىيانكەشلىگىگە ئۇچراپ، «ئوتتۇرىغا ئېلىپ چىققىلى بولمايدىغان ياۋايى مەدەنىيەت» دەپ تونۇلۇپ كەلدى. لېكىن خەلقنىڭ ئۇزۇل-كېسىل يوقىتىۋەتكىلى بولمىغىنىدەك، ئۇلارنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىنىمۇ ئۇجۇقتۇرۇۋەتكىلى بولمايدۇ، چۈنكى ئۇ، خەلقنىڭ مەنىۋى پائالىيىتى بىلەن زىچ باغلانغان ھالدا ھەر قايسى دەۋرلەردىكى ئىلغار يازما ئەدەبىياتقا مەيلى چوڭ مەيلى كىچىك بولسۇن ئۇزلۇكسىز تەسىر كۆرسىتىپ كەلدى. سىنىپىي جەمىيەتتە خەلق ئەدەبىياتى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەزگۈچى سىنىپلارغا قارشى كۈرەش قىلىش قۇرالى بولۇپ خىزمەت قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن كەسكىن سىنىپىي قارىمۇ-قارشىلىق ئىچىدە ھوكۇمران سىنىپلار بىر تەرەپتىن قوپاللىق بىلەن ئۇنى نابۇت قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن تۈرلۈك ئامالالار بىلەن بۇ خىل ئەدەبىيات شەكلى ئارقىلىق ئۇزلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداشقا ئۇرۇندى.

بىر تەرەپتىن سىنىپىي جەمىيەتتە ھوكۇمران ئەدەبىيە بولغان فېئودالىق ئەدەبىيە تەسىرى، يەنە بىر تەرەپتىن سىنىپىي جەمىيەتتە خەلق ئاممىسىنىڭ سىنىپىي چەكلىمىگە ئۇچرىشى تۈپەيلىدىن، مەزمۇن جەھەتتىن خەلق ئەدەبىياتىدا مۇرەككەپلىك بارلىققا كەلدى. بۇ ھال ماركسىزىملىق نۇقتىنەزەرگە ئاساسەن خەلق ئەدەبىياتى ئىچىگە ئارىلىشىپ قالغان فېئودالىق شاكاللارنى ئۇنىڭ ئىچىدىن تازىلاپ چىقىرىشنىڭ زورۇر ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى خەلق ئەدەبىياتى ھەرگىزمۇ ئەمگەكچى خەلق بىلەن دۇشمەنلىشىدىغان ئەسەرلەرنى ئوز ئىچىگە ئالمايدۇ.

پەقەت سوتسىيالىزم جەمىيىتىدىلا خەلق ئەدەبىيات تەتقىقاتى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن داغدام يول ئېچىلدى. شۇنىسى ئېنىقكى، سوتسىيالىزم مەزگىلىدە ئوزىدىن بۇرۇن پەيدا بولغان خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ كوپ قىسمى ئاۋۋالقىدەكلا تارقىلىپ يۈرمەكتە. ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدا مول خەلق ئەدەبىيات غەزىنىسى ساقلانماقتا. بۇ پاكىتلار خەلق ئەدەبىياتىنىڭ تولۇپ-تاشقان ھاياتى كۈچىگە ئىگە ئىكەنلىگىنى، باشقىتىن-ئاياق خەلقنىڭ قەلبىدە ياشاپ مەڭگۈ ئولمەيدىغانلىغىنى ئىسپاتلايدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا ئىجتىمائى تۈرمۇش خاراكتېرىنىڭ ئوزگىرىشىگە ماس ھالدا قەدىمقى دەۋرلەردىكىدەك فانتازىيىلىك ئەپسانە، رىۋايەتلەر بارلىققا كەلمىسىمۇ، لېكىن كوپ سانلىقى

خەلق ئەدەبىيات ژانىرلىرىنىڭ ھەممىسى يەنىلا خەلق تۇرمۇشىدا مەۋجۇت بولىدۇ ۋە يېڭى دەۋرىگە مۇناسىپ بولغان يېڭى ئېغىز ئەدەبىيات ئۈلگىلىرى (يېڭى خەلق قوشاقلار، ناخشا ـ مۇزىكىلار، يېڭى ماقال ـ تەمسىللەر، تېپىشماق، يېڭى لەتىپە... قاتارلىقلار) ئۈزلۈكسىز بارلىققا كېلىدۇ.

سوتسىيالىزىم جەمئىيىتىدە ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ مۇتلەق كوپچىلىگى ساۋاتلىق بولغاچقا، خەلق ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىيات ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تېخىمۇ قويۇقلىشىدۇ. سوتسىيالىزىم شارائىتىدىكى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ دائىرىسىنى بەلگىلىگەندە توۋەندىكىدەك نۇقتىلارغا دىققەت قىلىش كېرەك.

بىرىنچىدىن، سوتسىيالىزىم دەۋرىدىكى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئىجاتچىلىرى ئاساسەن كەڭ ئىشچى، دېخان، ئەسكەرلەر ۋە باشقا ئەمگەكچى زىيالىلار ۋە ئۇلارنىڭ كادىرلىرىدىن ئىبارەت. بۇگۈنكى كۈندە خەلق ئەدەبىياتىنىڭ يەنىلا ئىشچى، دېخان، ئەسكەرلەر ئاممىسى ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرىشى، ئۇلارنىڭ دولەت خوجايىنىغا ئايلانغانلىغى ۋە سوتسىيالىزىمنىڭ كىشىلەر قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغانلىغىدىندۇر. مۇشۇ نۇقتىدا كونا خەلق ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنى بىلەن يېڭى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنى بىر ـ بىرىدىن پەرق قىلىدۇ. يەنى يېڭى خەلق ئەدەبىياتىدا ئىدىيەۋى مەزمۇن جەھەتتىن يېڭى ـ يېڭى قىياپەت بارلىققا كېلىدۇ.

ئىككىنچىدىن، خەلق ئەدەبىياتى تارىختىن بېرى كەڭ خەلق ئاممىسى ئىچىدە تارقىلىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇ ئۇزۇنغا سوزۇلۇش خاراكتېرىگە ئىگە. شۇ سەۋەپتىن بۇگۈنكى يېڭى تارىخىي شارائىتتىمۇ ئۇ ئۇزۇنىنىڭ تراديتسىيىسىنى يوقاتماي ئېغىزدا ئىجات قىلىش، ئېغىز ئارقىلىق تارقىلىشتىن ئىبارەت بۇ ئاممىباپ شەكىل مەڭگۈ داۋاملىشىدۇ. ياكى خەلقنىڭ ساۋاتلىق بولىشىغا ئەگىشىپ، يېزىق ۋاستىسى بىلەن خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئۇزىگە خاس بەدىئى ئۇسلۇبى ۋە شەكلى ئاساسىدا مەيدانغا كېلىشىمۇ مۇمكىن. لېكىن، بەزى ئىشچى، دېخان ئاممىسىنىڭ ئادەتتىكى يازغۇچىلار ئەدەبىياتى شەكلىنى قوللانۇپ يازغان يازما ئەدەبىياتىغا كەلسەك، ئۇ ئىشتىن سىرتقى يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيىتى ھىساپلىنىپ خەلق ئەدەبىياتى ئىچىگە كىرمەيدۇ.

ئۈچىنچىدىن، سوتسىيالىزىم دەۋرىدىكى زىيالىلار ئەمگەكچى خەلق دائىرىسىگە مەنسۇپ، لېكىن جىسمانىي ئەمگەك بىلەن ئەقلىي ئەمگەكنىڭ پەرقى ھازىر يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقتىن، زىيالىلارنىڭ تۇرمۇشى، خىزمىتى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى ۋە تەربىيىلىنىشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئادەتتىكى ئىشچى، دېخانلار ئاممىسىدىن پەرقلىنىدۇ. ئومۇمىلىقتىن قارىغاندا ئۇلارنىڭ ئۇچرىتىدىغانلىرىنىڭ ھەممىسى دېگىدەك مەخسۇس يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيىتى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارمۇ ھەر ھالدا خەلق ئەدەبىياتىنىڭ شەكلىنى قوللانۇش شارائىتىغا ئىگە. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى خەلق ئەدەبىياتىدىن ئۇزۇقلىنىپ ئەمگەكچى خەلقنىڭ گۈزەللىك تەلىۋىگە لايىقلاشقان، ئاممىنىڭ تۇرمۇش ئارزۇلىرىنى خەلق

ئەلگە ياخشى كوربدىغان شەكىللىرى بىلەن ئەكس ئەتتۇرىدۇ. بۇنداق ئەسەرلەر ئاساسا ئىچىدە چوڭقۇر ۋە دەرھال يېلتىز تارتىدۇ. شۇ سەۋەپتىن بۇ خىل خاراكتېردىكى ئەسەرلەرنىمۇ كەلگە مەنىدە خەلق ئەدەبىياتى دەپ ھىساپلاشقا بولىدۇ، لېكىن ئومۇمى مەنىدىن ئېيتقاندا ئۇنى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى دېيىشكە بولمايدۇ.

قىسقىسى، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ دائىرىسىنى بەلگىلىگەندە ئەلگە مۇھىمى، ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ دىتىغا ياققان، ئۇلار تەرىپىدىن قەزغىن قارشى ئېلىنغان، تارقىلىش ۋە ئومۇملىشىش دائىرىسى كەلگە ۋە تېز بولغان، ئاممىنىڭ ئىستېتىك تۇيغۇسىغا زىچ ماسلاشقان ئىجادىيەتنى ئولچەم قىلىشىمىز لازىم. بۇ تارىختا شەكىللەنگەن خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى بولۇپ، ئەشۇ ئالاھىدىلىك بىلەن يازما ئەدەبىياتتىن پەرقلىنىدۇ. قىسقىسى، خەلقنىڭ ئاغزاكى پوئېتىك ئەسەرلىرى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھاياتىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ، خەلقنىڭ ئالەم ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىنى، ئۇنىڭ بەدىئى زوقىنى، ئىجتىمائى، تارىخى، سىياسى، پەلسەپىۋى ۋە ئېستېتىك قاراشلىرىنى ئۇزدە مۇجەسسەملەشتۈرىدۇ. بۇ نەرسە خەلق ئېغىز ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە غايىسىنىڭ چوڭقۇر خەلقچىللىغىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن م. گوركىي: «مەھنەتكەش خەلقنىڭ پۈتۈن ھاياتى، ئىجتىمائى - تارىخىي تەجرىبىسى ماقالالار ۋە تەسىللەردە ئىپادىلەنگەن.»① دېگەن ئىدى.

يۇقۇرقى نۇقتىلار خەلق ئېغىز ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنى ئايرىش ۋە باھالاشنىڭ ئاساسىي شەرتىدۇر.

§ 2 - خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشنىڭ مەقسىدى

1 - خەلق ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىپ تارىخىي ماتېرىيالىزىملىق نۇقتىنەزىرىنى كۆچەيتىش:

نوۋەتتە مەملىكىتىمىز سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت يېڭى تارىخىي باسقۇچقا قەدەم قويىدى. ئۇ ھەرخىل مەدەنىيەت ئىشلىرىنى ئاكتىپ قانات يايدۇرۇپ پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى تېزىشپ يۇقۇرى كوتىرىشنىمۇ ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ، ئەلۋەتتە.

مەملىكىتىمىزنىڭ خەلق ئەدەبىيات ئىشلىرى، مەدەنىيەت ئىنقىلاۋىدىن ئىلگىرىكى 17 يىل ئىچىدە ناھايىتى زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى. (گەرچە بەزى كامچىلىقلار مەۋجۇت بولسىمۇ) لېكىن خەلق ئەدەبىيات ساھەسىدە ئەمدىلا باشلىنىۋاتقان تەتقىقات خىزمىتى لىن بياۋ ۋە «4 كىشىلىك گۇرۇھ» تەلۋىلەشكەن 10 يىل ئىچىدە زور بالايى - ئاپەتكە ئۇچرىدى. خەلق ئەدەبىياتى ئومۇمىيۈزلۈك ئىنكار قىلىندى ۋە ئاياق - ئاستى قىلىندى. نوۋەتتە ئۇلارنىڭ خەلق ئەدەبىياتى ساھەسىدىكى ئىدىيالىستىك ۋە مېتافىزىكىلىق قالدۇق

① گوركىي: «ئەدەبىيات توغرىسىدا» تاشكەنت، 1962- يىل نەشرى 98 - بەت.

زەھەرلىرىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تازىلاش مەدەنىيەت ۋە ئىدىيىۋى سېپىمىزدىكى مۇھىم بىر ۋەزىپە.

ئالى مەكتەپلەرنىڭ جۇڭگو تىل-ئەدەبىيات پاكولتېتلىرى 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان ئىختىدارلىق تىل-يېزىق خىزمىتى كادىرلىرىنى تەربىيىلەشنى ئوز ئۈستىگە ئالماقتا. بۇ جەھەتتە ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى ناھايىتى ئېغىر. بۇنىڭ ئۈچۈن بىز تارىخىي ماتېرىيالىزىملىق نوقتىنەزەرنى مۇستەھكەم تىكلەپ، خەلقنى قىزغىن سۆيۈش ھىسسىياتىمىزنى يېتىشتۇرۇشىمىز زورۇر. بۇ ئەلۋەتتە، مۇھىمى ماركسىزىم-لېنىنىزىم ۋە ئىجتىمائى ئەمەلىيەتنى ئۇگىنىشكە تايىنىش بىلەن ئورۇنلىنىدۇ. بۇ جەھەتتە باشقا كەسىپى دەرسلەرنىكىمۇ بىۋاستە مەسئۇلىيىتى بار. ئەمما ئەڭ مۇھىمى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى بىۋاستە ئەكس ئەتتۈرگەن خەلق ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت بۇ دەرسلىكنىڭ مەسئۇلىيىتى ھەممىدىن ئېغىر. چۈنكى خەلق ئەدەبىياتى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئوزىدىكى ئەدەبىيات ئىجادىيىتىنى ئۇگىنىشنى ئوبېكتى قىلىدۇ.

ئەينى ۋاقىتتا گوركى: «ئەمگەكچى خەلق تارىخنى ياراتتى، لېكىن ئۇلار تارىخنى يېزىپ قالدۇرۇشنى بىلمەي، تارىخنى يازىدىغانلار باشقا بىر سىنىپنىڭ ئۇلارغا ئوچ ئوك قىلىدىغان ئادەملىرى بولدى. ئىنتايىن بىر ئاددى سەۋەپتىن، تارىخنى ياراتقان، قارا ئىش قىلىدىغان ئىشچىلار تارىخىي كىتابلاردا بەزى ۋاقىتلاردا ئېغىزغا ئېلىنغان بولسىمۇ، ئەمما يالغۇزلا «ئىسيانچى»، «ياخشى ئادەملەرنىڭ خاتىرجەم تۇرمۇش ئوتكۈزىشىگە توسقۇنلۇق قىلغۇچى ۋە بۇزغۇچى» دەپ قارالدى. ماددى ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنى ياراتقۇچى دېخانلار بىلەن ئىشچىلار تارىخ سەھىپىسىدە مەۋجۇت بولالمىدى.»① دېگەن ئىدى.

بىز ئاستىن-ئۈستۈن قىلمۇ-قىل بولۇپ ئۆتكەن بۇ تارىخىي قاراشنى قايتا ئاستىن-ئۈستۈن قىلىپ، خەلق تارىخىنىڭ ياراتقۇچىسى ئىكەنلىگىنى، تارىخنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى تىكلىشىمىز لازىم.

2- خەلق ئەدەبىياتىنى ئۇگىنىشنىڭ ئۇنىڭدىكى ئىدىيە ۋە سەنئەت ئوزۇقلۇغىنى قوبۇل قىلىش:

خەلق ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنى تارىخىي ماتېرىيالىزىم قائىدىلىرىنىڭ توغرىلىغىنى جانلىق ئىسپاتلاپ بېرىدى. ئۇ ئوزىنىڭ ئېسىل ئىجادىيەت نەتىجىلىرى بىلەن بىزنى مول ئىدىيە ۋە گۈزەل سەنئەت ئوزۇغى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

(1) خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئەھمىيىتى ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىدىن ئىبارەتتە ئىپادىلىنىدۇ. لېنىن: «كومۇنىستلىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ ۋەزىپىلىرى» دېگەن نوتىسىدا

① گوركى: «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، «كەنت تارىخى»، «خەلق ئەدەبىياتى» ژورنىلى 1978- يىل 1- سان، 151- بەت.

قىدا: «پەقەت ئىنسانىيەت ياراتقان بارلىق بىلىملەر بىلەن ئوزىنىڭ مېڭىسىنى بېيىتقان دىلا، ئاندىن كومپۇتېرنىڭ ئايلانغىلى بولىدۇ» دېگەن ئىدى.

خەلق ئەدەبىياتى ئىنسانىيەتنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك مەنىۋى پائالىيەتلىرىنىڭ يېغىنچىسى بولۇپ، ئۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىدىيە، ئەخلاق ۋە ئىستېتىك قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى. خەلق ئەدەبىياتىنىڭ تىماتىك مەزمۇنى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئەقلى تەپەككۇرىنىڭ مەھسۇلى، ئۇ بىر تەرەپتىن ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت دۇنياسىنى ئوزگەرتىش ۋە بويسۇندۇرۇش جەريانىدىكى كۆرەش تەجرىبىلىرىنى بايان قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، كىشىلەرنىڭ گۈزەل كېلەچەك ھەققىدىكى غايىلىرىنى رېياللىققا تەدبىقلاپ، ھېمىشە ئەمگەك ۋە ئەمگەكچىلەرنى قىزغىن سۈيۈش ھىسسىياتىنى نامايەن قىلىدۇ.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ زور ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن زىچ باغلانغانلىغىدىن ئىبارەت.

ئومۇمەن ئىنسانلار ئوزلىرىنىڭ يۈكسەك تەسەۋۋۇرى ئارقىلىق ئىنسانىيەتنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇرالايدىغانلىق ئىمكانىيىتىنىڭ ناھايىتى زور ئىكەنلىگىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرگەن. (ئەلۋەتتە بۇگۈنكى پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى قەدىمقى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇ خىل تەسەۋۋۇرلىرىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى). خەلق ئەدەبىياتى ئۇچىدىكى ئەسەرلەردە ئالغا سۈرۈلگەن خاھىشنى تارىخىي نۇقتىدىن ئۇقىغاندا، ئۇ بىزگە سوتسىيالىزىم ئىشلىرىنى تېخىمۇ قەدىرلەپ ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىسىنى ھەسسىلەپ تىرىشىپ ئىگەللىشىمىزگە ئىلھام بېرىدۇ.

سىنىپىي كۆرەش ئاساسى تېما قىلىنغان خەلق ئەدەبىيات ئەسەرلىرى دېموكراتىك ۋە ئىنقىلاۋىلىق خاراكتېرگە ئەڭ باي بولۇپ، ئۇ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ جەۋھىرى ۋە ئاساسى قىسمى ھىساپلىنىدۇ. بۇ خىل ئەسەرلەر سىنىپىي جەمىيەتنى ئەينەن سۈرەتلىگەن بولۇپ، ئۇ ئەمگەكچى خەلق ئوزىنىڭ قان - ياشلىرى بىلەن يېزىپ چىققان جەڭگىۋار داستاندۇر. ئۇ ئەينى ۋاقىتتا ئاممىنىڭ كۆرەش ئىرادىسىگە ئىلھام بېرىش رولىنى ئوينىغان بولۇپ، بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئوز ئەھمىيىتىنى يوقاتقىنى يوق.

خەلق ئەدەبىياتى كىشىلەرگە گۈزەل ئەخلاق تەربىيىسىنى ئېلىپ بېرىشتا بىزنىڭ مول ئۇچۇنىش ماتېرىيالى بىلەن تەمىنلەيدۇ. خەلق ئەدەبىياتىدا گۈزەل ئەخلاقى پەزىلەتكە ئىگە بولغان، ئومۇمنى دەپ ئوزىنى ئۇنۇتقان، بارلىغىنى ئاممىغا بېغىشلىغان، كەمبەغەل ئاجىزلارغا ھىمداشلىق قىلىدىغان، زوراۋانلىققا قارشىلىق كۆرسىتىدىغان، سەمىمىي، ۋاپادار ئىنسانپەرۋەر شەخسلەر مەدھىلەنگەن.

ئۇنىڭ ئەكسىچە سوزى بىلەن ھەرکىتى بىر بولماسلىق، سەمىمىيەتسىزلىك، ۋىژدانسىزلىق، ئالدامچىلىق، قانخورلۇق، ھىلىگەرلىك، نەپسانىيەتچىلىك، ياۋۇزلۇق، ۋاپاسىزلىق قاتارلىق يامان ئىللەتلەر رەھىمسىزلەرچە پاش قىلىنغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى تۈرمۇشنىڭ ئۇزۇن سىناقلىرىدىن ئوتكەن خەلقنىڭ كىشىلىك كوز قارىشىغا ماسلاشقان ئەخ

لاقى چۇشەنچىلىرى بولۇپ، بۇلار بىزنىڭ ھازىرقى كومموئنستىك ئەخلاقى پەزىلەتنى يېتىشتۈرۈشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.

(2) تارىخىي ئەھمىيىتى ھەققىدە: خەلق ئەدەبىياتى ــ ئۇ تارىخى ھوججەت بولۇپمۇ بىلەن بىرگە نۇرغۇنلىغان تارىخىي ماتېرىياللارنى ئالغان بولۇپ تارىخ تەتقىقات خىزمىتىدە بىزگە زور ياردەم بېرىش رولىنى ئويناپىدۇ. ماركس: «خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى تارىخىي ھوججەت بولمىغان بىلەن خەلقلەر تارىخىنى پۈتۈنلەي جەھەتتىن ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئەمگەكچىلەرنىڭ جەۋرى - جاپالىرىنى تەسۋىرلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئەسەرلەرنى (ئەلۋەتتە بەدىئى ئىجادىيەتنىڭ خۇسۇسىيىتىنى نەزەردە تۇتقان ھالدا) تارىخىي ئېنىق نوگرافىيىلىك ماتېرىيال سۈپىتىدە پايدىلىنىش كېرەك» دېگەن ئىدى. گوركىمۇ مۇشۇ نۇقتىدا «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى بىلىمەي تۇرۇپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ تارىخىنى بىلىش مۇمكىن ئەمەس» دەپ كۆرسەتكەن. دەرۋەقە، بىز خەلق ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ بولغان بەزى قوشاق، بېيىت، داستان ۋە قىسسىلەر ئارقىلىق شۇ تارىخىي دەۋرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ۋە ئىجتىمائى ئالاھىدىلىكلىرىنى ئېنىقلىمىغان تارىخىي ۋەقەلەرمۇ ئېغىز ئەدەبىيات شەكلىدە خەلقنىڭ ئەدەبىياتىدا ئۇزۇن ئەسىرنى تاپتى. م: قىرغىز خەلقىنىڭ چوڭ ھەجىملىك «ماناس» داستانى قىرغىزلارنىڭ 6 ئەۋلات تارىخىنى بەدىئى يول بىلەن ئەكس ئەتكەن بولۇپ، ئۇ، قىرغىز خەلقىنىڭ تارىخىي قامۇسى ھىسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى ئىچىدىكى كوپلىگەن داستان، قوشاقلارمۇ تارىخىنىڭ بەدىئى ئىنكاسىدۇر. مەسىلەن: «سادىر پالۋان قوشاقلىرى»، «نۇزۇگۇم قوشاقلىرى»، «تومۇر خەلىپە توغرىسىدىكى قوشاقلار»، «كوچ - كوچ قوشاقلىرى»، «ۋاڭ خولۇ قوشاقلىرى»، «ياقۇپ بەگ توغرىسىدىكى قوشاقلار»، «سىيىت نوچى داستانى»... قاتارلىقلار مەلۇم تارىخىي پاكىتلار ئۈستىگە قۇرۇلغان بولۇپ، شۇ دەۋر تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى پايدىلىق تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئېنگېلس يونان خەلق داستانلىرىدىن «ئىلئادا» ۋە «ئودىسسىيا» نى مىسال كەلتۈرۈپ «... بۇ داستانلار يونان خەلقىنىڭ قەبىلىۋى جەمىيەتتىكى ئومۇمى تۇرمۇش كارتىنىسىنى كۆرسىتىپ بەردى» دېگەن ئىدى.

(3) بەدىئى ئەھمىيىتى جەھەتتە: خەلق ئەدەبىياتى بەدىئىلىك جەھەتتىمۇ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ سەنئەت ئارزۇلىرىنى ھەقىقى رەۋىشتە ئىپادىلەپ بەرگۈچى ئەدەبىياتتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق ئەدەبىياتىدا بەدىئىلىك جەھەتتە ئوخشاشلا ئۈگىنىشكە تېگىشلىك قىممەتلىك نەرسىلەر بار. ئۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ بىر قانچە مىڭ يىللاردىن بېرى تاۋلاپ پىشۇرغان قىممەتلىك سەنئەت بايلىغى. ناھايىتى ئېنىقكى، قىممىتى يوق سەنئەتنى خەلق ئاممىسىمۇ ئېغىزدىن - ئېغىزغا، ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا داۋاملاشتۇرۇپ ساقلاپ كەلمىگەن بولاتتى. ئەمما خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بەدىئى ئالاھىدىلىگى ئۈستىدە سوز ئېچىلغاندا، بەزى يولداشلار ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا، «خەلق ئەدەبىياتى ئاددى - ساددا، قوپال، بەدىئى جەھەتتە ئۈگەنگىدەك ھېچنەرسە يوق» دەپ، قارىشىدۇ. دەرۋەقە خەلق ئەدەبىياتىنىڭ

بىياتىنىڭ شەكلى ئاددى، تۈزىلىشىمۇ يازما ئەدەبىياتتەك مۇرەككەپ ۋە ئەگىرى - بۈگرى ئەمەس. بىراق ئۇ خەلق ئىچىگە ئەڭ چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. ئۇنىڭ بەدىئى مەپتۇن قىلىش كۈچى يۇقۇرى، ھەر خىل ئىستىلىستىك ۋاستىلارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلەر ئالغا سۈرۈلگەن. ئۇنىڭدىكى ئوبرازلار ناھايىتى يارقىن، جانلىق، كونكرىت ۋە ھىسسىيدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق ئەدەبىياتى ئىچىدىكى ئەسەرلەر كىشىلەرگە چوڭقۇر بەدىئى لەززەت بېرىپ قالمىنى ھاياجانلاندۇرالايدۇ.

مەسىلەن:

تاغمۇ - تاغلاردىن ئىگىز،
ئاھۇ بۇلاقنىڭ تاغلىرى.
ئۇستىگە قارلار يېغىپتۇ،
ئاستىدا گۈلباغلىرى.

بىر كوبلىت ئۇيغۇر خەلق قوشىغىدا سىمۇۋلىستىك ۋاستىلاردىن پايدىلىنىپ ئادەمىلەرنىڭ ئىجتىمائى ئورنىنى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ماھىرلىق بىلەن سۈرەتلەپ بەرگەن. خەلق ئەدەبىياتى ئىچىدىكى يەنە بەزى ئەسەرلەر بەدىئى شەكىل جەھەتتىن مۇكەممەل بولۇشتىن سىرت، ھەجىم جەھەتتىنمۇ ئىنتايىن كاتتا بولۇپ، دۇنيا ئەدەبىياتىدا كەم ئۇچرايدۇ. م: زاگىزۇلارنىڭ «گاسار ۋاگنىڭ تەرجىمە ھالى» دېگەن تارىخىي داستانى بىر مىليون كوبلىتقا يېتىدۇ. قىرغىزلارنىڭ «ماناس» داستانى ھازىر مەلۇم بولۇشچە 220 مىڭ مىسرادىن ئارتۇق. قەدىمقى كۇچار تىلى (توخار تىلى) دىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بۇددا مەدىنىيىتىگە ئائىت «مايتىرسىمىت» دېرامىسى 27 پەردىلىك بولۇپ، ھەجىم جەھەتتە دۇنيادا كەمدىن - كەم ئۇچرايدۇ. مانا بۇلار پۈتكۈل جۇڭگو ئەدەبىيات تارىخىنىڭ شانلىق بىر بېتى.

خەنزۇ خەلق ئەدەبىياتى ئىچىدىكى «پادىچى يىگىت بىلەن توقۇمچى قىز»، «لياڭ سەنبەي بىلەن جويىكتەي»، «چوڭ كۆلرەڭ بورى»، ئۇيغۇر خەلق ئىغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىكى «ئوغۇزنامە»، «چاستانى ئىلىك بېك»، «پەرھات ــ شىرىن»، «غېرىپ ــ سەنەم»، «تاھىر ــ زۇھرە»، قازاقلارنىڭ «ئارقالىق باتۇر»، «سەلىقە ــ سامان»، ئۇزبېكلەرنىڭ «ئالپامىش»، «رۇستەم» قاتارلىقلارغا ئوخشاش ھىكايە ــ داستانلارنىڭ ھەممىسى ئۇزاق مۇددەت ئاممىا ئىچىدە تارقىلىش جەريانىدا ئىدىيىۋىلىك ۋە بەدىئىلىك جەھەتتە كۈندىن-كۈنگە مۇكەممەللىشىپ بىر خىل «مەڭگۈلۈك، سېھىرلىك كۈچ» كە ئىگە بولغان. ئۇنىڭ خاراكتېرى «ھەممە دەۋرە ئۇزگەرمەيدىغان ھەممە ئۇنى ئۇزىنىڭ نەرسىسى» دەپ بىلىدىغان مىللى مەدىنىيىتىمىزنىڭ مۇھىم بىر تەركىۋى قىسمىغا ئايلاندى. بىزنىڭچە ئەدەبىيات شەكىلىنىڭ ئاددى ياكى مۇرەككەپ بولىشى ئۇنىڭ سۈپىتىنىڭ يۇقۇرى - تۆۋەنلىگىنى بەلگىلەپ بېرەلمەيدۇ. مۇھىمى ئۇنىڭ شەكلى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئېھتىياجىنى ئىنكاس

قىلىشقا لايىقلىشالىغان ياكى لايىقلىشالمىغانلىقىغا، شەكلى بىلەن مەزمۇنىنىڭ بىر-لەشكەن-بىرلىشەلمىگەنلىگىگە، شۇنىڭ بىلەن بىر قەدەر ياخشى بولغان بەدىئى ئۇنۇم ھاسىل قىلغان - قىلمىغانلىقىغا قاراش كېرەك. مۇشۇ نۇقتىدا خەلق ئەدەبىياتىنىڭ شەكلى ئىچىم، جانلىق بولۇپ، ئۇنىڭدا كونكرېت تەسىرلىك بەدىئى تېمپ يارىتىلغان.

گورکی: «سوۋېت ئەدەبىياتىدا، ئەڭ چوڭقۇر، ئەڭ روشەن، بەدىئىلىك جەھەتتە ئىنتايىن مۇكەممەل قەھرىمانلار تىپى خەلق ئىچىدە ئىجات قىلىنىدۇ، يەنى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتىدە ئىجات قىلىنىدۇ»① دېگەن ئىدى. خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بەدىئى شەكلى جەھەتتىكى بۇ خىل ئالاھىدىلىكلىرى ھامان بىزنىڭ ئۇگىنىشىمىزگە ۋە يەكۈنلىشىمىزگە ئەرزىيدۇ.

كونا زامان خەلق ئەدەبىياتى ــ ئەمگەكچى خەلق مەدەنىيەت ئىگەللەش ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولغان، ئۇلارنىڭ كوپچىلىگى ساۋاتسىز قالغان ئەھۋال ئاستىدىلا ئىجات قىلىنغان، بۇمۇ بەزىلەرنىڭ خەلق ئەدەبىياتى «ساددا ئەدەبىيات» دەپ كەمسىتىشتىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى. ئەسلىيەتتە ئەدەبىي ئىجادىيەت يالغۇز يېزىقتىلا يولۇنۇپ ئىجات قىلىنمايدۇ، ئوتمۇشتە ئەمگەكچى خەلق ساۋاتسىز قالغانلىقتىن، ئۇلار ئاغزاكى تىل ئارقىلىق ئىجات قىلغان. ساۋاتسىز ئەمگەكچىلەر ئوزلىرىنىڭ ئىجادىي ئەسلىيىتى جەريانىدا سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ قانۇنىنى ئىگەللەپلا قالماستىن، بەلكى پۈتۈن ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ تارىخىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بەزى سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ قانۇنىيەتلىرى ئالدى بىلەن يەنىلا ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىجادىي ئەسلىيىتىدە مەۋجۇت بولماقتا. سەنئەت ئىجادىيىتىدە كەم بولسا بولمايدىغان ئوبرازلىق تەپەككۇر قىلىش قابىلىيىتى ۋە تەسەۋۋۇر قىلىش قابىلىيىتى ئەڭ ئاۋۋال ئېپتىدائى ئادەملەرنىڭ ئەپسانە ۋە رىۋايەتلىرىدە ئىپادىلەنگەن ئىدى. گورکی ئادەمنىڭ تونۇشى بىلەن «تەسەۋۋۇر» نى ئىككى خىل ئىجادى كۈچ دەپ قارىغان. «ئادەمنىڭ قىلىپ ئېيتقاندا تونۇش، تەسەۋۋۇر ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتى يەنىلا دۇنياغا قارىتا تەپەككۇردىن ئىبارەت، بىراق مۇھىمى ئۇ ئوبراز ئارقىلىق تەپەككۇر قىلىشتۇر، مۇنداق دېيىشكىمۇ بولىدۇ، تەسەۋۋۇر تەبىەتنىڭ ستىخىيىلىك ھادىسىلىرىغا ۋە شەيئىلەرگە كىشىلەرنىڭ ئەخلاقى سەزىم، ھەتتا كىشىلەرنىڭ مۇددالىرىنى يۈكلەيدىغان ئىختىدارىدىن ئىبارەت.»②

قەدىمقى ئەپسانىلارنىڭ كوپلىرى مانا شۇنداق تەبىەت كۈچىنى تېخىمۇ ئوبرازلىق سىلىشتۇرۇپ تەسەۋۋۇر قىلىش ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ تەبىەت ئۈستىدىن غالىپ كېلىشتەك كۈچلۈك غايىسىنى ئەكس ئەتتۈردى.

دېمەك، قەدىمقى ئەپسانە - رىۋايەتلەردە تەسەۋۋۇر ھەم پانتازىيە مۇھىم ئورۇن تۇتقان بولۇپ، ئۇ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ رېيالىلىقنى ئىپادىلەشتىكى غايىلىرىنىڭ ئىپادىلىنىشى.

① م. گورکی: «ئەدەبىيات توغرىسىدا» خەنزۇچە نەشرى، 104- بەت.

② گورکی: «ئەدەبىيات توغرىسىدا» 160 - بەت.

شۇڭا ئۇ، ئەزەلدىن يازغۇچىلارنىڭ ئېتىۋار قىلىشىغا سازاۋەر بولۇپ كەلدى.

خەلق ئەدەبىياتىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تۇھپىسى ئەدەبىيات ئۇچۇن ئۇزلۇكسىز يېڭى شەكىل ئىجات قىلىش ۋە تەرەققى قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت. خەلق ئاممىسىنىڭ سەنئەت شەكىللىرى جەھەتتىكى ئىجادى كۇچى ھەقىقەتەن كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. بولۇپمۇ تىل جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئەستايىدىل ئۇگىنىشىمىزگە ئەرزىيدۇ. خەلق ئەدەبىياتى مىللى تىلنىڭ يۇكسەك خۇسۇسىيەتلىرىنى تولۇق گەۋدىلەندۇرگەچكە، ئۇنى ئاممىۋى تىلنىڭ گۈزەل نەمۇنىسى دېيىشكە بولىدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن كوپلىگەن كىلاسسىك يازغۇچىلار خەلق ئەدەبىياتى ئارقىلىق بەدىئى تىل ئۇگىنىشكە ۋە تىل ماھارىتىنى يېتىلدۇرۇشكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. پۇشكىن ياش يازغۇچىلارغا مۇنداق دېگەن: «خەلقنىڭ دائىم ئېيتىپ يۇرىدىغان گەپ-سوزلىرىگە قۇلاق سېلىڭلار، مۇشۇ تىللار ئىچىدىن ھەزىنىڭ گېزىت-ژورناللىرىمىزدا قەتئى تاپتىلى بولمايدىغان نۇرغۇنلىغان نەرسىلەرنى ئۇگىنىۋالالايسىلەر». «رۇس تىلىنىڭ بايلىغىنى ئۇزۇل-كېسىل چۇشۇنۇش ئۇچۇن قەدىمقى شېئىرلارنى، ئەپسانە، رىۋايەت قاتارلىقلارنى تەقتىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ... پۇخرالارنىڭ ئېغىز تىلىنى ئەڭ قېتىقىنىپ تەتقىق قىلىش زورۇر. ياش يازغۇچىلار پۇخرالارنىڭ ھىكايىلىرىنى ئوقۇش ئارقىلىق رۇس تىلىنىڭ ئىپادىلەش كۇچىنىڭ زورلىغىنى چۇشۇنۇۋېلىڭلار».① ماكسىم گورىكىمۇ مۇشۇ نۇقتىدا: «ياش يازغۇچىلار ھەمىشەم خەلق ئەدەبىياتىغا مۇراجىەت قىلىپ تۇرىشى كېرەك، چۇنكى خەلق ئەدەبىياتى ئۇلارنى تىل مەسلىسىدە ئاددىلىققا ۋە يېغىنچاقلىققا ئۇگىتىدۇ»② دەپ كورسەتكەن.

ئاددىي-سادا، ئىخچام، جانلىق ۋە ئوبرازلىق بولۇش ئەدەبى تىلنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتى. خەلق ئەدەبىياتى تىل جەھەتتە چىنلىقنى ئوزىنىڭ ھاياتى قىلىدۇ. «ساختا شېئىرلار بولسىمۇ، تاغ ناخشىلىرىنىڭ ساختىسى يوق».③

خەلق ئەدەبىياتى خەلقنىڭ يۈرەك سادالىرىنى ئەينەن يەتكۇزۇپ بېرىدۇ. ئۇ تۇرمۇشنىڭ گۈزەللىكىنى ئەڭ زور دەرىجىدە ئىپادىلەپ، كىشىنىڭ يۈرەك تارلىرىنى تەتىرىتىۋېتەلەيدۇ. خەلق ئەدەبىياتى تىلنىڭ ئىخچاملىقى ئەدەبى تىلنىڭ كەم ئۇچرايدىغان بىر خىل ئۇسلوبى. ئىخچاملىق ئاددىلىق ئەمەس، ئۇ مەزمۇننى تولۇقلاشنىڭ ئالدىنقى شەرتى. پەقەت شەيئىلەرگە نىسبەتەن توغرا تونۇش بولۇپ، ئۇنىڭ ماھىيىتىنى پۇختا ئىگەللىگەندىلا ۋە تونۇشقا ماھىر بولغاندىلا، ئاندىن ئىپادىلەش جەھەتتە ئىخچام ۋە دەل جايدا بولىدۇ.

خەلق ئاممىسى ئوزى ئىپادىلىمەكچى بولغان تۇرمۇشنى ئەڭ ئوبدان چۇشىنىدۇ.

---

① H. بورولىسكى: «پۇشكىن ۋە خەلق ئەدەبىياتى» يازغۇچىلار نەشرىياتى، 1958-يىل نەشرى 121-بەت.

② پىگزاتوف: «گوركى ۋە خەلق ئەدەبىياتى» 1942-يىل نەشرى، 22-بەت.

③ ماياك لۇك ــ «تاغ ناخشىلىرى» جۇڭخۇا كىتاپ ئىدارىسى، 1962-يىل.

ئۇلارنىڭ ئىپادىلىمەكچى بولغانلىرى ئۇزۇنغا بارمايدۇ. ئۇلار ئۆزىنىڭ بۇ ئىشىغا ئۆزى ئىشىنى

△ بۇغداي تەرسەك كۆزگى تەر،
ئارپا تەرسەك بوزغا.

△ كوكنى كورۇپ كوكسۇڭنى كەرمە.

△ شالاڭ ئاش باش كورسۇتەر،
قويۇق ئاش چەش كورسۇتەر.

△ يەر تويمىغچە ئەر تويماس.

△ غاز كەلدى - ياز كەلدى،
غاز كەتتى - ياز كەتتى.

△ كۇنلۇك ئىشنى سەھەردىن باشلا،
يىللىق ئىشنى باھاردىن.

△ تەر توكۇپ چاچساڭ ئۇرۇق،
يەر سىنى قويماس قۇرۇق.

چارۋىچىلىق توغرىسىدا:

△ مالنىڭ بېشى توخۇ.

△ چارۋا مال — باراڭ.

△ شاپتۇلدا باغ قىلما،
ئوشكىدە مال.

△ توگە يۇزگە يەتمەس،
يۇزگە يەتسە كوز يەتمەس.

ھاۋا رايى ۋە تەبىەت ھادىسلىرى توغرىسىدا:

△ ئاي قوتانلىسا ئايدا ياغار،
كۇن قوتانلىسا كۇندە (ياغار).

△ ئاينىڭ بېشىدىن قورقمىچە بەشىدىن قورق.

△ شار - شار يامغۇر ياندىن ئوتەر،
سىم - سىم يامغۇر جاندىن ئوتەر.

△ كويدۇرسىمۇ كۇن ياخشى.

△ ھوت — كەتمەن سېپىنى تۇت.

△ قەشقەرنىڭ قىشى ئاز،
سوغىنى ئەتىياز.

سالامەتلىك توغرىسىدا (تىبابەتچىلىك ساۋادى) :

△ ئاغرىغان چىشنىڭ دورىسى ئامبۇر.

△ بېشىڭنى سالقىن، قوسىغىڭنى توق، پۇتۇڭنى ئىسسىق تۇت.

△ كوزۇڭ ئاغرىسا قولۇڭنى تارت،
قوسىغىڭ ئاغرىسا نەپسىڭنى (تارت).

△ ئىشكىنى ئاچ ـ تىنجىقتىن قاچ.

△ كېسەللىك ئېغىزدىن كىرەر.

△ ئون تۇغۇتتىن بىر چۈشۈك يامان.

△ ئورۇقنىڭ كوڭلى يورۇق.

△ چېچەكتە چىكىلمىگەن قىزىلدا قىزىلار.

△ چۈدەن دېگەن مەينەت نېمە،
ئۇ قونغان نەرسىنى يۇمايدۇ يېمە.

△ سامساق ــ ئۇنى يېگەننىڭ تېنى ساق.

△ ساپ ھاۋا ــ تەڭگە داۋا.

△ قان چىقتى، جان چىقتى.

بۇلاردىن باشقا يەنە، دۇنيانىڭ پەيدا بولىشى، ئاسمان جىسىملىرى، يەر شەكلى ۋە ئوزگۈرۈشلىرى قاتارلىق تەبىەت ھادىسىلىرى توغرىسىدا ھەر خىل ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇلار گەرچە شۇ پەننىڭ ئورنىنى باسالمىسىمۇ، ئەمما ئىنسانلارنىڭ تەبىەتنى چۈشىنىش ئارزۇسى ۋە بۇ جەھەتتىكى ئىزدىنىشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى تەبىئى پەن ئالىملىرى ئۈچۈن بەلگىلىك مۇھاكىمە ماتېرىيالى بولىدۇ.

§ 3 ـ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشتىكى مەيدان، كوز قاراش ۋە ئۇسۇل

(1) توغرى ئامىۋى كوز قاراشنى تىكلەش:

ئامما ھەقىقى تەھرىمان. ئۇ بارلىق ماددى ۋە مەنىۋى بايلىقلارنىڭ يارىتىۋچىسى، بەقەت ئەمگەكچى خەلقنىڭ دۇنيانى يارىتىلىشىدىن ئىبارەت بۇ ئىجاتكارلىق روھىنى ھەقىقى تونىغاندىلا، خەلقە نىسبەتەن توغرى پوزىتسىيە شەكىللىنىدۇ. توغرى ئامىۋى كوز قاراش بولمىغاندا، خەلق ئەدەبىياتىدىن ئۆگەنگىلى ۋە ئۇنىڭدىن ئوزۇقلىنىپ، خەلقچىللىققا ئىگە بولغان مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى يارىتقىلى بولمىدۇ. بۇ ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا ئاللىقاچان ئىسپاتلانغان ھەقىقەت.

(2) مارکسزم ئاساسی قائىدىلىرىنى يېتەكچى قىلىشتا چىڭ تۇرۇش:

مارکسزمنىڭ «خەلق ئاممىسى تارىخنىڭ ھەقىقى ياراتقۇچىلىرى» دىگەن ئىبارەت تارىخىي ماتېرىيالىزىم توغرىسىدىكى قائىدىسى ۋە لېنىننىڭ «ئىككى خىل مىللى مەدەنىيەت» توغرىسىدىكى تەلىماتلىرى بىزنىڭ خەلق ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشتىكى بىردىن-بىر يېتەكچى ئىدىيەمىز، ھەمدە بىز بىلەن بۇرژۇئازىنىڭ خەلق ئەدەبىياتچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ تۈپ پەرق بولۇپ، بىز چوقۇم مۇشۇ تۈپ يېتەكچى ئىدىيەمىز چىڭ تۇرىشىمىز كېرەك.

مارکسزملىق ئەدەبىيات نەزىرىيىسىدىكى ئاساسىي نەزىرىيىۋى پىرىنسىپلار ئوخشاشلا بىزنىڭ خەلق ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتىكى يېتەكچى پىرىنسىپىمىزدۇر. مارکسزم ھەر قانداق ھادىسىلەرگە پەقەت تارىخىي نۇقتىدىن قاراشنى ئۆگىتىدۇ. تارىخىي ماتېرىيالىزىمنىڭ بۇ ئەقىللى پىرىنسىپى خەلق ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ ئاساسى يېتەكچى ئىدىيەمىزدۇر. مۇشۇ يېتەكچى ئىدىيە ئاساسىدا مىللى ئىنكارچىلىققا مۇھەمدە ھەممىنى مۇقەملاشتۇرۇۋېتىدىغان مىتافىزىكىلىق نۇقتىنەزەرلەرگىمۇ قارشى تۇرىشىمىز لازىم.

(3) خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ۋە خاتىرىلەش خىزمىتىگە تولۇق دىققەت قىلىش:

بىزگە مەلۇمكى، خەلق ئەدەبىياتى پۈتكۈل ئەدەبىياتنىڭ بىر قىسمى. ئۇ ئادەتتىكى يازغۇچىلار ئەدەبىياتى بىلەن ھەم ئوخشاشلىققا ھەم پەرقە ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق ئەدەبىياتىنى ئۆگەنگەندە ۋە تەتقىق قىلغاندا، ئەدەبىياتنىڭ ئورتاق قانۇنىيەتلىرىدىن سىرتقا چىقىپ كەتمەسلىگىمىز لازىم. ئومۇملۇق جەھەتتە ئادەتتىكى ئەدەبىيات-سەنئەت ئىلىمىنىڭ قائىدە-قانۇنلىرى خەلق ئەدەبىياتىغا نىسبەتەن ئوخشاشلا مۇۋاپىق كېلىدۇ. لېكىن خەلق ئەدەبىياتى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان بىر پەن بولغاچقا، ئۇنى تەتقىق قىلغاندا ئۇنىڭ كونكرېتنى ئەھۋالىنى چىقىش نۇقتا قىلىش كېرەك. بىز خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىدە مەۋجۇت بولغان قانۇنىيەتلىك نەرسىلەرنى تېپىپ چىقىشىمىز، ئادەتتىكى يازغۇچىلارنىڭ يازما ئەدەبىياتىدا بار بولغان مەلۇم خۇلاسىلىرىنى خەلق ئەدەبىياتى ئىچىگە مەجبۇرى ھالدا كوچۇرۇپ ئىشلەتمەسلىگىمىز ۋە يازما ئەدەبىياتنىڭ شەكىل-ئۇسلۇبلىرىنى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدە ئۇسلۇبىنىڭ ئورنىغا دەسسەتمەسلىگىمىز لازىم. خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ھەقىقى «دەرسلىكى» ۋە «دەرسخانىسى» ئاممىا ئىچىدە، شۇڭا نوقۇل ھالدا قەدىمقى يازما خاتىرىلەرگىلا ئېسىلىۋالماسلىغىمىز لازىم. دەرۋەقە بىز قەدىمقى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئۇلگىلىرىنى كېيىنكى يازما خاتىرىلەردىن بىلىمىز، لېكىن كېيىنكى خاتىرىلىگۈچىلەر خەلقنىڭ ئەسلى ئىجادىيىتىگە تولۇق ۋەكىللىك قىلالمايدۇ. شۇ سەۋەپتىن بىز ئىمكانلىنىڭ بېرىچە ئاممىنىڭ ئاغزىغا چوكۇپ، جانلىق خەلق ئەدەبىياتى مەنبەئىگە بىلەن ئۇچرۇشۇپ، خەلق ئەدەبىياتى توغرىسىدىكى ھېسسىي تونۇشىمىزنى يۇقۇرى كوتىرىشىمىز لازىم. خەلق ئەدەبىياتى جەمىيەتتە يەككە-يىگانە مەۋجۇت ئەمەس. ئۇ خەلق تۇرمۇشى

ئەك ھەرقايسى تەرەپلەرى بىلەن ھەمدە خەلقنىڭ باشقا ئاڭ پورىسلىرى بىلەن زىچ مۇ-ناسىۋەتلىك. شۇڭلاشقا خەلق ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشتە خەلق ئىجادىيىتى بىلەن مۇناسىۋەت-لىك تۇرمۇش ئورۇپ - ئادەتلىرى ۋە باشقا تەرەپلەرنى بىرلەشتۈرۈپ ئۆگىنىشىمىز لازىم.

ئېلىمىزنىڭ ئاتاقلىق شائىرى لى جى مۇنداق دىگەن ئىدى: «خەلق قوشاقلىرىنى ئۆگىنىشتە بىر يۈرۈش ئۆگىنىش، خەلق قوشاقلىرى پەيدا بولغان بىللار، ئىجتىمائى شارائىت، ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى ھىسىياتى، شۇ جايىنىڭ ئورۇپ - ئادىتى، تىل ئالاھىدىلىكلىرىدىن باشلاپ، ھەتتا شۇ يەرنىڭ تارىخى ھادىسىلىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەتقىق قىلىش كېرەك. مۇشۇنداق بولغاندىلا ئاندىن سەن خەلق قوشىغىدىن بىرەرسىنى ھەقىقى چۈشەنگەن بولىسەن.①

① لى جى: «خەلق قوشاقلىرىنى قانداق ئۆگەندىم» جۇڭ جىڭۇبن تۈزگەن، «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تونۇرىسىدىكى يېڭى ماقالىلار توپلىمى» بېيجىڭ داشۇي نەشرىياتى بو-لۇمى 51- يىل خەنزۇچە نەشرى، 134 - بەت.

2 - باب

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما (يازغۇچىلار) ئەدەبىياتىنى ئوز ئارا سېلىشتۇرغاندا ھەر قايسىسىنىڭ ئوز ئالدىغا بەلگىلىك ئالاھىدىلىكلىرى بار. بۇ ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ھەممىسى ئەدەبىيات تەرەققىيات يولىدا ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا ئىجات قىلىش ۋە تارقىلىش ئارقىلىق تەدرىجى شەكىللەنگەن. خەلق ئەدەبىياتى ئەمگەكچى خەلق ياشاۋاتقان تۇپراقتا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ئەدەبىيات بولۇپ، ئۇ خەلق تۇرمۇشىنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىنى بىۋاستە ھالدا ئەكس ئەتتۇردى ۋە خەلقنىڭ ئىرادىسى، ئارزۇسىغا ۋەكىللىك قىلدى.

جۇملىدىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مەزمۇندىن شەكلىگىچە ئەمگەكچى خەلقنىڭ سەنئەتكە بولغان ھەۋىسى ۋە ئىستېتىك غايىسىنى نامايەن قىلىدۇ.

ئەدەبىيات تارىخىدىكى روشەن خەلقچىللىققا ئىگە رېئالىستىك روھقا باي بولغان مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر بىلەن خەلق ئەدەبىياتىغا تەئەللۇق ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم ئوخشاشلىق بولسىمۇ، تۇرمۇشنى بىۋاستە ئەكس ئەتتۇرۇش جەھەتتە يەنىلا مەلۇم پەرقلەر مەۋجۇت. ئەمگەكچى ئاممىنىڭ ئەدەبىياتىدا ئۇلار ئوزلىرىنىڭ جاپالىق تۇرمۇشىنى ئەسلا پەدەزلىمەي بىۋاستە ئىپادىلەپ بەردى، كونا دۇنيانىڭ قاراڭغۇلىغىنى زادى يوشۇرمىدى، ئەكسىچە كوپ ۋاقىتلاردا چوڭقۇر ۋە ئوتكۇر پاش قىلدى. ئادەتتە خەلقنىڭ ئېكسپىلاتاتورلارغا، ئەزگۈچىلەرگە بولغان قارشىلىغىنى توغرىدىن - توغرى ئەكس ئەتتۇردى. خەلقنىڭ ئوز يۇرتىنى ۋە ئۇلۇق مىللىتىنى سۆيۈشتەك ئالىجاناپ روھىنى ئىپادىلىدى. خەلقنىڭ مەمنىتى ۋە ئېغىل - پاراسىتىنى مەدھىلىدى، سادالىقىنى ۋە سۇنماس مۇھەببەتنى كۈيلىدى، كەلگۈسىگە بولغان ئىنتىلىشنى يېڭى شەيئىلەرگە قارىتا تەلپۈنىشنى ئىپادىلىدى، خەلقنىڭ ئوز دۈشمەنلىرىگە قارشى باتۇرانە كۈرەشلىرىنى مەدھىلىدى، ۋاھاكازا. ئوتمۇشتىكى يازما ئەدەبىياتقا كەلسەك ئۇ، خەلق ئەدەبىياتى بىۋاستە ئىپادىلىگەن بۇ مەزمۇنلارنىڭ بىر قىسمىنى پەقەت ۋاستىلىق ھالدا ئىپادىلىيەلىدى. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا خەلق ئەدەبىياتىدا ئىپادىلەنگەن بىۋاستە خەلقچىللىق روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە.

شۇنىڭ بىلەن بىرگە، خەلق ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىيات بەدىئى ئىپادىلەش جەھەتتىمۇ نۇرغۇن پەرقلەرگە ئىگە. گەرچە يازما ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنىڭ كوپچىلىگى بەدىئىلىك جەھەتتە خېلى مۇكەممەللەشكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ قوللانغان بەدىئى شەكىللىرى خەلق

ئەدەبىياتنىڭ بەدىئى شەكىللىرىدەك كەڭ ئاممىنىڭ ياقتۇرۇشى ۋە قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكىنى يوق. شۇنىسى ئېنىقكى، خەلقنىڭ تېخىمۇ ياخشى كۆرىدىغىنى يەنىلا خەلق تۇرمۇشى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق، يەرلىك پۇراقتا باي بولغان خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئاممىباپ، جاقلىق، گۈزەل بەدىئى شەكىلدۇر.

مەلۇمكى، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ تىلى ئېنىق، راۋان، سادا بولۇپ ياسىمىلىقتىن خالى، ئوبرازى جانلىق ھەم سەمىمى بولۇپ كىشىنى تەسىرلەندۈرىدۇ. خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ساپلىغى، ئىخچاملىغى، ئېنىقلىغى، مەردانىلىغى، مىللىلىگى، يۇمۇرلىغى قاتارلىق بەدىئى خىسلىتى بىلەن يازما ئەدەبىياتتىن روشەن پەرقلىنىدۇ.

يۇقىرىقىلارنى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر قانچە جەھەتلەردىن مۇھاكىمە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

§ 1 - كوللېكتىپچانلىغى

كوللېكتىپچانلىق — خەلق ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتنى پەرقلەندۈرىدىغان بىرىنچى بەلگە. خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئىجات قىلىنىشىدىن تارقىلىشىغىچە، پىششىقلاپ ئىشلىنىشىدىن ئۇزۇن مۇددەت ساقلىنىشىغىچە باشتىن - ئاخىرى كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىدىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇق كوللېكتىپ بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئۇ، ئەمگەكچى خەلق تەرىپىدىن ئەسىرلەر داۋامىدا يارىتىلىپ، ئېغىزدىن - ئېغىزغا، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ئوتۇپ كەلگەن كوللېكتىپنىڭ ئىجادىي مەھسۇلىدۇر. چۈنكى فولكلور ئەسەرلىرى بىر كىشىنىڭ ئاڭلىق پائالىيىتى نەتىجىسىدە يارىتىلماي، بەلكى پۈتۈن بىر كوللېكتىپنىڭ ئىجادى تەجرىبىسى ئاساسىدا ۋۇجۇدقا كېلىدۇ ۋە يەنە شۇ كوللېكتىپ ئىچىدە تەدرىجى مۇكەممەللىشىدۇ. شۇڭا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىكى ئەسەرلەر مەلۇم بىر شەخسنىڭ خۇسۇسى مۇلكىمۇ ئەمەس. ئۇ، مەلۇم يازغۇچىنىڭ نامىنىمۇ كۆرسەتمەيدۇ، ھەم بەلگىلىك شەخسكە ئاپتورلۇق ھوقۇقى بەرمەيدۇ. پەقەت ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ كوللېكتىپ ئىجادىيەتچىلىرىدۇر. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئۇلار يەنە تۇزەتكۈچىلەر، تارقاتقۇچىلار، ھەمدە كېيىنى ۋاقىتتا ئاساسلىق تەكشىغۇچىلار ۋە زوقلانغۇچىلاردۇر. خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى خەلقنىڭ دىلىغا مەھكەم ئورناشقان بولۇپ، ئۇ خەلقنىڭ ئاغزىدا ياشايدۇ، خەلقنىڭ كوللېكتىپ تۇرمۇشى بىلەن بىللە خەلقتىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇق كوللېكتىپ تەرىپىدىن قەدىرلىنىدۇ ۋە ساقلىنىدۇ.

خەلق ئەدەبىياتىنىڭ كوللېكتىپچانلىغىدىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدىلىگى قەدىمقى ئىپتىدائى جەمىيەتنىڭ ئىجتىمائى خۇسۇسىيىتى تاساسىدا شەكىللەنگەن.

ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەت ئەڭ تۆۋەن باسقۇچتا تۇرغان ئىنسانلار جەمىيىتىنىڭ ئىپتىدائى دەۋرىدە ئىنسانلارنىڭ پۈتۈن پائالىيىتى ئۇرۇقداشلىق يا كى قەبىلە كوللېكتىۋى ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلاتتى. ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ئۆچىلىق، مەدەنى ھايات

ۋە باشقا كۈندىلىك پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك ئۇرۇق ياكى قەبىلە بويىچە كوللېكتىپ ئاساسىدا قانات يايغاچقا، شۇنىڭدىن دەۋرنىڭ بۇ تۈپ ئالاھىدىلىگىنى ئەكس ئەتتۈرگەن ئەپسانە، رىۋايەتلەر، قوشاقلار، ناخشىلار، ماقال - تەمسىللەرنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك كوللېكتىپ ئاساسىدا ئىجات قىلىنىپ، پۈتۈن ئۇرۇغ ۋە قەبىلە كوگۈل بولىدىغان شەيئىلەرنى ئەكس ئەتتۈردى.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئىپتىدائى جەمىيەتتە يەككە ئىجادىيەت مەۋجۇت بولمىغان، ھەممىسى كوللېكتىپ ئاساستا ئىجات قىلىنغان بولۇپ، بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئىدىيىسى مۇقەررەر ھالدا پۈتۈن قەبىلىنىڭ كوللېكتىپ نۇقتىنەزىرى، ئورتاق تۇيغۇسىنىڭ بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇلىشىدىن ئىبارەت. بۇ خىل ھالەت ھازىر دۇنيادا بار بولغان بەزى ئىپتىدائى قەبىلىلەردىمۇ ئۇچرايدۇ.

سىنىپىي جەمىيەتتە خەلق ئەدەبىياتىنىڭ كوللېكتىپچانلىغى يەنىمۇ يېڭى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولدى. ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش ۋە سىنىپىي مۇناسىۋەت قاتارلىقلارنىڭ ئۆزگىرىشى ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيىتىدىمۇ ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى. بۇ دەۋردە مەخسۇس ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان شەخسلەر بارلىققا كېلىپلا قالماي، بەلكى ئەڭ مۇھىمى ئەدەبىي ئىجادىيەتكىمۇ تەدرىجى ھالدا سىنىپى تامغا بېسىلدى. يازما ئەدەبىيات ساھەسىدە شەخسنىڭ ئالاھىدىلىگى نىسبەتەن روشەنلەشتى ۋە گەۋدىلەندى. خەلق ئەدەبىياتى ساھەسىدە كوللېكتىپ ئىجادىيەت ئىپادىلىگەن تۇرمۇش ۋە ئارزۇلارنىڭ ھەممىسى خەلقنىڭ سەنئەت كوز قارىشىنى گەۋدىلەندۇرۇپ، ھازىرقى زامان خەلق ئەدەبىياتىنىڭ يېڭىچە كوللېكتىپچانلىقىنى شەكىللەندۇردى. سىنىپىي جەمىيەتنىڭ خۇسۇسىيىتىگە ماس ھالدا مەيدانغا چىققان خەلق ئارىسىدىكى كەسپى ياكى يېرىم كەسپى ئېغىز ئىجادىيەتچىلىرى ۋە خەلق قوشاقچىلىرىنىڭ ھەممىسى ئاممىنىڭ ئەنئەنىۋى سەنئەت تەربىيىسى ئارقىلىق يېتىلگەن بولۇپ، شەخسنىڭ بۇ خىل مۇستەقىل ئىجادىيىتى ئاممىنىڭ كوللېكتىپ ئىجادىيىتىنىڭ سەنئەت جەۋھىرىنى قوبۇل قىلدى. كوللېكتىپنىڭ بەدىئى ئىختىدارىنى توپلىدى. شۇنىڭ بىلەن باشقا بىر خىل شەكىلدىكى كوللېكتىپچانلىق بارلىققا كەلدى. بۇ خىل مەخسۇس خەلق ئەدەبىياتچىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى خەلق ئەدەبىياتى ئىجادىيىتىدە كوللېكتىپچانلىقنىڭ تولۇقلىنىشى ۋە تەرەققى قىلىنىشىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، ئىككىسى بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلاندى.

جەمىيەت سوتسىيالىزم باسقۇچىغا قەدەم قويغاندىن كېيىن بازىستىن تارتىپ ئۈستۈرۈلمىغىچە بولغان تۈپلۈك ئۆزگىرىشكە ئەگىشىپ ئەدەبىياتىمۇ مەزمۇن جەھەتتىن تۈپتىن ئۆزگىرىش ياسىدى. كەڭ خەلق ئاممىسى سىياسى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئۇزۇل - كېسىل قەد كوتەردى. مەدەنى - مائارىپنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ خەلقنىڭ يېزىق ساۋادى ئوسىتى. نەتىجىدە ئاممىا ئىچىدە يازما ئىجادىيەت دائىرىسى كېڭەيدى. ئەسلىدىكى بەزى ساۋاتسىز ئېغىز سەنئەتكارلىرى يازما ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىدى، ۋاھالەنكى سوتسىيالىزم دەۋرىدە مۇقەررەر بارلىققا كېلىدىغان بۇ خىل ئىجادىيەت ھادىسىسى خەلق

ئەدەبىياتنىڭ كوللېكتىپچانلىغىنىڭ بارغانسېرى ئاجىزلىشىپ كەتكەنلىگىدىن دېرەك بېرىدۇ. چۈنكى ئاممانىڭ ئارىسىدىكى يېزىق ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان يازما ئىجادىيەت يېزىلىشىدىن تارقىلىشىغىچە يازما ئەدەبىياتنىڭ ئالاھىدىلىگى بىلەن ئوخشاش بولغاچقا، ئۇ ئاساسى جەھەتتىن خەلق ئەدەبىياتىنىڭ دائىرىسىگە كىرمەيدۇ. بۇ ھال سۆزسىزالىزىم دەۋرىدە يازما ئەدەبىياتنىڭ ئاممىباپلىغىنىڭ ئۆزلۈكسىز كېڭەيگەنلىگىنىلا بىلدۈرىدىكى، ھەرگىز خەلق ئەدەبىياتىنىڭ كوللېكتىپچانلىغىنىڭ تارايغانلىغىنى بىلدۈرمەيدۇ. ئەكسىچە ئەسلىدىكى ئېغىز ئىجادىيىتى ئاساسىدا تەرەققى قىلغان خەلق ئەدەبىياتىنىڭ كوللېكتىپچانلىغى يەنىلا يېتەكچى رول ئويناپدۇ. شۇڭا قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە كوللېكتىپچانلىق خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسى بەلگىسى دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ. ئۇ باشتىن ئاخىر ئاجىزلىشىپ باققىنى يوق، يوقۇلۇپ كېتىشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، شەخسنىڭ يازما ئىجادىيىتى خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ ئورنىنى ئالىدۇ، دەيدىغان خىلمۇ-خىل پەرەزلەرنىڭ قىلچە ئاساسى يوق.

خەلق ئەدەبىياتىنىڭ كوللېكتىپچانلىغى قايسى تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدىغانلىغىنى پەقەت خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئىجات قىلىنىش ۋە تارقىلىش جەريانىدىنلا كۆزىتىشكە بولىدۇ.

مەلۇمكى ئەمگەكچى خەلق ھەمىشە كوللېكتىپ سورۇنلاردا (كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش مەيدانلىرى، كوللېكتىپ تۇرمۇش مەيدانلىرى) ئۇ بىر ئېغىزدىن-بۇ بىر ئېغىزدىن كوللېكتىپ ئىجات قىلىشىدۇ. بۇ خىل ئىجادىيەت ھەر قانداق بىر شەخسكە تەئەللۇق بولماغان ستىخىيىلىك كوللېكتىپ ئىجادىيەت. مەسىلەن: ئەمگەك قوشاقلىرى، جەڭ ناخشىلىرى، ئۇۋ ناخشىلىرى، ھەر خىل ئىتنىڭ شەكىللەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇراسىم ناخشىلىرى، ھايات تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنى ھىساپلانغان ماقال-تەمسىللەر، قىسقا ھېكايىلار، لەتىپە ۋە تېپىشماقلارنىڭ ھەممىسى ئەشۇ خىل كوللېكتىپ ئىجادىيەت يولى بىلەن ئىجات قىلىنغان.

يەنە بىر تۈرلۈك ئەھۋالدا كوللېكتىپ ئىش تەخسىمات شەكلى ئارقىلىق ئىجات قىلىنىدۇ. يەنى، بىر قىسىم كىشىلەر مەلۇم بىر ھېكايىنىڭ ئومۇمى مەزمۇنىنى تۈزۈپ چىقىقان. يەنە بىر قىسىملىرى ئۇنىڭ قاش-كىرپىكىنى تۈزگەن، يەنە باشقا بىرلىرى شېھىرلاشتۇرسا، يەنە بىرلىرى بۇنى ئاھاڭغا سالغان. شۇنداق قىلىپ كوللېكتىپنىڭ ئەجرى بىلەن خەلق ئەدەبىياتىغا تەئەللۇق بولغان ھەر خىل ژانىردىكى ئەسەرلەر بارلىققا كەلگەن. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جاھانغا مەشھۇر «12 مۇقامى» ئەشۇ يول بىلەن بارلىققا كەلگەن ۋە مۇكەممەللەشكەن. بۇ جەريانداۋ بولۇپمۇ خەلق سەنئەتكارلىرى، ئەلنەغمىچىلىرى، مەدداھلارنىڭ رولى زور بولىدۇ. بۇ خىل كوللېكتىپ ئىجادىيەت شەكلى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ بالىلىق دەۋرىدىن باشلاپلا ئوخشىمىغان دەرىجىدە قوللۇنۇلۇپ، تاكى يەن-تېخىنىكا تەرەققى قىلغان ھازىرقى جەمئىيىتىمىزگىچە ئۇ يەنىلا كەڭ ئەمگەكچى خەلق قوللۇنۇپ كېلىۋاتقان ئىجادىيەت شەكلىدۇر.

خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ تارقىلىش جەريانى ئۇنىڭ كوللېكتىپچانلىقىنىڭ تېخىمۇ يارقىن ۋە گەۋدىلىك بەلگىسى. خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ ئەسلى شەكلىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىنەزەر ئۇ بارلىققا كېلىش بىلەنلا خەلق ئارىسىدا تارقىلىشقا باشلايدۇ. خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ تېز تارقىلىشى ياكى تارقالماسلىغىنىڭ سەۋەبى، شۇ ئەسەرنىڭ كەڭ خەلقنىڭ تۇرمۇش تەلەۋى ۋە سەنئەت ئارزۇسىغا ماسلىشىش - ماسلىشالماسلىغىغا باغلىنىق. ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۆڭلىگە ياققان ۋە ئۇلارنىڭ ئىرادىسىگە ھەقىقى ۋەكىللىك قىلالىغان خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى مىليونلىغان كىشىلەر ئاغزىدا ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىپ بۇ جەريانىدا مەزمۇن ۋە بەدىئىلىك جەھەتتىن تېخىمۇ پىششىقلىنىدۇ ۋە مۇكەممەللىشىدۇ. بۇ تەرەپتىن ئالغاندا خەلق ئەدەبىياتىنىڭ كوللېكتىپ تارقاتقۇچىلىرى خەلق ئەدەبىياتىنى تولۇقلىغۇچىلار، تەھرىرلىك قىلغۇچىلار ۋە ئىجات قىلغۇچى ياكى يېڭىدىن ئىجات قىلغۇچىلاردۇر.

مەدداھلار ئەدەبىياتى ئەنە شۇ خەلق ئەدەبىياتىنى تارقىتىش رولىنى ئويناپدۇ. بىز ئۇنىڭ رولىغا سەل قارىماسلىغىمىز لازىم. مەدداھلار ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنىغا ئەلۋەتتە كونكرېت تەھلىل يۈرگۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ. لېكىن ئاساسلىق تەرىپى شۇكى، مەدداھلار خەلق ئىچىدىن چىققان ئەڭ ماھىر سەنئەتكارلاردۇر. بىر مەدداھنىڭ بىر سۇرۇندا مىڭلاپ ئادەمنى نەچچە سائەتلەپ تەبىئى ھالدا ئوزىگە جەلىپ قىلىپ تۇرالىشى بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ تارقاتقان خەلق ئەدەبىياتى خەلقنىڭ سەنئەت ئارزۇسىغا ۋە ئىستېتىك ھەۋىسىگە ۋەكىللىك قىلغانلىغىدىندۇر.

دېمەك، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ قايسى تۈرى بولسۇن ئۇ، ئەينى ۋاقىتتا مەلۇم شەخسنىڭ ئىجادىيىتى بولسىمۇ، ئۇ تارقىلىش جەريانىدا كەڭ ئاممىنىڭ ئىدىيىسى، ئارزۇسىنى ئوزىگە سىڭدۈرۈپ، ئاممىنىڭ ئېقىل - پاراسىتى ۋە كۈچ - قۇۋىتىنى قوبۇل قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىگە پەقەت كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك ھوقۇقىلا بولىدىكى، ھەرگىز شەخسى ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى بولمايدۇ.

§ 2 - ئاغزاكىلىق

ئاغزاكىلىق - خەلق ئەدەبىياتىنىڭ روشەن ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى بولغاچقا ئەدەبىيات - سەنئەت ئىلمىدە ئۇنىڭ نامى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى دەپ ئاتىلىدۇ. خەلق ئارىسىدا ئېغىز ئارقىلىق يارىتىلغان ۋە تارقالغان ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى بۇ ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئاغزاكىلىق - خەلق ئەدەبىياتى بىلەن يازمائەدەبىياتىنى ئېنىق پەرقلەندۈرۈدىغان بەلگە، يازغۇچىلارنىڭ يازما ئەسەرلىرىنىمۇ ئەسلىدە ئەستە قالغانلىرىغا ئاساسەن يادىلاپ، ئېغىز ئارقىلىق بايان قىلىشقىمۇ بولىدۇ. ئەمما يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ئاغزاكىلىق ھەرگىزمۇ زورۇر ۋاستە ئەمەس. ئۇنىڭ ئەكسىچە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىمۇ يېزىق ئارقىلىق خاتىرلەپ قالدۇرغىلى بولىدۇ. بىراق خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىلىكىدىن قارىغاندا يېزىق

ئۇنىڭ ئۈچۈن زورۇر ئىپادىلەش شەكلى بولالمايدۇ، پەقەت ئېغىزدا ئېيتىلىش ۋە تارقىلىشلا خەلق ئەدەبىياتىنىڭ زورۇر ئۇسۇلى.

خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكىمۇ خۇددى كوللېكتىپچانلىق ئالاھىدىلىكىگە ئوخشاش لا ئېغىزئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا شەكىللەنگەن. ئاغزاكى تىل ئارقىلىق ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللۇنۇش ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئاڭ شەكلىدە پائالىيەتلىرىدىن بىرى. ئاغزاكى تىل ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە ئەگىشىپ ئىنسانلارنى ھايۋانلاردىن دۇنياسىدىن ئايرىغاندىن كېيىنلا ئاندىن ئىنسانلار جەمئىيەتى شەكىللەندى. بۇنىڭدىن ئاغزاكى تىل- ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە بىر بەلگىسى دېيىش مۇمكىن، شۇنىڭ ئۈچۈن تېخى يېزىق پەيدا بولمىغان دەۋرلەردە ئىنسانلارنىڭ پۈتكۈل ئەدەبى سەنئەت پائالىيىتى ئېغىز تىلىغا يۈلەنگەن، يېزىق پەيدا بولغان كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاغزاكى ئىجادىيەتنىڭ ئىسىل ئەنئەنىسىگە داۋاملىق ۋارىسلىق قىلىپ ئېغىزتىلى ئارقىلىق ئوزلىرىنىڭ ئەدەبى پائالىيىتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇپ كەلدى. ئاغزاكىلىق خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ ئەڭ كەڭ ۋە ئەڭ ئۇزۇن تارقىلىپ يۇرۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. تارىخى تەرەققىياتتىن قالدىغاندا نۇرغۇنلىغان خەلق ئەدەبىياتى ئۇلگىلىرىنىڭ مىڭيىللاردىن ئارتۇق تارقىلىپ يۇرۇشى جۇغراپىيە شارائىتىدىن قالدىغاندا خەلق ئەدەبىياتى ئىچىدىكى بەزى ئەسەرلەرنىڭ پۈتۈن مەملىكەتكە، ھەتتا چەتئەللەر گىچە كەڭ تارقىلىشى ئۇنىڭ ئەشۇ ئالاھىدىلىگىنىڭ ئالامىتى. مەسىلەن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «پەرھات- شىرىن» «يۈسۈپ زىلەيخا» «تاھىر- زوھرا» «گۇر ئوغلى» «يۈسۈپ- ئەھمەت» قاتارلىق يىرىك داستان ۋە قىسسىلىرى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا ھەتتا جەنۇبى ئاسىيا، ياۋروپا، يىراق شەرقتىچە كەڭ تارقالغان. يېزىق قوراللىرى نەشرىيات تېخنىكىسى ئىنتايىن تەرەققى قىلغان بۈگۈنكى دەۋردىمۇ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئاغزاكىلىغى كەڭ خەلق تۈرمۇشىدا ئاجىزلىشىپ، قالماي يەنىلا ساقلىنىپ كەلمەكتە.

ئاغزاكى تىل ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئوزئۇرمۇشى ۋە كۆرەشلىرىنى دەل ۋاقتىدا ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن ئىنتايىن قولايلىق بولۇپ، ئۇنىڭ ھالدا ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاغزاكىلىق ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۇرۇدۇ، ئاغزاكى تىلنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە ئۇنىڭ رولى مەلۇم سىنىپقا بېقىنمايدۇ. سىنىپى جەمىيەت پەيدا بولۇشتىن خېلى بۇرۇنلا كىشىلەر ئاغزاكى تىلنىڭ بەدىئى ئىپادىلەش ئىختىدارىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۇنى ئىجادىيەتنىڭ بىردىن- بىر قۇرالى قىلغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئاغزاكى تىل ئەمگەكچى خەلقىنىڭ تۈرمۇشى بىلەن باشتىن- ئاخىر زىچ بىرلەشە بولۇپ كەلمەكتە، كىشىلەر يىغىنلىرى ئىگى جايدا ئاغزاكى تىل بولىدۇ، شۇنداقلا ئېغىز ئىجادىيىتى بولىدۇ.

سوتسىيالىزىم دەۋرىدە ئەمگەكچى خەلق گەرچە مەدەنىيەت ئۇگىنىپ يېزىق قورالىغا ئىگە بولسىمۇ ئەمما ئۇلارنىڭ جانلىق ئېغىز تىلى يوقالمايدۇ. شۇسەۋەپتىن خەلقىنىڭ ئېغىز ئىجادىيەت ئۇسۇلى ۋەشەكلىمۇ يوقالمايدۇ.

ھەممىگە مەلۇمكى، ئامما بىرتەرەپتىن مەدەنىيەت ئۇگىنىپ يېزىق ئارقىلىق ئوزئىنىڭ

روھى- ھالىتى، ئارزۇسىنى ئىپادىلەشكە تىرىشسا يەنە بىرتەرەپتىن ئىقتىسادى ئورنىنىڭ ئۆزگەرگەنلىگى سياسىي جەھەتتىن قەد كوتەرگەنلىگى، ئىدىيەسىنىڭ. ئازات بولغانلىغى سەۋەبىدىن ئۇلارنىڭ ئاغزاكى تىل-ئارقىلىق يېڭى دەۋرئۇرمۇشىنى ئىپادىلەش ئارزۇسى كۈچىيىدۇ. مەسىلەن، ئازاتلىقتىن كېيىن خەلقنىڭ ئاغزاكى تىل ئارقىلىق ئىجات قىلغان يېڭى رىۋايەت ھىكايە، لەتىپە، يېڭى ناخشا قوشاقلىرى، يېڭى تارىخى دەۋرىدىمۇ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئاغزاكىلىق ئالاھىدىلىگىنىڭ مەۋجۇت بولىدۇغانلىغىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەما ئۇنىڭ ئىجادىيەت جەريانىدىن ئىبىتقاندا زور كۆپچىلىگى يەنىلا يازما ئەدەبىياتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ.

§ 3 - ئۆزگۈرۈشچانلىغى

خەلق ئەدەبىياتىنىڭ كوللېكتىپچانلىغى، ئاغزاكىلىق ئالاھىدىلىگى بىۋاستە ھالدا ئۇنىڭ ئۆزگۈرۈشچانلىق ئالاھىدىلىگىنى بەلگىلىگەن، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىگى يازما ئەدەبىياتنىڭ تۇراقلىق خۇسۇسىيەتىدىن پەرقلىنىدىغان بەلگىسىدۇر.

يازما ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنىڭ تۇراقلىق تېكىستى بولىدۇ. گەرچە تەھرىرلەش جەريانىدا بەزى ئۆزگۈرۈشلەرگە ئىگە بولسىمۇ يەنىلا چەكلىك بولىدۇ. تۇزۇتۇلگەندىن كېيىن مۇقىم ھالەت شەكىللىنىدۇ. كېيىنچە خەلق ئەدەبىياتى ئىچىدىكى مۇتلەق كۆپچىلىك ئەسەرلەردە دائىم دېگۈدەك ساقلانغىلى بولمايدىغان ئۆزگۈرۈشلەر يۈزبېرىپ تۇرىدۇ. بۇ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ، مۇقەرەر ئالاھىدىگى.

خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ ئۆزگۈرۈشچانلىققا ئىگە بولۇشىنىڭ سەۋەبلىرى ئۇنىڭ كوللېكتىپ ئىجادىيەت بولغانلىغىدىن باشقا يەنە، ئىچكى ۋە تاشقى سەۋەبلەرمۇ بار.

بىرىنچى: ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەسەرلىرى ئېغىزدا تارقىلىپ كۆگۈلدە قوبۇل قىلىنىدۇ. كۆگۈلگە خاتىرلەش ئۆزگۈرۈشچانلىقىنى شەكىللەندۈرۈشنىڭ ئىچكى سەۋەبى. خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى كوللېكتىپ تەرەپتىن ئاغزاكى ئىجات قىلىنغاندىن كېيىن ئۇ تارقىلىش جەريانىدا ھەربىر كىشى ئۆزى دەرھال كۆگۈلگە خاتىرلەپ ئالىدۇ. بۇجەريانىدا شۇشەخسنىڭ بەزى ئىجادىيەتلىرىمۇ ھېچ بولمىغاندا شۇشەخسنىڭ جۇگۇەن ماھىللىغى) ئۇنىڭغا سىڭگىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئەسەرنىڭ «چوڭ ئوخشاشلىق» قىسمى ساقلاپ قېلىنىسىمۇ «كىچىك پەرق» لىرىنىڭ بولىشىدىن ساقلانغىلى بولمايدۇ. بەزىدە ھەتتا ئوخشاش بولمىغان ئەسەرلەرنىڭ ۋەقەلىگى بىرلەشتۈرۈلۈپ باشقا بىرخىل ئەسەر پەيدا بولىدۇ.

(ئىككىنچى: خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئىچاتچىلىرىدا ئەزەلدىن ئاپتورلۇق ھوقۇقى كۈزقارىشى بولمايدۇ. بۇئەھۋالمۇ ئۆزگىرىشچانلىقىنى شەكىللەندۈرۈدىغان ئىچكى سەۋەبلەر نىڭ بىرى. خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى ئاغزاكى ئارقاتقۇچىلارنىڭ ئۆزى قايتا ئىجات قىلغۇچىلاردۇر. شۇگىلاشقا ئۇلاردا ئامىنىڭ ئىھتىياجى ۋە ئارزۇسى ئاساسدا مەلۇم ئۆزگەرتىشلەرنى كىرگۈزۈش ۋەپىشىقلاپ ئىشلەش ھوقۇقى بولىدۇ. بۇخىل ئۆزگەرتىشلەر ناھايىتى كۆپ ھاللاردا ئىستېمىيلىك ھالدا خەلق ئەدەبىيات- سەنئىتىنىڭ ئەنئەنىۋى قانۇنىيەتلىرى

بويىچە تەبىئى ھالدىكى ئوزگىرىشلەر بولۇپ ھەرگەزمۇ قەستەن ئوزگەرتىۋېتىلگەن ئەمەس. شۇڭابۇخىل ئوزگەرتىشلەر خاتىرىگە ئاساسەن رەتلىگىلى بولمايدىغان مەلۇم ئىھتىياجنى ئاساسەن مەخسەتلىك ھالدا ئوزگەرتمۇتتىپ ئەسەرنى ئەسلى قىياپىتىگە ئوخشىمايدىغان قىلىپ قويۇش لىرى بىلەن ئوخشىمايدۇ. ئوزى خالىغانچە ئوزگەرتىۋېتىش روشەنكى خەلق ئەدەبىيات-سەنئىتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىگە خىلاپ.

ئۇچىنچى: خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تارقىلىش شارائىتىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى ئوزگىرىشچانلىق ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۈرگەن تاشقى سەۋەپ. خەلق ئەدەبىياتى ئەسەر-لىرى خەلق تۇرمۇشى ئارىسىدا يىلتىز تارتقان، ئاممىنىڭ تۇرمۇش شارائىتى ۋە ئەسلى ئەھۋالى بىلەن زىچ بىرلەشكەن كەتكەن بولىدۇ. شۇڭا ھەرقايسى جايلارنىڭ ئوخشىمىغان ئورۇپ-ئادەتى ئوخشىمىغان شارايىتى ئەسەر مەزمۇنىنىڭ ئوزگىرىشىنىڭ ئاسلى بولۇپ قالغان. مەسىلەن ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىكى بەزى ئەسەرلەرگە قارىساق ھەرقايسى جايلارنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىگىگە ئاساسەن ئوخشىمىغان ۋاريانتلارغا ئىگە بولغانلىغىنى ئۇچرىتىمىز، بۇنداق ئوز گورۇشلەر ئەسەر مەزمۇنىدىكى ئوزگۇرۇشلەردىن باشقا ئىمپادىلەش شەكلى ۋە تىل پەرقلىرىدە روشەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇلۇپمۇ ئوخشىمىغان مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش شارائىتىدىكى پەرقلەر مۇقەررەر يۇسۇندا شۇ مىللەت ئارىسىدا تارقىلىپ يۇرگەن قىرىنداش مىللەتلەرنىڭ خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى ئوزگەرتىۋېتىدۇ.

تورتىنچى: تارىخ تەرەققىياتى دەۋرىنىڭ ئوزگۇرۇپ تۇرۇشى- ئوزگۇرۇشچانلىق-نى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئاساسى ئوبىكتىپ سەۋەپتۇر. خەلق ئەدەبىياتى ئۇزۇنغا سوزۇلۇش خاراكتېرىگە ئىگە بولغاچقا ئۇزۇلاتتىن- ئۇزۇلاتقا، ئېغىزدىن- ئېغىزغا كوچۇش نەتىجىسىدە ئېغىز ئەدەبىياتىغا يېڭى تۇرمۇش تۇسلىرى قوشۇلۇپ، مەزمۇن جەھەتتە زور ئوزگۇرۇشلەر بولۇپ تۇرىدۇ ۋە شۇنارقىلىق دەۋر مەزمۇنىنى ئوزىگە سىڭدۈرۈپ تېخىمۇ تولوقلىنىپ مۇكەممەللىشىدۇ. بولۇپمۇ ئىجتىمائى تۇرمۇشتا زۇرئوزگۇرۇشلەر يۇز بەرگەن چاغلاردا يېڭى ئەھۋالغا ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ئەسەرلەر يېڭى دەۋرنىڭ روھىغا ماس ھالدا مەزمۇن جەھەتتە يېڭىلىنىدۇ. مەسىلەن، بۇگۇنكى سوتسىيالىزم دەۋرىدە ئىجات قىلىنۋاتقان يېڭى مەزمۇنلۇق خەلق قوشاقلىرىنىڭ كۆپچىلىگى ئەسلىدە قەدىمقى دەۋرلەردە پەيدا بولغان قوشاقلارغا مەزمۇن جەھەتتە ئوزگەرتىش كىرگۈزۈش ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇنداھايىتى تەبىئى ئش.

ئوزگۇرۇشچانلىق ئالدى بىلەن خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ سوز-ئىبارىلىرىدە كورۇلىدۇ. بۇخىل ئوزگىرىش نىسبەتەن ئومۇمىيوزلۇك ۋە دايىملىق بولىدۇ. بىرپارچە ئەسەر مەيلى قانداق يەرگە تارقالسۇن ئالدى بىلەن شۇيەرنىڭ يەرلىك تۇسنى يۇقتۇرۇۋالىدۇ.

ئوزگۇرۇشچانلىقنىڭ خەلق ئەدەبىياتى تەرەققىياتىغا بولغان تەسىرى ئىككى تەرەپ لىمە بولىدۇ.

بىرى ئاكتىۋالنى ئۆزگۈرۈش، يەنى خەلق ئەدەبىياتنىڭ ئۆزلۈكسىز ئۆزگۈرۈپ تۇرۇشى، خەلق ئەدەبىياتىغا جانلىقلىق ۋە ماسلىشىچانلىق ئېلىپ كىلىدۇ. بۇئارقىلىق ئەسەر نىڭ رىيال ئەھمىيىتىنى ئاشۇرۇدۇ.

يەنەبىر تەرەپتىن ئۇنىڭ پاسسىپ نەتىجىسىمۇ بار، يەنى ئەسلىدىكى تۇسىنى يوقۇتۇپ قويۇش، خەلق ئەدەبىياتى تەتقىقاتى ئۈچۈن قىينچىلىق پەيدا قىلىش، شۇڭا ئۆزگۈرۈشچانلىق - پەقەت خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىگى بولۇپ، ئۇنى مۇتلەقلەشتۈرۈپ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بىرخىل ئەۋزەللىگى دەپ چۈشۈنمۇئالماسلىق كېرەك.

ئۆزگۈرۈشچانلىق - خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسىدە تەبىئى يوسۇندا قانۇنىيەتلىك رول ئويناىدىغان ئالاھىدىلىكتۇر. ئۇھەرگىزمۇ شەخسىنىڭ ئۆز خاھىشى بويىچە خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى ئۆزگەرتىۋېلىشنىڭ ئاساسى قىلىنماسلىق لازىم.

§ 4 - ۋارىسلىق خۇسۇسىيىتى

خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ ئەلۋەتتە داۋاملىق ئۆزگۈرۈپ تۇرۇش ئالاھىدىلىگى بار، بىراق ئۇنىڭ يەنە بىرقانچىلىك تۇراقلىق ئۆزگەرمەس قانۇنلىرىمۇ مەۋجۇت بولۇپ، ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا قوبۇل قىلىنىپ كەلگەن. روشەنكى، بۇنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيانقى ئەنئەنىسى يەلگۈلىگەن. خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋىلىگى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ۋارىسلىق قىلىش خۇسۇسىيىتى دېيىلىدۇ. خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ ۋارىسلىق قىلىش خۇسۇسىيىتىگە قارىتا ئوخشىمىغان كوز قاراشلار مەۋجۇت، بەزىلەر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ۋارىسلىق قىلغۇچىلىغى يوق. خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ئىچىدىكى بەزى ئەنئەنىۋى قاراشلار ۋە كونا ئىدىئولوگىيىنىڭ مەۋجۇتلىغى ئۈنىڭ «قالاق» «خۇراپى» «فېئودالىق» «مۇتەئەسسىپ» لىگىنى كورسىتىدۇ، دەپ يەكۈن چىقىرىشقان. ئەمەلىيەتتە خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ۋارىسلىق قىلىش خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ ئاددىي - ساددا، ساغلام بولغان رىيالىزىملىق ئەنئەنىسىدىن تاشقىرى، ئاساسەن ئۇنىڭ قانچە ئەسىرلەردىن بۇيان شەكىللەنگەن ئەنئەنىۋى بەدىئى ئۇسۇلىدا ئىپادىلىنىدۇ.

خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇنى ئەكس ئەتتۈرۈگەن قەدىمقى ئەنئەنىۋى كوزقاراش، ئىتىقات، ئورپ- ئادەت، تۇزۇم قاتارلىقلار دەل خەلقنىڭ ئۆزتۇرمۇشى ۋە كوگۇللىرىدىكى ئارزۇلىرىنى ئىپادىلەشتە ئىشلەتكەن ئەرسلەرنىڭ ئوبرازى بولۇپ، ئۇنى ئەلۋەتتە كونكرىت تەھلىل قىلىش كېرەك.

خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ۋارىسلىق قىلىش خۇسۇسىيىتى ئەڭ قەدىمقى مەزگىلدىن تارتىپ تەدرىجى شەكىللەنگەن. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەچچە مىڭ يىللاردىن ئاۋال مۇمكىنلىكى ئېغىز تىلنىڭ بۇغۇمى، قاپىيسى. ئىنتوناتسىيسى، گرامماتىكا قۇرۇلۇشى، ئىستىلىستىك ئالاھىدىلىگىگە ئاساسەن ھەرخىل بەدىئى ئىپادىلەشنىڭ ۋاستىسى ۋە شەكىللىرىنى كەشپ قىلغان، بۇ ۋاستىلار ۋە شەكىللەرگەڭ ئەمگەكچى خەلق تەرىپىدىن قايتا- قايتا تاۋلىنىش

ۋە پىششقلاپ ئىشلىنىش، ئەۋلاتتىن- ئەۋلاتقا يەتكۈزۈلۈش نەتىجىسىدە خەلق ئەدەبىياتى- نىڭ بىرقاتار بەدىئى تۈرلىرىنى شەكىللەندۈرگەن.

ۋارىسلىق قىلىش خۇسۇسىيىتى ئاساسەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۇسلۇپ ۋە شەكلى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ بەدىئى ئۇسلۇپ ۋە شەكىللەر قانچە ئەسىرلەردىن بۇيان ئەۋلاتتىن- ئەۋلاتقا قوللۇنۇلۇپ كەلگەن بولۇپ، نىسبەتەن مۇقىم، جۈملىدىن ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۇسلۇپ ۋە شەكلىمۇ بىر بىردىن پەرقلىنىدۇ

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنى ئالساق كوپرەك ئوخشۇتۇش ۋە سىمۇول قاتارلىق ئىستىلىستىك ۋاستىلار ياردىمى بىلەن، ئادەتتە بىركوبلىتلىق قوشاقنىڭ 1- 2- مىسرالىرىدا تەبىئەت دۇنياسى سۈرەتلەنسە، 3- 4- مىسرالىرىدا بايان قىلماقچى بولغان ئاساسىي پىكىر ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ھاۋانى تۇمان باستى،
ئاينى كورگىلى بولماس،
كوڭلۇمگە گۇمان چۈشتى،
يارنى سويگىلى بولماس.

ھىكايە ئېيتىش ئۇسۇلىدىمۇ ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ نىسپەتەن مۇقىم ئۇسۇلى بولىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا كوپىنچە «بارئىكەن، يوق ئىكەن» ياكى «بۇرۇننىڭ بۇرنىمدا» ياكى «بۇرۇنقى ئوتكەن زاماندا» دەپ ھىكايە قىلىش بىرخىل ئادەتكە ئايلانغان.

خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ بۇنداق قىلىپلاشقان بايان قىلىش شەكلى ئۇنىڭ ئاممىۋىلىغىنى كۈچەيتىپ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى تېخىمۇ ئاشۇرىدۇ.

يازما ئەدەبىيات بىلەن شۇغۇللانغۇچى يازغۇچىلارنىڭ خەلق ئەدەبىياتىدىن ئۆگۈنىپ ۋە ئۇنىڭدىن ئوزۇقلىنىپ شەكلى مىللى ئەسەرلەرنى ئىجات قىلىشى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ۋارىسلىق قىلىش قىممىتىنى كورسىتىدۇ.

خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ۋارىسلىق قىلىش خۇسۇسىيىتى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بەدىئى ئالاھىدىلىكىنى ئەڭ روشەن ئىپادىلەيدىغان بىرخىل بەلگۈسى.

يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئوتتۇرىسىدا ئوزئارا زىچ باغلىنىش بولۇپ، ئۇلارھەرگىز يەككە- يىگانە مەۋجۇت ئەمەس، بۇنىڭ ئىچىدە ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى كوللېكتىپچانلىق بىلەن ئاغزاكىلىقتىن ئىبارەت بۇ ئىككى خىل ئالاھىدىلىكنىڭ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئىجات قىلىنىشى بىلەن تارقىلىشىدا يېتەكچى رول ئوينايدىغانلىغىدۇر. كېيىنكى ئىككى ئالاھىدىلىگى يەنى ئوزگۈرۈشچانلىق بىلەن ۋارىسلىق قىلىش ئالاھىدىلىگى كوللېكتىپچانلىق، ئاغزاكىلىقنىڭ خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىگە تەسىر كورسىتىشى جەريانىدا ئىپادىلەنگەن. مانا مۇشۇ 4 خىل ئالاھىدىلىك ئۇنى يازما ئەدەبىياتىتىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدۇ.

3 باپ

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن ئىجتىمائى تۈرمۇشنىڭ مۇناسىۋىتى

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىيات ئورتاق قانۇنىيەتكە ئىگە بولۇپ ئۇلار-نىڭ ھەممىسى مەلۇم ئىجتىمائى تۈرمۇشنىڭ ئىنسانلار ئېڭىدىكى ئوبرازلىق ئەكس ئېتىشـ تىن مەھسۇلى، شۇنداقلا ئۇ يەنە ئىجتىمائى تۈرمۇشقا ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق ئۇزۇنىڭ ئىجتىمائى رولىنى جارى قىلدۇرۇ. ئەمما خەلق ئەدەبىياتى نىسپى مۇستەقىللىققا ئىگە بولۇپ، ئۇزۇنگە خاس ئالاھىدە قانۇنىيەتلىرى بار. يەنى ئۇ، ئەمـ گەكچى خەلقنىڭ كوللېكتىپ ئاغزاكى تىلى ئارقىلىق ئىجات قىلىنغان، تارقالغان ۋە كەڭ دائىرىدە ئۇمۇملاشقان.

ئۇنىڭ ئىپادىلەيدىغان تۈرمۇش دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئەمگەكچى خەلقـ نىڭ ئىدىيىسى، كۆز قارىشى، ئورپ - ئادىتى، دىنى ئېتقادى، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى، ۋە ئىجتىمائى كۈرەشلىرى بىلەن قان ۋە گۆشتەك مۇناسىۋەتلىكتۇر. شۇڭلاشقا ئۇ، يالغۇز بىر ئەدەبى ھادىسىلا بولۇپ قالماستىن بەلكى خەلق تۈرمۇشنىڭ ئورگانىك تەر-كىۋى قىسمىدۇر. قىسقىسى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى «خەلق روھىنىڭ ئەينەن ھەققى ۋە تەبىئى ھالدىكى ئىپادىلىنىشى، خەلقنىڭ سەمىمىي دوستى، خەلق ئۇنىڭغا ئۇزۇننىڭ قاي-غۇ - ھەسرەتلىرىنى، ئارزۇ - ئارمانلىرىنى، دەرت - ئەلەم ۋە خوشاللىق تۇيغۇلىرىنى ئىزھار قىلىدۇ. ئۇ ھەم خەلقنىڭ ئىلىم - پەن ۋە ئاستىرۇنومىيە بىلىملىرىنىڭ خاتىرىسى»① دىن ئىبارەت.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەئى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، ئۇ باشتىن - ئاياق خەلق تۈرمۇشىغا زىچ باغلانغانلىغىنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائى تەپەككۇرىنىڭ مەھسۇلى بولغان قەدىمقى ئەپسانە - رىۋا-يەتلەرمۇ، گەرچە خىيالى، پانتازىيەدەك كۆرىنسىمۇ، ئۇنى ئىنچىكىلەپ مۇلاھىزە قىلغاندا، يەنىلا رېئال ئىجتىمائى تۈرمۇشنىڭ ئەگرى - بۈگرى يوللار بىلەن ئەكس ئەتكەن مەھسۇـ لى ئىكەنلىگىنى كۆرىۋېلىش تەس ئەمەس. بۇ مەسىلىلەرنى توۋەندە ئايرىم كۆرۈپ ئۆتىمىز.

① لاپارگ: «ئىنبۇزۇرلار تۇپلىمى» خەلق ئەدەبىيات نەشرىياتى 1979 - يىلى نەشرى. 8 - 9 - بەت.

§1. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى - خەلقنىڭ ئەمگەك ھاياتىنىڭ مەھسۇلى

خەلق ئەدەبىياتى «ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ سەنئىتى» بولۇپ، ئۇ كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۇرىشى ۋە ئەمگەك ھاياتى بىلەن زىچ باغلانغان. ئەمگەك خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسى مەزمۇنى بولۇپ، تارىختىن بۇيان ئۇ خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگىگە ھەمرا بولۇپ كەلدى. بۇنى بىز خەلق ئەدەبىياتىنىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققى قىلىش تارىخىدىن ئېنىق كۇرىمىز.

1 - ئېپتىدائى ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگىنىڭ ئېھتىياجىغا ماس ھالدا پەيدا بولغان. ئۇنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلى ئېپتىدائى جەمىيەتنىڭ مادددى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ ۋە شۇ تەرەپتىن بەلگىلىنىدۇ، شۇنداقلا ئۇ ئۇز نوۋىتىدە ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگى ئۇچۇن بىۋاستە خىزمەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ مۇھىم ئىپادىلىرى تۇۋەندىكىچە:

(1) ئېپتىدائى دەۋر ئەدەبىياتى - ئېپتىدائى ئىنسانلارنىڭ ھەركىتىگە ماسلىشىش، چارچاشنى يەڭگىللىتىش، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئاشۇرۇشنى مەقسەت قىلغان. ئىشلەپچىقىرىش كۇچى ئىنتايىن تۇۋەن بولغان ئېپتىدائى جەمىيەتتە ئىنسانلار ھەر خىل تەبىئى ئاپەتلەر ئۇستىدىن غەلبە قىلىپ، ھاياتلىق يولىنى ئىزدەش ئۇچۇن، ئۇلار تۇيۇلۇشۇپ ئولتۇراقلاشماي، كوللېكتىپ ئەمگەك ئېلىپ بېرىش لازىم ئىدى. كوللېكتىپ ئەمگەكنىڭ قايتىلىنىشى بەلگۇلۇك «رېتىم» نى پەيدا قىلدى. رېتىملىك ئەمگەك يوقۇرى دەرىجىدە جىددىلىككە كوتۇرۇلگەن چاغدا، ئۇرتاق كۇچ چىقىرىپ ئەمگەكنى يېنىك، ئەپچىل ۋە ئۇنۇملۇك ئېلىپ بېرىش ئۇچۇن مەلۇم ئەمگەك ساداسى چىقاردى. مانا بۇ ئېپتىدائى مۇزىكىلارنىڭ دەسلەپتىكى ئۇندۇرمىسى ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئەمگەك ساداسىرىنىڭ ئارىسىغا ئوزلىرىنىڭ ئىدىيىۋى ھىسىياتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئاددى سوزلەرنى قوشۇش بىلەن ئېپتىدائى شېئىر قوشاقلارغا ئايلاندى. «قېدىمقىلار مەنئەت قىلسا ئېيتار غەزەل، غەزەل بىلەن مەنتىنى قىلار ئەۋزەل» دېگەندەك، ئېپتىدائى قوشاقلارنىڭ ھەممىسى ئەمگەك ساداسى بىلەن ھەقىقى بىرلەشتۇرۇلگەن. پىلخانوپ ئېپتىدائى مىللەتلەرنىڭ كوپلىگەن سەنئەت پائالىيەتلىرىنى تەكشۇرۇپ چىققاندىن كېيىن ئېپتىدائى قەبىلىلەر ئىچىدە «ھەربىر ئەمگەك تۇرىنىڭ ئوزىگە خاس ناخشىلىرى بار. ناخشىنىڭ ئۇداري ھامان ئىنتايىن مۇۋاپىق ۋە توغرى ھالدا ئاشۇ ئەمگەك تۇرىدە بار بولغان ھەركەت رېتىمغا ماسلاشقان»① دەپ ئېيتقان ئىدى.

2 - ئېپتىدائى جەمىيەت ئۇرتاق ئەمگەك قىلىپ، ئۇرتاق تەقسىمات ئېلىپ بارىدۇ

① پىلخانوپ: «ئادىرىسسىز خەتلەر» «سەنئەت ۋە ئىجتىمائى تۇرمۇش» خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى. 1962 - يىل نەشرى. خەنزۇچە 39 - بەت

غان كوللكتىپ جامائەت مۇلۇكچىلىگىدىكى جەمىيەتتۇر، ئادەم بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بۇ جەمىيەتنىڭ ئاساسى زىددىيىتىدۇر. بۇ دەۋردە ئىنسانلار بارلىق زېھنىنى پۈتۈنلەي دېگىدەك تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىشقا بېغىشلىغان. شۇڭا ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگى ئىپتىدائى ئەدەبىيات سەنئەتنىڭ ئەڭ ئاساسى مەزمۇنى بولۇپ قالغان ئىدى.

ئۇۋچىلىق ئارقىلىق ئوزۇقلۇق يېغىش ياۋايىلىق دەۋرنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدىكى ئاساسى ئىشلەپچىقىرىش شەكلى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى يېڭىشتىكى مۇھىم ۋاستىسى ئىدى. ياۋايى ھايۋانلار ئىپتىدائى ئادەملەرنىڭ ئوزۇقلۇق ۋە كىيىم - كېچەك ئېھتىياجىدىكى مۇھىم مەنبەسى ئىدى. ئوقيا قاتارلىق باشلانغۇچ قوراللارنىڭ يېسىلىشى ۋە ئىشلىتىلىشى ئىپتىدائى ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنى ئاشۇرۇشتا تۈرتكىلىك رول ئويناندى، ئېنگېلس ئېيتقاندەك «خۇددى ياۋايىلار (ۋەھشىلەر) دەۋرىدىكى قىلىچنىڭ، مەدەنىيەت دەۋرىدىكى ئوت قوراللارنىڭ رولىغا ئوخشاشلا، ئوقيامۇ جاھالەت دەۋرىدىكى ھەل قىلغۇچ رولنىغا ئىگە قورال بولۇپ قالدى».① شۇڭلاشقا ئىنسانلار تەرەققىيات تارىخىدىكى بۇ دەۋر بولغۇچ چوڭ ئىشلار ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئىپتىدائى قوشاقلىرىدا ئەكس ئەتتى.

بولۇپمۇ ئۇسۇل ئىپتىدائى سەنئەت ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەڭ زىچ بولغان بىر خىل سەنئەتتۇر، ئۇ ئاساسەن ھايۋانلارنىڭ ھەركەتلىرىنى قىلىق - ئادەتلىرىنى دورايدۇ. ئوۋ قىلىش ۋە ئوزۇقلۇق يېغىشتەك ئەمگەك ھاياتىنى تەكرارلايدۇ. مەسىلەن خېيلۇڭجياڭ ئولكىسىنىڭ شىك ئەنلىك رايونىدىكى ئولۇنچور كىشىلىرىنىڭ ئازاتلىقتىن بۇرۇنقى «ئېيىق بىلەن ئېلىشىش ئۇسۇلى» «ياۋا توخۇ ئۇسۇلى» قاتارلىقلار قېدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۇسۇللار.

ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە ئوزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئوزۇلمەي داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان «دولان مەشرىپى» نىڭ ناخشا - ئۇسۇللىرى بولۇپمۇ ھازىر ئويۇنۇلۇپ كېلىۋاتقان ئۇسۇل ھەركەتلىرى ئەشۇ ئوۋچىلىق تۇرمۇشنىڭ مەھسۇلى دەپ قاراشقا بولىدۇ. خوتەننىڭ تاغلىق رايونلىرىدا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان «يولۋاس ئويۇنى» «شىر ئۇسۇلى» قاتارلىقلارمۇ ناھايىتى رۇشەن ھالدا چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق ھاياتىنى ئىنكاس قىلغان، ئۇلارنىڭ ئۇسۇلىغا ماسلاشقان، ناخشا - قوشاقلىرى ئىچىدە:

ياساپ ئوقيا بامبۇكتىن
قىلدۇق ۋاششاق تاشلارنى
چەللەپ ئېتىپ جەرەنگە
سوقۇۋەتتۇق باشلارنى

① ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» خەلق نەشرىياتى. 1972 - يىل نەشرى. 21 - بەت.

دىگەن قوشاقنى مەزمۇن جەھەتتىن ئانالىز قىلغاندا، يوقۇرىدا ئېيتقانلىرىمىزغا ئاساس بولالايدۇ.

ئېپتىدائى جەمىيەتتىكى ئەپسانىلار قارىماققا ئىنتايىن بىمەنىدەك كورۇنسىمۇ ئەمما ئۇلار چوڭقۇر رىئالىق ئاساسىغا ئىگە بولۇپ، ئېپتىدائى ئەمگەك ۋە ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنىڭ تەكرار ئەكس ئېتىشىدىن ئىبارەت.

مەملىكىتىمىزدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلىرىدە شۇنداقلا يۇنان، رىم ئەپسانىلىرىنىڭ ھەممىسىدە توپىدىن ئادەم ياسىغانلىغىنى تىلغا ئېلىنىدا ھەرخىل ھېكايىلار بار. بۇ ھېكايىلار ئېپتىدائى قول ھۇنەرۋەنچىلىكنىڭ تەدرىجى تەرەققى قىلغانلىغىدىن ئىبارەت ئىجتىمائى رىئالىقنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ مەزگىللەردە ئىنسانىيەت يېڭى تاش قۇرالىلار دەۋرىگە قەدەم قويۇپ، ساپالچىلىق تېخنىكىسى كەشىپ قىلىنغان ئىدى. شۇنداق بىلەن ساپال قاچىلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى مەدەنىيەت تارىخىدا ئىنتايىن چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. ئېپتىدائى ئادەملەرنىڭ گۈدەكلەرچە سەددا تەسەۋۋۇرىدا ئىنسانلار لايدىن ھەر خىل ئەسۋاپلارنى ياسىغان ئىكەن ئەلۋەتتە، ئۇنىڭدىن ئادەم ياساشقىمۇ بولىدۇ، دەپ قارايتتى. مۇشۇ قاراش نەتىجىسىدە لايدىن ئادەم ياسىغانلىق توغرىسىدىكى ئەپسانىلار كېلىپ چىقتى. خەلق ئەپسانىلىرى ئىچىدىكى ئاسمان ئىلاھىسى نويۋا توغرىسىدىكى ئەپسانە ياۋايىلىق دەۋرىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى ئانىلىق سېستىمىدىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدا ئايالالارنىڭ تەشكىللىگۈچى، رەھبەرلىك قىلغۇچى ئىكەنلىگى ھەمدە مۇھىم ئەمگەك ۋەزىپىسىنى ئوز ئۈستىگە ئالغانلىغىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. لافارگ (拉格法) مۇنداق دەيدۇ: «ئومۇمەن سلاۋىلاردىن بۇرۇنقى ئەيلادوس (斯多拉埃) قەبىلىلىرى ۋە باشقا قەبىلىلەر ئىچىدە ئايالالارنىڭ باش مىكسىنىڭ تەرەققىياتى بىر قەدەر بۇرۇن بولغان، چۈنكى يۇنانستاندىمۇ خۇددى كېچىك ئاسىيا، ھىندىستان، مىسىرغا ئوخشاشلا ئايالالارنىڭ ئىلاھلاشتۇرۇش، ئەرلەردىن بۇرۇن بولغان، ممتال پىششىقلاپ ئىشلەشتىن باشقا سەنئەت ۋە قول ھونەرۋەنچىلىكتىكى بىرىنچى تۈركۈمىدىكى ئىجادىيەتلەرنىڭ ھەممىسى ئەر ئىلاھلارغا ئەمەس، بەلكى ئايال ئىلاھلارغا مەنسۇپدۇر».① يەنە ئۇ، ئايالالارنىڭ ئېقتىل پاراسىتىنىڭ بىر قەدەر بۇرۇن تەرەققى تېپىشىنىڭ سەۋەبى ئېپتىدائى تۈرمۇش شارائىتى بەلگىلىگەنلىكىنى بايان قىلىدۇ. ئەرلەرنىڭ بەدەن قۇۋىتى بىر قەدەر كۈچلۈك بولۇپ، جەڭ قىلىش، ئوۋ قىلىش، بېلىق تۇتۇش قاتارلىق ئەمگەكلەرنى ئۈستىگە ئالغان، ئايالالار ھەر خىل شەكىلدىكى باشقا كوپلىگەن ئەمگەكلەرنى يەنى، ئائىلە ئەمگىگى، قۇرال - سايمان ياساش ۋە شۇ ۋاقىتتىكى ئاساسى ئىشلەپچىقىرىش شەكلى بولۇپ قالغان تېرىقچىلىق، قول ھۇنەرۋەنچىلىك، ئوي ھايۋانلىرىنى بېقىش ۋە كوندۇرۇش، ئوزۇق - تۈلۈك يېغىش ۋە ساقلاش قاتارلىق ئەمگەكلەرنى

① لافارگ: «دىن ۋە كاپىتال» 3 - بىرلەشمە كىتابخانىسى، 1963 - يىل نەشرى خەنزۇچە، 58 - بەت.

ئوز - ئۇستىگە ئالغان. بۇنداق كوپلىگەن ئەمگەكلەر ئۇلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. ساپال قاچىلارنى ياساش ۋە ئىشلىتىشنىڭ ئوزى ئايالىلار-نىڭ ئىجادى مەھنىتىنىڭ نەتىجىسىدۇر، ئەلۋەتتە.

قانداشلىق مۇناسىۋەتتە ئانىلىق سىستېمىسىدىكى قەبىلىلەردە قەبىلە سىرتىدىن كوپ نىكاللىق تۇزۇمى يولغا قويۇلغان، شۇ سەۋەپتىن پەرزەنتلەر پەقەت ئوز ئانىسىنى بىلىپ، ئاتىسىنى بىلمەيتتى، شۇڭا ئۇلار ئايالىلارلا بىرىدىن - بىر ئادەم يارانقۇچى دەپ قارايتتى، بۇ يەردىكى ئىلاھە ئەمگەك نەتىجىسىنىڭ بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇلۇشى، ھەمدە ئەمگەك قۇرالىغا ئىگە بولغان ئىنتايىن ريال شەخسلەردۇر.

ئىپتىدائى جەمىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش كۇچى ئىنتايىن تۇۋەن ھەمدە ئاك فورمىسى بىرلا خىل بولغانلىقتىن ئەدەبى ئىجادىيەتنىڭ مەزمۇنىمۇ ئاساسەن كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگىنى ئەكس ئەتتۇرەتتى. شۇڭا ئۇنىڭ شەكلى ئاددى، قوپال، بىر خىل بولۇپ ناخشا، ئۇسۇل، مۇزىكا ئوز - ئارا زىچ بىرلىشىپ كەتكەن.

لۇشۇن «ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنى سەنئەت ھادىسىلىرىدە ئەڭ قويۇق ئەكس ئەتتۇرۇش ئىپتىدائى خەلقلەر دەۋرىدە بولغان»① دەيدۇ.

ئەلۋەتتە. ئىپتىدائى دىنى كوز قاراشلار بىلەن ئىپتىدائى ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ مۇناسىۋىتىمۇ ئىنتايىن قويۇق، ئارخېلوگلار بىلەن ئىنسانشوناسلارنىڭ تەتقىق قىلىشچە نەچچە ئون مىڭ يىل بۇرۇن يەكى ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنراق ئىپتىدائىدىن بولغان، بۇ ئىپتىدائى جەمىيەتتىكى تەبىئەتكە چوقۇنۇش ۋە تۇتېمگە② چوقۇنۇشتۇر. مەسىلەن خەنزۇلارنىڭ شىيا ئۇرىقىدىكىلەر ئەژدىھارنى تۇتېم قىلاتتى. شياڭ ئۇرىقىدىكىلەر قارا قۇشنى تۇتېم قىلاتتى. جياۋ، ياۋ مىللەتلىرى ئىتنى تۇتېم قىلاتتى. ئولۇنچور كىشىلىرى (كېيىنچە ئورۇسلارمۇ) ئېيىقنى تۇتېم قىلاتتى. ھىندىلار كالىنى، تۇركى خەلقلەر بورىنى توتەم قىلاتتى. بۇنداق تۇتېملارنىڭ پەيدا بولۇشى ئىپتىدائى دەۋردىكى ئوۋچىلىق ئەمگىگى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا ئاشۇ مىللەتلەرنىڭ ئەڭ قېدىمقى رىۋايەتلىرىدە بۇ نەرسىلەر ئەكس ئەتكەن.

قەدىمقى ھەر خىل دىنى چۈشەنچىلەرگە كەلسەك، ئۇمۇ ئەلۋەتتە شۇ دەۋرنىڭ ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش ھاياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇ مۇقەررەر ھالدا ئوز دەۋرىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىدە ئوز ئىپادىسىنى تاپتى.

① لۇشۇن «سەنئەت تونۇرىسىدا» «تەرجىمە كىرىش سوزى» لۇشۇن ئەسەرلىرى 17 - توم 18 - بەت خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى 1973 - يىل خەنزۇچە نەشرى

② تۇتېم - ئىپتىدائى جەمىيەتتىكى كىشىلەر ئوز ئۇرۇق جەمەتى بىلەن ئالاھىدە سىرلىق مۇناسىۋىتى بار دەپ ھىساپلايدىغان ھايۋان يەكى نەرسىلەرنى ئوز قەبىلىسىنىڭ بەلگۇسى ھىساپلايتتى، بۇ بەلگۇ قىلىنغان نەرسە توتېم دېيىلىدۇ.

«دىن ئەڭ ئىپتىدائى زامانلاردا كىشىلەرنىڭ ئوز ئەتراپلىرىدا بولغان تەبىئەت توغرىسىدىكى ئەڭ نادان، ئەڭ سادىدا ئىپتىدائى تەسەۋۋۇرلىرىدىن كېلىپ چىقتى»①، «ھەر قانداق دىن باشقا نەرسە ئەمەس، كىشىلەرنىڭ كۈندۈلۈك تۇرمۇشىدا ئۇلارنىڭ ئۇستىدىن ھوكۇم سۈرىدىغان تاشقى كۈچلارنىڭ شۇ كىشىلەر مېڭىسىدىكى خىيالى ئىنكاسى بولۇپ، ئۇنىڭدا يەر كۈچلىرى، يەرگە خاس بولغان كۈچلەر شەكلىنى ئالىدۇ.»②

دىنمۇ، ئىپتىدائى دىنى قاراشلارنىڭ ھەممىسى قانداقتۇر راھىپلارنىڭ ئالدامچىلىغى بىلەن ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان نەرسە بولماستىن، ئەينى ۋاقىتتا ئۇ، بەلگىلىك مادىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوزىگە خاس بىر خىل ئىنكاسى ئىدى.

ماركسچە ئىنكاس نەزىرىيىسى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، دىن ئەڭ ئىپتىدائى جەمىيەتتە ئاڭنىڭ ماددىي بارلىق بىلەن بىۋاستە ئۇچرىشىشىدىن پەيدا بولغان ھېسسى تەسەۋۋۇرنىڭ مەھسۇلى بولغىنى ئۈچۈن، ئۇ تەبىئى ھالدا خەلقنىڭ سەنئىتىدە ئوبرازلاشتۇرۇلدى.

يۇنانلىقلارنىڭ گۈزەل تەبىئى شارائىتى ــ ئۇنىڭ بۇلۇتسىز، زۇمرەتتەك كوك ئاسمىنى، ئۇنى ئوراپ تۇرغان چەكسىز يېشىل رەڭلەر دېڭىزى ئۇلارنىڭ مەنىۋى سېزىمىغا تەسىر كورسۈتۈپ گۈزەللىككە ئۇندىدى. شۇ سەۋەپتىن ئۇلار ئوزلىرىنىڭ ئىپتىدائى ئەپسانىلىرىدىكى ئىلاھلىرىنىمۇ ئەڭ گۈزەل، ئەڭ ئالى پاساھەتلىك كىشى قىياپىتىدە تەسۋىرلىدى. قىسقىسى، خەلقنىڭ بىۋاستە ئەملى تەجرىبىسى دائىرىسىنىڭ سىرتىدىكى دۇشمەن كۈچلەر بىلەن بولغان توقۇنۇشلاردا ئالغان ھەممە تەجرىبىلىرىنى تەبىئەت كۈچلىرى توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىنى ئەنە شۇ دىن ئوز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ ئىپتىدائى تەسەۋۋۇرلار خەلق قەھرىمانلىغىنىڭ ئىدىئالى سۈپىتىدە دەسلەپكى قەھرىمانلىق داستانلىرىنى بارلىققا كەلتۈردى.

ئىران ۋە پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ قەدىمى دىنى ئېتىقادىنى، ئوربە-ئادەت، تارىخىنى ئىپادىلەيدىغان «ئاۋىستا» ناملىق مۇقەددەس كىتاپ (ئىككى يۈز مىڭ مىسرالىق شېئىرلار توپلىمى) بولۇپ، ئۇ مىلادىدىن بۇرۇنقى 1400 يىلدىن مىلادىدىن كېيىنكى 3 - ئەسىرگىچە بولغان ئۇزاق جەريانىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. زاروئاستىرىزىم (ئاتەشپەرەستلىك) دىنىنىڭ بۇ مۇقەددەس كىتاۋىدا ئىككى ياراتقۇچى كۈچ ــ ياخشىلىق ۋە يامانلىق ئاخورامازدا ۋە ئاھرىمان قىياپىتىدە نامايان بولىدۇ. بۇ مۇقەددەس كىتاپنىڭ غايىسىدىن قەتئىنەزەر، تەبىئەت ۋە جەمىيەتتىكى ھادىسىلارنىڭ ھەممىسى ياراتقۇچى ئىلاھنىڭ ئوز ئارا كۈرىشىدىن كېلىپ چىققان. ئاخورامازدا ياخشىلىق، يورۇقلۇق ۋە ئەزگۈچىلەرنىڭ خۇداسىدۇر. ئاھرىمان بارچە ياۋۇزلۇق ۋە يامانلىق خۇداسىدۇر. ئۇ ئاخورامازدانىڭ قارشى چىقىدۇ ۋە ئوزىگە قاراشلىق دېۋىلەر يارىتىپ ئىنسانلارغا ئازاب-

① «ماركس - ئېنگېلىس تاللانما ئەسەرلىرى» 2 - توم. 627 - بەت.

② ئېنگېلس: «دىيورىنگە قارشى» دىن.

ئوقۇبەت ۋە كۆلپەت - مۇشەققەت كەلتۈرىدۇ. ئاھرىمان زور كۈچ ۋە قۇدرەتكە ئىگە بولسىمۇ، بىراق ئاخۇرامازداغا ئوخشاش ھەممە نەرسىگە قادىر ۋە قابىل ئەمەس، شۇ سەۋەپتىن يامانلىق كۈچلىرى ياخشىلىق ئالدىدا دائىم مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ. يورۇقلۇق مەنبەئى قۇياش دەپ كورسۈتىلىدۇ. قۇياش نۇرى ئىنسانغا ھايات بېغىشلايدۇ. ئوت ئەنە شۇ قۇياشنىڭ بىر پارچىسىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنسان ئوتنى مۇقەددەس ھىساپلاپ، ئۇنىڭغا چوقۇنغان ئىدى. بۇنىڭدىن كورۈشكە بولىدۇكى، «خۇدا ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ تەسەۋۋۇرىدا مەۋھۇم چۈشەنچە، خىيالى مەۋجۇدات ئەمەس، بەلكى ئۇ ياكى بۇ مەنھەت قۇرالى بىلەن قۇراللانغان رىال سىما ئىدى»①

دىن بىلەن سەنئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى شامانىزىم تەسىرىدە بارلىققا كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى يىرىك ئىپوسى — «ئوغۇزنامە» دە، مىلادىدىن كېيىنكى 4 - 5 - ئەسىرلەردە مانى دىنى تەسىرىدە مەيدانغا كەلگەن «مۇقەددەس قەۋرە» دۇئانامىسىدا، 5- ئەسىر ئەتراپىدا يارىتىلغان قەھرىمانلىق داستانى «چىستانى ئىلىك بەگ» دە، 7 - ئەسىر ئورخون يادىكارلىقلىرىدا ۋە ئۇيغۇر مەدىنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى — «قاراخانىلار» دەۋرىدە يارىتىلغان ئاجايىپ باي خەلق ئاغزاكى پوئېتىك يادىكارلىقلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئۇچرىتالايمىز.

بىزنىڭ بۇ يەردە نەزەردە تۇتقىنىمىز كوپىنچە ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ تەسەۋۋۇرىدا پەيدا بولغان دىن بولۇپ، ئۇ كىيىنكى سىنىپىي جەمئىيەتتە ھوكۈمران سىنىپلارنىڭ ئەمگەكچىلەرنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتىكى ئېزىش قۇرالىغا ئايلانغان «دىن» دىن پەرقلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

خۇلاسە: سوز سەنئىتىنىڭ دەسلەپكى نەمۇنىلىرى ئىنسانلارنىڭ نۇتقى پەيدا بولۇشى بىلەن دۇنياغا كىلىشكە باشلىدى. ئۇنىڭ پەيدا بولىشىدا ئەينى دەۋر شەرت - شارائىتى، ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك ۋە تۇرمۇش تەجرىبىلىرى، دۇنيا قاراش ۋە چۈشەنچىلىرى ھەل قىلغۇچ رول ئويناغان. ئەڭ ئاۋال ئاغزاكى نەسرى تۇرنىڭ دەسلەپكى نەمۇنىلىرى ۋۇجۇتقا كەلگەن، ئۇلار ناھايىتى ساددا بولۇپ، تۇرلۇك شەكىلدىكى ئىشارەت خىتاپلار ۋە ۋەقەلەر بايانىدىن ئىبارەت بولغان. ئەمگەك جەريانى ھەمدە ئاڭنىڭ راۋاجلىنىشى ۋەقە ۋە ھادىسىلار تەلقىنىدە ئادەتى بايانىدىن ئىوبرازلىق تەسۋىرلەشكە ئېلىپ كەلدى. ساددا ۋە تەكرارى جۇملىلەر بەدىئى تىل ۋاستىلىرى بىلەن بېيىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئادەتى سوز ئورنىنى كوچمە مەنالىق سوز، ئىسپاتلاش، مۇبالىغە ۋە ئوخشۇتۇشنىڭ يىرىك نەمۇنىلىرى ئىگەللەشكە باشلىدى. شۇنداق قىلىپ دۇنيانى بەدىئى ۋە ئىستېتىك دىت بىلەن قىياس قىلىش، بەدىئى نۇتۇق تەجرىبىلىرىنىڭ تەرەققىياتى خەلق ئاغزاكى پوئېتىك ئىجادىنىڭ دەسلەپكى ژانىرلىرىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى.

① م. گوركى: «ئەدەبىيات توغرىسىدا» تاشكەنت. 1962 - يىل نەشرى 266 - بەت

دىمەك، ئەگەر قەدىمقى ئېغىز ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى يېزىق پەيدا بولۇشتىن خېلى بۇرۇنلا بارلىققا كەلگەن ۋە يازما ئەدەبىياتنىڭ شەكىللىنىشىگە مۇھىم ھەسسە قوشقان. ۋاھالەنكى، ئەگەر قەدىمقى فولكلور نەمۇنىلىرى ئەسلى ھالىتىدە، تولۇق نۇسخىسى بويىچە بىزگە ئەينەن يېتىپ كېلەلمىگەن. ئۇ ئېغىزدىن - ئېغىزغا، دەۋردىن - دەۋرگە ئوتۇش جەريانىدا ھەر قايسى ئىجتىمائى قاتلاملارنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ شەكىل ۋە مەزمۇن تەرەپلەردە مەلۇم ئۆزگۈرۈشلەرنى ھاسىل قىلغان.

§ 2 - سىنىپىي جەمىيەتتىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەبئىي مۇناسىۋىتى ۋە مۇرەككەپلىگى

سىنىپىي جەمىيەتتىكى ئاساسى زىددىيەت ھوكۇمرانلىق قىلغۇچىلار بىلەن ھوكۇمرانلىق قىلىنغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بولغاچقا، ئۇنىڭغا ماس ھالدا ئۇستقۇرۇلما ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ سىياسى تۈزۈمى، سىياسىتى ھەمدە پەلسەپە، قانۇن، ئەدەبىيات - سەنئەت قاتارلىق ھەر خىل ئىجتىمائى ئىدالوگىيە پورمىلىرى بارلىققا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئېتىمدائى جەمىيەتنىڭ ئىدالوگىيە ھالەتلىرىگە ئوخشىمىغان ھالدا، بۇ دەۋردىكى ئەدەبىيات - سەنئەت جەمىيەتنىڭ ئىقتىسادى بازىسى بىلەن پەقەت سىياسى ئارقىلىق ۋاستىلىق باغلىنىدىغان ھالەت شەكىللەندى. جۈملىدىن دىن بىلەن سەنئەتنىڭ مۇناسىۋىتىدىمۇ ئوزگىچە ئەھۋال شەكىللەندى. سىنىپلار پەيدا بولۇپ، سىنىپىي جەمىيەت مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، ئۇ ناھايىتى روشەن ھالدا، ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ ھاكىمىيەتىنى مۇستەھكەملەش، ئۇلارنى قوغداش، ئېزىلگۈچى سىنىپلارنى ئېزىش قۇرالىغا ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن دىننىڭ ئەكسىيەتچى، مۇتەئەسسىپ تەرىپى تولۇق ئاشكارىلىنىشقا باشلىدى. شۇڭا لېنىن: «ھەر قانداق ھوكۇمران سىنىپ، ئوز ھوكۇمرانلىغىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئىككى تۈرلۈك ئىجتىمائى ئامىلغا - جاللاتقا ۋە پوپقا ئىگە بولىشى كېرەك» دىگەن ئىدى. بۇنداق بولۇشىنى ئەنە شۇ جەمىيەتنىڭ ئىقتىسادى بازىسى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىپ سىياسى، ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلىرى بەلگىلىگەن.

نەتىجىدە مادىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئەدەبىيات - سەنئەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئوتتۇرىدىكى نۇرغۇنلىغان ئامىللار تەرىپىدىن بىراقلا ئىتتۇرۇۋېتىلدى. بۇ سىنىپىي جەمىيەتتىكى ئەدەبىياتنىڭ ئادەتتىكى قانۇنىيىتى. خەلق ئەدەبىياتىمۇ ئەلۋەتتە بۇ قانۇنىيەتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. ئەمما ئۇ تۇۋەن قاتلام ئىزىلگۈچى سىنىپلارنىڭ ئەدەبىياتى بولغانلىقتىن ھەم ئۇنىڭ ئالاھىدىلىگى بولىدۇ. ئومۇمالاشتۇرغاندا، سىنىپىي جەمىيەتتىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇناسىۋىتىدە ئۇچ خىل ئالاھىدىلىك بار:

(1) خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەمگەك ھاياتىنىڭ ئىككى ياقلىمىلىغىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

بىزنىڭ خەلقىمىز ئەزەلدىن ئىجادىي روھقا باي بولغان ئەمگەكچان باتۇر خەلق، ئۇلار ئۇزلىرىنىڭ ئىككى قولى ۋە ئەقىل پاراسىتى بىلەن ماددى ۋە مەنىۋى بايلىقلارنى يارىتىپ ئىنسانىيەت دۇنياسىنى كەشپ قىلدى. شۇڭلاشقا كوپلىگەن ئەپسانە، رىۋايەتلەردە، ھىكايە، چوچەكلەردە، ماقال-تەمسىل ۋە قوشاقلاردا ئەمگەكنىڭ ئىنسانىيەتنى يارىتىشتىكى تۈپكى ئاساس ئىكەنلىگى، بەخت يارىتىشنىڭ مۇھىم مەنبەسى ئىكەنلىگى، مەدھىلەنگەن. ئەمگەك قەھرىمانلىرىنى ماختاپ، مەنھەتكەش خەلقنىڭ ئىپتىخارلىغى تولۇپ تاشقان. ئەمما سىنىپىي ئېزىلىش تۈپەيلىدىن ئەمگەكچى خەلقنىڭ يىل بويى جاپا تارتىپ ياراتقان ئەمگەك مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئاز سانلىق ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتەتتى، كەڭ خەلق ئاممىسى ئاچ يالىڭاچلىقتا تۇرمۇش كوچۇرەتتى. شۇڭلاشقا ئەمگەكچى خەلقنىڭ مۇشەققەتلىك تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ قۇللۇق خاراكتېردىكى جاپالىق ئەمگەكلەرنى قاغاپ-تىللايدىغان كوپلىگەن ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى. مەسىلەن: ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدىكى «ئوستەڭ ناخشىسى»، «سېپىل ناخشىسى»، «ۋاڭخۇلۇ قوشاقلىرى»، «دودۇشاڭ قوشاقلىرى»، قاتارلىقلاردا قۇللۇق خاراكتېردىكى ئەمگەكنىڭ مەنھەتكەشلەرنىڭ بېشىغا كەلتۈرگەن بالايى ئاپەتلىرى ئۇستىدىن شىكايەت قىلىنغان. ئەمما ئەمگەكچى خەلق قۇل بولۇشقا، ئىزىلىشكە ھەرگىز رازى ئەمەس. شۇڭا ئۇلار ئۇز ئىجادىيەتلىرىدە بۇ رەھىمسىز رىاللىققا قارشى كۈچلۈك نارازىلىغىنى ئىپادىلىمەي قالمىدى.

دىمەك، سىنىپىي جەمىيەتتە ئەمگەك ھاياتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن ئەسەرلەر مۇقەررەر ھالدا يۇقۇرقىدەك ئىككى خىل تۈس ئالدى.

(2) ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ كەڭلىگى، شۇنداقلا ھەر خىل ئالۋان پورمىلىرىنىڭ ئۇزۇنا گرەلىشىپ كېتىشى ئەمگەك ھاياتىنى ئىپادىلەيدىغان ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇن مۇرەككەپلىكىنى بەلگىلەيدىغان ئامىل بولدى.

سىنىپىي جەمىيەتتە ئەمگەك ھاياتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەسەرلەرنىڭ ناھايىتى كوپ قىسمى ئىپتىدائى جەمىيەتتىكى ئەسەرلەرگە ئوخشاش بۇ ئاستە ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكنىڭ ھالىتىنى ئەكس ئەتتۈرمەيدۇ. بەلكى تۇرمۇشنىڭ باشقا تەرەپلىرى بىلەن خۇددى شۇغا سۈت قوشۇلغاندەك بىرلىشىپ كېتىدۇ. يەنە ئەمگەك ھاياتى ئىپادىلەنگەن ئەسەرلەردە يەنە سىنىپىي مۇناسىۋەتلەردە، ئەخلاقى كۆز قاراشلار، مۇھەببەت، ۋاپادارلىق، ئىنسانپەرۋەرلىك، ھەمدە پارازىتلىق قاتارلىق باشقا ئىدىئولوگىيە ھالەتلىرى سەكىشىپ بىر پۈتۈن ئورگانىك گەۋدىگە ئايلانغان بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە تەقدىر-گە باش ئېگىش ساختىلىق بىلەن جان بەقشىقا ئىنتىلىش، تەييارغا-ھەيىار بولۇش، ئۇ دۇنياغا ئۇمۇت باغلاشتەك پاسسىپ ئىدىيىلەرمۇ ئىپادىلىنىدۇ. بۇنداق ئەھۋاللارغا قارىتا ئەلۋەتتە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇختىئىنەزەر بىلەن مۇئامىلە قىلىشىمىز كېرەك.

لېكىن يەنە خېلى كوپ بىر قىسىم ئەسەرلەر يەنىلا ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگىگە ئەگىشىپ داۋاملىق بۇ ئاستە رول ئوينىماقتا.

خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئاپتورلىرى ھەم ماددى ئىشلەپچىقارغۇچىلار شۇنداقلا روھى ئىشلەپچىقارغۇچىلار بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگى بىلەن تەبىئى مۇناسىۋىتى بار. بىر قىسىم مۇزىكا، ناخشا، ماقال - تەمسىللەر ئىشلەپچىقىرىش ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ ۋۇجۇتقا كەلگەن بولۇپ بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگى ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا زىچ باغلانغان بولىدۇ..

§3 - خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خەلقنىڭ سىياسىي كۆرەش ئىلىمىي بىرىشتىكى قۇرالى

سىنىپىي جەمىيەتتە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەتىگە ۋەكىللىك قىلىپ خەلقنىڭ دۇنيا قارىشىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا ئۇ مۇقەررەر ھالدا يەنە بەزى بىر دېموكراتىك ۋە سوتسيالىستىك تەرىپلەرگە ئىگە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ كۇچ-لۈك جەڭگىۋارلىققا ئىگە بولۇپ، سىياسىي كۆرەشلەر جەريانىدا ئۇزىنىڭ زور رولىنى جا-رى قىلدۇرىدۇ. بۇ جەھەتتە پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ئۇستازلىرى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ جەڭگىۋار رولىغا شۇنىڭ ئۇچۇن ئىنتايىن كوڭۇل بولگەن ئىدى.

ماركس 19 - ئەسىردىكى گېرمانىيە سىلەزىيە توقۇمىچى ئىشچىلىرىنىڭ قوزغىلىڭى ۋاقىتىدىكى «قانلىق سوراق» دىگەن خەلق ناخشىغا ناھايىتى يوقۇرى باھا بەرگەن.

ئېنگېلس 1865 - يىلى دانىيەلنىڭ فېودالىزىمغا قارشى خەلق ناخشىسى «كەنەزدېتمان» نى ئوزى تەرجىمە قىلغان. ئۇ «بۇ ناخشا بىزگە كۇنسىرى كۇچىيىۋاتقان ئارىستوكراتلارنىڭ ئەركىن دېخانلارغا قاندىق قارشى تۇرغانلىغىنى ۋە دېخانلارنىڭ قانداق ئۇسۇل-لارنى قوللۇنۇپ ئارىستوكراتلارنىڭ تەھدىت - ئېزىشىدىن قوتۇلغانلىغىنى ئېيتىپ بېرىدۇ»① دەپ يازىدۇ، ھەمدە «بۇ ناخشا گېرمانىيىگىمۇ ئىنتايىن مۇۋاپىق» دەپ قارايدۇ.

ئەمگەكچى خەلق ئىزىمىشكە ۋەئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىشقا ئۇچرايدىغان سىنىپى ئورۇن-دا تۇرغاچقا، ئۇلار ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ رەزىل ئەخلاق ۋە زوراۋان-لىغىنى، ئۇلارنىڭ ئاچكوزلۇكىنى ئۇچىغا چىققان ياۋۇزلۇق ماھىيىتىنى ناھايىتى ئېنىق كور-گەن. ئۇلار «ئەڭ سەگەك رىسالىزىمچىلار» دۇر ھەم تىرىشىپ ئەمەلىيەتچىلەردۇر. ئۇلار ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى ۋە سىنىپىي كۆرەش ئەمەلىيىتى جەريانىدا چىنىق-قان، ئەقىل - پاراسەت ۋە كۇچ - قۇۋۋەت يىغقان، كۆرەش قىلىشقا جۇرئەت قىلىدىغان ماھىر-لاردۇر. ئەمگەكچى خەلقنىڭ بۇ خىل ئىرادىسى كوپئونچە ئۇلارنىڭ ئېغىز ئەجادىيىتىدە ئەكس ئېتىلگەن. بۇ ھەقتىكى گەۋدىلىك مىساللار ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىيا-تىدا دىگۈدەك ئۇچرايدۇ.

---

① ئېنگېلس: «كىنەز دېتمان»، «ماركس» ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى 16 - تۇم 39 - بەت.

دىخانلار ئىنقىلاۋى جەريانىدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، خەلقنىڭ تۇرمۇش ئارزۇ-لىرىنى، تەلەپ ۋە غايىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەڭ ئوگۈشلۇق قوراللىق شۇنىڭدەك ئەڭ ياڭراق جەڭ سىگنالى ۋە قۇدرەتلىك جەڭگىۋار قورال بولدى.

دىخانلار ئىنقىلاۋىنىڭ تەييارلىق باسقۇچىدا دائىم دىگىدەك، بىۋاستە ھالدا ھو-كۈمران سىنىپلارنىڭ جىنايىتىنى ياش قىلىدىغان، «ئەزگۈچى ھوكۈمرانلارنىڭ دىخانلار-نى ئىسيان كوتۇرۇشكە مەجبۇر قىلغانلىغى» نى ئەكس ئەتتۈرىدىغان سانسىز قوشاقلار، رىۋايەتلەر، ھىكايە-چوچەكلەر، لەتىپلەر، ماقال-تەمسىللەر مەيدانغا چىقىپ خەلق ئىچىدە كەڭ تارقالغان ۋە ئۇلارنىڭ كۆرەش ئىرادىسىغا ئىلھام بەرگەن. ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە كەڭ تارقالغان «غېرىپ-سەنەم» گە ئوخشاش خەلق داستانلىرى، «زالىم پادىشاھ»، «ئۇزۇمە سايىسى» گە ئوخشاش ھىكايىلار، نەسىردىن ئەپەندى نامىغا توقۇلغان بىۋاستە ئانتاگونىستىك زىددىيەت (قارىمۇ-قاۋشى كۆچلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت) نى ئەكس ئەتتۈرىدىغان لەتىپلەر،

ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن،
ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى.
كوز يېشىم دەريا بولۇپ،
بېلىقلىرىم يۇتقاي سېنى.
ئوستەڭ ياقلاپ بېرىپ،
تېرىۋالدىم غازانىنى.
ئالدىرمىغىن زالىملار،
بىز بېرىمىز جازانىنى. .....

دىگەنگە ئوخشاش جەڭگىۋار قوشاقلار ... خەلقى ئارىسىدىكى ئۇسۇل، لىن چوڭنىڭ ئىسيان كوتۇرۈشى ھەققىدىكى ھىكايىلار بۇنىڭ ئەملى مىساللىرى.

§ 4 - خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ، خەلقنىڭ كۈندۇلۇك تۇرمۇشىدىكى كوپ تەرەپلىمىلىك ئىختىدارى

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى-خەلق تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم تەركىبى قىسمىدۇر. ئاۋۋالدا ئوستەڭ قېزىش ئەمگىگى بولسۇن «ئوستەڭ ناخشىسى» بولمايتتى، تېرىقچىلىق ئىشلەپ-چىقىرىشى بولسۇن بولسا، دىخانچىلىق تەمسىللىرى، دىخانلار ئىنقىلاۋى بولسۇن بولسا، دىخانلار قوزغىلاڭلىرى ھەققىدىكى قوشاق، رىۋايەت، ھىكايىلار ... بولمايتتى. قىسقىسى خەلق ئەدەبىياتى ھەمىشەم خەلق تۇرمۇشىدىن ئايرىلمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەلق ئەدەبىياتى تۇرمۇشنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە زىچ باغلىنىپ، كوپ جەھەتلەردە رول ئوينايدۇ.

1 - تەربىيەۋى رولى

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇش ۋە ئىدىيە-لوگىيەسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. شەكلى ھەم ئامما يافتۇرىدىغان شەكىللەردە بولۇپ، كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە، شۇنداقلا ئۇ ئۇز - ئۇزىنى تەربىيىلەشتىكى ئەڭ ئەپ-لىك ۋە ئەڭ ئۇنۇملۇق دەرسلىكتۇر.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدە خەلقنىڭ تۇغرا، ئاقكۆڭۈل، ئەمگەكچان، باتۇرانە ئىدىيىۋى پەزىلىتى ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى، قەھرىمانانە كۈرەشچانلىق ئىرا-دىسى، شۇنداقلا گۈزەل ئارزۇ - غايىسى ئىپادىلەنگەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئوبرازلىق ھالدا ئاڭلىغۇچىلارنىڭ ياخشى بىلەن يامانىنى ئېنىق تونۇپ، سەت بىلەن چىرايلىقنى ۋە ئۇز بىلەن دۈشمەننى پەرق ئېتىشكە ياردەم بېرىدۇ. شۇڭا خەلق ئېغىز ئەدەبىيات-نىڭ ئىدىيىۋى - تەربىيىۋى رولى بولىدۇ. روس شائىرى پوشكىن بالىلىق دەۋرىدىلا تۇر-لۇك خەلق چوچەكلىرىنگە ئامراق ئىدى ۋە ئۇلارنى پىششىق بىلەتتى، كېيىن ئۇ سۈرگۈن قىلىنىپ يەنە بېۋاستە ھالدا خەلق ئاخشا قوشاقلىرى ۋە رىۋايەتلىرى بىلەن ئۇچراشتى ۋە ئۇلارنى توپلىدى، ئۇ ئۇكىسىغا يازغان خېتىدە: «خەلق ھېكايىلىرىنى ئاڭلاپ، شۇ ئارقىلىق بۇرۇن ئاڭلىغان نامۇۋاپىق تەربىيىنىڭ ئەيىپلىرىنى تۈزەتمەكچى بولۇۋاتىمەن.»① دەپ يازىدۇ.

ئالاھىدە ئۇتتۇرىغا قويۇشقا تېگىشلىكى، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بالىلارغا بولغان تەربىيە-ۋى رولىدۇر. كىشىلەر بوۋاق دەۋرىدىن تارتىپ، بۇشۇكتە يېتىپ تۇرۇپ ئانىسى، مومىسى ۋە تەربىيىچىسىنىڭ ئەللەي ناخشىلىرىنى ئاڭلاش ئارقىلىق خەلق ئەدەبىياتىنىڭ تەربىيىسىگە ئۇچرايدۇ. ياش قورامنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ ھەر خىل، ھەر ياشتىكى قوشاق، چوچەك، ئەپسانە، رىۋايەت قاتارلىقلارنىڭ تەربىيىسىگە تېخىمۇ ئۇچرايدۇ. بالىلار ھەممە نەرسىگە قىزىقىدۇ، بىلىم ئېلىش ئارزۇسى كۈچلۈك بولىدۇ، پانتازىيەگە باي بولىدۇ. شۇڭا ئۇلار خەلق ھېكايە، چوچەكلىرىنى ئاڭلاشقا، بولۇپمۇ سەھەرگەرلىك ھېكايىلىرى، ھايۋاناتلار چوچەكلىرى ۋە ئۇرۇش ھەققىدىكى ھېكايىلارنى ئاڭلاشقا تولىمۇ ئامراق، بۇنداق ھېكا-يىلار بالىلارغا سەزدۈرمەي ئۇز تەسىرىنى كۆرسىتىدۇ. بىز ماكسىم گوركى، لۇشۈن قاتارلىق پۈرولېتارىيات يازغۇچىلىرىنىڭ بالىلىق دەۋرىدىكى تەربىيىلىنىش ۋە ئۇسۇش جەر-يانىدىكى ئەھۋاللىرىنى ئەسلىسەك ئۇلارغا قارىتا خەلق ئەدەبىياتىنىڭ تەربىيىۋى رولىنىڭ زور بولغانلىقىنى كۆرىمىز. قىسقىسى، خەلق ئەدەبىياتى بالىلارنىڭ ئەڭ ياخشى دوستى، يارەمچىسى ۋە ئەقىل - پاراسەت ئۇگەتكۈچىسى، بۇ تۇغرىدا مىساللار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، كېيىنكى قىسىملاردا يەنە ئايرىم توختىلىمىز.

---

① «پوشكىن ۋە خەلق رىۋايەتلىرى»، «سوۋېت خەلق ئېغىز ئەدەبىيات ماقالىلىرى توپلىمى» يازغۇچىلار نەشرىياتى، 1958 - يىل نەشرى، خەنزۇچە 129 - بەت.

2 - بىلىش رولى.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، خەلقنىڭ تۇرمۇشى بىلەن دۇنيا قارىشى ۋە بەدىئى قارىشىنىڭ گەۋدىلەندۈرۈلۈشى، ئۇ تۇرمۇشنى ئاددى - سادىدى، ھەقىقى، كونكرىت، چوڭقۇر، راستچىللىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەچكە ئۇنىڭ كوپ تەرەپلىمە بىلىش رولى بولىدۇ.

ئېلىمىزدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەپسانىلىرى، رىۋايەتلىرى ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تارىخى داستانلىرى، مەسىلەن: قىرغىز خەلقىنىڭ «مانأس» داستانى، موڭغۇللارنىڭ «جاڭغر» داستانى، ئۇيغۇرلارنىڭ «ئوغۇز نامە» داستانى، يى مىللىتىنىڭ «مېيگى» داستانى قاتارلىقلارنىڭ كوبۇنچىسى ئەلمساقتىن بۇيانقى ئىنسانلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىياتى، مىللەتنىڭ پەيدا بولىشى، قەبىلىلەر ئارا ئۇرۇشلار ۋە ئۇلارنىڭ كۆچىيىشى قاتارلىق ئەھۋاللارنى سىستېمىلىق ھالدا تەسۋىرلەپ بەرگەن.

ئەلۋەتتە، قىسسە ۋە داستانلار ھەقىقى تارىخ ئەمەس، لېكىن بىز ئىنسانلارنىڭ بالىلىق دەۋرىدىكى پاك تەسەۋۋۇرلىرىدىن قەدىمقى ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائى شەكىللىرى ۋە ئىدىئولوگىيىسىنى كۆرەلەيمىز.

يەنە دېخانلار قوزغىلاڭلىرى توغرىسىدا بىر قىسىم خەلق قوشاقلىرى ۋە رىۋايەتلىرى بولۇپ، ئۇلار تارىخنىڭ ماھىيەتلىك چىلىغىنى ئەكس ئەتتۈرگەن، ئىنتىمۇشتىكى ئەمەلدارلار ۋە ئوردا تارىخچىلىرىنىڭ يازغان تارىخ كىتابلىرىدا بۇرمىلانغان ۋە خاتىرلەنمىگەن جايلىرى خەلق ئەدەبىياتىدا بەدىئى ئۇسۇلدا شۇ تارىخنىڭ ئەسلى قىياپىتى بويىچە خاتىرلەنگەن بولۇپ، ئۇ تارىخى بىلىشكە تېخىمۇ زور ياردەم بېرىدۇ.

خەلق ماقال - تەمسىللىرى، بولوپمۇ دېخانچىلىق، ھاۋارايىسى بىلىمى ھەققىدىكى ماقال - تەمسىللەر، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۇزاق دەۋرلەردىكى ئەمەلىيەت جەريانىدا توپلىغان تەجرىبە ۋە ئەقىل - پاراسىتىنىڭ جەۋھىرىدۇر. بۇ ماقال - تەمسىللەر ئىنچام ۋە نەپس تىل، جانلىق ۋە ئوبرازلىق ئوخشۇتۇشلار ئارقىلىق مەلۇم ماھىيەت ۋە قانۇنىيەتلەرنى بايان قىلغانلىقى ھەمدە سادىدا ئىلمىلىك ۋە پەلسەپىلىك خاراكتېرىنى ئۇز ئىچىگە ئالغانلىغىدىن كېشىلەرگە ھەقىقەتنى تونۇتىدۇ. ئۇلار دېخانلارنىڭ «ئاساسىي قانۇنى» ۋە ئومۇملاشقان ئاغزاكى تېخنىكا دەرسلىكىدۇر. نۇرغۇن دېخانچىلىق ماقال - تەمسىللىرى ئىلمى قائىدىلەرگە ئويغۇن كېلىدۇ. بۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ پەن تېخنىكا تارىخىدا ئاچقان پارلاق سەھىپىسىدۇر.

3 - خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەمەلى ئىشلىتىش رولى

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ يۇقۇرىدا بايان قىلغان ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ۋە سىنىپىي كۈرەشتىكى ئەمەلى رولىدىن تاشقىرى، ئۇنىڭ نىكاھ، مۇھەببەت، ئورۇپ - ئادەت، دىنى ئېتىقادقا ئوخشاش كۆندۈلۈك تۇرمۇش ئىشلىرىدا تېخىمۇ كەڭ ئەمەلى ئىشلىتىش رولى بولىدۇ.

(1) خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ياردىمى بىلەن نىكاھ، مۇھەببەتلىشىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىش: نىكاھ ۋە مۇھەببەت خەلقنىڭ كۈندۇلۈك تۇرمۇشىدا بىر چەمبەر زور ئىشتۇر، ئىپتىدائى جەمئىيەت ۋە تۆللۇق جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە خەلق ئىچىدە نىكاھ ۋە مۇھەببەت ئىشلىرى نىسبەتەن ئەركىن ئىدى. ئۇ چاغدا قىز - يىگىتلەر ئۆز - ئارا بېرىش - كېلىش قىلاتتى، ناخشا ئارقىلىق ئۆز مۇھەببەتلىرىنى بىر - بىرىگە ئىزھار قىلىشاتتى ۋە ئۆز ئارا خاتىرە بويۇملىرىنى ئالماشتۇراتتى.

ئەمما فېئوداللىق جەمئىيەتكە كەلگەندە نىكاھ ۋە مۇھەببەت باشقىلارنىڭ ئارىلىشىۋېلىشى نەتىجىسىدە سودا - سېتىق ئورنىغا چۈشۈپ قالدى. بۇ ھال ئۇرغۇنلىغان نىكاھ پاجىەلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئايالالارنىڭ تاۋار ئورنىدا ئېلىپ ساتقىنى فېئوداللىق نىكاھ تۈزۈمى ئۇزاقتىن بۇيان ھەر قايسى جايلاردىكى قىز - يىگىتلەرنىڭ كۆڭلۈك نارازىلىغىنى قوزغىغاچقا، ئۇنىڭغا قارشى ھەر خىل قوشاق، ناخشا، ھېكايە، چۆچەكلەر مەيدانغا كەلدى. مەسىلەن: ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدىكى «ھاي - ھاي يولەن» «قىز قوشىغى» چىە - چاچاق ناخشىسى» «گۈلەمخان»، «قەمبەرنىسا» ۋە باشقىلارنى ئالساق، بۇ ناخشىلاردا قىز - يىگىتلەر ئۆزلىرىنىڭ بەختسىز سەرگۈزەشتىلىرىنى ئىزھار قىلدى. فېئوداللىق نىكاھ تۈزۈمى ئۈستىدىن قاتتىق شىكايەت قىلدى.

ئەمما چەنۇبىي جۇڭگونىڭ تاغلىق رايونلىرى ۋە ئورمانزارلىقلىرىدا ياشىغۇچى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ نىكاھ ئىشى نىسبەتەن ئەركىن بولغاچقا، ئۇلار ناخشا - ئۇسۇلدىن پايدىلىنىپ نىكاھ ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. مەياۋزۇ، ياۋزۇ، جۇاڭزۇ، يەزۇ، زاغزۇ، قاتارلىق ئازسانلىق مىللەتلەر ئىچىدە شەكىلگە باي بولغان مىللى قائىدە يوسۇن ناخشىسى، توي مۇراسىم ناخشىلىرى بار. گۈيچۇدىكى مياۋزۇ ياشلىرى مۇھەببەتلىشىشتىن باشلاپ توي قىلىشقىچە بولغان ئارىلىقتا ئوخشىمىغان ناخشىلارنى ئوقۇيدۇ. مەسىلەن «كورۇ - شۇش ناخشىسى»، «ياشلىق باھار ناخشىسى» «مۇھەببەت ئىزھار قىلىش ناخشىسى» «تويلۇشۇش ناخشىسى»، «ئايرىلىش ناخشىسى»، «بويتاقلىق ناخشىسى» قاتارلىقلار، ئۇلار:

مياۋزۇدا بار تۇمەنلىك ناخشا،
شۇ ناخشىدۇر ئىشق ئەلچىسى.
ئېيتىلمىسا مياۋزۇ ناخشىسى،
ئاغىلامىلىس ھېچ سويگۇ رىشتىسى. دەپ قارايدۇ.

(2) خەلق ئىچىدە ئەدەبىياتنىڭ ياردىمى بىلەن قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، ماجرالارنى ھەل قىلىش.

بەزى ئازسانلىق مىللەتلەر ئىچىدە ھەمىشە خەلق قوشاقلىرى شەكلى ياكى ھېكايە - تاماقلاردىكى داۋاملار ئارقىلىق خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىدۇ. مۇتەمۇشتەن - زۇ مىللىتى ئارىسىدا دائىم دېگىدەك ئۆز - ئارا ئوچمەنلىك بىلەن بىر - بىرىنى ئولتۈ -

رؤش ماجرالىرى چىقىپ تۇراتتى. بۇ خىل ماجرانى ھەل قىلىشنىڭ چارىسى مۇنداق ئىدى؛ ماجرالاشقۇچى ئىككى تەرەپ ياراشتۇرغۇچىلار تەرىپىدىن دەسلەپكى قەدەمدە كىلىشتۈرۈلۈپ قويۇلغاندىن كېيىن مەخسۇس بىر ئويىنى تەيىنلەپ، شۇ ئويدە ئىككى تەرەپ ناخشا بىلەن ۋەقەنىڭ جەريانىنى بايان قىلاتتى. ياراشتۇرغۇچى ھەم ناخشا بىلەن ئولارغا داۋالى سوزلەيتتى، ناخشا ئوقۇش جەريانىدا ئىككى تەرەپنىڭ ئوچمەنلىك كەيپىياتى تەدرىجى پەسىيىپ، نەتىجىدە ماجرا ناھايىتى توغرا بىر تەرەپ قىلىناتتى. (مەزكۇر ئەتتە بولىدىغان تەبىي گۈزەللىك سىزىمى ئارقىلىق تەسىر كورسىتەتتى) دىمەك، خېلى كوپ مىللەتلەر ئارىسىدا ئوتمۇشتە ناخشا - قوشاق ياكى ماقال - تەمسىللەر ئارقىلىق ھەر خىل ماجرالارنى ھەل قىلىش تۈزۈمى بولغان. بۇنىڭ بىلەن خەلق ئەدەبىياتى شۇ خەلقلەر ئارىسىدىكى ئاساسى يەرلىك قانۇنغا ئايلانغان.

(3) خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ياردىمى بىلەن خەلق ئىچىدىكى ئورۇپ - ئادەت ۋە ئېتىقادلارنى ئىپادىلەش: خەلق ئىچىدىكى بەزى ئورۇپ - ئادەتلەر ھامان دىنى ئېتىقات خۇراپاتلىق ۋە باشقا روھى ھالەتلەر بىلەن زىچ باغلانغان بولىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدە ئاز بولمىغان شاكاللار بولۇپ تەنقىت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەمما ئۇ قەدىمدىن كېلىۋاتقان ئورۇپ - ئادەت بولغانلىقتىن بەلگىلىك دەرىجىدە خەلقنىڭ ئىدىيىۋى ئارزۇلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئورۇپ - ئادەت ۋە ئىدىيىۋى ئىشەنچىلىرى ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتىدا ئوز ئىپادىسىنى تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭ بەلگىلىك قىممىتى بولىدۇ. خەلق ئەدەبىياتىدا ئىپادىلەنگەن دۇنيا - تالاۋەت، ئىلاھىي - روھ قاتارلىق دىنى ئېتىقات بىلەن مۇناسىۋەتلىك نەرسىلەرنىڭ ئەلۋەتتە قەدىمىلىق خۇراپاتلىقتىن مەلۇم دەرىجىدە پەرقى بولىدۇ، خەلق ئەدەبىياتى ئىچىدىكى مۇنداق ئەسەرلەر ئارقىلىق بىز ئەينى ۋاقىتتىكى خەلقىمىزنىڭ ئىنتۇگراپىسىنى ۋە شۇنىڭغا ئالاقىدار تارىخىي جەريانلارنى چۈشۈنۈپ يېتىمىز.

(4) خەلق ئەدەبىياتىدىن مەنىۋى ئوزۇق ئىلىش: خەلق ئىچىدە يەنە ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ياردىمى بىلەن روھىي ھالەتلەرنى داۋالاش، مەنىۋى ئوزۇق بېرىش قاتارلىق ئەھۋاللارمۇ مەۋجۇت. بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەر ھەتتا خەلق ئەدەبىياتىنى «دورا» سۈپىتىدە ئىشلىتىپ ئۇ ئارقىلىق كىسەل داۋالاش ئىلىپ بارىدۇ. بۇلار خۇراپىي تۇس ئالغان بولسىمۇ ئەتتىي نەزەر، كىسەلگە روھىي جەھەتتىن مەلۇم تەسەللى بېرىش، مەنىۋى ئىلھاملاندۇرۇش رولىنى ئويناپىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا پېرخونلۇق ۋە باخشىلىق ئۇسۇلى بىلەن كىسەل داۋالاش ئوتۇمۇشتە بەزى رايونلاردا خېلى ئېغىر ئىدى. ئۇنىڭدا ئاساسەن پىر ۋە باخشىلارنىڭ مەخسۇس ناخشىسى بولۇپ، كىسەلنى شۇ ناخشىغا تەڭكەش قىلىپ ھەركەت قىلىشقا مەجبۇر قىلاتتى، گەرچە بۇشامان ئېتىقاتىدىن قالغان خۇراپى ئادەت بولسىمۇ شۇ كېسەلگە نىسبەتەن روھى جەھەتتىن بەلگىلىك مەدەت، ئىلھام بېرىش رولىنى ئويناپتتى.

مەدەنىيەتنى تەرەققى قىلغان بۇگۈنكى كۈندە بۇ قالاق خۇراپىي ئادەتنى قاتتىق تەنقىت قىلىش ۋە چەكلەش كېرەك، ئەلۋەتتە. ئەمما بەزىلىرى مۇئەييەن دەرىجىدە خەلق-نىڭ تۇرمۇش - ئادىتى ۋە روھىي ھالىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇپ، بەزى بىر مۇۋاپىق جايلىرىمۇ بار. مەسىلەن: مۇڭغۇللار (جۈملىدىن ئۇيغۇرلار) ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ كېلىۋاتقان ئىككى خىل «تېچلاندۇرۇش ئۇسۇلى» بولۇپ، بىرىنىڭ خۇراپاتلىق تۈسى ناھا-يىتى ئېغىر. ئۇ ئاتالمىش «جىن چاپلىشىۋالغان ئادەم» نى جىندىن قۇتۇلدۇرۇشنى مەق-سەت قىلىدۇ، يەنە بىر خىلى بولسا يەخشۇس، نىكاھ، مۇھەببەت ئىشىدا كىشىنىڭ ئۈچراپ قېرىۋا كىسىلگە دۇچار بولغان ياش ئاياللارنى داۋالاش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ «موڭغۇل ئەدەبىياتى قىسقىچە تارىخى» دا بايان قىلىنىشىچە، ئەنە شۇنداق قېرىۋا كىسە-لىگە گىرىپتار بولغان ئاغرىقلارنىڭ ھەممىسى ناخشا ئېيتىش، ئۇسۇل ئويناش ئارقىلىق تېچلاندۇرۇلىدۇ ۋە ناخشا ئۇسۇل ئارتىلىق ئۇنىڭ قېرىۋا ھالىتىنى غىدىقلاش رولىنى ئويناپىدۇ.

4 - خەلق ئەدەبىياتىنىڭ گۈزەللىك (ئىستېتىك) رولى

ماركس: «ئادەم گۈزەللىك قانۇنىيىتى بويىچە ئەرسىلەرنى ياسىغان»① دېگەن ئىدى. ئىپتىدائى جەمىيەتتە كىشىلەر ئوزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجى ئۈچۈن ھەر خىل قوراللارنى ياسىغاندا ئىمكانىيەت بار ئۇنى چىرايلىغىراق قىلىشقا ئۇرۇنغان، ئەگەر گۈزەللىك تەلىۋىگە يېتەلىسە، ئۇلار روھى جەھەتتىن خوشاللىققا چۆمگەن، مانا بۇنىڭ ئوزى بىر خىل گۈزەللىك تۇيغۇسىدىن بەھرىمەن بولۇش ئىدى. دېمەك، گۈزەللىك تۇيغۇسى ئىنسانىيەتنىڭ ئىجتىمائى ئەمەلىيىتى جەريانىدا تەدرىجى تەرەققى قىلغان، گۈ-زەللىككە ئىنتىلىش ئىنسانلار ئۈچۈن ئورتاق ھالەت بولسىمۇ، لېكىن گۈزەللىك ئىبتىدا-ئىدا ئوز - ئارا زور پەرقلەر بولىدۇ.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەقىقەتەن گۈزەلدۇر. چېرنىشېۋسكى: «خەلق ناخشىلىرىنىڭ نۇرغۇنلىغان يېڭى ۋە ساپ يەرلىرى بار، مۇشۇلارنىڭ ئوزىلا بەزىنى گۈزەللىك تۇيغۇ-سى بىلەن لەززەتلەندۇرەلەيدۇ.»② دەيدۇ.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ گۈزەللىگى خەلق ئاممىسىنىڭ ئەمگەك تۇرمۇشىنىڭ گۈزەللىگىدىن كەلگەن. ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىچى ۋە سىرتى ئادەتتە ساغلام بولىدۇ ۋە گۈزەل بولىدۇ. شۇنىڭا خەلق ئەدەبىياتىدىكى ئوبرازلار ھەم ريئال تۇرمۇشقا قارىغاندا تېخىمۇ يېغىنچاق، تېخىمۇ ئومۇمى، تېخىمۇ غايىلىك بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۇ تېخىمۇ

① «ماركس، ئېنگېلس سەنئەت ھەققىدە» خەنزۇچە، 1 - توم، 226 - بەت.

② چېرنىشېۋسكى: «سەنئەت بىلەن ئەمەلىيەتنىڭ ئىستېتىكا بىلەن مۇناسىۋىتى»، يېڭى 3 - بېسىلىشىمە كىتابخانىسى 1958 - يىل نەشرى. «چېرنىشېۋسكى تاللانما ئەسەرلىرى» 40 - بەت.

گۈزەل بولىدۇ. قىسقىسى خەلق ئەدەبىياتى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىلغار گۈزەللىك نۇقتىسى نەزىرى ۋە گۈزەللىك غايىسىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. بۇلار كىشىلەرنىڭ گۈزەللىك ۋە سەنئەتتە زوقلىنىش ئىقتىدارىنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە يوقۇرى كوتىرىلىشى ئۈچۈن يارىدەمى بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ساپ گۈزەللىك نەزىرى ۋە بەدىئى زوقلىنىشىنى يېتىشتۈرىدۇ.

5 - خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كوگۇل ئېچىش رولى

ئېنگېلس: «گېرمانىيە خەلق ھېكايىلىرى» دېگەن ماقالىسىدا خەلق ئەدەبىياتى خەلقنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان كوگۇل ئېچىش قۇرالىدۇر، كونا جەمئىيەتتىكى دېخانلار-نىڭ بولۇپمۇ يېراق، چەت جايلاردا ئولتۇراقلاشقان دېخانلارنىڭ مەدەنىي، تۇرمۇشى كەم بولاتتى. ئۇلار پەقەت ئوز كوگلىنى ئوزى ئاچاتتى» دەپ كورسەتكەن ئىدى.

ئەمگەكچى خەلق ئەمگەك جەريانىدا ناخشا ئېيتىشىدۇ. ياز كۈنلىرى ئىشنىڭ ئالدى، يارىڭ ئاستىدا توپلۇشۇپ پاراڭلىشىدۇ، ھېكايە، تېپىشماق، لەتىپىلەرنى ئېيتىشىدۇ. بەلگۈلۈك قەرەل بىلەن كوللېكتىۋ مەشرەپ ئۇيۇشتۇرۇپ ناخشا-ئوسۇل قىلىشىدۇ، ۋاھاكازالار. بۇلارنى ئەسلىدە تەربىيە ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ھاردۇق چىقىرىش خۇش كەيپىياتىنى قوزغاش مەقسىدىدە ئۇيۇشتۇرىدۇ. دەل مۇشۇ مەقسەتتە ئېلىپ بېرىلغان ئەدەبىي پائالىيەت جەريانىدا كىشىلەر ھەر جەھەتتىن تەربىيە ئالىدۇ. بۇ «كوگۇل ئېچىش بىلەن تەربىيىنىڭ بىر-بىرىگە چېرمىشىپ كېتىشى»دۇر.

خەلق ئەدەبىياتىنىڭ كوگۇل ئېچىش رولى بولۇپمۇ بالىلار ئۈچۈن ئالاھىدە كورۈنەرلىك بولىدۇ. بەزى بالىلار قوشاقلىرىنىڭ مەنىسى بولمىسىمۇ لېكىن بوغۇملىرى ئېنىق، ئېيتىشقا ئاسان بولغاچقا، ئۇنىڭ بالىلارنى تەربىيىلەشتە رولى بولۇشتىن تاشقىرى، بالىلار ئۇنىڭدىن لەززەت ئالىدۇ. بالىلارنىڭ كوگلىنى كوتىرىپ، ساغلام روھ بېغىشلايدۇ. دېمەك، خەلق ئاغزاكى پوئېتىك ئىجادىيىتىدىكى كوپچىلىك ئەسەرلەر ئوزلىرىنىڭ ھەر ساھەدىكى ئىجتىمائى رولىنى ئەنە شۇ كوگۇل ئېچىشتىن ئىبارەت ئەمىلى رولى ئارقىلىق ئارتىتۇرىدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئىستېخىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغانلىغىمۇ ئەنە شۇنى ئىسپاتلايدۇ. شۇڭا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كوگۇل ئېچىشتىكى ئەمىلى رولىنىمۇ تارىخىي ماتېرىيالىستىك ئاساستا ئېتىراپ قىلىش ۋە مۇئەييەنلەشتۈرۈش لازىم. بۇ ھەرگىزمۇ بۇرژۇئا ئالىملىرىنىڭ قانداقتۇر «سەنئەت كوگۇل ئېچىش ئۈچۈن» دېگەن سەپسەتىسى بىلەن ماھىيەت جەھەتتە ئوخشاش ئەمەس.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بىز شەرھىلەپ ئوتكەن يوقۇرقى بەش خىل رولى ھەرگىز يەككە-يىگانە ھالدا نامايەن بولماستىن، بەلكى بىر-بىرىگە باغلانغان، ئوز ئارا سىڭىشىپ كەتكەن، بىر-بىرىنى تولۇقلىغان ۋە بىر-بىرىگە ماسلاشقان ھالدا بارلىققا كېلىدۇ ھەمدە كونكرېت ئەسەرلەردە كونكرېت ئىپادىلىنىدۇ.

4 - باپ

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتنىڭ مۇناسىۋىتى

(فولكلور ۋە ئەدەبىيات)

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازغۇچىلار ئىجادىيىتى (يازما ئەدەبىيات) ھەم ئوز ئارا پەرقلىق ھەم ئوز ئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان دىالېكتىك بىرلىك مۇناسىۋىتىگە ئىگە. بۇ ئىككىسى بىر-بىرلىشىپ ئەدەبىياتنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مەلۇم نۇقتىدا ئەدەبىيات تارىخىنى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازغۇچىلار ئىجادىيىتىنىڭ ئوز ئارا تەسىر كۆرسىتىش ۋە بىر-بىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش تارىخى دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

بولۇپمۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ يازما ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققى قىلىشىدىكى رولى ئىنتايىن كەڭ ۋە مۇرەككەپ بولۇپ، ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي دەۋىر-لەرگە بېرىپ تاقىلىدۇ. ماكسىم گوركىنىڭ «سوز سەنئىتىنىڭ باشلىنىشى فولكلۇر دىدۇر» دېگەن چوڭقۇر پىكرىدە، ھەر قايسى خەلقلەر ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە رىۋاجلىنىشىدا مەھنەتكەش ئامما تارىخىنىڭ سالماقسىز ھىسسىلانغان خەلق ئاغزاكى ئىجادى ئەسەر-لىرىنىڭ پۈتمەس-تۈگىمەس غەزىنە بولغانلىغى ئاڭلىشىلىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، ئۇ ئىككى خىل ئەدەبىيات (فولكلور ۋە ئەدەبىيات) ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بىر قاتار نەزەرىيە-ۋى مەسىلىلەر ۋە ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى مەسىلىلىرىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇ سەۋەپتىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىش، ئوتتۇرا-تىكى ۋە ھازىرقى ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئىزدەشتە، سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات-سەنئەت ئىشلىرىمىزنىڭ گۈللىنىشى ۋە رىۋاجلىنىشىدا چوڭقۇر نەزەرىيەۋى ۋە ئەمەلى ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىككى خىل ئەدەبىياتنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلغاندا، ئالدى بىلەن مۇنداق بىر ئاساسى نەزەرىيىنى، يەنى خەلق ئاممىسىنىڭ جەمىيەت تارىخى ۋە مەدەنىيەت تارى-خىدىكى رولى مەسىلىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش لازىم. چۈنكى دەل مۇشۇ مەسىلە ئۇستىدە تارىخىي ماتېرىيالىزىمچىلار بىلەن تارىخىي ئىدىيالىزىمچىلار ئوتتۇرىسىدا ئەزەلدىن پىسىنە-

سىياللىق ئىختىلاپ مەۋجۇت بولۇپ، ئۇلار تارىخىدا نەزىرىيەۋى كۆرەش ئۇزلۇكسىز داۋاملىشىپ كەلدى.

تارىخىي ماتېرىياللىرىمىزدىكى ئىزچىل ھالدا، خەلق تارىخىنى يارىتىقۇچىلار، شۇنداقلا يەنە مەدەنىيەت تارىخىنىڭ خوجايىنلىرى دەپ قارايدۇ. ھالبۇكى، تارىخىي ئەدەبىياللىرىمىز بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ تارىختىكى رولىنى پۈتۈنلەي نەزەردىن ساقىت قىلىپ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت يارىتىش ئىختىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى تۆپتىن ئىنكار قىلىدۇ ھەمدە خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتىنى زادىلا ئەدەبىيات-سەنئەت دەپ ھىساپلىمايدۇ. ئوتتۇرىشتىكى فېئودال ھوكۇمرانلىرى بىلەن دىنى مۇستەبىت ئىدالوگىيەچىلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى قاراشلىرى ئەينە شۇنداق بولۇپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە «ئەقلى ئەمگەك قىلغۇچىلار ئىدارە قىلغۇچىلار، جىسمانى ئەمگەك قىلغۇچىلار ئىدارە قىلىنغۇچىلار»① بولۇپ، ئەدەبىيات-سەنئەت ئىجادىيىتى ئاز ساندىكى يوقۇرى قاتلام كىشىلىرى ۋە «قابىلىيەتلىك» ئەدىپلەر شۇغۇللىنىدىغان نازاكەتلىك ئىشمىش؛ بۇنىڭ ئەكسىچە، ئەمگەكچى خەلق پەقەت ماددى ئىشلەپچىقىرىش بۇيۇملىرى بىلەن يۇقۇرى تەبىقىنى قامدايدىغان تەبىئى «قوللار» بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت گۈلزارلىغىغا كىرىش ئىختىدارى يوقمىش. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار «خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇش، ئىلىم-مەرىپەتتىن چەتتە قويۇش» سىياسىتىنى بەلگۈلەپ، خەلقنىڭ ئوزلىرىنىڭ كوللېكتىپ سەنئەت ئىختىدارىنى رىۋاجلاندۇرۇشقا پۈتۈنلەي چەك قويىدۇ.

بۇرژۇئا جەمىيەتشۇناسلىقى ۋە تارىخشۇناسلىقىدا بولسا، فېئودالىزىم تېئولوگلىرى تەرىپىدىن بازارغا سېلىنغان يۇقۇرىقىدەك غەلىتە سەپسەتىگە ئاز-تولا رەڭ بېرىلىپ، قانداقتۇر «تارىخنى قەھرىمانلار يارىتقان» دېگەن مۇتەئەسسىبلىكىلىق پىكىر ئېقىمى تېخىمۇ كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئۇلار دۇنيا تارىخىنى پەقەتلا ئايرىم ساندىكى نوقۇل ئەربابلارغا، شەخسى قەھرىمانلارغا، يولباشچىلارغا باغلاپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنى پاسسىپ كۈچ دەپ قارايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئەمەلىيەت جەھەتتە شەخسى بىلەن كوللېكتىپنىڭ كۈچىنى، خەلقنىڭ سەنئىتى بىلەن يازغۇچىلارنىڭ يازما ئىجادىيىتىنى قارىمۇ-قارشى قىلىپ قويىدۇ. بۇرژۇئا يالالانما پەيلاسوپى نىسەي گىنك (尼采曾赤裸) قىپ يالىڭاچ ھالدا: «بۇگۈنكى كۈندە كىشىلەر تالانت گۈلتاجىسىنى ئاممىنىڭ تاقىر بېشىغا قوندۇرۇپ قويغانلىغى پەلسەپىدىن خەۋىرى بولمىغان كورۇمسىز ئاممىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھەقىقەتەن ئەزەلدىن كورۇلۇپ باقمىغان غەلىتە ئامەتتۇر»①، دەپ بىلجىرلايدۇ.

بۇرژۇئازىيىنىڭ مۇشۇنداق غەلىتە بىلجىرلاشلىرىغا قارىمۇ-قارشى ھالدا ئەينى

---

① كۆگزىنىڭ «لۇنيۇ» كىتابىغا قارالسۇن

① چېچلوپ: «ئەدەبىيات ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» «سوۋېت خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ماقالىلار توپلىمى» خەنزۇچە، 258-بەت.

ۋاقىتتا ماكسىم گوركى مۇنداق دېگەن ئىدى: «ئەمگەكچى خەلق تارىخنى ياراتتى، لېكىن ئۇلار تارىخنى يېزىپ قالدۇرۇشنى بىلمەي، تارىخنى يازىدىغانلار باشقا بىر سىنىپنىڭ ۋەكىللىرىدىن چىقتى. شۇنداق قىلىپ تارىخنى ئادەملەرنىڭ خاتىرجەم تۇرمۇش ئۆتكۈزۈشىگە توسقۇنلۇق قىلغۇچى ۋە بۇزغۇنچى» دەپ قارالدى. ماددى مەدەنىيەتنى ياراتقۇچى دېخانلار بىلەن ئىشچىلار تارىخ سەھىپىسىدە مەۋجۇت بولالمىدى»①.

تارىخىي ماتېرىيالىزىم: خەلق، پەقەت خەلقلا، دۇنيا تارىخىنى ياراتقۇچى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ، — دەپ قارايدۇ. ماركس بىلەن ئېنگېلس ئۇزىنىڭ گىنىئال ئەسىرى «كاپىتال»دا جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھالقىسى بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىياتىنى ھەقىقىي ئىگىلىگەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچى خەلق ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىدۇ. مانا بۇ بىزنىڭ خەلق ئاممىسىنىڭ جەمىيەت تارىخىدىكى ۋە مەدەنىيەت تارىخىدىكى مۇھىم رولىنى چۈشىنىپ يېتىشىمىزنىڭ ئاساسىدۇر. ھەقىقەتەن، ماكسىم گوركى ئېيتقاندەك: «خەلق پەقەت بارلىق ماددى بايلىقلارنى ياراتقۇچى كۈچلا ئەمەس، بەلكى ئۇ بىردىن-بىر پۈتمەس-تۈگىمەس مەنبۇي بايلىق مەنبەسى. مەيلى ۋاقىت جەھەتتىن بولسۇن، ياكى گۈزەللىك ۋە ئىجادى دانىشمەنلىك جەھەتتىن بولسۇن، خەلق ئىنسانىيەتنىڭ بىرىنچى پەيلاسۇپ ۋە شائىرىدۇر، ئۇلارنىڭ ئىجات قىلغان ئۇلۇق ئەسەرلىرى دۇنيادىكى تىراگىدىيە ۋە ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ بۈيۈك تىراگىدىيە بولغان پۈتۈن دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدىن ئىبارەت»① گوركى يەنە «خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى يازما ئەدەبىياتنىڭ ئاساسى ۋە سۈت ئانىسى» دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى خەلق پەقەت ماددى بايلىقلارنىڭ ياراتقۇچىسى بولۇپلا قالماستىن، شۇنداقلا يەنە مەنۋى بايلىقلارنىڭمۇ ئىجاتچىسى ۋە مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ھەقىقىي ئىگىسى ئىكەنلىگىنى چۈشەندۈرىدۇ، مانا بۇ، بىزنىڭ يازغۇچىلارنىڭ يازما ئىجادىيىتى بىلەن خەلق ئاممىسى كوللېكتىپ ئىجادىيىتىنىڭ (ئۇچۇغراق ئېيتقاندا، يازما ئەدەبىيات بىلەن ئېغىز ئەدەبىياتنىڭ) مۇناسىۋىتىنى توغرا چۈشىنىشىمىزدىكى ئاساسىي پىرىنسىپ.

خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئىجادىيەتتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئەدەبىيات ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت سىنىپىي كۆرەشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋرلەردە ئوخشىمىغان شەكىل بىلەن ئىپادىلىنىدۇ ۋە رول ئويناىدۇ.

---

① م.گوركى: «ئەدەبىيات توغرىسىدا» — «كەنت تارىخى»، «خەلق ئەدەبىياتى ژورنىلى» 1978 - يىل 1 - سان، 151 - بەت.

① م. گوركى «شەخسىيەتچىلىكنىڭ ھالاكىتى»، «سوۋېت خەلق ئەدەبىياتى ماقالىلار توپلىمى» خەنزۇچە، 74 - بەت.

سىنىمىي جەمىيەتكىچە بولغان ئارىلىقتا، ئېغىز ئەدەبىياتى پۈتكۈل ئىپتىدائى جەمىيەتنىڭ ئومۇمى خەلق ئەدەبىياتى بولۇپ، ئۇ ئەدەبىياتنىڭ بىردىن بىر شەكلى ئىدى، ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ مانا شۇ ئىپتىدائى ئەدەبىياتى كېيىنچە شۇ خەلقلەرنىڭ ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى بىر قەدەر تاكامۇللاشقان ئەدەبىياتنىڭ تورەلمىسى ۋە ئەڭ داتى بولۇپ قالدى.

ماددى ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىنىڭ يۇقۇرى كوتىرىلىشى نەتىجىسىدە باشلانغۇچ ئۇرۇقداشلىق جەمىيىتىنىڭ يىمىرىلىشى ۋە سىنىپنىڭ پەيدا بولىشىغا ئەگىشىپ، جەمىيەتتە تەكرار ئىش تەخسىماتى پەيدا بولدى. ئەنە شۇ تەكرار ئىش تەخسىماتىنىڭ نەتىجىسىدە «ئەركىن كىشىلەر بىلەن قۇللار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ باشقا يەنە، بايلار بىلەن كەمبەخەللەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرق بارلىققا كەلدى. يېڭى تەخسىماتقا ئەگىشىپ، جەمىيەتتە يېڭى سىنىپى تەركىپ پەيدا بولدى.»① سىنىپنىڭ پەيدا بولىشىغا ئەگىشىپ، ئەدەبىياتمۇ ئاساسى جەھەتتىن ئىككى سىنىپنىڭ قارىمۇ ـ قارشى ئەدەبىياتى بولۇپ بولۇندى. تارىخىي نۇقتىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بىر قەدەر مۇرەككەپ، گەرچە ئەدەبىياتتا ئەكس ئېتىلگەن ئىككى خىل ئوخشىمىغان سىنىپلارنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئۇلارنىڭ تارقىلىش ئۇسۇلى (ئېغىز ياكى يازما ئارقىلىق) دىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىيات ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئوز ئارا بىر ـ بىرىگە تەسىر كورسىتىشتىن خالى بولالمايدۇ. ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىدىن سوز ئاچىدىغان بولساق، مەيلى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ياكى يازما ئەدەبىيات بولسۇن، ھەر ئىككىسىلا تارىخىي تەرەققىيات قانۇنىيىتىنىڭ ھەر خىل چەكلىمىلىرىگە بەرداشلىق بېرىپ، ئىپتىدائى جەمىيەتكە تەئەللۇق بولغان ئومۇمى خەلق مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىدى. بولۇپمۇ سىنىپىي جەمىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ كەسپىي يازغۇچىلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىگە تېخىمۇ چوڭقۇر ئۇچرىغان. يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، گەرچە ھەر قايسى سىنىپلارنىڭ ئىجتىمائى ئورنى ۋە مەيدانى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتى ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئوبېكتىپ رىياللىقنى ئەكس ئەتتۈرگەن، ھەمدە ھەممىسلا تىل ئارقىلىق ئىپادە قىلىنغان. گەرچە تىل تەرەققىياتى جەريانىدا ئەدەبىي تىل بىلەن ئېغىز تىلى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى چوڭ پەرق پەيدا بولسىمۇ، لېكىن باشتىن ـ ئاخىر يېقىن تىلى بىلەن ئېغىز تىلىنىڭ قان ـ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئەلۋەتتە. ئەدەبىيات تارىخىدا يەنە شۇنداق ئەھۋاللارمۇ مەۋجۇتكى، سىنىپىي جەمىيەت تارىخىدا بىر قىسىم تەرەققىپەرۋەر يازغۇچىلار (كېلىپ چىقىشى فېئودال ھوكۇمران سىنىپلىرىغا تەئەللۇق بولسىمۇ) ئوبېكتىپ رىياللىقنى

---

① ف. ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ۋە دولەتنىڭ پەيدا بولىشى»، «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 ـ توم، 160 ـ بەت.

چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن ھامان ئوزىنىڭ دۇنيا قارىشىدىن ھالقىپ ئوتۇپ، خەلق تۇرمۇشىدىكى بەزى دەرت ـ ئەلەملەرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، خەلق ئاممىسىغا چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلىدۇ. شۇنداقلا ئاكتىپ ھالدا، تەشەببۇسكارلىق بىلەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئوزۇقلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىيات ـ سەنئىتى سىنىپىي جەمىيەتتىكى ھەر خىل چەكلىمىلەرنى بوسۇپ ئوتۇپ، تەبىئى ھالدا كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتقا قارىتا ھەر قايسى تەرەپلەردىن غايەت زور تەسىر كورسىتىدۇ ۋە يازما ئەدەبىياتقا ھوسۇن قوشۇپ، ئۇنىڭ ئاۋام خەلق قەلبىدە يىلتىز سۇرىشىگە تۈرتكە بولىدۇ.

مەلۇمكى، ئەدەبىيات ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى، خەلق تۇرمۇشى بولسا پۈتۈكۈل ئەدەبى ئىجادىيەتنىڭ پۈتمەس ـ تۈگىمەس مەنبەئى، مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، خەلق ئىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى يالغۇز خەلق تۇرمۇشىدىكى تەبىئى ھالەتلەرگە نىسبەتەن زىچ يېقىنلاشقان نەرسە بولۇپلا قالماستىن، شۇنداقلا ئۇ يەنە، ئەڭ گۈزەل سەنئەت بۇيۇمى بولۇپ، يازغۇچىلارنى يېتىشتۈرىدىغان تەربىيىچى ئانىدۇر. شۇ سەۋەپتىن يازغۇچىلارنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە ئىلھام مەنبەئى تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا، خەلق تۇرمۇشى ھەمدە خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتىدە ساقلىنىدۇ.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىيات ئوخشاشلا ئىدىئولوگىيە پورىمىللىرىدىن بىرى بولغانلىقى ئۈچۈن سىنىپلىك ئۇلارنىڭ ئوز ئارا ئالاقىسى مەسىلىسىگە ھەم خاستۇر. دىنى ـ مىستىك ئەدەبى ئېقىم (ئەھمەت يەسەۋى، رابغوزى، سولايمان باقىرغانى ئەسەرلىرى، دىنى قىسسىلەر، ھىكايەتلەر، قوشاقلار) ئوزلىرىنىڭ شەرئىەت، قانون ـ قائىدىلىرىگە سوزسىز ئەمەل قىلىش، تەركى ـ دۇنياچىلىق ئوخشاش رياكسيون غايىلارنى تەرغىپ قىلىشتا، ئاممىغا تەسىر سىڭدۈرىدىغان يوللارنى، يادىلاشقا قولاي شەكىللەرنى ئىزلەپ تېپىشتا ھامان فولكلورغا مۇراجەت قىلدى، فولكلور ماتېرىياللىرىنى، جانلىق تىلنىڭ باي ئىمكانىيەتلىرىنى ئوز مەقسەتلىرىگە بويسۇندۇرۇشقا ئۇرۇندى. فېئودال ـ ئارستوكراتلار ئەدەبىياتى ۋە دىنى ـ مىستىك ئەدەبىياتقا قارىمۇ ـ قارشى غايىۋى يونىلىشتە ۋۇجۇتقا كەلگەن دىداكتىك، دۇنياۋى ئەدەبىيات كېيىنچىرەك گۈمانىستىك ۋە دېموكراتىك ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى كەڭ ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ مەنپەئەتلىرىنى بەدىئى ئىپادىلەشتە ۋە ئىزگۈ ھەس ئەسەرلەر يارىتىشتا خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتىنىڭ ئىلغار غايىلىرى ۋە بەدىئى ۋاسىتىلىرىدىن ئورۇنلۇق پايدىلانغان ئىدى.

قىسقىسى، ئۇزاق ئەسىرلىك ئىجادىيەت ئەمىلىيىتىدىن قارىغاندا خەلق ئاممىسى نەچچە ئوزۇمىڭ يىللار مابەينىدە ياراتقان تىل گۈھەرلىرىنى ئەڭ گۈزەل مىسرالارغا تىزىپ ئۇنى يازغۇچىلارغا بەخش ئەتتى، ھەمدە جانلىق ئىجادىيەت شەكىللىرىنى تەييارلاپ بەردى؛ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كوپ خىل تېمىلىرى ۋە مول ئىدىيىۋى مەزمۇنلىرى يازغۇچىلارنى چەكسىز، كەڭ تېما ۋە ۋەقەلىكلەر بىلەن تەمىنلىدى. ئەڭ مۇھىمى، خەلق بىسىپ ئوتكەن تارىخى سەپەرلىرىگە مامىس ھالدا، ئوزلىرىنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتىدە «مەڭگۈ گۈزەل-

ئۈكسىنچى: خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى يازما ئەدەبىياتنىڭ تېمىسىغا ئوبرازلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. ماكسىم گوركى: «شەخسىيەتچىلىكنىڭ ھالاكىتى» دېگەن ئەسىرىدە، «بارلىق ئەللەردىكى ئۇلۇق شائىرلار ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى ئەسەرلىرىنى خەلق كوللېكتىپ ئىجادىيىتىنىڭ غەزىنىسىدىن پايدىلىنىپ يارىتىقان؛ ھەممە بەدىئى ئۇمۇملاشتۇرۇشلار، ھەممە شائىلىق ئوبرازلار ۋە تېپلار قەدىمقى زامانلاردىن بىرى خەلق ئىجادىيىتىنىڭ غەزىنىسىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە» دەپ كۆرسىتىدۇ، دەرۋەقە، دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىنىڭ ئىجادىيەت ئەملىيىتىكە نەزەر سالساق، بۈيۈك كىلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئولمەس تېپلىك ئوبرازلارنىڭ كۆپچىلىگى ئالدى بىلەن خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتىدە يارىتىلغانلىغىنى ئۇچرىتىمىز. شېكسپىر ① نىڭ مەشھۇر دراممىلىرى «رومېيو ۋولىتتا»، «ئوتېللو»، «ھامىلت»، سىرۋانتېسنىڭ ② «دونكىخوت» گىئوتېنىڭ ③ «فائۇست» گيوگو ④ نىڭ «پارىژ چىركوسى» (پارىژدىكى مۇقەددەس بۇمەريەم ئىبادەتخانىسى) قاتارلىق داڭلىق ئەسەرلەرىدىكى تېپلىك ئوبرازلارنى ۋە مەلۇم كۆرۈنۈشلەرنى خەلق ئاممىسى ئوز يازغۇچىلىرىدىن بۇرۇن يارىتقان. «سىرۋانتېسنىڭ ئىلگىرىلا، خەلق چوچەكلىرىدە رېئالىزملىق تۇزىمى مەسخىرە قىلىنغان، شۇنداقلا بۇ مەسخىرىلەر خۇددى سىرۋانتېسنىڭكىدەك ئوتكۈر ۋە سالماق بولغان».

ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى كىلاسسىك رومانلىرى - «سۇ بويىدا»، «غەربىيكە سايياھەت» لەردە تەسۋىرلەنگەن تېپلىك ئوبرازلارمۇ ئالدى بىلەن نەچچە يۈز يىللار مابەينىدە خەلق ئارىسىدا ئېيتىلىپ كەلگەن ھېكايە، رىۋايەتلەردە ئىجات ئېتىلگەن.

① شېكسپىر (مىلادى 1616 - 1564) - ئەنگلىيەنىڭ ئۇلۇق دراما تۇرگى، ياۋروپا ئەدەبى ئويغۇنۇش دەۋرىدىكى غەلىبىلەرنى ئەڭ يۇقۇرى كوتەرگۈچى داھى يازغۇچىدۇر.

② سىرۋانتېس - (مىلادى 1616 - 1547) ئاتاغلىق ئىسپانىيە يازغۇچىسى. دونكىخوت - سىرۋانتېسنىڭ شۇ ناملىق رومانىدىكى باش قەھرىمان، ئۇ ساۋاقسىز رىلارنىڭ ھېكايىلىرىنى ئوقۇشقا مەپتۇن بولغان مۇرەۋۋەتلىك چەۋەندار بولۇپ، نۇرغۇن تېتىقسىز، كۈلكىلىك ئىشلارنى قىلغان.

③ گېيوتى - (1832 - 1749) گېرمانىيەنىڭ مەرىپەتپەرۋەر يازغۇچىسى، «فائوست» ئۇنىڭ ئەڭ يىرىك ئەمگەكلىرىنىڭ بىرسى، بۇ ئەسەر شېھرى شەكىل بىلەن يېزىلغان فىلوسوپىيىلىك تراگىدىيە بولۇپ، 1773 - يىلدىن 1831 - يىلغىچە جەمئى 58 يىل ئىچىدە يېزىپ تاماملىغان. بۇ ئەسەرنىڭ ماتېرىيالى 16 - ئەسىردە غەربى ياۋروپادا تارقىلىپ يۈرگەن خەلق رىۋايەتلىرىدىن ئىبارەت.

④ ۋېكتور گيوگو (1885 - 1802) فىرانسىيەنىڭ ئىلغار رومانتىك يازغۇچىسى. پارىژ كوممۇنىسىنىڭ ئىشتىراكچىسى.

«سۇ بويمدا» رومانىنىڭ ئاساسى خەلق ئاربسىدىكى «داسوك يەلنامىسى ۋە سەھلا-لىرى» دىگەن رىۋايەتتۇر. ئۇنىڭدا سۇڭجياڭ، لىن‌چوڭ قاتارلىق 36 پالۋاننىڭ تېپىك ئوبرازى هىكايە قىلىنغان، كېيىنچە يازما ئەدەبىياتىمىزدا ئايلانغان «سۇ بويمدا» ناملىق رومانمۇ خەلق رىۋايەتلىرىدە يارىتىلغان 36 شۇيخۇ قەهرىمانلىرىنى ئوز ئىچىگە ئالغان هالدا 108 تېپىك قەهرىمان ئوبرازىغا كوپەيتىلگەن.

ۋۇچىڭئېن (Wucheng·n) نىڭ «غەربىكە ساياهەت» رومانى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتكەن شۇەن‌جۇاڭنىڭ مۇقەددەس بۇددا نومىنى ئالغىلى بارغانلىقى توغرىسىدىكى خەلق رىۋايەتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن، شۇەن جۇاڭ 7-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان جۇڭگودىكى ئۇلۇق تارىخىي ئەربابلارنىڭ بىرى. ئۇ 26 يېشىدا هىندىستانغا بېرىپ مۇقەددەس نومىنى ئېلىپ كېلىشكە بەل باغلىغان. 17 يىل رىيازەتلىك ساياهەت قىلىپ ئاخىرى 657 جىلد بۇددا نوم سوتراللىرىنى ئېلىپ كېلىپ، جۇڭگو بىلەن هىندىستاننىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىدا كىشىنى هەيران قالدۇرغىدەك توهپە يارىتقان. شۇەن‌جۇاڭنىڭ غەربىكە ساياهەت قىلىنغانلىغى توغرىسىدىكى هىكايىلار ئەل ئارىسىدا تارقىلىش جەريانىدا بارا-بارا شۇەن جۇاڭنىڭ رىيال ئىش-ئىزلىرىدىن يىراقلىشىپ، ئەڭ ئاخىرىدا پۈتۈنلەي پەرىشتىلەر ۋە ئالۋاستىلار هەققىدىكى ئاجايىپ قىزىقارلىق خىيالى هىكايىلارغا ئايلىنىپ كەتكەن، «غەربىكە ساياهەت» رومانى ئۇچۇن ئاساس قىلىنغان نۇسخا شۇەن جۇاڭنىڭ ئوز ئەسىرى «تاڭ دەۋرىدىكى غەرپ خاتىرىلىرى» بىلەن ئۇنىڭ شاگىرتى خويلىنىڭ «تاڭ سۇلالىسى سىئېن (si n) بۇتخانىسى ۋە سەنزاڭ فاشىنىڭ تەرجىمهالى» دىگەن ئەسىرى تاڭسىڭ (Tang sing) هەققىدىكى ئەڭ دەسلەپكى تارىخىي ماتېرىيالىدۇر. لۇشۇن ئەپەندى مۇشۇ رىۋايەتلەردىكى ۋۇجىچى (Wu zhi qi) نى سون خىشاڭ (سوڭۋۇكۇڭ) نىڭ ئەسلى قىياپىتى دەپ كورسەتكەن ئىدى. هەقىقەتەن سۇن ۋۇكۇڭ هەققىدىكى ئاجايىپ-غارايىپ رىۋايەتلەر قەدىمقى خەنزۇ رىۋايەتلىرىنىڭ ئاساسى بولۇپ ئۇ «غەربىكە ساياهەت» رومانىنىڭ ئاساسى ماتېرىيالىدۇر. يېقىنىدا بەزى تەتقىقاتچىلار ۋۇ جىچىنىڭ رىيال شەخسى ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدىغان بەزى ماتېرىياللارنى ئېلان قىلدى. يەنى لىيەن‌يۈن گاڭ جايلاشقان باغ-بوستانلىق تاغدىكى شۇي لىيەن دوڭ غارى سۇڭۋۇكۇڭنىڭ ئەسلى يۇرتى ئىكەنلىگىنى كورسەتكەن. بۇ خىل قاراشنىمۇ ئويلۇنۇشقا تېگىشلىك. 3-4 يۇز يىلدىن كېيىن يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تىياتىرلاردا سۇڭۋۇكۇڭنىڭ قەهرىمانلىغى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇلغان. شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا جۇباۋجې (zhubaoji) ئوبرازى قوشۇلغان، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ۋۇچىڭ ئېن تەرىپىدىن يېزىلغان. «غەربىكە ساياهەت» رومانى ئەنە شۇ رىۋايەتلەر ۋە تىياتىرلاردىكى غەربىكە ساياهەت توغرىسىدىكى هىكايىلارنى قوبۇل قىلغان-

① «لۇشۇن توپلاملىرى» 8-قىسىم. 67-46-بەتلەرگە قارالسۇن.

لىغى ۋە يەكۈنلىگەنلىگىنىڭ نەتىجىسىدۇر. ئەنە شۇ ئارقىلىق دۇنياۋي ئەھمىيەتكە ئىگە سۈژۈكۈنىڭ شانلىق تېمىسى ئۇيغۇر يازغۇچىلىرىنىڭ ئىجادىيىتىدە بولۇپ، بۇ رومان شۇنىڭ ئۈچۈن مەشھۇر رومانىستىك كىلاسسىك ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

دەسلەپكى مىللىي سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئوتكەن ۋۇچىڭئېنىڭ «غەرپكە ساياھەت» دىگەن ئەسىرىدە، ئۇزىدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە پەيدا بولغان خەلق رىۋايەتلىرى ۋە ئەلنەغمە تېياتىرلىرىدىكى غەرپكە ساياھەت تېمىسىدىكى ھېكايىلارنى قوبۇل قىلغانلىغى ۋە ئۇزلەشتۈرگەنلىگى نەتىجىسىدە تېمىسى دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە سۈژۈكۈنىڭ ئاجايىپ ئۇيغۇر يازغۇچىلىرىنىڭ بولۇپ، بۇ ئەسەر ئېلىمىزنىڭ كىلاسسىك رومانلىرى ئىچىدە رومانتىزىملىق مەشھۇر ئەسەر بولۇپ قالدى. خۇددى گوركى ئېيتقاندەك، «زېھنىنى خەلق يارىتتى، فىلىغوروس ئۇنى چوڭ مەرمەر تاشقا ئويۇپ چىقتى».

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى تېمىسى ئەھمىيەتكە ئىگە شانلىق ئۇيغۇر ئۇزىدىن بۇرۇن خەلقنىڭ ئىجادىيىتىدە بارلىققا كەلگەنلىگى شوھبىسىز، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلىرىدىن بىرى بولغان «ئوغۇزنامە» داستانى ھازىر مەلۇم بولغىنىچە 13 - ئەسىردە نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن تۇرپاندا كوچۇرۇلگەن. لېكىن يازما نۇسخە ھالىتىگە كېلىشتىن خېلى بۇرۇن ئۇغۇزخان ھەققىدىكى بۇ قىسسە قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپلا خەلق ئارىسىدىكى بىر رىۋايەت سۈپىتىدە ئېغىزدىن - ئېغىزغا كوچۇپ، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە شۇ دەۋرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۇزىگە سىڭدۈرۈپ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن تېخىمۇ پىشقان ۋە ئوغۇزخان ئوبرازى تېخىمۇ تېمىك خاراكتېر ئالغان. شۇنداق قىلىپ ئوغۇزخاندىن ئىبارەت بۇ تارىخى شەخسى تەدرىجى ھالدا غايىۋى تېمىك ئوبرازغا ئايلىنىپ كەتكەن.

ناۋائىينىڭ پاساھەتلىك قەلىمى ئاستىدا «خەمسە» ئىچىدىن ئورۇن ئېلىپ دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ۋاپادار - ئاشىق مەشۇقلارنىڭ تېمىك ئوبرازلىرى پەرھاد بىلەن شىرىن، لەيلى بىلەن مەجنۇن ۋە كېيىنچىرەك نىزامى قاتارلىق داڭدار شائىرلارنىڭ مۇھەببەت داستانلىرىدا كۆرىلەنگەن ۋامۇق بىلەن ھوزرا، يۈسۈپ بىلەن زۇلەيخا، تاھىر بىلەن زوھرا، غېرىپ بىلەن سەنەم، مەسئۇد بىلەن دىلارام قاتارلىقلار قوشۇلۇپ، شەرق ئەدەبىياتىنىڭ ئولمەس مەزمۇنى بولۇپ شەكىللەندى. پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە تونۇش بولغان بۇ 7 جۈپ ئاشىق مەشۇقلارنىڭ ئوبرازى ئەسلى پەيدا بولۇش مەنبەئىدىن قارىغاندا، ئۇ يەنىلا ئالدى بىلەن شەرق فولكلورىدا ئىجات قىلىنغان ئاجايىپ سەلتەنەتلىك تېپلار بولۇپ، ئۇ ئەسلىدىلا خەلقىمىزنىڭ رېئال ئىجتىمائى جەمىيەت ھەققىدىكى كوز قاراشلىرىنى، گۈزەل ئەخلاق پەزىلەتلىرىنى، ئەركىنلىك ۋە ئازاتلىققا بولغان تەلپۈنۈشلىرىنى ۋە ئىستېتىكىلىق قاراشلىرىنى ئۇزىگە مۇجەسسەملەندۈرگەن.

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان مۇزىكىلىق داستان «غېرىپ - سەنەم» نى ئالساق، تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، قاراخانىلار دەۋرىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا

(10 - ئەسىر ئەتراپىدا) پەيدا بولغان. ئۇ شۇندىن بۇيان 10 نەچچە ئەسىرلىك تارىخىي جەريانلارنى ئۆز بېشىدىن كۆچۈرۈپ، كوپلىگەن نامسىز يازغۇچى - شائىرلارنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشى ئارقىلىق ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ نادىر نەمۇنىسىغا ئايلانغان. ئادەتتە يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «غېرىپ - سەنەم» نىڭ سىرىر ناخشىسىنى بىلمەيدىغان ياكى بۇ ساداً قەتمەن، ۋاپادار ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ ھېكايىسىنى ئاڭلىمىغان ئادەم يوق دېسىمۇ بولىدۇ. ئەشۇنداق كەڭ دەرىجىدە ئومۇملىشىشنىڭ سەۋەۋى شۇكى، ئۇ ئەسەر خەلق ئارىسىدا پەيدا بولغاندىن باشلاپ ئۇنىڭدىكى غېرىپ ۋە سەنەم ئوبرازلىرى خەلقىمىزنىڭ ئارزۇ - ئۇمىدى ۋە غايىسىنى ئوزىگە مۇجەسسەملەندۈرگەن ھەمدە رېئالىزىم بىلەن رومانتىزىملىق ووھ بىر - بىرىگە چەمبەرچەس باغلانغان.

خۇلاسىلىغاندا، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىنى چىقىش نۇقتا قىلغاندا، ئۇنىڭدا يارىتىلغان يارقىن بەدىئى ئوبرازلار، ئەھمىيەتلىك ئالەمشۇمۇل تىپلار-نىڭ مۇتلەق كوپچىلىگى دېگىدەك، ئالدى بىلەن شۇ خەلقلەرنىڭ ئاغزاكى ھېكايىلىرىدا يارىتىلىپ، ئۇ ئارقىلىق كەسپى يازغۇچىلارنىڭ قايتا پىششىقلاپ ئىشلىشىدىن ئوتكەندىن كېيىن، يەنە خەلق ئارىسىغا قايتقان. شۇنداق قىلىپ ئۇزلۇكسىز ھالدا خەلق كوللېكتىۋى-نىڭ قايتا - قايتا پىششىقلىشى نەتىجىسىدە ھەممە ئېتىراپ قىلىدىغان بەدىئى تىپقا ئايلىنىپ، سەنئەت گۈلزارلىغىنىڭ ئوچمەس سەھىپىسىدىن ئورۇن ئالغان.

ئۇچىنچى، بەدىئى ئالاھىدىلىك جەھەتلەردىكى تەسىرى: ئەزەلدىن تارتىپ يازغۇ-چىلار ئەدەبى شەكىل، ئىپادىلەش ئۇسۇلى، بەدىئى ئۇسلۇپ قاتارلىق تەرەپلەردە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئۆگىنىش ئارقىلىق سەنئەتنىڭ يوقۇرى چوققىسىغا چىققانلى-غىدەك بۇ ئوبېكتىپ ئەمەلىيەت بىزنىڭ دىققىتىمىزنى قوزغايدۇ.

دەرۋەقە، ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ يازما ئەدەبىياتىدا مەۋجۇت بولغان ھەر خىل بەدىئى ئىپادىلەش ئالاھىدىلىگىنى تەكشۈرىدىغان بولساق، مىللىي ئەدەبىياتنى شەكىللەن-دۈرگەن بۇ بەدىئى ئالامەتلەر شۇ خەلقلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىيات ئەمەلىيىتىدىن كەلگەنلى-گىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بىر قەدەر رونىاق تاپقان شېئىرىيەت ژانىرىنى ئالايلى: ئۇيغۇر شېئىرىيىتى مەزمۇن ئالاھىدىلىگى، ئوبراز يارىتىش شەكلى، تىل خۇسۇسىيىتى قاتارلىق ئوزگۈچىلىكلىرى ئاساسىدا كوپ خىل تۈر ۋە رەگىمۇ-رەك بەدىئى شەكىللەرگە ئىگە بولغان. بۇ تۈر ۋە شەكىللەر ئەسلىدە ئۇيغۇر خەلقى ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى شەكىللىرى بولۇپ، ئەدەبىلەرنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق يازما شېئىر-يەتكە ئوزلەشكەن ۋە راۋاجلانغان، قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»دا خاتىرلەنگەن ئۈلگىلىرى ئىچىدە لېرىك ۋە ئېپىك قوشاقلارنىڭ نەمۇنىلىرىمۇ، تەبىئەت سۈرەتلەنگەن يېزاڭ قوشاقلىرىمۇ، «ياز بىلەن قىشنىڭ مۇنازىرىسى» غا ئوخشاش ھەجۋى قوشاقلارمۇ، مەدھىيە نامە، مەرسىيە نامى، ساقىنامە ۋە قەسىدىلەرمۇ، ھەمدە بارماق ۋەزنىدىكى قوشاقلارمۇ، ئاروۇز ۋەزنىدىكى شېئىر - قوشاقلارمۇ ... ئۇچرايدۇ. شۇنى-

داقلا يەنە ئۇنىڭدا بوغۇم سانى جەھەتتىن 5 لىكتىن تارتىپ 12 لىككىچە بولغان قوشاقلارنىڭ ئۇلگىسى تېپىلمىدۇ. كېيىنكى دەۋرلەردە پەيدا بولغان ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا بولسا يەنىمۇ كوپ خىل شەكىللەر، رەڭمۇ-رەڭ بەدىئى ۋاستىلار جازى قىلىدۇ-رۇلغان بولۇپ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ بەدىئى شەكلى ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىكى تەمىنات ئىسكىلاتى ھىساپلىنىدۇ. ئۇ ئوبېكتىپ ئەمەلىيەت «ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئاروز ۋەزنى قانداقتۇر «ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئەرەپ پېرسىزىيىسىنىڭ تەسىرى بىلەن پەيدا بولغان» دېگەندەك غەيرى قاراشلارنىڭ زادىلا پۈت تىرەپ تۇرالمايدىغانلىقىنى، بىلكى بۇ ۋەزنىمۇ ئۇيغۇر مىللى شېئىرىيىتىنىڭ ئەنئەنىلىك شەكلى سۈپىتىدە خەلق قوشاقلىرىدا قەدىمدىن تارتىپلا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكىنى (گەرچە «ئاروز» دەپ ئاتالمىسىمۇ) مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئەلۋەتتە، ئەدەبى شەكىل مۇتلەق ھالدىكى ئۇزگەرمەس ئۇلۇك موردا بولماستىن، ئۇ دەۋر مەزمۇنىنىڭ تەرەققىياتى ۋە كىشىلەرنىڭ ئىستېتىك تەلەپلىرىگە ئاساسەن، ئەنئەنىۋى مىللى شەكىلنى چۈرىدىگەن ھالدا ئۇزلۇكسىز تەرەققى قىلىپ تۇرىدىغان بولغاچقا، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان ھەر خىل شەكىللەرمۇ كىلاسسىك يازغۇچى-شائىرلار تەرىپىدىن تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈلگەنلىگى ۋە راۋاجلاندۇرۇلغانلىقىنمۇ ئىنكار قىلالمايمىز، «دىۋان» دېكى قوشاقلاردا كوپرەك ئاروز ۋەزنىنىڭ رەجەز، رەمەن، ھەجەز قاتارلىق بىر قانچە بەھرىلىرى ئۇچرايدۇ، «چىغتاي دەۋرى» ئەدەبىياتىدا، بولۇپمۇ ناۋائىنىڭ شېئىرىيەت بابىدا ئاروز ۋەزنىنىڭ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا مەۋجۇت بولغان يوقارقىدەك بەھرىلەرنى ئوز ئىچىگە ئالغان ھالدا تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇلۇپ «ئىلمىي ئاروز»دا قەيت قىلىنغان بەھرىلەرنىڭ ھەممىسى دېگىدەك ئوز ئىپادىسىنى تاپقان. بۇ جەھەتتىكى ئەمىلى مىساللار ئوقۇغۇچىلارغا بىر قەدەر ئايدىڭ بولغاچقا، قايتا تەكرارلاپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىز.

بەدىئى ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى ۋە ھەر خىل مەجازى ۋاستىلارنىڭ ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىغا تەدبىقلىنىش ئالاھىدىلىگىمۇ ئوز ئارا ئەنئەنىۋى تەسىر كورسۈتۈشتىن خالى ئەمەس.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى شېئىرىيەتنىڭ ئەڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرىنى ئوزىگە مەركەزلەشتۈرگەن مۇزىكىلىق سوز سەنئىتى بولۇپ، ئۇ يۈكسەك ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلىدۇر. ئۇنىڭدا بەدىئى ئوبرازنى گەۋدىلەندۈرگۈچى تەسۋىرى ۋاستىلار خىلمۇ-خىل بولۇپ، ئوزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك ماددى تۇرمۇش شارائىتى (تەبىئى شارائىتى، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ۋە ئىجتىمائى شارائىتى) ھەمدە شۇ ئاساستا تۇغۇلغان ۋە تەرەققى قىلغان مەنىۋى خۇسۇسىيەتلىرى، تەبىئەت ۋە جەمئىيەت توغرىسىدىكى پەلسەپىلىك ۋە ئىستېتىكىلىق كوز قاراشلىرى، ئەدەبىياتى ئىشەنچ ئالاھىدىلىكلىرى ئوروپ-ئادەت ۋە دىنى ئېيتىقات ئالاھىدىلىكلىرى

قاتارلىقلارنىڭ تۇرتكىسى بىلەن ھەر خىل سىمۇئوللۇق ۋاستىلار بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ياردىمى بىلەن چوڭقۇر ئىجتىمابى مەزمۇنلارنى ئىپادىلەپ كەلگەن. بۇ جەھەتتىن ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى سىمۇئوللۇق ئەدەبىيات دېيىلسە ئاشۇرۇۋەتكەنلىك بولمايدۇ. چۈنكى ئۇنىڭدىكى ئىجتىمائى پىكىرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىگى كىشىنى ھاياجانلاندۇرىدىغان سىمۇئوللۇق ئىبارىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى سىمۇئولىستىك ۋاستىلار روشەن مىللىي تۇسكە ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق زامانلار مابەينىدە شەكىللەنگەن ئەنئەنىۋى قاراشلىرى ۋە ئىستېتىك تۇيغۇسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، شۇڭا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى سىمۇئوللۇق ئىپادىلەر باشقا قېرىنداش مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىكى سىمۇئوللاشتۇرۇش ئوبىكتىلىرىدىن مەلۇم نىسبەتلىلاردا پەرقلىنىدۇ (ھەممىسى ئەمەس، ئەلۋەتتە) ئادەتتە، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا قىزىلگۈل دايىم سۆيۈملۈك يارنىڭ، خوشاللىقنىڭ، بەختنىڭ سىمۋولى قىلىنغان، بۇلبۇل بولسا ئەشۇ سۆيۈملۈك مەشۇقنىڭ (قىزىلگۈلنىڭ) سادىق شەيدالىسىنىڭ سىمۇئوللۇق ئوبرازى. شۇ خەلقلەرنىڭ رىۋايەتلىرىدە «بۇلبۇل جەننەتنىڭ قۇشى» دېسە، قىزىلگۈلنى خەلق قوشاقلىرىدا «قىزىلگۈل دېگەن نەرسە بەھىشتىن چىققان نەرسە» دەپ ئولۇقلايدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، ھوقۇش ۋەيرانچىلىقنىڭ، شۇملۇقنىڭ، قاراڭغۇ زۇلمەتنىڭ سىمۋولىدۇر. شۇڭا ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا قاراڭغۇلۇقنى، ۋەيرانلىقنى تىلغا ئېلىشنى ھۇقۇشقا ئوخشىتىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا لەيلى قازاق، يەكەن چىچىگى (ئۇجول) خەلق قوشاقلىرىدا يامانجۇق، چىدامسىز، ئومرى قىسقا مۇھەببەتنىڭ سىمۋولى قىلىنغان. يۇلتۇز - بەختنىڭ، قارايالىغاچ - يەكلەنگەن، لېكىن چىداملىق دەرتمەنلىك، قىزىل رەڭ خۇشاللىقنىڭ، ئاق - ساپلىق ۋە قۇتلۇقنىڭ، سېرىق پەرىشانلىق، غەمكىنلىكنىڭ، قارلىغاچ - دوستلۇقنىڭ، يىلان - دۈشمەنلىك، ھوپۇپ - چېقىمچى، ھەسەتخورلۇق، ئەژدىھا - يامۇزلۇقنىڭ، كاكىكۇك بىلەن زەينەپ ئوز ۋەسالىغا يېتەلمىگەن سادىقەتمەن ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ سىمۋولى قىلىنغان، بۇ خىل ئىپادىلەش ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا بىر قەدەر ئومۇملاشقان بولۇپ، بەزىلىرى باشقا خەلقلەرنىڭ ئەدەبىياتىدىكى سىمۇئوللۇق ئىپادىلەر بىلەن ئوخشاشلىقىغا ئىگە. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بەدىئى ئىپادىلەش ئەنئەنىسى سۈپىتىدە كىلاسسىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا سىڭىپ كىرگەن. بىز يەنە ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدىن ئوخشىتىش، سىمۇئول، مىتاپورا، مىتانومىيە، ئېپىتىت، ئېغىزمزدم، جانلاندۇرۇش قاتارلىق مەجازى ۋاستىلارنىڭ ئاجايىپ كۆزەل ئۇلگىلىرىنى ئۇچرىتىمىز.

ئىۋرىق باشى قازلايۇ
ساغراق تولو كوزلەيو
ساقنچ قوزى كىزلەيو
تۇن - كۇن بىلە سەۋنەلىم

مەنسى: (ئۇرۇق بويىنى غازغا ئوخشايدۇ
لىق تولغان قەدەھ كوزگە ئوخشايدۇ
قايغۇ گويا ئۇنىڭ تىگىگە كومۇلدى
كىچە - كۇندۇز شاتلىنايلى)

ياراتتى ياشىل چەش
ساۋۇردى يۇرۇڭقاش
تەزىلدى قارا قۇش
تۇن - كۇن يۇز، يورگە نۇر

(ئاسمانىنى خۇددى زۇمرەتتەك گۇزەل ياراتتى - يۇ
ئۇستىگە يۇرۇڭقاش (قاشتېشى، ئۇنچە مەرۋايىت) نى
چاچتى ۋە قارا قۇش (تارازا - مىزان) يۇلتۇزىنى تەزدى.
تۇن پەردىسىنى كۇن ئۇستىگە ياپتى)

«دىۋان» ئىچىدىكى بۇ قوشاقلاردا سىمۋۇل ئارقىلىق چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلغان، بۇنداق مىساللار ھازىرغىچە خەلق ئاغزىدا ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان ناخشا - قوشاق - لار ئىچىدە ناھايىتى كوپ ئۇچرايدۇ. ئەنە شۇ سەۋەپتىن ئۇيغۇر كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتى بەدىئى ۋاستىلار جەھەتتە خەلق قوشاقلىرىدىكى بۇ خىل سەھرى كۇچكە ئىگە گۇزەل ۋاستىلاردىن يېتەرلىك ئوزۇقلۇنۇپ، شېئىرىيەت دۇنياسىدا شوھرەت تاپقان. مىسال ئۇچۇن پەقەت «قۇتاد قۇبسلىگ» داستانىدىكى مۇنۇ پارچىلارنى كورسەك كۇپايە.

ئىرىنچىغ قىشىغ سۇردى يازقى ئەسىن
ياروغ ياز يانا قۇردى دەۋلەت ياسىن

ئېغىزدىكى

(مەنسى - باھار شامىلى كورۇمسز قىشنى ھەيدىدى
نۇرلۇق باھار دولەت ئوقياسىنى بەتلىدى)

قالىق قاشى تۇگدى، كوزى ياش ساچار

مىتاپورا

چىچەك يازدى يۇز، كور، كۇلەر قاتقۇرار

ئېغىزدىكى

(مەنسى - ئاسمان قاپىغىنى تۇرۇپ كوزدىن ياش توكتى
كورگىنكى، چىچەكلەر گۇل ئېچىپ، قاھ - قاھلاپ كۇلدى)

(«قۇتاتقۇ بىلىگ» دىن)

ياكى

كىوزۇك نەرگىس، ئۇزارىك گۈل، قەدىك سەرۋى، ساچىك سۈمبۈل
ئوخشتىمش

بوزوغ كىوگلۈم خىيالىدىن بۇلارنىك تورغە باغ ئولمىش

سىمۇۋل

(«ناۋايى» غەزەللىرىدىن)

بۇ خىل مەجازى ۋاستىلارنىك ئۇيغۇر كىلاسسىك شېئىرىيىتىدىكى ئىپادىلىنىش شەكلى بىلەن خەلق قوشاقلىرىدا كەڭ جارى قىلىنغان تەسۋىرى ۋاستىلار مەنتىق جەھەتتىن زىچ باغلىنىشچانلىققا ئىگە.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بەدىئى شەكىل جەھەتتە كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتقا بولغان ئاكتىپ تەسىرىنى تىل ئىشلىتىش ئالاھىدىلىكلىرىدىن تېخىمۇ روشەن كۆرگىلى بولىدۇ. ئاتاغلىق شائىرلارنىڭ ھەممىسى ئالدى بىلەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىن ئۆزۈن يىللار داۋامىدا تاۋلانغان ۋە تاللانغان سوز گۆھەرلىرىنى تاللاپ ئۇنى ئۆزىنىڭ ئىجادىيىتىگە سىڭدۈرۈش ئارقىلىق خەلق تىلىنىڭ غايەت زور كۈچىنى نامايەن قىلىدۇ. رۇس ئەدەبى تىلىنىڭ ئاساسچىسى ۋە ئۆستازى پوشكىن كوپ قېتىم مۇنداق دېگەن ئىدى: «ئەدەبىيات پەقەت خەلق قوشاقلىرى بىلەن قان بىلەن گوشتەك زىچ بىرلەشكەندىلا، ئاندىن گۈللەپ-ياشنايدۇ، يازغۇچى پەقەت خەلق سەنئىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتنى قەتئى داۋاملاشتۇرغاندىلا، خەلقنىڭ تىل مۇناسىۋىتىنى قەتئى داۋاملاشتۇرغاندىلا، ئاندىن خەلقنىڭ تىل سەنئىتىنى ئېگەللىيەلەيدۇ»① دەرۋەقە، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا شوھرەت تاپقان يازغۇچى-شائىرلارنىڭ بەدىئى مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ تىل جەھەتتە خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدا مەڭگۈ بولغان جانلىق، ئوبرازلىق، ئىپادىلەش كۈچى يۇقۇرى تىل جەۋھەرلىرىنى تىرىشىپ ئۆگەنگەنلىگى ۋە ئۇنۇملۈك ئىشلەتكەنلىگى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، بولۇپمۇ گەۋدىلىك بولغىنى، ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا تاۋلىنىپ يۇغۇرۇلغان تىل جەۋھىرى ھىسابلانغان خەلقنىڭ ماقال-تەمسىللىرى ۋە ھېكمەتلىك ئىبارىلىرىدىن كىلاسسىك شائىرلىرىمىز ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئاممىباپلىققا ۋە ئىخچاملىققا ئىگە قىلغان، شېئىرى مەزمۇنىنى تېخىمۇ كونكرىتلاشتۇرغان ۋە چوڭقۇرلاشتۇرغان؛

«ئوقۇشلۇغ ئۇقار ئول، بىلمىگنىك بىلمەر
بىلمىگىلى، ئۇقۇغىلى تىلەككە تەگمەر»

X X X

① «پوشكىن ۋە خەلق ئەدەبىياتى»، «سوۋېت خەلق ئەدەبىياتى ماقالىلار توپلىمى». خەنزۇچە 121- بەت.

ئوقۇش① كوركى تىل ئول، بۇ تىل كوركى سوز
كىشى كوركى يۈز ئول، بۇ يۈز كوركى كوز
(قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىن)

ئاياقتىكى تۇشەر ھەر لەھزە گېسىو ②
مەسلەدۇر كىم: «چىراق توبى قاراڭغۇ»
كوزىك قانىمدىن ئەيمەنمەس، ئەجەبدۇر
كى: قورقار قايدا كىم قان كورسە ھىندۇ»③
(«لۇتفى غەزەللىرى»دىن)

غۇربەتتە غەرىپ شادىمان بولماس ئىمىش
ئېل ساڭا مۇشفىق، مەھرىبان بولماس ئىمىش
ئالتۇن قەپەز ئىچرە گەر قىزىلگۇل بوتسە
بۇلبۇلغا تىكەندەك ئاشيان بولماس ئىمىش
(«ناۋايى رۇبائىلىرى»دىن)

شەكىل جەھەتتىن شۇ نەرسە خاراكتىرلىككى، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى (كوپرەك لىرىك قوشاقلار) مەزمۇن قۇرىلىشى جەھەتتىن ھەربىر كوبلىت ئوز ئالدىغا مۇستەقىل مەناغا ئىگە بولۇپ، ئۇ ئوزىدىن‌باشقا قوشاقلار بىلەن مەزمۇن ۋە غايە جەھەتتىن ھېچقانداق باغلانمايدۇ. ھەر بىر كوبلىت قوشاقنىڭ مۇنداق مەزمۇن ئورگىناللىغى كېيىنچە ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىغا ئىجادى تەسىر كورسۇتۇپ، رۇبائى، تۇيۇق ۋە قىتئە قاتارلىق شېئىرىيەت تۇرلىرىنى بارلىققا كەلتۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ تۇرلەرنىڭ خاراكتېرى ۋە ئالاھىدىلىگىنى مۇھاكىمە قىلغاندا، شوبھىسىزكى، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئىجابى تەسىرىدىن بېراقلا شمايدۇ.

مەلۇمكى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى شۇ خەلقلەرنىڭ ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدىكى تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى كوز قاراشلىرى ۋە ئىستېتىك غايىسىنىڭ بەدىئى ئىنكاسى بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۇ ئەڭ روشەن مىللى ئالاھىدىلىك ۋە مىللى ئۇسلوبقا ئىگە بولىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى ۋە مىللى ئۇسلۇبى ھەققىدە توختالغاندا ئۇنىڭ ئىجتىمائى مەنبەسى ۋە بەلگىلىرىنى يەنىلا شۇ خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئىزدەشكە بولىدۇ. ھەر ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىدا گەۋدىلەنگەن مىللى ئالاھىدىلىك ۋە مىللى ئۇسلۇبنى ئەزەر تاشلىساق، تەبىئىكى، ئۇنىڭ ئاساسى ئويغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا

① ئوقۇش - ئېقىل - ئىدرەك،
② گېسىۇ - ئورۇمە چاچ، ئۇزۇن چاچ.
③ ھىندۇ - «قاندىن قورقمايدۇ» دېگەن قەسىلىنى كورسىتىدۇ،

ئىكەنلىگىنى ۋە ئۇنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ تېخىمۇ بېيىغانلىغىنى كۆرسەتمەيز.

دەسلەپكى دۇنيانىڭ پۈتۈنيە تارىخىدا خەلق قوشاقلىرىنىڭ بەدىئى ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۇگەنمەي تۇرۇپ، ئۇلۇغ ئەسەر يازغان شائىر بولمىغىنىدەك، ئۇيغۇر يازما شېئىرىيەت تارىخىدىمۇ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن تارتىپ شەكلىگىچە (تىل خۇسۇسىيەتلىرىنى ئوز ئىچىگە ئالغان ھالدا) بولغان ئەنئەنىۋى خۇسۇسىيەتلىرىنى ئوزلەشتۇرمەي تۇرۇپ نەتىجىلىك ئەسەر ئىجات قىلغان شائىرلارنى ئۇچرىتىش قىيىن.

مەيلى قانچىلىك تالانتلىق يازغۇچى بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى خەلقنىڭ تىل غەزىنىسىدىن ئايرىلمايدۇ. «تىل سەنئىتىنىڭ تۇگۇنى خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدە» (گوركى) يازغۇچى ۋە شائىرلارنىڭ خەلق ئېغىز سەنئىتىدىن ئايرىلىشى خۇددى ئىنسانلارنىڭ ھاۋا ۋە سۇدىن ئايرىلغىنىغا ئوخشاش. مانا بۇلار يازما ئەدەبىيات تارىخىدا بەكۇنلەشكە تېگىشلىك بىر قانۇنىيەت.

§ 2 - يازما ئەدەبىياتنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرى

ئېلىمىز تارىخىدا ھەر قايسى دەۋرلەرگە مەنسۇپ بولغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ماتېرىياللىرىنىڭ كوپ قىسمى پەقەت ئەدىپلەرنىڭ خاتىرىلەپ رەتلىشى ئارقىلىق ساقلىنىپ قالدى.

ناۋادا ئەدىپ ۋە يازغۇچىلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇنقى بەزى ئۇلگىلىرىنى توپلاپ، رەتلەپ ۋە تەھرىرلەپ خاتىرىگە ئېلىپ قويمىغان بولسا، تارىخى ۋە ئىجتىمائى ئوزگۇرۇشلەر نەتىجىسىدە، ئۇ ئەسەرلەرنىڭ خەلق ئارىسىدا ھازىرغىچە ساقلىنىپ قېلىشى ناتايىن ئىدى. مۇشۇ نۇقتىدا يازغۇچىلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرى ئىككى تەرەپلىمە بولىدۇ.

1 - يازغۇچىلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ساقلاش ۋە ئوستۇرۇشتىكى رولى

خەلق ئارىسىدا بىر قەدەر ئومۇملاشقان ۋە ئۇزاق داۋاملىشىپ كەلگەن ئېغىز ئەدەبىيات ماتېرىياللىرى پەقەت يازغۇچىلار (يازما) ئەدەبىياتى ۋە تارىخى ۋەسىقىلەر ئارقىلىق ساقلىنىپ كەلدى. قىسقىسى تارىختىن بۇيان يازغۇچىلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ساقلىغۇچىسى ۋە ئاسرىغۇچىسى بولۇپ كەلدى. يەنى بەزى ئۇلۇق يازغۇچىلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى تولۇقلاپ بېيىتتى ۋە يۇقۇرى كوتەردى، بۇ ئارقىلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناندى. مۇشۇ ئاسرىغۇچى ۋە تەربىيىلىگۇچى ئارقىلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ئەۋلاتتىن ئەۋلاتقا ئۇزۇلمەي داۋاملىشىپ كەلدى.

يۇقۇرىدا بايان قىلىپ ئوتكەنىمىزدەك، ئېلىمىزنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا قەدىمقى ئەپسانە، رىۋايەت ۋە قوشاقلارنىڭ تىلى ۋە بەدىئى شەكلىدىكى گۈزەللىكىگە ئۇنىچە قېتىم

جەھەتلەردىكى تەبىئى قانۇنىيەت ئۇستىدىن قىممەتلىك خۇلاسە چىقىرىدىغان باي ماتېرىيال بولىدۇ، ھەمدە بۇ ئىككى مىللىي ۋەتىنىمىزنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت تارىخىغا ئىگە ئىكەنلىگىدىن دېرەك بېرىدۇ.

قېرىنداش مىللەتلەر ئارا ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئالمىشىشى ۋە ئۇز ئارا تەسىرى تارىخىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى بولۇپ، ئۇ ئومۇمىي قانۇنىيەت بولمايدىغان تەبىئى گارمۇنىيەلىك قانۇنىيەتكە ئىگە. ئۇ خەلق ئاغزاكى پىروئېتىك ئىجادىيىتىنىڭ دۇنياۋى خاراكتېرلىق خۇسۇسىيىتى بولۇپ، بولۇپمۇ بوئېتىك تەركىپ جەھەتتىن قانداش بولغان، دىنى-ئېتىقات، ئىدىيە ۋى ئىشەنچىلىرى ئورتاق بولغان ھەمدە، ئۇز ئارا ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەردە نىسبەتەن گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن؛ جەنۇبى جۇڭگونىڭ تاغلىق ۋە ئورمانلىقلىرىدا ياشىغۇچى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئوخشاش، ئەزەلدىن ئوتتۇرا ئاسىيانى ئانا ماكان قىلغان تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدا ھەم كوپلىگەن ئورتاقلىقلار مەۋجۇت، مەسىلەن: قەدىمقى «تۇتۇم ئەپسانىسى»، «تۇمارىس رىۋايىتى»، «شىراق ئەپسانىسى»، «ئوغۇزنامە» ئىپوپېيىسى، «ئەرگىنەقۇن ھىكايىلىرى»، «ئالىپ ئەرتوگا رىۋايەتلىرى»، «دەدە قۇرقۇت داستانلىرى»، «گور ئوغلى تۈركومىدىكى داستانلار»، «ئالپامىش» داستانى، «مىڭ بىر كېچە ھىكايىلىرى»، «رۇستەم» ۋە «جەمشىت» ھەققىدىكى ھىكايەتلەر، «يوسۇپ - زۇلەيخا»، «پەرھات - شىرىن»، «لەيلى - مەجنون»، «تاھىر - زوھرا»، «يۈسۇپ - ئەھمەت» قاتارلىق داستانلار بىر خىل شەكىلدە يېقىن ئوزىكە خاس ۋارىيانت بىلەن ئويغۇر، ئوزبېك، تۈركمەن، قازاق، ئەزەربەيجان، قاراقالپاق، باشقىرت ... لاردىن تارتىپ، ھەتتا ئەرەپ، پارىسلار ئارىسىغىچە كەڭ تارقالغان بولۇپ، مىللەت ۋە دولەت چېگرىسىدىن ھالقىپ كەتكەن. ھىكايە - چوچەكلەر، قوشاقلار، ماقال - تەمسىللەر قاتارلىق تۈرلەردە بۇنداق ھالەتنى تېخىمۇ كوپ ئۇچرۇتۇش مۇمكىن. بۇگۈنكى كۈندە بۇنداق ئەھۋالنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسىنى ئايرىشتا ئۇنىڭدا ئەكس ئەتكەن تۇرمۇش ۋەقەلىكلىرىدىكى پەرقلەردىن باشقا، مۇھىمى، شۇ ئەھۋالنىڭ تارقىلىشى ۋە ئومۇملىشىشى دەرىجىسىگە قاراشقا توغرا كېلىدۇ، ئەلۋەتتە.

§ 3 - مىللەتلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئوز - ئارا باغلىنىشى ۋە تەسىرىنىڭ ئومۇمى قانۇنىيەتلىرى

ھەر مىللەت خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بىر - بىرىگە باغلىنىشى ۋە ئوزئارا تەسىرى قانداق كېلىپ چىقىدۇ؟ ئۇ قانداق قانۇنىيەت ۋە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟ بۇ ئەستايىدىل تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدىغان بىر مەسىلە. بۇ ھەقتە بىر نەچچە يىلدىن بېرى تونۇشىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇپ باقايلى؛

1 - ھەر مىللەت خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بىر - بىرىگە باغلىنىشى ۋە ئوز ئارا تەسىرى

تاسادىپى ئوتتۇرىغا چىقىپ قالغان بولماستىن بەلكى ئۇزۇن مۇددەتتە شەرتلىك ۋە تەبىئى ھالدا ئىلىپ بېرىلغان مىللەتلەر ئارىسىدىكى ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئالاقە ھەر مىللەت خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بىر-بىرىگە باغلىنىشىدىكى ئاساس. مىللەتلەر ئارىسىدىكى ھەر خىل ئالاقىنىڭ يوللىرى ۋە شەكىلى ئوخشاشمىغانلىقتىن، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئوز ئارا ئالماشتۇرۇش شەرتلىرى ۋە سەۋەبلىرىمۇ ھەر تۈرلۈك بولىدۇ. مەملىكىتىمىز ئاھالىسىنىڭ مۇتلەق كوپ قىسمىنى تەشكىل قىلغان خەنزۇلار مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا تارقىلىپ ئولتۇراق لاشقاندىن سىرت، ئىلىمىزدىكى 50 نەچچە ئاز سانلىق مىللەت ئاساسەن چىگرا رايونلارغا ئولتۇراقلاشقان. جەنۇبى جۇڭگو، شەرقى شىمال رايونلاردا بولسا خەنزۇلار بىلەن باشقا ئازسانلىق مىللەتلەر گىرەلەشكەن ھالدا ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. نەتىجىدە تارىخىي شارائىت ئاستىدا شەكىللەنگەن بۇنداق تەبىئى مۇناسىۋەت ھەر قايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئالمىشىشى ۋە ئوز ئارا تەسىرىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

ئىلىمىز تارىخىدا خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغان چوڭ-كىچىك ئۇرۇشلار ئىلگىرى-ئاخىرى كوپلەپ يۈز بەرگەن بولۇپ، بۇ ئۇرۇشلار خەلقئارا بالايى-ئاپەت كەلتۈرگەن بولسىمۇ، يەنە بىر جەھەتتىن بەلگىلىك شارائىتتا، مىللەتلەرنىڭ ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىشى ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن ئىدى. ئېنگېلس: «ئۇرۇشنىڭ ئوزى يەنىلا بىر خىل نورمالنى ئالاقە شەكلىدۇر» دىگەن ئىدى. بۇ نۇقتىدا شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، تارىختا يۈز بەرگەن ھەر خىل ئۇرۇشلار مىللەتلەرنىڭ ئوز ئارا بىر-بىرىگە تەسىر كۆرسۈتىشىدە بەلگىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە. يونانلىلا مىسالغا ئالساق، «تارىخى خاتىرىلەر، غەربى جەنۇپ ئەللىرى تارىخى» دا «يۇنانىستان جۇاڭچياۋ شاھ» توغرىسىدا بەزى مەلۇماتلار خاتىرلەنگەن. جۇاڭ چياۋ قىول ئاستىدىكى 120 مىڭ لەشكىرى بىلەن ھەربى كېيىمنى تاشلاپ، پۇخراچە كېيىنىپ يۇنانىستاندا يەرلىكلەشكەن بولۇپ، ئىككى مىڭ نەچچە يۈز يىلنىڭ ئالدىدا يۇنانىستاندىكى ئازسانلىق مىللەتلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بىرنىچى تۈركۈم خەنزۇلار ئىدى. مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى بۇ خىل ئالاقە ئارقىلىق «ئۇچ دولەت قىسسىسى»، «سۇ بويىدا»، «باۋگۇك»، «مىڭجاڭنوي» قاتارلىق رىۋايەت، ھېكايىلار يۇنانىستاندىكى ھەر قايسى مىللەتلەر ئارىسىغا كەڭ تۈردە تارقالغان.

4-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا فىنچىك (ھازىرقى داتوڭ شەھرى — ئا) نى پايتەخت قىلىپ، جۇڭگو تارىخىدا شىمالى ۋېي خانلىغى دەپ ئاتالغان دولەتنى قۇرغان سىيانىپلار-نىڭ بىر قەبىلىسى بولغان توبالار ئىلگىرى — ئاخىر 149 يىل ھوكۇم سۈرۈپ، ئاخىرى پۈتكۈل قەبىلە بويىچە خەنزۇلىشىپ كەتكەن ئىدى. جۇڭگو تارىخىدا مۇنداق مىسالىلار ناھايىتى كوپ ئۇچرايدۇ. بۇلار شۇنى ئىسپاتلايدىكى، ئىنسانىيەت ئالىمىدە ھېچقانداق ساپ قان بولمىغىنىغا ئوخشاش مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ (بولۇپمۇ خەلقنىڭ ئانىزاكى ئەدەبىياتىدا) نوقۇل ھالدىكى مۇتلەق ساپ مىللىي مەدەنىيەتنىڭ بولىشى مۇمكىن ئەمەس. ھامان مىللەتلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ئوزئارا بىر-بىرىگە چوڭ ياكى كىچىك، يېراق

ياكى يەڭەن، بىۋاستە ياكى ۋاستىلىق ھالدا تەسىر كۆرسىتىدۇ ۋە ئالماشىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا ئۇز ئارا قۇدىلىشىش جەريانلىرىمۇ مىللەتلەر ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناپ. تارىختا ئوتكەن كوپلىگەن سۇلالىلار (بولۇپمۇ خەن سۇلالىسى دەۋرى) چىگرا رايونلاردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن مۇناسىۋەت ئورنۇتۇشتا ئۇز ئارا قۇدىلىشىش سىياسىتىنى قوللانغان ۋە بۇ ئارقىلىق شەكىللەنگەن مۇناسىۋەت نەتىجىسىدە خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتىمۇ ئۇز ئارا ئالماشقان. تارىختا مۇنداق مۇناسىۋەتنىڭ مىسالىلىرى كوپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، خەن ۋۇدى سىلادىدىن 106 يىل بۇرۇن ئۇزىنىڭ تۇققىنى ليومەن ئاتلىق بەگنىڭ قىزى شىجۇننى ئويسۇن خانغا ياتلىق قىلىدۇ. مەلۇمكى شىجۇن ئائىلىدىن ئوتكەندىن كېيىن، سىلادىدىن يۇز يىللار بۇرۇن خەن ۋۇدى يەنە ئۇز تۇققانلىرىنىڭ قىزىدىن جەپسۇ ئاتلىق مەلىكىنى ئويسۇنلارغا ياتلىق قىلىدۇ. (ئويسۇن خانى ئونفومغا ياتلىق بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئۇچ ئوغۇل، ئىككى قىز تۇغۇدۇ) مەلىكە جەپسۇ ئويسۇنلار ئىلىدە ئەللىك يىلچە تۇرغان. ئۇ بۇ جەريانداا سادالىقەت بىلەن ئىشلەپ، خەن سۇلالىسى بىلەن ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقى - جەنۇبىدىكى قىزىل قورغانىنى پايتەخت قىلغان، شۇ چاغلاردا 630 مىڭ ئاھالىسى ۋە يۇزمىڭغا يېقىن ھەربىي قوشۇنى بولغان ئويسۇنلارنىڭ ئۇز ئارا ئىتتىپاقلىغىنى ئىلگىرى سۈرگەن ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرىشىنىڭ يولىنى ئاچقان. ئومۇمەن ئەشۇ دەۋرلەر ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ھەمىشە ئوتتۇرا ۋە جەنۇبى چوڭ تۈزلەڭلىكىگە تەھدىت سىلىۋاتقان كوچلۇك ھۇن ئىمپېرىيىسىگە قارىتا خەن سۇلالىسىنىڭ سىياسىتى ئاساسەن قۇدىلىشىش يولى بىلەن ئارىنى يۇمشۇتۇش ۋە ئىتتىپاقلىقنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئىدى.

بۇ خىلدىكى قۇدىلىشىش مۇناسىۋىتى قەدىمقى چاغدىكى تارىخىي شارائىت بويىچە، بىر خىل سىياسى مەزمۇنغا ئىگە بولىشىدىن قەتئىنەزەر، ئوبىكتىپ جەھەتتىن مىللەتلەرنىڭ ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىشنى ئىلگىرى سۈردى، مەدەنىيەت بولۇپمۇ خەلقنىڭ ئاغزاكى ئەدەبىياتىنىڭ ئالماشىشى ۋە ئۇز ئارا تەسىر كۆرسۈتىشىدىكى قانۇنىيەتلىك مەسىلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى. بۇ يەردە ئالاھىدە تىلغا ئىلىشقا ئەرزىيدىغىنى، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئۇزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان مىللىي ئېتنىك شەكىللىرى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئالماشتۇرىلىشىدىكى بىر مەيدان بولدى، يەنى مىللەتلەر ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، رايونلاردىكى مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بەزىمىلەر، مىللىي بايراملار مىللەتلەرنىڭ خەلق ئەدەبىياتىنى ئالماشتۇرۇشتىكى جانلىق يىغىندىن ئىبارەت بولدى. مەسىلەن: گەنسۇ ئولكىسىنىڭ لەنخۇاشەن تېغىدىكى «گۈل بەزمىسى» دە ھەر يىلى دىخانلار كالىندارى بويىچە 6 - ئاينىڭ 2 - كۈنى كېلىشى بىلەنلا، ھەر مىللەت خەلقى تاغ تاپتىلىغا توپلۇشۇپ، سەيلى قىلىپ بېيىت ئېيتىشىدۇ. توت كىچە - كۈندۈز ناخشا ساداسى ئۇزۇلمەيدۇ. تاتناشقۇچىلار ئىچىدە خەنزۇ، خۇيزۇلاردىن باشقا زاڭزۇ، تۇزۇ، دولڭشاڭزۇ قاتارلىق مىللەتلەر بار بولۇپ، ئۇلار بىرلىكتە ئېغىز ئەدەبىيات پائالىتى ئوتكۈزىدۇ. مىللەتلەرنىڭ شەكىللىنىش

شدەكى قانداشلىق مۇناسىۋەت ۋە ئىپتىدائى تىل مەنبەسىنىڭ بىر بولمىشىدەك ئوبېكتىپ شارائىتىمۇ شۇ مىللەتلەر ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئوزئارا ئوخشاشلىغىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مىللەتشۇناسلىق ۋە تىلشۇناسلىق نۇقتىسىنەزىرىدىن ئېيتقاندا، ھەر قايسى مىللەتلەر بىر ياكى بىر قانچە ئۇرۇق ئايماق ياكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ تەدرىجى قوشۇلىشى، بىرلىنىشى، ئوزگىرىشى ۋە تەرەققىياتى ئارقىلىق شەكىللەنگەن. ئەسلىدە بىر ئۇرۇق ياكى قەبىلە-گە تەۋە بولغان بەزى مىللەتلەر تىل، ئورپ-ئادەت، ئېيتقات، پىسخولوگىيە جەھەتلەردە تەبىئى ئورتاقلىققا ئىگە بولغانلىقتىن ئۇلارنىڭ تەبىئەت ۋە جەمىيەت توغرىسىدىكى ئەپسانە لىرىسىمۇ ئوخشاشلىققا ئىگە بولىدۇ. ئەگەر ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئوخشاپ كېتىدىغان ھېكايە لىرىنى سېلىشتۇرۇپ كورىدىغان بولساق، شۇنى بايقاپ ئالالايمىزكى، ئوخشاش بىر تىل سېستىمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئوخشاش شەكىلدىكى ئەسەرلىرى كوپىرەك بولىدۇ. مەسىلەن، مياۋزۇ، ياۋزۇلار ئەسلىدە قانداش قەبىلىلەر بولۇپ، كېيىن جۇغرافىيە شارائىتى، تەبىئى شارائىتلىرىنىڭ ئوخشىماسلىغى تۈپەيلىدىن تەدرىجى ھالدا ئىككى مۇستەقىل مىللەت بو-لۇپ شەكىللەنگەن، ئۇلار ئوخشاشلا خەنزۇ-زاگىزۇ تىل سېستىمىسىنىڭ مياۋزۇ-ياۋزۇ تىل تارمىغىغا كىرىدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئوخشاپ كېتىدىغان ئەپسانە-رىۋايەتلەر كوپ ئۇچرايدۇ. شۇنىڭدەك مانجۇلارنىڭ ئورپ-ئادەتلىرى ئوخشاش، تىلىمۇ يېقىن بولۇپ ھەر ئىككىسلا ئالتاي تىل سېستىمىسىنىڭ تۇڭغۇس-مانجو تىل ئائىلىسىگە كىرىدۇ. ئۇلاردىكى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ مۇناسىۋىتىمۇ يېقىن. مانجۇ، خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ بىر-بىرىگە سىڭىپ كېتىشى بىلەن خەنزۇ ھېكايىلىرىنىڭ كوپى مانجۇ تىل-يېزىغىنى بىلىدىغان شۇنىڭدەك ئارقىلىق كەڭ شۇنىڭ خەلقى ئارىسىغا تارقالغان. موڭغول، داغۇر، تۇزۇ قاتارلىق مىللەتلەر ئالتاي تىل سېستىمىسىنىڭ موڭغول تىل ئائىلىسىگە تەئەللۇق بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئورتاقلىققا ئىگە بولغان ئەپسانە-رىۋايەتلەر خەن-زاڭ تىل سېستى-مىسىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەپسانە-رىۋايەتلىرىدىن پەرقلىنىدۇ. ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئوزبېك، تۇرك، ئەزەربەيجان، تاتار قاتارلىق مىللەتلەر ئالتاي تىل سېستىمە-سىنىڭ تۇركى تىل ئائىلىسىگە تەئەللۇق بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئورتاقلىققا ئىگە بولغان ئەپسانە-رىۋايەتلىرى باشقا تىل سېستىمىسىدىكىلەردىن پەرقلىنىدۇ. بۇ ھادىسىلەر مىللەت-نىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى ۋە تىل مەنبەسىنىڭ بىردەكلىگى ھەر مىللەت خەلق ئەدەبىيا-تىنىڭ ئوخشاشلىغىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىغىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇنىدىن باشقا دىنىنىڭ تارقىلىشى ھەر قايسى مىللەت خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئالمىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى. مەلۇمكى، دىن بىلەن خەلق ئەدەبىياتىنىڭ مۇناسىۋىتى ئىنتايىن مۇرەككەپ، شۇنداقتىمۇ ئۇ خەلق ئەدەبى-ياتىنىڭ ساقلىنىشى ۋە تارقىلىشى، ئوز-ئارا ئالمىشىشىدا خېلى ئاكتىپ رول ئوينىدى. مەسىلەن: ئىسلامىزدىكى ئۇرغۇن مىللەتلەرگە تەسىرى زور بولغان بۇددا دىنى شەرقى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھىندىستاندىن ئىسلامىزگە تارقالغان ئىدى، (شىنجاڭ ئارقىلىق كىرگەن) ئىسلامىزدىكى ھەر مىللەت بۇددىسىلىرى بۇددا دىنىنى تەرغىپ قىلىش جەريانىدا ھەمىشە

ئۇز مىللىتىنىڭ خەلق ھىكايىلىرىنى دىنى ئەقىدە تەرىقىسىدە بىرگە تەشۋىق قىلاتتى. نەتىجىدە بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان مىللەتلەر ئارىسىدا مەزمۇن ۋە ۋەقەلىكلىرى ئوخشاپ كېتىدىغان ئەپسانىۋى رىۋايەتلەر بارلىققا كەلگەن. بۇلارنىڭ بەزىلىرىدە دىنى تۈس تېخىچە ساقلانماقتا.

2. ھەر مىللەت خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئۇز ئارا تەسىرى ئەڭ نىسبەتتە بولمايدۇ، تەرەققىياتتىمۇ ئوخشاش ئەمەس، ھەر قايسى مىللەتلەر ھامان باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىسىل خەلق ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىپ، ئۇز مىللىتىنىڭ خەلق ئەدەبىياتىنى بېيىتقان ۋە تەرەققى قىلدۇرغان بولسىمۇ، لېكىن بۇنداق ئۇز ئارا تەسىر ئەلۋەتتە تەڭ نىسبەتتە بولمايدۇ. مەسىلەن، بەيزۇلارنىڭ يۇنانەندەكى باشقا مىللەتلەرگە بولغان تەسىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا تۈركى مىللەتلەرگە بولغان تەسىرى چوڭقۇراق ھەم چوڭقۇرراق بولغان.

ماركس «ماددى تورمۇشنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شەكلى پۈتكۈل ئىجتىمائى تۇرمۇش، سىياسى تۇرمۇش ۋە مەدەنى تۇرمۇشنىڭ جەريانىنى شەرت قىلىدۇ» ① دېگەن ئىدى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىگى ھەر مىللەت خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئۇز ئارا تەسىرىنىڭ تەكشىسىزلىگىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، ئومۇمەن ئېيتقاندا ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىيات سەۋىيىسى بىر قەدەر ئىلغار بولغان مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى بىر قەدەر ئاستا بولغان مىللەتلەرگە بولغان تەسىرى تېخىمۇ چوڭقۇراق ۋە چوڭقۇرراق بولىشى مۇمكىن (لېكىن بۇمۇ مۇتلەق قانۇنىيەت ئەمەس) ھەر قايسى مىللەتلەر ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۇز ئارا تەسىرىدەكى بۇ خىل تەكشىسىزلىك، ھەر قايسى مىللەتلەر ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىيات سەۋىيىسى ئىجتىمائى تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەر يۇزلىنىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ھەر مىللەت خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئۇز ئارا تەسىرى دائىم دېگىدەك ئۇز مىللىتىنىڭ تۇرمۇش ـ ئادىتى، ئىدىيۇى ئارزۇلىرى، پىسخىك تۈيغۇسى ۋە سەنئەت ئەنئەنىلىرىگە ئاساسەن ئىجادى ئۇزگەرتىلىپ روشەن مىللى تۈسكە ئىگە قىلىنىدۇ.

خەلق ئەدەبىياتى خەلقىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى، تۇرمۇش دەرسلىگى بولۇپ، ھەر قايسى مىللەتلەر باشقا مىللەتنىڭ خەلق ئەدەبىياتىنى قوبۇل قىلىشتا ھامان ئۇز مىللىتى، خەلقىنى تەربىلەش ۋە كۆڭلىنى ئېچىشىنى مەقسەت قىلىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، باشقا مىللەتنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىنى قوبۇل قىلغان ھەر تانداق مىللەت ئۇنىڭغا ئۇزلىرىنىڭ تۇرمۇش ـ ئادىتى، ئىدىيۇى ئارزۇلىرى ۋە پىسخىك ئالاھىدىلىكلىرىنى سىڭدۈرۈپ، ئۇز خەلقى قوبۇل قىلىدىغان، لەززەتلىنەلەيدىغان قىلىپ ئۇزگەرتىدۇ.

يوقۇرىدا بايان قىلىنغانلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدىكى، ھەر مىللەت خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئۇز ئارا ئالماشۇرىلىشىمۇ ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئومۇمىيۇزلۈك مەۋجۇت

① «ماركس ـ ئېنگېلىس تاللانما ئەسەرلىرى» 2 ـ توم، 112 ـ 113 ـ بەتلەر

بولۇپ كېلىۋاتقان بىر خىل ئەمىلى ھادىسە. ئازاتلىقتىن بۇرۇن مىللىي زۇلۇم ۋە سىنىپى ئېزىشنىڭ مەۋجۇتلىقى تۈپەيلىدىن ھەر قايسى مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ ئوز ئارا ئالماشتۇرىلىشى خىلمۇ - خىل چەكلىمە ھەم توسالغۇلارغا ئۇچرىغان ئىدى.

ئازاتلىقتىن كېيىن پارتىيە مىللىي سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا مىللىي زۇلۇم بىكار قىلىنىپ، مىللى كورۇلمىگەن مىللى ئىتتىپاقلىق شەكىللەندى. ھەر قايسى مىللەت خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئوز ئارا ئالماشتۇرىلىشى ئۇچۇن داغدام يول ئېچىلدى. ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققى قىلىشى ئومۇمەن مىللەتنىڭ تەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. مىللەتلەرنىڭ پەيدىن - پەي بىرلىشىشكە قاراپ مېڭىپ، يەنمۇ ئىلگىرلىگەن ھالدا يوتۇلۇشقا يۇزلىنىشى ھەر قايسى مىللەتلەر تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى چېكى. ھەر مىللەت خەلق ئەدەبىياتىمۇ مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ تەدرىجى ھالدا تارىيىشقا ئەگىشىپ ئورتاق گۈللىنىش ھەتتا پەيدىن - پەي سىڭىشىپ كېتىش يولىغا قاراپ ماڭىدۇ. بۇ تارىخ تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتى. لېكىن شۇنىمۇ كورۇش كېرەككى، مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشى بىر ئۇزۇن تارىخى جەريان بولۇپ، سىنىپ ۋە دولەت يوقالغاندىلا ئاندىن مىللەت يوقىلىدۇ. بۇنىڭغا ماس ھالدا گەرچە ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى مەلۇم تەرەپلەردە بىرلىشىش ھادىسلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن ئاخىرقى ھىساپتا پۈتۈنلەي «سىڭىپ كېتىش» ئۇچۇن يەنە ئۇن نەچچە ئەسىر ھەتتا ئىنسانىيەت جەمىيىتىنىڭ پۈتۈن تارىخى دەۋرى سەرپ قىلىنىشى مۇمكىن، چۇنكى مىللەتلەر مەۋجۇت بولىدىكەن، مىللەتلەرنىڭ خەلق ئەدەبىياتىمۇ مەڭگۇ ئوشۇلۇپ كەتمەيدۇ ئەلۋەتتە.

سوتسىيالىزىم دەۋرى — ھەر مىللەت خەلق ئەدەبىياتىنىڭ گۈللۇنۇش دەۋرى. ھەر قايسى مىللەتلەر پەتەت ئوز مىللىتىنىڭ تارىخىي ئەنئەنىسىنى بويلاپ، ئوز مىللىتىنىڭ سەنئەت ئالاھىدىلىگى ۋە مىللىي ئۇسلۇبىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، شۇ ئاساستا ئوز ئارا ئالماشتۇرۇشنى كۈچەيتىپ، بىرلىكتە ئۆگىنىپ، بىرلىكتەيوقىرى ئورلىسىلا، ئاندىن ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى گۈللەپ - ياشناپ، تېخىمۇ زور تەرەققىياتقا ئىرىشەلەيدۇ، خالاس.

6 -- باپ

خەلق ئەدەبىياتچىلىرى ۋە سەنئەتكارلىرى

مەلۇمكى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ــ ئەڭ كىچى خەلقنىڭ ئاغزاكى كوللېكتىپ ئىجادىيىتى، شۇڭا ئۇ، ئۇمۇملۇق جەھەتتىن ھېچقانداق كىشىگە ئاپتورلۇق ھوقوقى بەرمەيدۇ. لېكىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىش، راۋاجلىنىش، تارقىلىش ۋە ئۇمۇملىشىشىدىن ئىبارەت كونكرېت جەريانلىرىغا نەزەر سالساق، تارىختىن بۇيان خەلق ئاممىسى ئىچىدە بەلگىلىك سەنئەت ئىختىدارىغا ئىگە، تۇرمۇش تەجرىبىسىگە باي، بىر قەدەر ئىلغار پىكىر-لىك كۆپلىگەن خەلق سەنئەتكارلىرى ئوتكەن بولۇپ، ئۇلار خەلق ئاممىسى ئىچىدە زور ئىززەت - ھورمەتكە سازاۋەر ئىكەنلىگىنى كۆرىمىز.

خەلق سەنئەتكارلىرى خەلق ئاممىسىنىڭ بىر ئەزاسى بولۇپ، ئامما ئارىسىغا چوڭ-قۇر يىلتىز تارتقان، خەلقنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە سەنئەت مۇئىسىنى ئۇزۇنگە مۇجەسسەم-لەشتۈرگەن. ئۇلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىكى كۆپلىگەن مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنىڭ ئىجاتكارلىرى ۋە تەشۋىقاتچىلىرى بولۇپلا قالماستىن، يەنە خەلقنىڭ مىللى مەدەنىي مە-راسلىرىنىڭ ئاكتىپ قوغدىغۇچىلىرى ۋە تەرەققى قىلدۇرغۇچىلىرىدۇر. ئۇلارنىڭ ئىجادى قويۇق مىللى تۇسكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، شۇنداقلا يەنە، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا بولۇشقا تېگىشلىك خۇسۇسىيەتلەرنىمۇ ئۆزىدە نامايان قىلغان. شۇڭا ئۇلار يارقىن ئەسەرلەر شۇ ھامان خەلق ئارىسىغا تارقىلىپ كوللېكتىپنىڭ مەنىۋى مولكىگە ئايلانغان. بۇ جەھەتتە ئۇلارنىڭ پائالىيىتى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى تەرەققى قىلدۇرۇشتا ئىنتايىن زور ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭلاشقا خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ (ئاساسەن خەلق قوشاقچىلىرى، ناخشىچىلىرى، ھېكايىچىلىرى، لەتىپىچىلىرى، ۋە ئەلنەغە-چىلىرى نەزەردە تۇتۇلىدۇ) ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكلىرى، تەرەققىيات ئەھۋالى، شۇنداق-لا، ئۇلارنىڭ ئاممىۋى مەدەنىيەتتە تۇتقان ئورنى ۋە رولى قاتارلىقلارنى سىستېمىلىق ھالدا ئوگىنىشىمىز ۋە تەتقىق قىلىشىمىز زورور. پەقەت شۇ چاغدىلا پۈتكۈل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۇمۇمىي قانۇنىيەتلىرىنى، ئۇزۇنگە خاس خۇسۇسىيەت ۋە ئالاھىدىلىك-لىرىنى، تەرەققىيات جەريانى ۋە ئىستىقبالىنى توغرى ئىزاھلاپ بېرگىلى بولىدۇ. مۇشۇ مەقسەتتە بىز بۇ مۇھىم مەسىلە ئۈستىدە قىسقىچە توختۇلۇپ ئوتىمىز.

1. قىسقىچە بايان

ئېلىمىز خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تارىخى تەرەققىيات جەريانىدا كوپلىگەن خەلق قوشاقچىلىرى، ناخشىچىلىرى، ھېكايىچىلىرى (مەددادھلار) ۋە ئەلنەغمىچىلىرى ... ئوتكەن بولۇپ، ئۇزاق تارىختىن بۇيان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا بەلگىلىك تەسىر كورسەتتى.

قەدىمقى جەمىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققى قىلمىغانلىغى، ئىنسانلارنىڭ تۇنۇش سەۋىيىسىنىڭ توۋەنلىگى، ئىلاھىيەتچىلىك كوز قارىشىنىڭ ئېغىرلىغى تۇپەيلىدىن «ئىلاھىلاشقان» پىرخۇنلار مەيدانغا چىقتى. بەزى تارىخى ماتېرىياللار ھەم ئەدەبى ئەسەرلەرگە قارىغاندا پىرخۇنلارنى ئىنسانلار جەمىيىتىدە ئەڭ بۇرۇن مەيدانغا چىققان «مەدەنىيەتلىك كىشىلەر» دېيىشكە بولىدۇ. ئۇلار پال ئېچىش، چۈش ئورۇش، تارىخ يېزىش، تىبابەتچىلىك قاتارلىق پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئورۇقداشلىق جەمىيەتتە، ئۇلار بىر تەرەپتىن دىنى ئۇستاز ھەم سىياسى رەھبەر بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەۋلىيالارغا «سېغىنغۇچى» ناخشا - ئۇسۇل ئەترىتىنىڭ باشلامچىسى ئىدى. پىرخۇنلۇق بولۇپمۇ خەنزۇلار ئارىسىدا قەدىمقى دەۋرلەردە بىر قەدەر ئۇمۇملاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا نىسبەتەن ئەينى ۋاقىتلاردا بەلگىلىك دەرىجىدە تۇرتكىلىك رول ئويناغان. چىلەك دەۋرىگە مەنسۇپ بەزى خاتىرىلەردە مۇنداق يېزىلغان «پىرخونلار توپى داقا - دۇمباق، چاڭ، نەي قاتارلىق سازلارنى چېلىپ، ئۇنىڭغا تەڭگەش قىلغان ھالدا رەت بويىچە بىر - بىرىگە گۈل تۇتۇشۇپ بىر تەرەپتىن پىر (ئۇسۇل) ئويناسا، بىر تەرەپتىن زىكرى قىلىپ (ناخشا ئېيتىپ) «ئەرۋاھلارنىمۇ»، كىشىلەرنىمۇ خوشاللاندۇراتتى. ئۇلار بەزىدە يالغۇز، بەزىدە بىرلىشىپ ئۇقۇيتتى. بەزىدە توپ بويىچە، بەزىدە يالغۇز پىر ئويناتتى. لىرىكىلىق ئېيتىشلارمۇ، بايان خاراكتېرلىك زىكرى سىلىشمۇ بار ئىدى .....

بۇلار مەزمۇنغا باي، شەكلى جانلىق بولۇپ، سەنئىتى خېلى سەۋىيىگە ئىگە ئىدى. پىرخونلارنىڭ بۇ خىل سەنئىتى زور جەلىپ قىلىش كۈچىگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن بەلگىلىك دەرىجىدە بەدىئى ئۇزۇقلاندۇرۇش كۈچىگىمۇ ئىگە ئىدى»① شۇنىڭ ئۈچۈن پىرخونلار قەدىمقى دەۋردىكى خۇداغا باش ئۇرۇپ كوگۈل ئاچىدىغانلارنىڭ كوزگە كورىنەرلىك ناخشىچىلىرى ۋە ئۇسۇلچىلىرى بولۇپ قالغان ئىدى. لېكىن «پىرىخونلار سەنئىتى» ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغان بىر خىل ئىجتىمائى ھادىسە. چۈنكى ئۇ كېيىنكى دەۋرلەردە فېئودال ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ خەلقنى جاھالەتتە قالدۇرىدىغان دىنى پائالىيەت قۇرالىغا ئايلىنىپ كەتتى. كېيىنكى ھەر قايسى دەۋرلەردە ھەر قايسى مىللەت خەلقلىرى ئارىسىدىن ئاز بولمىغان خەلق سەنئەتكارلىرى چىققان بولسىمۇ ئوتمۇش قاراڭغۇ جەمىيەت ئۇلارغا چىقىش يولى بەرمىگەچكە، ھامان «تىلەمچى ناخشىچىلار» بولۇپ قالغان

① «دوڭ خۇاڭ تەبىي»، «دوڭچۈن»، «لى خۇن» دېگەن شەھرلاردىن ئېلىندى.

ئىدى. چۈنكى خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ كوپچىلىگى نامرات ئائىلىدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئىجتىمائى ئورنى تۆۋەن ئىدى. يۇ ھال ئۇلارنىڭ كەڭ ئەمگەكچى ئاممىغا بىلەن تەقدىرداش بولۇپ خەلقنىڭ ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە ئاساس بولدى.

سۈڭ سۇلالىسى ۋە يۈەن سۇلالىسىدىن تارتىپ شەھەر قاتلاملىرىنىڭ زورىيىشىغا ئەگىشىپ، بازارلاردىكى ھىكايە ئېيتىش، ناخشا ئېيتىش سەنئىتى كۈنسايىن ئاۋاتلىشىپ، ئورغۇنلىغان ئاتاغلىق ناخشىچى ۋە ھىكايە ئېيتقۇچى سەنئەتكارلار بارلىققا كەلدى. قەدىمقى دەۋردە ئوتكەن بۇخىل سەنئەتكارلارنىڭ ئىجادىيىتى نىسبىتەن مۇرەككەپ بولۇپ ھەرخىل زىددىيەتلەردىن خالى ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز كوپرەك ھازىرقى زامان خەلق قوشاقچىلىرى، ناخشىچىلىرى ۋە ھىكايىچىلىرى ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشىمىز لازىم. شۇ نەرسە ئېنىقكى، بۇ دەۋردىكى خەلق سەنئەتكارلىرى كوپرەك سانائەت ئىشچىلىرى، دىخانلار ۋە ھەربىلەر ئارىسىدىن چىققان بولۇپ، يەنە مەخسۇس كەسپى خەلق سەنئەتكارلىرىنمۇ ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ.

«خەلق سەنئىتىنىڭ ئوچىغى» بولۇش سۈپىتى بىلەن مەشھۇر بولغان شىنجاڭ دىكى ھەر قايسى مىللەت خەلقلىرى ئارىسىدىمۇ تارىختىن بۇيان كوپلىگەن خەلق سەنئەتكارلىرى ئوتكەن بولسىمۇ، ئۇزاق تارىخى جەريانلاردا ئەكسىيەتچىل ھوكۈمران سىنىپلارنىڭ زىيانكەشلىگى، جاھالەتلىك ئوتمۇشتە خەلق ئاممىسىنىڭ ساۋاتسىز قېلىشى نەتىجىسىدە خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ نامى، ئەسەرلىرى، ئىجادىيەت تەجرىبىلىرى دېرەك سىز يوقولۇپ كەتكەن ياكى پەقەت يۈزەكى ئىزىلا قالغان.

بۇرۇن ياشىغان كۇچارلىق سۇجۇپ (Sujup) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر ناخشىچىسى، مۇقامچىسى ۋە مۇزىكا كەشپىياتچىسى سوپىتىدە كوزگە چىلىقىدۇ. سۇجۇپ كېيىنكى جۇ دەۋردە جۇڭۇڭى پادىشانىڭ (561 - 578 - يىللار) تەختتە تۇرغان يىللىرى ئارىسىدا 571 - يىلى چاڭئەنگە بېرىپ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ناخشا - ئۇسۇل مۇزىكىسىنى كەڭ تارقاتقان، كۇچاردا ئۇنىڭ دادىسى مۇزىكا پىرى دەپ ئاتىلاتتى، سۇجۇپنىڭ «5 تارانە (Jhat) 7 ئاۋاز قانۇنى» بولغان. ھەر بىر تارانە بىر ئاھاڭ شەكلى بولۇپ، ئۇز ئىچىدىن 7 ئاۋاز باسقۇچقا بولۇنۇپ، جەمئى 35 ئاۋاز بولەكلىرىگە ئايرىلغان.

7 ئاۋاز 12 تېمپىلىق كۇي قانۇنى كۇچار مۇزىكىسىنىڭ كۇيشۇناسلىق ئاساسى بولۇپ، ئۇمۇملۇق جەھەتتىن، پۈتۈن غەربى رايون مۇزىكىلىرىنىڭ ئاساسى بولغان. تۇرپان، قەشقەر، خوتەن ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا، مەركىزى ئاسىيا خەلق مۇزىكىلىرى ئەنە شۇ ئاساسقا قۇرۇلغان.

سۇجۇپقا ئەگىشىپ چاڭئەنگە بارغان ئاقارى ماندا (يەي منىدا) مۇ كۇچار مۇزىكانتلىرىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ئۇ سۇي دەۋردە شوھرەت قازانغان خەلق سەنئەتكارى. ئۇ تاڭ دەۋرىدىمۇ داۋاملىق مۇزىكىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. سۇي يادىدى (605 - 618 - يىللار) نىڭ بۇيرىغى بىلەن يەي منىدا شۇ دەۋردە خەلق ئارىسىغا كەڭ تار-

قالغان 15 نەزمىگە نەغمە تىشلەپ بەرگەن. سۆجۇپ ۋە بەي مىندا ئاساسەن مۇزىكا-شۇناسلىق بىلەن شوھرەت قازانغان بولسىمۇ، ئەينى ۋاقىتلاردا ناخشا-ئۇسۇل ۋە مۇزىكا ئۇيغۇر خەلق سەنئىتىدە بىر گەۋدە بولۇپ شەكىللەنگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنى ئۇيغۇر خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان قەدىمقى ئۇستازلىرى دەپ ئاتاشقا ھەقلىق-مىز، لېكىن ئۇلارنىڭ تىجادىيىتى خاتىرلەنمىگەن بولسىمۇ، كۆچارنىڭ ھازىرغىچە خەلق سەنئىتىنى جەھەتتە ئولگىلىك رول ئوينىپ كېلىۋاتقانلىغى ئەشۇ سەنئەت ئەنئەنىسىدىن ئايرىلمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» دا چۆچۈ ئىسىملىك ئۇيغۇر خەلق شائىرىنىڭ نامىنى تىلغا ئالىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ بىبلىئوگراپىيىسى ۋە قوشاقلىرى بىزگە نامەلۇم. يەنە باشقا كىتاپلاردا پىراتىيايا، ئاسىغ-ئۇتۇك، چىسۋا ئۇتۇك، قالىم قايشى قاتارلىق خەلق قوشاقچىلىرىنىڭ ئوتكەنلىگى ھەققىدە بەزى مەلۇماتلار بار.①

بۇ يەردە يەنە ئايرىلمىغان بىر مەسىلە بارکى، قۇچۇ ئىدىقۇتلىغىغا تەئەللۇق بولغان «قەدىمقى تۈرپان خەلق قوشاقلىرى» («تۈرپان تېكىستلىرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نىڭ خاراكتېرى ھەققىدە دۇنيا ئالىملىرىنىڭ قاراشلىرى بىردەك ئەمەس. ئاتاغلىق تۈركلوك رېشىت رەخمەت ئارات «تۈرپان تېكىستلىرى» نى خەلق قوشاقلىرى قاتاردا مۇھاكىمە قىلىدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچىمۇ «تۈرپان تېكىستلىرى» خاراكتېر جەھەتتىن خەلق ئاغزاكى ئىجادىغا مەنسۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى بەزى قوشاقلا ئەينى دەۋردە ئوتكەن ئاتاغلىق خەلق شائىرلىرىنىڭ ئىجادى ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن: «قەدىمقى تۈرپان خەلق قوشاقلىرى» ئىچىدىكى بىر مۇھەببەت قوشىغىنىڭ ئاخىرىدا tükədi aprinqor tigin... (ئاپرىنچور تىگىننىڭ (قوشىغى) تۈگىدى...) دىگەن مىسرا بار. بىز مۇشۇ خاتىرىگە ئاساسەن بۇ قوشاقنىڭ ئىجاتچىسىنى ئاپرىنچۇر تىگىن دەپ بېكىتىشكە ھەقلىقمىز. ھازىرغىچە، ئاپرىنچۇر تىگىننىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيەتلىرىگە دائىر خاتىرىلەر تېپىلغىنى يوق. لېكىن قوشاقتىكى بەزى مەزمۇنلارغا (مەسىلەن: ئانى دىنىغا ئائىت مەزمۇنلارغا) ئاساسەن، ئۇنى 9 - 10-ئەسىرلەردە قۇجو ئىدىقۇتلىغىدا ئوتكەن خەلق شائىرى دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ قوشاقنىڭ ئەسلى تېكىستى مۇنداق:

1. A.....
Adinqiq amrak
Amrak ezkiəm

2. Kasinqiqimin eyu kadurar mən
Kadqurdukqa kaxi kerkləm
Kawixiksayur mən

① ش. ئومەر: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېرىكلەر» «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» 1982 - يىل نەشرى. 94 - بەت.

3. ez amrakimən eyür mən
eyü əwirürmən edü...qün
ez amrakimin epük səyürmən

4. Barayin tisər baq amrakim
Baru yimə umaz mən
Baqirsakim

5. Kirəyin tisər kiqigikiəm
Kirü yimə umaz mən
Kin yipər yidliqim

6. Yaruk təngrilər yarlikazun
Yawaxim birlə
Yakixipan adrilmalim

7. Kuqluk prixtilər kuq birzun
Kezi karam birlə
Kulüxügin oluralim ①

يەنىسى:

1. ئاھ .....
مىسلى يوق مېنىڭ يارىم ...
مېنىڭ سۆيۈملۈك جانىم ...
2. يارنى ئويلاپ ھەسرەتتە،
قاشى قارانى كورگەندە.
بىللە بولسام سوھبەتتە.

3. ئوز يارىمنى ئويلايمەن،
ئويلايمەنۇ - ئويلايمەن،
يارنى سويمەك ئىستەيمەن.

① لېكوكنىڭ 1919 - يىلى «گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ توپلىمى» دا ئېلان قىلغان «تۇرپاندىن قېزىپ تېپىلغان، تۇركى تىلدىكى مانى دىنىغا ئائىت يادىكارلىقلار» دىگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى.
II توپلام، 8 - 9 - بەتلەر.

4 كەتمەكچى بولاي دەيمەن،
گۈزەل يار كېتەلمەيمەن،
مەرھەمىتىڭ كۈتىمەن.

5. كىرەي دىسەم كىچىك مەن،
قېشىڭغا كىرەلمەيمەن،
مۇشكى - ئەنبەر پۇرايسەن.

6. نۇرلۇق تەڭرى بۇيرۇسۇن،
ياردىم خوش پېئىل بولسۇن،
مەڭگۈ مەن بىلەن بولسۇن.

7. تەڭرى كۈچ - قۇۋەت بەرسۇن،
ياردىم مەرھەمەت قىلسۇن،
كۈلە - كۈلە ئولتۇرسۇن.

مەزكور قوشاقنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، بىزگە مەلۇم بولغان ئۇيغۇر قەدىمقى خەلق قوشاقلىرىغا ئوخشاش تۇرىدۇ. شۇنىسى ئېنىقكى، قەدىمقى دەۋر ۋە ئوتتۇرا ئەسىردە خەلقىمىز ئارىسىدا كوپلىگەن خەلق قوشاقچىلىرى ۋە سەنئەتكارلىرى ئوتكەنلىگى شوبھىسىز. لېكىن ئۇلار ھەققىدە ھازىرغىچە قولىمىزدا يېتەرلىك ماتېرىيال يوق. شۇڭا ئۇ ھەقتە داۋاملىق ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

«يەركەن سەئىدىيە خانلىغى» دەۋرىدە، بولۇپمۇ، ئۇنىڭ قۇرغوچىسى سۇلتان سەئىدخاننىڭ ۋارىسى ئابدۇرىشىتخان تەختتە ئولتۇرغان دەۋرلەردە (1570 - 1533 - يىللار) ئۇيغۇر خەلق سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ياخشى ئىمكانىيەتلەر يارتىلىپ، خەلق ئارىسىدىكى ئاتاغلىق سەنئەتكارلارغا خېلى دەرىجىدە كۆڭۈل بولۇندى. ئابدۇرىشىت خان ئۆزىمۇ ئىقتىدارلىق شائىر ۋە سەنئەتخۇمار بولغانلىغى ئۈچۈن، داڭلىق خەلق شائىرى ۋە مۇقامشۇناس قىدىرخان ۋە ئامانىنسا (نەغمە) قاتارلىق خەلق سەنئەتكارلىرىنى مەخسۇس ئوردىغا تەكلىپ قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دۇنياغا داڭلىق مۇزىكا قامۇسى — 12 مۇقام» نىڭ ئاساسۇ ۋە تېكىستلىرىنى تەرتىپكە سېلىش ۋە رەتلەشكە ئۇيۇشتۇردى. بۇ 12 مۇقامنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا دەۋر بولگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ۋەقە ھېسابلىنىدۇ.

قىدىرخان شۇ زامانىنىڭ داڭلىق شائىرى ۋە تالانتلىق مۇقامچىسى ئىدى. سوللا ئىسمىتوللا موجىزىنىڭ «تاۋارىخ موسقىيون» ناملىق ئەسىرىدە بايان قىلىشچە، شۇ زاماندا ئابدۇرىشىت خان تەسىس قىلغان «مۇزىكا مۇئەسسىسى» گە ئىراق، ئىران، خۇارەزىم، سەمەرقەنت، ئىستامبول، كەشمىر، ئەنجان، بەلخ، ھىندىستان، شىراز قاتارلىق جايلاردىن

ئۇرغۇن سازەندىلەر كىلىپ، قەدىرخاندىن مۇزىكا ۋە مۇقام ئۇگىنىشكەن. ئۇنىڭ نىۋرغۇن شەھەر ـ قوشاقلىرى ئەينى ۋاقىتتا 12 مۇقامنىڭ تېكىستلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ، خەلق ئارىسىغا تارقالغان. مەسىلەن:

پەلەكتىن بىر سادا كەلمىش چېچىپ ھەردەم ھالاۋەتنى،
گاداي ئىزدەپمۇ جەننەتتىن تاپالماس ئۇ ساخاۋەتنى،
ئاتاقلىما مۇنارىنى ياساپ كەۋسەرى ھەل تاشتىن
قەدىر ئولمەس مۇقام ئىچرە قىلىپ گۇمران جاھالەتنى

قەدىرخانىڭ يەنە 12 مۇقام توغرىسىدا ئېيتقان مۇنداق قوشاقلىرى بار:

كەمبىغەل كىيسە كۆلانى،
شەيىخلىرىڭ ئادەم ئەمەس.
ئولگىچە ئېيتسام مۇقامنى
مەن ئۇچۇن ماتەم ئەمەس.

مۇقام جاھاندا تاڭنىڭ ساباسى،
جانانغا جانكى قالۇن ساداسى.
ھىچ تەڭ كىلەلمەس بۇلبۇل ناۋاسى،
ئالەمدە يوقكى بۇنىڭ باھاسى.

بولۇپمۇ، بۇ دەۋردە ئامانىسانىڭ ئىجادى ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر.

ئۇيغۇر 12 مۇقامنىڭ ئاتاغلىق ئىجاتچىسى ئۇمانىنساخان مىلادى 1534 ـ يىلى دولاننىڭ (ھازىرقى مەكىت ناھىيىسىنىڭ) تىزناپ دەرياسى بويىدىكى قۇمۇش مەھەللە (شاھ تاتا) يېزىسىدا كەمبىغەل مۇزىكانت ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئامانىسانىڭ ئاتىسى مەھمۇت ئاتا ئوز دەۋرىنىڭ ئاتاغلىق خەلق سەنئەتكارى بولۇپ، دولان سەنئەتكارلىرىنىڭ ئۇستازى ئىدى. دادىسىنىڭ تەربىيىسى بىلەن ئامانىسا 14 ياشقا كىرگەندە مۇزىكا ۋە ناخشىدا يۇقۇرى كامالەتكە ئېرىشىدۇ. ئۇ شۇندىن باشلاپ، 12 مۇقامنى تەرتىپكە سىلىش، سېستىملاشتۇرۇش ۋە تېكىستلىرىنى يېڭىلاشقا كىرىشىدۇ. مەھمۇت ئاكا ۋە ئۇنىڭ سەپدىشى قەدىرخان ئامانىسانىڭ بۇ ئۇلۇغ غايىسىدىن چوڭقۇر تەسىرلىنىپ، ئۇنىڭغا يەقىندىن ياردەم بېرىدۇ. ئەنە شۇ مەزگىللەردە يەكەن سەئىدىيە خانلىغىنىڭ پۇخراچە كىيىنگەن ياش خانى ئابدىرىشىت خان ئادىتى بويىچە پۇخرالارنىڭ ھال ـ ئەھۋالىنى ئىگەللەش ئۇچۇن چىققان سەپىرىدە، يىراق جاڭگالدىن يىگانە ماكان تۇتقان مەھمۇت ئاكىنىڭ ئويىدە ئامانىسانى ئۇچرىتىدۇ. تامدا ئېسىغلىق تۇرغان ساتارنى كورۇپ ئۇنى چىلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ يوچۇن «مېھمان» نىڭ تەلىۋى بويىچە، ئامانىسا ساتارنى تۇزۇپ بولۇپ: «بىزنىڭ يۇرتىمىز چەتئەل ماكان،

بىلگىنىمىز ئاز بىز ھەم ناتونۇن. دەپ قوشاق ئېيتىپ، پەنجىگا مۇقاسىغا كامالچە تارتىدۇ. ۋە ئوزى تۇزگەن مۇنۇ شېئرنى مۇقام ئاھانغا سىلىپ ئوقۇپ بېرىدۇ:

كىشى كەلدى جاھانغا، كوردى تەڭسىزلىك بالاسىنى،
خۇداۋەندە قوبۇل قىلغىن، پەقىرلەر ئىلتىجاسىنى،
ئادالەت بىرلە دۇنيادا ھوكۇم سۇرسەك ئۇلۇغ خىسلەت،
شۇڭا ئەل باشىغا دەرلەر دېيارىم يادىشاسىنى،
ئۇلۇغ ئابدىرىشىت شاھنىڭ مۇبارەك نامى مەشھۇردۇر،
ئادالەت تەختىدە ئاغلار ئىكەن، ئەلنىڭ ساداسىنى.
چىمەندە گۇل ئېچىلغاندا قىلۇر بۇلبۇل نىچوك تاقەت،
شۇ چاغ بۇلبۇل تۇرالامدۇ جاراڭلاتماي ناۋاسىنى!
ھەقىقەت ھەم ئادالەتنىڭ ئۇلۇغ سەردارىنى يادلاپ،
نەفسە چالدى شوكرانە قىلىپ پەنجىگاسىنى.

ئابدىرىشىت خان ئامانىنساخاننىڭ بۇ ئاجايىپ يۇكسەك تالانتىغا ھەيران قالىدۇ ۋە شۇنـ دىن باشلاپ، ئۇنىڭغا مەھلىيا بولىدۇ. ئاخىرى "12 مۇقام" نى تەرتىپكە سېلىش مەقـ سىدىدە، ئامانىنسانى مەلىكىلىككە قوبۇل قىلىپ، ئاتىسى مەھمۇت ئوتۇنچى بىلەن بىرلىكتە، يەركەن خانلىق ئوردىسىغا ئېلىپ كېتىدۇ، ئۇ خانلىق ئوردىسىنىڭ مەخسوس ھوجرىسىدا تۇرۇپ، مۇقامنى كامالەتكە يەتكۈزۈش ئۈچۈن پۈتۈن تىرىشچانلىقنى كورسىتىدۇ. خەلق ئارىسىدىكى داڭلىق سەنئەتكارلارنى توپلاپ، مۇقامنى رەتلەش ھەققىدە ئابدىرىشىت خانغا تەكلىپ بېرىدۇ ۋە ئۇنى ئىشقا ئاشۇرىدۇ.

دولان خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر قىزى ئامانىنساخان فېودالىزمنىڭ ئاسارەتلىك تۇمانـ لىرىنى بوسۇپ ئوتۇپ، "12 مۇقام" نى رەتلەپ قىلىپلاشتۇرغاندىن كېيىن، ئۇنى تېخىـ مۇ بېيىتىش نىيىتىدە ئوزى "ئىشرەت ئەگىز" (كوگۇل ئاچماق) ناملىق بىر مۇقام ئىجات قىلىدۇ. «تاۋارىخ موسىقىيۇن» دا خاتىرىلىشىچە ئۇ يەنە «دىۋان نەفسە» ناملىق شېئر توپلامى، «ئەخلاقى جەملىيە» (گۈزەل ئەخلاق) ناملىق دىداكتىك ئەسەر، «شورۇلقۇلۇپ» (قەلبلەر كېڭىشى) ناملىق ئەسەرلەرنى ئىجات قىلغانلىغى مەلۇم. ئامانىنسا 1567 - يىلى بەختكە قارشى 34 يېشىدا تۇغۇتتا ۋاپات بولىدۇ.

دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كىلىپ كەلگەن ئامما ئىجادىيىتىدىكى چوڭقۇر تەسىر كورسۇتۇپ كىلىۋاتقىنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەھرىمان پەرزەنتلىرى ۋە ئاتاغلىق قوشاقچىلىرى سادىر پالۋان ۋە نوزوگۇمنىڭ قوشاقلىرىدىن ئىبارەت.

سادىر پالۋان ۋە ئۇنىڭ قوشاقلىرى

سادىر پالۋان 1798 - يىلىنىڭ باھار پەسلىدە غۇلجا شەھرىنىڭ يېقىن مولالا توختى

يۇزى يېزىسىدىكى كەمبەغەل دېخان خوشئەھمەت ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى.

سادىر كىچىگىدىن تارتىپ تېتىك، خوشخوي، ئېغىللىق، راست سۆزلۈك، كەسكىن مىجەزلىك، ھەققانىيەتچىل بالا بولۇپ ئوستى. ئۇ بالىلىق چېغىدىن باشلاپلا مەھەللىسىدىكى بوۋاي، مومايلاردىن نۇرغۇن ھېكايە ۋە چوچەكلەرنى قوشاق ۋە ناخشىلارنى ئاڭلاپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا چوڭقۇر مۇھەببەت باغلىدى. ئۇ 15 يېشىدىلا بالىمان، نەي، راۋاپ قاتارلىق سازلارنى چېلىشنى ئۆگەندى ۋە جاراڭلىق ئاۋىستا غەزەلخان بولۇپ يېتىشتى.

مەنچىڭ ھوكۇمرانلىرى زۇلمىنىڭ كۈنسېرى كۈچىيىشىغا ئەگىشىپ، ئىلى خەلقىنىڭ ئادالەتسىزلىك ۋە مىللىي زۇلۇمغا قارشى نارازىلىقى بارغانسېرى كۈچىيىشقا باشلىدى. نەتىجىدە 1851 - يىلىدىكى ئۇلۇغ «تەيپىڭ - تيەنگو ئىنقىلاۋى» نىڭ تەسىرى بىلەن شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىمۇ ئارقا - ئارقىدىن مەنچىڭ ھوكۇمرانلىرىغا قارشى خەلق قوزغۇلاڭلىرى پارتلاپ چىقتى. قاتمۇ - قات زۇلۇم دەستىدىن چىداشقا تاقەتى قالمىغان سادىرنىڭ يۇرتداشلىرى ھاياتلىق يولىنى ئىزدەپ، يۇرت - ماكانلىرىنى تاشلاپ، تاغ-باياۋانلارغا قېچىشقا مەجبۇر بولدى. سادىرمۇ ئەشۇ يوقسۇل يۇرتداشلىرى قاتارىدا زۇلۇمغا قارشى پۈتمەس غەزەپ - نەپرەت بىلەن تاقتا چىقىپ، ئۇ يەردە يۈشۈرۈنۈپ يۈرگەن باش - پاناسىز يوقسۇللارنى ئۈيۈشتۈرۈپ، 1861 - يىلى مەنچىڭ ھوكۇمرانلىرىغا قارشى قوزغىلاڭ كوتەردى. سادىر بۇ كۈرەشلەردە مىسلىسىز قەھرىمانلىق كورسەتكەنلىگى ئۈچۈن، خەلق ئۇنىڭغا «پالۋان» دەپ نام بەردى. ئۇ بولۇپمۇ ئىلىدا تۇرۇشلۇق مەنچىڭ ھوكۇمرانلىرىنىڭ «يۇرىگى» ھىسابلانغان بايانداي قەلئەسىنى ئىلىش (1864 - يىلى) ئۇرۇشى بىلەن كورە قوزغانىنى ئىلىش كۈرىشىدە ئاجايىپ باتۇرلۇق كورسەتتى.

مەنچىڭ ھوكۇمرانلىرى سادىرنى «كوزىمزگە قادالغان مىخ» دەپ قارىغاچقا، داۋاملىق سادىرنىڭ پېيىدا يۈرۈپ، بىر قانچە قېتىم قولغا چۈشەردى. ئۇنىڭ ئىلى رايونىدىن يىراق جايلارغا پالىدى ۋە زىندانلارغا تاشلىدى. لېكىن سادىر ھەم باتۇر ھەم پەم - پاراسەتلىك، ئۇنىڭ ئۈستىگە كەڭ خەلق ئاممىسى بىلەن ئىچقۇيۇن - تاشقۇيۇن بولغاچقا، ھەرخىل يوللار بىلەن دۈشمەننىڭ زىندانلىرىدىن قېچىپ چىقىپ، ئۇزىنىڭ ھەققانى كۈرشىنى قەتئى داۋاملاشتۇردى. سادىرنىڭ كۈرەش ئۇچىغى ئېچىدە ياراتقان ناخشا - قوشاقلىرى ئۇنىڭ ھاياتسەرگۈزەشتىلىرىنىڭ جانلىق بەدىئى خاتىرىسى بولۇپ، مەزمۇن جەھەتتىن يۈكسەك خەلقچىللىق ۋە جەڭگىۋارلىققا ئىگە. ئۇ باشتىن ئاخىر رېيالىزىم روھى بىلەن سۇغۇرۇلغان.

ئومرىنىڭ تولىسىنى خەلقنىڭ ئازاتلىق كۈرىشى يولىغا سەرپ قىلغان ۋە بۇ يولدا ئۇچمەس قەھرىمانلىق كورسەتكەن خەلق پالۋانى ۋە قوشاقچىسى سادىرنى شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقىمىز مەڭگۈ يادىدىن چىقارمايدۇ.

سادىر پالۋان قوشاقلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ۋە بەدىئى ئالاھىدىلىگى

سادىر پالۋان ئۇيغۇر تارىخىدا دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ قەھرىمانى ۋە خەلق قو-

شاقچىسى سۆيىتىدە مەلۇم بولۇپ ئۇنىڭ ئىنقىلاۋى پائالىيىتى ۋە ئەدەبىي ئىجادىيىتى مەنچىڭ ھاكىمىيىتىگە ۋە يەرلىك فېئودالىق زۇلۇمغا قارشى كۈتۈرۈلگەن كەڭ كۆلەملىك دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ دېموكراتىك ئېقىمى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان. شۇڭا سادىر پالۋان قوشاقلىرىنى يالغۇز ئۇنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىسى دەپلا قارىماي، شۇ ۋاقىتتىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئوبرازلىق كارتىنىسى دەپ قاراش مۇمكىن. سادىرنىڭ قوشاقلىرىدا ئالدى بىلەن ئوتكەن ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى مىللىي زۇلۇم ۋە سىنىيى ئېكسپلاتاتسىيە چوڭقۇر ئەكس ئېتىدۇ. مەسىلەن:

ئوستەڭنىڭ تېگى قاتتىق
چاپسا كەتمەن ئوتمەيدۇ
زالىم توڭچىسى بەگلەر
بېشىمىزدىن كەتمەيدۇ

سادىر پالۋان قوشاقلىرىدا سادىر ۋە ئۇنىڭ قېرىنداشلىرىنىڭ مەنچىڭ ھوكۈمرانلىرى ۋە يەرلىك فېئودالىرىنىڭ دەھشەتلىك زۇلمى ئاستىدىكى، سەرسانلىق ۋە سەرگەردانلىق تۇرمۇشى ئوبرازلىق ھالدا ئىپادىلەنگەن:

تاغمۇ - تاغ ئېشىپ يۈرۈپ
پۇتلىرىم يېغىر بولدى.
شالۋۇرنى كاۋاپ قىلسام
بىر تاتلىق بېغىر بولدى.

سادىر پالۋان قوشاقلىرىدا كۆپرەك ئۇزۇنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىسى ۋە قەھرىمانلىق روھى جانلىق ۋە ئاممىباپ ھالدا ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن ۋە ئۇ بەلگىلىك سيوژىت بويىچە راۋاجلىنىپ داستان تۈسىنى ئالغان. بۇ جەھەتتىن سادىر پالۋان قوشاقلىرىنى بىر پۈتۈن قەھرىمانلىق قىسسى دېيىشكە بولىدۇ. مەسىلەن:

يامۇلدا تولا يېتىپ
ساچىم بىر قۇچاق بولدى
يامۇلنى تىشەر چاغدا
قوۋۇرغام پىچاق بولدى

يامۇلنىڭ ياغاچلىرى
ئىگىز قارىغاي چەگزە
يامۇلدىن قېچىپ چىققان
سادىر ئوزى خوخەنزە

يەتتە مىڭ چىرىك چىقتى
مىنگەن ئاتلىرى قاشقا
چىرىك ئاتلىرى تاشقا
سادىر ئاتلىرى باشقا

سادىر پالۋان قوشاقلىرىدا ئۇنىڭ تاغ - ئوڭكۇرلەردە ۋە سۇركۇنلەردە ئوز يېزىسىنى، ئوي - ئىچىنى سېغىنىپ ئېيتقان قوشاقلىرىمۇ خېلى كوپ. بۇ قوشاقلاردا ئۇغۇلۇپ ئوسكەن يېزىسىنى، ئائىلىسىنى، بالا - چاقىلىرىنى سېغىنىش، ئوزىنى شۇ كۇلپەتلەرگە گىرىپتار قىلغان ھوكۇمران گورۇھلارغا بولغان ئوچمەنلىك، ئىنتىقام روھى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن. مەسىلەن:

ئىسىت ئومرۇم ئوتۇپ كەتتى
زالىملارغا قۇللۇقتا
ھېچبىر راھەت كورمىدۇم
زۇلمەت ئىچىدە زورلۇقتا

بىز قۇمۇلغا پالاندۇق
شاۋانخان توقاچ يېقىك
بىزدىن قالدى بەش بالا
تىنەتمەي ئوبدان بېقىك

يامۇلدىن قېچىپ چىقىپ
مۇڭلار چۇشتى بېشىمغا
پىچاق - چاقمىغىم خالتا
شاۋانخان ئاداشىمغا

سادىر پالۋان قوشاقلىرىدا يەنە مىللەتلەر دوستلىغى تېمىسىمۇ خېلى روشەن ئىپادىلەنگەن، بولۇپمۇ سادىر پالۋان مەنچۇك ھاكىمىيتى ۋە يەرلىك فئودالالارغا قارشى كۇرەشتە قېرىنداش مىللەت ئەمگەكچىلىرى بىلەن ئىنتىپاقلىشىشنىڭ زورورلۇقىنى تونۇغان ۋە ئۇنى ئوز قوشاقلىرىدا ئىپادىلىگەن. مەسىلەن:

يامۇلدىن قاچار ۋاختا
لوسى شى① ئامال تاپتى
سېپىلنى تىشىپ قويۇپ
توشۇككە چاپان ياپتى

① لوسى شى سادىرنىڭ يامۇلدا مىللە ياقتان خەنزۇ دوستى.

مەن يامۇلدىن قاچقاندا
بىر مانجۇ بىلەن قاچقان
سالاسونگە سولاپ قويسا
قۇلۇپ تۇلغاپ ئىشىك ئاچقان

سادىرنىڭ مۇشۇ مەزمۇنىدىكى قوشاقلىرى قاچانلا بولسۇن ھەر قايسى مىللەت ئەمگەكچىلىرىنىڭ تەقدىرى ۋە قەلبى بىر ئىكەنلىگىنى چۈشەندۈرىدۇ.

رىۋاتلەرگە قارىغاندا، سادىر مەھبوس سۈپىتىدە پالىنىپ بېيجىڭغىمۇ بارغان. خان ئۈنى ئوردا ئەتراپىدىكى بىر زىندانغا سولىغان، لېكىن بەزى ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا زىندانىدىن بوشۇتۇلۇپ كوچىلارغا چىقىش ئەركىنلىگىگە ئېرىشكەن ۋە ئۇ يەردە بىر مەزگىل كوكتاتچىلىقىمۇ قىلغان، ئۇنىڭ:

سادىرنى تۇتۇپ بەرگەن،
ئاق جاڭزىدىكى شياڭيۇ.
جان باقماق ئۈچۈن ساتتىم،
بېيجىڭ شەھرىدە ياڭيۇ. دېگەن قوشىغى ئەنە شۇ

چاغدىكى كۈنلىرىنىڭ خاتىرىسى دېيىلىدۇ. بىز ھازىرچە سادىرنىڭ پالىنىپ بېيجىڭغا بارغانلىقى توغرىسىدا ئۇچۇق تارىخىي ھوججەتكە ئىگە ئەمەسمىز. كىشىلەر ئارىسىدا «سادىر خەنزۇچىمۇ قوشاق ئېيتىشنى بىلىدىكەن» دېگەن سوزلەر خېلى كوپ، سادىر قوشاقلىرىدا:

يامۇلنىڭ ياغاچلىرى
ئىگىز قارىغاي چەكزە
سادىر دېگەن خوخەنزە
قولىدا قېمىچ نەيزە

ۋاڭزى پۇلنى دەيدۇ
ۋاڭزىغا نىمە لازىم.
يار خالتا ئەۋەتىپتۇ،
يامۇلدا يېتىپ تازىم.

دېگەندەك خەنزۇچە ئاتالغۇلارنىڭ ئورۇنلۇق ئىشلىتىلىشى بۇ رىۋايەتلەرنىڭ ئاساسسىز ئەمەسلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

چوڭ قوزغىلاڭدىن كېيىنكى سادىرنىڭ ھاياتى توغرىسىدا ئانچە كوپ مەلۇماتقا ئىگە بولمىساقمۇ، شۇ نەرسە ئېنىقكى، قوزغىلاڭنىڭ غەلبە مۇيەسسەر يەرلىك فېئودال بايلار تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلىپ، سادىر پالۋان چەتكە قېچىلغان. لېكىن ئۇنىڭ ئەمگەكچى

خەلقنىڭ ئازاتلىق يولىدىكى كۈرىشى ۋە جەڭگىۋار قوشاقلىرى، بىر ئەسىردىن كىيىنكى ۋاقىتتىن بۇيان خەلقنىڭ يۈرىكىدە قەھرىمانلىق قەسىدىسى سۈپىتىدە ياشاپ كەلمەكتە. سادىر پالۋان قوشاقلىرى، سادىرنىڭ كۈرەشچان ھاياتىنىڭ خاتىرىسى. سادىر پالۋان قوشاقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭ قوشاقلىرى يۈكسەك ئۈمۈتۋارلىق - ئوپتىمىزملىق روھ بىلەن يۇغۇرۇلغان. ئۇنىڭ تېمىسىمۇ ناھايىتى روشەن بولۇپ كۈچلۈك جەڭگىۋار - لىققا ئىگە. سادىر پالۋان قوشاقلىرىدىكى مۇنداق روھى كۈچ زالىملارغا بولغان چوڭ - قۇر غەزەپ - نەپرىتىدىن پەيدا بولغان. مەسىلەن:

كۈرە يولىدا يۈرۈپ،
مەيدەڭ سۇندىمۇ شەنگەن.
سادىرنى تۇتۇپ بېرىپ،
كوگلۈڭ تىندىمۇ شەنگەن.

يامۇلغا سولاپ قويدى،
قولۇمغا سالدى تېجەنزە.
ھەرگىز نالە قىلمايدۇ،
سادىر ئوزى خوخەنزە.

سادىر پالۋان قوشاقلىرىدىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىك شۇكى، ئۇنىڭدا ھىسسىيات ساپ ۋە تەبىئى. كەيپىياتلەرگە خاس ئىشقى - مۇھەببەت، سەمىمى ھىس - تۇيغۇ جانلىق بايان قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن سادىر پالۋان قوشاقلىرى تەسىرلىك ۋە ياقىراق خەلق ناخشىسىغا ئايلانغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە سادىر پالۋان قوشاقلىرى ھەقىقى ھالدا خەلق ئاممىسىنىڭ ئىدىيىۋى كوز قاراشلىرىنى روھى ھالەتلىرىنى چوڭقۇر ئىپادىلەپ بەرگەچكە، خەلق ئاممىسى ئارىسىغا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. سادىر ئوزىمۇ ھەم داڭلىق خەلق ناخشىچىسى ۋە مۇزىكىچىسى بولغاچقا، ناخشا ئاھاڭلىرىنىمۇ ئوزى ئىجات قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ناخشا - قوشاقلىرى تا ھازىرغىچە ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا مەغرۇر جاراڭلىماقتا.

نوزۇگۇم ۋە ئۇنىڭ قوشاقلىرى

بىز نوزۇگۇمنىڭ تارىخىغا دائىر بىر قىسىم يازما ۋە ئاغزاكى ماتېرىياللارغا ئىگە بولساقمۇ، لىېكىن بۇ ماتېرىياللار تارىخى جەھەتتىن ئېنىقلىنىپ تولۇق رەتلەنگىنى يوق. خەلق ئىچىدە ھازىرغىچە ساقلانغان نوزۇگۇم قوشاقلىرى ۋە ئوتكەن ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر شائىرى موللا بىنىنى موللا يۇسۇپنىڭ «نوزۇگۇم» قىسمى بىزگە بەزى مەلۇماتلارنى بېرىدۇ.

موللا بىلالمۇ «نوزۇگۇم» قىسمىنى ئوز ۋاقتىدا خەلق ئىچىدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ يېزىپ چىققان، نوزۇگۇم قوشاقلىرى ۋە موللا بىلالنىڭ «نوزۇگۇم» قىسمى -

دىكى بايانلارغا قارىغاندا، نوزۇگۇم 18 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا ياشىغان قەشقەرلىك قەھرىمان ئۇيغۇر قىزى بولۇپ، ئۇنىڭ قىسقا قىسقا ئەينى ۋاقىتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنچىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرىشىنى، ئەمگەكچى خەلقنى قەشقەردىن ئىلغا سۈرگۈن قىلىشتىن ئىبارەت تارىخى ۋەقەنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىدۇ.

1826- يىلى قەشقەر خەلقىنىڭ مەنچىڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى ئازاتلىق كۈرىشى مەغلۇبىيەتكە ئۇچىرىغاندىن كېيىن، مانجۇر خانى دوۋالىڭ قىسقا قىسقا قاتناشچىلىرىدىن مىڭمىغان كىشىلەرنى دارغا ئاستى، زىندانلارغا تاشلىدى ۋە مىڭلاپ كىشىلەرنى قەشقەردىن يىراق بولغان ئىلغا مەجبۇرى سۈرگۈن قىلىپ ھەيدەپ ماڭدى.

ئىلغا ھەيدەلگەن سۈرگۈنلەر ئېچىدە نامرات، يېتىمسۈل ئائىلىدىن كېلىپ چىققان قامىتى كېلىشكەن چىرايلىق ۋە ئېقىللىق ئۇيغۇر قىزى نوزۇگۇممۇ بار ئىدى. نوزۇگۇمنىڭ مانجۇر ئىستىبدادلىرى تەرىپىدىن سۈرگۈن قىلىنىشى قەشقەر خەلقىنىڭ قەلبىدە ئوچمەس قەھرى - غەزەپ ئوتىنى تۇتاشتۇردى.

سۈرگۈن قىلىنغانلار 3 ئايدىن ئارتۇق پىيادە يول يۈرۈپ، ئاخىرى ئىلغا يېتىپ كېلىپ، ئۇدۇل «شى» يامۇلىغا قامالدى. يېڭى ئازاۋى مانجۇر چېرىكلىرىنىڭ دەھشەتلىك خارلاشلىرى تېخى ئەمدى 18 گە تولىغان نوزۇگۇمنىڭ ياش قەلبىدە چەكسىز نارازىلىق ۋە غەزەپ - نەپرەت قوزغاتتى. مانجۇر ئاق سۆڭەكلىرى گۈناسىز سۈرگۈنلەرنى ئىلغا يالاپ ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇلارنى بىر - بىرلەپ مانجۇر خانلىرىغا، بايلارغا، ئەمەلدارلارغا قۇل ئورنىدا سېتىپ بەردى. گۈزەل نوزۇگۇممۇ سېتىلغان قۇللار قاتارىدا چوڭ يۇلتۇزلۇق بىر مانجۇر بېگىگە سېتىلدى. مانجۇر بېگىنىڭ ياۋۇز شەھۋانە كۆزى نۇزۇگۇمغا چۈشۈپ ئۇنى تىوقاللىقا ئېلىش كۆيىدا بولدى. ئەزەلدىن قەلبى ساپ ۋە سەممى ياشىغان نوزۇگۇم بۇ ئەلەمگە قانداقمۇ چىداپ تۇرالسۇن؟ نوزۇگۇم ئاخىرى ئۇلۇشكە رازىمەنكى، نومۇسۇمنى بۇ قېرى جادىگەرگە ساتمايمەن، دىگەن قەتئى ئىرادىگە كەلدى - دە، بۇ كۈيقاپىنىڭ ئىچىدىن جېنىنى ئېلىپ قاچتى. ئۇنىڭ نەچچە ئايلاپ قىسمۇشلۇقلارنى تاغۇ - دەشتلەرنى ماكان قىلىپ، ئوزىنى تۇتۇشقا كەلگەن مانجۇر چېرىكلىرى بىلەن تىغمۇ - تىغ كۈرەش قىلدى. تېخى ئىلىنىڭ تاغۇ - دەريالىرى بىلەن تونۇشلىغى بولمىغان بۇ قىز ئالتە ئايدىن كېيىن ئاخىرى مانجۇر چېرىكلىرى تەرىپىدىن تۇتۇلدى ۋە ئىلغا يالاپ كېلىنىپ، جاڭجۇڭ تەرىپىدىن سوراق قىلىندى. باتۇر ۋە قەيسەر نوزۇگۇم جاڭجۇڭ ئالدىدا قىلچە تىز پۈكمىدى. نوزۇگۇمنى بازاردا سازايى قىلىپ، مويتۇگزىدا دارغا ئېسىپ ئولتۇرۇشكە بۇيرۇق چۈشەردى. نوزۇگۇم ئولۇم ئالدىدىمۇ ئۇيغۇر قىزلىرىغا خاس قەھرىمانانە شىجائەت بىلەن مانجۇر ئىستىبدادلىرى ئالدىدا كوكرەك كېرىپ، تۇرۇپ مەرتلەرچە قۇربان بولدى.

ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئوزىنىڭ سوبېيىملۇك ۋاپادار قىزى نوزۇگۇمنى مەڭگۈ ئۇنۇتمايدۇ.

نوزۇگۇم قوشاقلىرى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

نوزۇگۇم كىچىگىدىنلا چىچەن، جىگەرلىك قوشاقچى قىز بولۇپ ئوسكەن، نوزۇگۇم قوشاقلىرىنىڭ ھەر خىل نۇسخىلىرى بولۇپ، خەلق ئارىسىدا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بۇ قوشاقلار نوزۇگۇمنىڭ ھايات سەرگۈزەشتلىرىنى ئىپادىلىگەن، نوزۇگۇم قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى بىر پۈتۈنلىككە ئىگە بولۇپ، داستان خاراكتېرىنى ئالغان، نوزۇگۇم قوشاقلىرى - ئۇنىڭ كىچىرەكچان ھاياتىنىڭ ئوبرازلىق خاتىرىسىدىن ئىبارەت. ئۇ قوشاقلاردا ئالدى بىلەن نوزۇگۇمنىڭ قەشقەردىن سۇرگۈن قىلىنغان چاغدا ئاتا-ئانىسى، يۇرتداشلىرى ۋە ئوز يۇرتىدىن ئايرىلىش ھىسىياتىنى بايان قىلىش ئارقىلىق مانجۇر ئىستىبدادچىلىرىنىڭ دەھشەتلىك زۇلمىنى چوڭقۇر پاش قىلىدۇ:

خەير ئاتا - مەھرىبانىم،
غەمگۇزارىم ياخشى قال.
كوزلىرىم ئاقۇ - قارا سى،
تەندە جانىم ياخشى قال.
رازى بول جەننەم ئاتام،
ئاقلالمىدىم بەرگەن تۇزۇڭ.
گەر قازا يەتمەي ئامان،
كەلسەم قىلارمەن خىزمىتىڭ.
بىللە ئوينىاپ بىللە ئوسكەن،
يارۇ - دوستلار ياخشى قال.
كىندىك قېنىم توكۇلگەن،
قەشقەر شەھرىم ياخشى قال.

× × ×

زالىم دوۋاڭ زار يىغلاتتى.
يوقسۇللارنى كوپ قاخشاتتى.
ياش دىمىدى ياكى قېرى،
دارغا ئاستى، پۇلغا ساتتى.
نى يىگىتلەر، سولۇن قىزلار،
ئەرك يولىدا قانغا پاتتى.
گۇناھى يوق مەسۇملارنىڭ،
باشلىرىغا قېلىچ چاپتى.

× × ×

تاغدىن چۈشكەن لاي سۇنى
سۇزۇپ ئىچەر ئەر بارمۇ؟

نازۇك باشقا مۇك چۈشتى.
ئېلىپ قاچار ئەر بارمۇ؟

نوزۇگۈم قوشاقلىرىدا ئۇنىڭ قاچىقۇنلۇق ھاياتىي ۋە بىۋ جەريانلاردىكى دەرت - ئەلىمى چوڭقۇر ئىپادىلىنىدۇ.

مەن قەشقەردىن چىققىلى،
چۈشەك سېلىپ ياتقان يوق.
ئانام ئورۇگەن چېچىمغا،
تاغاق سېلىپ باققان يوق.
ئالتە ئاي ياتتىم قومۇشتا،
قومۇش ئارىلاپ كۆن چىقتى.
مەن نۇزۇكنىڭ بېشىغا،
تاغدىن ئېغىر مۇك چۈشتى.
قاياناپ تۇرغان قازانغا،
چۈمۈچ سېلىپ باققان يوق.
ئالتە ئاي يېتىپ قومۇشتا،
تەكى قويۇپ ياتقان يوق.
ئالتە ئاي بولدى يالغۇز مەن،
قەشقەر يولىن بىلمەسمەن.
خۇدا ئامان ساقلىسا،
چىرىكلەرنى كورمەسمەن.

بۇ جەريانىدا نوزۇگۈمنى ئىزدەش جىددىلىشىدۇ. خان تەرىپىدىن نوزۇگۈمنى ئېلىۋە-گە ھوكۈم قىلىش بۇيرىغى كېلىدۇ. چىرىكلەر نەچچە ئايغىچە قىدىرىپ ئاخىرى نوزۇگۈمنىڭ دېرىكىنى تاپىدۇ. قومۇشلۇققا ئوت قويۇپ نوزۇگۈمنى تۇتۇۋالىدۇ. بۇ جەريانىنى نوزۇگۈم ئوز قوشاقلىرىدا مۇنداق بايان قىلىدۇ:

يايى چىقتى تۇتقىلى،
ئەجدىھار بولۇپ يۇتقىلى.
ئون بەش يايى كېلىپتۇ،
مەن نوزۇكنى تۇتقىلى.
كەپە قىلدىم ياۋانغا،
چىرىك كەلدى داۋانغا.
ئالتە ئايغا توشقاندا،
تۇتۇلدۇم مەن قاۋانغا.

نازۇك قولۇم باغلاندى،
خەلقى ئالەمگە ئاگلاندى.
يالغۇز غېرىپ نوزۇگۇم،
«شى» يامۇلغا سولاندى.
ھېچكىم مەندەك بولمىسۇن،
باللارغا قالمىسۇن.
بىزگە كەلگەن جاپالار،
ھېچ بەندىگە كەلمىسۇن.
غەم بىلەن بېشىڭنى ئەگمە،
ئەلنى باسقان تۇن كېتەر.
ئاخىرى قۇياش چىقىپ،
بىزنى ئازات كۇن كۆتەر.

نوزۇگۇمنىڭ بۇ قوشاقلىرى ئۇنىڭ ئوتلۇق قەسەمنامىسى سۈپىتىدە خەلقنىڭ قەلبىدە تا ھازىرغىچە جارانگلىماقتا.

نوزۇگۇم قوشاقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىگى شۇ يەردىكى، ئۇنىڭدا كىونكىرىت جانلىق پېرسۇناژ ئوبرازى ۋە تۇرمۇش ۋەقەلىگى بار. بۇ ۋەقەلىك نوزۇگۇم قوشاقلىرىدا نوزۇگۇم بىلەن سويگەن يىگىتى باقىنىڭ دىالوگى شەكلىدە بېرىلگەن.

مەسىلەن:

باقى يىگىت: نوزۇك كوگۇل قىسىلما،
تۇتقۇن مەن دەپ پۇشۇلما.
سېنىڭ ئەركىڭ نوزۇگدە،
باقى تۇرار سوزىدە.

نوزۇگۇم:

نازۇك باشنى تۇتقۇن قىلسا،
كوگلى ئۇنىڭ ئاققان يوق.
يارى ئۇچۇن قۇربان بولسا،
نازۇك باشتا ئارمان يوق.

دىگەندەك قوشاقلار ئارقىلىق نوزۇگۇمنىڭ باقىغا بولغان سەمىمى مۇھەببىتىنى ھەدە باقىنىڭ نوزۇگۇمغا بولغان چىن ئەقىدىسىنى بايان قىلىدۇ.

نوزۇگۇم قوشاقلىرىدا، نوزۇگۇم ئوبرازى — پېرسۇناژلار مۇناسىۋىتى، تېپىك تۇرمۇش ۋەقەلىگى ئىچىدە، ھېيدال ھوكۇمرانلىغىغا قارشى ئۇيغانغان قەھرىمان جەڭچى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ، نوزۇگۇم ئوبرازىنىڭ ھاياتى كۇچىمۇ ئەنە شۇ يەردە.

نوزۇگۈم قوشاقلىرىدا ئاپتورنىڭ پەرسۇناژلار ۋە تەۋرەش ۋەقەلىكىگە نىسبەتەن ئىچكى ھىس - تۇيغۇسى جانلىق ئوخشۇتۇش ۋە سېلىشتۇرۇشلار ئارقىلىق تولىمۇ روشەن سۈرەتلەپ بېرىلگەن. شۇڭا كىشىنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر ھاياجان قوزغىتالايدۇ.

ھاۋا تۇتۇلۇپ قالدى،
قار يامغۇرلار ياققىلى.
قانداق چاغدا تۇرەلدىم،
بار دەرت بولساتارتقىلى.

نوزۇگۈم قوشاقلىرى ئوزىگە خاس ئاھاڭغىمۇ ئىگە بولۇپ، ئۇ خەلق ئىچىدە ھازىر - غىچە ناخشا بولۇپ ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ جۈملىدىن خەلق قوشاقچىلىرىنىڭ يېڭى ھاياتى پەقەت ئازاتلىقتىن كېيىنلا باشلاندى. ئۇلار ئوتمۇشتە كونا جەمىيەتنىڭ ئىسيانكارلىرى سۈپىتىدە ئوز قوشاقلىرى ئارقىلىق قاراڭغۇ جاھالتكە نەپرەت ئىوقىسا، ئازات زامانىدا يېڭى دەۋرد - ىمزنىڭ ئاكتىپ قۇرغۇچىلىرىغا ۋە خەلق كۈيچىلىرىگە ئايلاندى.

ئازاتلىقتىن كېيىن پارتىيە ۋە خەلق ھوكۇمىتىنىڭ زور غەمخورلىغى ئاستىدا خەلق قوشاقچىلىرى خۇددى يامغۇردىن كېيىنكى بامبۇك نوتىلىرىدەك ياشناپ، ئەدەبىيات سەنئىتە قوشۇنىمىزنىڭ مۇھىم تەركىۋى قىسمى سۈپىتىدە، ھەر قايسى سەپلەردىكى شانلىق غەلىبىلە - رىمىزنى ئوز قوشاقلىرىدا ئەكس ئەتتۇردى ۋە سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئىتە ئىش - لىرىمىزنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن ئۈلۈق توھپىلەرنى قوشتى، ئاممىۋى ئەدەبىيات - سەنئىتە پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇشتا تۇرتكىلىك رول ئوينىدى. ئازاتلىقتىن كېيىنكى خەلق سەنئەتكارلىرىنى تىلغا ئالغاندا، خەلق قوشاقچىلىرىنىڭ كوزگە كورۈلگەن ۋەكىللىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختۇلۇپ ئوتىمىز.

ئايۇپ سامساق ۋە ئۇنىڭ قوشاقلىرى

ئۇيغۇر خەلق قوشاقچىسى ئايۇپ سامساق 1908 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايىتى كەلپىن ناھىيىسىنىڭ گەزلىك يېزىسىدا نامرات دىخان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپلا خەلق قوشاقلىرىغا زور قىزىقىش بىلەن بېرىلىپ، ئۈزۈن ئوتەمەي تىوي - مەشرەپلەردە قوشاق ۋە بېيتقا ئۇستىلىغى، خۇشچاقچاقلىغى بىلەن «ئوتتۇز ئوغۇلنىڭ گۈلى» بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ ئاتىسى سامساقمۇ ئوز دەۋرىنىڭ خېلى نامرات قوشاقچىسى بولۇپ، ئايۇپ بالىلىق چاغلىرىدىلا دادىسىنىڭ تەسىرى بىلەن خەلق ئەدەبىياتىغا كۈچلۈك مۇھەببەت باغلە - غان. ئايۇپ 25 ياشلارغا بارغاندا ئوزىنىڭ ئىجادى قوشاقلىرى ئارقىلىق كوزگە كورۈ - نۈشكە باشلىدى. بۇ مەزگىللەردە ئۇ كوپرەك سەممى ۋە ساپ كوڭۈل ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەركىن مۇھەببەت كوز قاراشلىرىنى ئىپادىلىدى. شۇڭلاشقا ئۇنىڭ مۇھەببەت تېمىسىدىكى قوشاقلىرى خەلق ئارىسىغا ناھايىتى تېز تارقالدى.

ئۇ كىيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇز قوشاقلىرىدا ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىمۇ ئىپادىلەشكە باشلىدى. ئۇنىڭ بۇ تېمىدىكى قوشاقلىرى كونا دەۋرنىڭ رەزىل ئىللەتلىرىنى ۋە يامان كەيپىياتلىرىنى پاش قىلىش ۋە ئۇنىڭغا نەپرەت بىلدۈرۈش ئاساسىدا مەيدانغا چىقتى. بولۇپمۇ كىيىنكى دەۋرلەردىكى قوشاقلىرى، ئەينى دەۋرلەردىكى ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە گومىنداڭغا قارشى كۈرەش بىلەن بىۋاستە باغلىنىپ، خەلقنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرىشىدە كۈچلۈك تەشۋىقاتچىلىق رول ئوينىدى.

ئازاتلىق ھەر مىللەت خەلقىگە، جۈملىدىن ئايۇپقا يېڭى ھايات ئېلىپ كەلدى. ئايۇپنىڭ ئازاتلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى توقۇغان قوشاقلىرى، ئازاتلىققا ئېرىشكەن دىخانلار ئاممىسىنىڭ يېڭىچە ھېسسىياتىغا ۋەكىللىك قىلدى. شۇنىڭ بىلەن سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ۋە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ئايۇپ ساماسىق ئىجادىيىتىنىڭ مۇھىم تېمىسى بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ يېڭىچە مەزمۇنغا ئىگە بولغان قوشاقلىرى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى ئارىسىغا كەڭ تارقىلىپ، ئۇلارنىڭ سوتسىيالىزم يولىدا قەتئىي مېڭىشىغا زور ئىلھام بەردى.

بۇ تالانتلىق خەلق شائىرى 1956 - يىلى 6 - ئىيۇل كۈنى كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولدى. ئەمما ئۇ ئۇزىنىڭ قوشاقچىلىق ساھەسىدىكى قىممەتلىك ئەمگەكلىرى بىلەن خەلقىمىز دىلىدا مەڭگۈ يادلانغۇسى.

ئايۇپ ساماسىق قوشاقلىرىنى ئىككى دەۋرگە بولۇش مۇمكىن؛ 1 - ئوتتۇرا تۇغرىسىدىكى قوشاقلار؛ بۇ تېمىدىكى قوشاقلارنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى ئالاھىدىلىگى شۇكى؛ بۇ قوشاقلار مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىجتىمائىي مەسىلىلەر بىلەن زىچ باغلانغان بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ جانجان مەنپەتىگە ئالاقىدار بولغان مۇھىم ۋەقەلەرگە ماسلاشقان ھالدا مەيدانغا چىققان. شۇڭا ئۇنىڭ جەڭگىۋارلىغى ئۇستۇن. مەسىلەن ئۇچۇن ئۇنىڭ «ياقۇپ شېئىرلىرىغا لەنەت» دېگەن قوشغىنى ئەسلەپ ئوتۇش كۆپايە.

گومىنداڭنىڭ ئەشەددىي يالاقچىسى بولغان ياقۇپ، كەلپىن ناھىيىسىنىڭ شېئىرلىرىغا ئېرىشىش نىيىتىدە كوپ قېتىراپ كەتتى. ئۇ گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىغا بايلارغا ھەدەپ پارا بەردى. كوپلەپ سوغا - سالاملارنى ھەدىيە قىلدى. خەلق ئاممىسى ئۇنىڭ بۇ رەزىل ھەرىكىتىگە نەپرەت كوزى بىلەن قارىدى. ئايۇپنىڭ مۇشۇ ۋەقەگە ئاساسەن توقۇغان قوشىغى يالغۇز ياقۇپنىلا ئەمەس، بەلكى شۇ دەۋردىكى ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ چىرىك ئەپتى - بەشىرىسىنى كورسەتتى، ئۇلارنى خەلقى ئالەم ئالدىدا پاش قىلدى.

سەن زالىمنىڭ ۋاقتىدا،
ھەقىقەت يول يېپىلغان.
ۋىژدانسىز قانخور گاچا،
كىم پۇل بەرسە سېتىلغان.

گومبنداڭغا قېتىلماقتا،
قارار تاپتىك سېتىلماقتا.
تايياق يەيسەن كىكەچ گاچا،
ھەددىڭ يوق چىقىلماقتا.

ئالتە توك-توك پوستەكچى،
بىر پۈتۈ ساڭا توقماقچى.
پەيلىگىدىن يان بولمىسا ــــ
سېنى ياشلار سوقماقچى ...

ئايۇپ سامساقنىڭ «بىر قۇربان ھېيتىنىڭ خاتىرىسى» ناملىق قوشىغى ئۇنىڭ ئازاتلىقتىن بۇرۇن يازغان قوشاقلىرىغا ۋەكىللىك قىلمىدۇ. ئايۇپ بۇ قوشاقنى 1946 - يىلى ئىجات قىلغان بولۇپ، ئەشۇ يىللاردىكى رېياللىقنى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرگەن.

ناھىيىمىز كەلپىنگە،
بىر نەچچىلەن باش بولدى.
ھېيت قۇربان كۈنىسى،
ناھايىتى بەلەن ئاش بولدى.
چاقىرىشتى «چوڭلارنى»
خەتكە ئىسىمنى سېلىپ.
«چوڭلار» گوشنى يەپ كەتتى،
«ئوششاقلار» قاراپ قېلىپ.
... ...
قېيان سۇ ئۇلۇق كەلسە،
ئۇلاقلار ئوتەلمەيدۇ.
«چوڭلار» مۇنداق قىلمىڭلار،
خۇدايىم كوتەرمەيدۇ.
بۇ زامان شۇنداق زامان،
گوشنى «چوڭلار» يەيدىغان.
چوڭلار مۇنداق قىلساڭلار،
ئاخىر ھالىڭلار يامان.

دەپ «چوڭلار» ۋەكىللىك قىلغان ئەزگۈچى سىنىپ ھوكۇمرانلىقىنىڭ چوقۇم يەر بىلەن يەكسان بولىدىغانلىقىنى جاكالايدۇ. بۇنىڭ بىلەن دەۋر تەلىۋىنى، خەلق ساداسىنى چوڭقۇر ئىنكاس قىلىدۇ.

بۇ قوشاق شۇ ۋاقىتتا كەلگە ئەمگەكچى خەلقتە سىموۋول قىلىنغان «ئۇششاقلار» نىڭ قىزغىن ئالقىشىغا مۇيەسسەر بولۇپ، باي-زالىملاردىن ئىبارەت «چوڭلار» نىڭ قارا يۈرەكلىنى خېلى ئېچىشتۇرغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئايۇپنى «چوڭلار» كوزىگە قادالغان مىخ دەپ بىلىپ ئۇنىڭغا ئوچمەنلىك بىلەن قارىغان، لېكىن خەلق بىلەن ھەمنەپەس بولغان ئايۇپنى كوزدىن يوقىتىشقا چارىسىز قالغان.

2-ئايۇپ سامساق قوشاقلىرىنىڭ يېڭى دەۋرى ئازاتلىققىتىن كېيىن باشلاندى. ئايۇپ 1951-يىلى كۆزدە باشلانغان يەر ئىجارىسىنى كېمەيتىپ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ۋە 1952-يىلى باشلانغان يەر ئىسلاھاتى ھەركىتىگە ئاكتىپ قاتناشتى. ئۇ بىر تەرەپتىن ئەشۇ ئىجتىمائى كۆرەشلەرنىڭ ئاكتىپ جەڭچىسى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقسا، يەنە بىر تەرەپتىن قوشاق ئارقىلىق خەلقنى كۆرەشكە ئۇندەپ، سىنىپىي دۇشمەنلەرنى پاش قىلدى. قوشاقنى قورال قىلىپ فېودال پومېشىكلەرگە قارشى كۆرەشكە ئاتلاندى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئايۇپنىڭ بۇ دەۋرلەردىكى قوشاقلىرى زور تەربىيۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

كەتمەن چاپسا كەمبىغەل،
ئاپپاق نانىنى سەن يەيسەن.
ھساپ ۋاقتىمىز كەلدى،
جاۋابىغا نىم دەيسەن؟

پومېشىكنىڭ يەرلىرى،
بەرى بىزنىڭ يېرىمىز.
تىرىكتاپ پومېشىككە،
ئەمدى زەربە بېرىمىز.

فېوداللىق يەر تۈزۈمى ئاغدۇرۇلۇپ، يېزىدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ئازات قىلىنغاندىن كېيىن، دېھقانلارنىڭ ئالدىدا كۆرەشنىڭ يەنە بىر يېڭى مەنزىرىسى ئېچىلدى. بۇ ئىشلەپچىقىرىشتا ھەمكارلىشىشتىن باشلاپ، يەككە ئىگىلىكنى كوللېكتىپ ئىگىلىككە ئايلاندۇرۇشنى مەقسەت قىلغان سوتسىيالىزىم يولى ئىدى. ئايۇپ بۇ كۆرەشتە يەنە ئالدىنقى قاتاردا تۇرۇپ، ئۇزىنىڭ ئەملى پائالىيىتى بىلەن باشقىلارغا زور ئىلھام بەردى. ئۇنىڭ:

كوپېراتىۋدا دېھقانلار،
ئەزمەيدۇ، ئېزىلمەيدۇ.
ئىشقا راسا قىزىقسىڭ،
ئويۇنغا بېرىلمەيدۇ.

يەككە ئىشلەپ تەرتوكۈپ،
قىلغان ئىشنىڭ تايىنى يوق.
ھەمكارلىشىپ ئىشلىگەن،
دىخانلارنىڭ قارنى توق.

دىگەندەك قوشاقلىرى كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش مەيدانىنىڭ ناخشىسىغا ئايلىنىپ كەتتى.

ئايۇپ سامساقنىڭ قوشاقلىرى يالغۇز مەزمۇنى جەھەتتىنلا ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ قالماي، بەلكى سەنئەت جەھەتتىنمۇ بەلگۈلۈك ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۇ ئۇنىڭ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ مىللى شەكلى ۋە ئىپادىلەش ئۇسلۇبىغا تولۇق ۋارىسلىق قىلغانلىقىدا كورۈنىدۇ. ئۇنىڭ قوشاقلىرى تولاراق 7 - 8 بوغۇملۇق، 4 مىسرالىق قوشاقلار بولۇپ ئاساسىغا چۈشىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا شەكىللەردىكى مەسىلەن: 4 + 7 + 4 + 7 شەكىلدىكى. 5 بوغۇملۇق، 4 مىسرالىق شەكىلدىكى ھەتتا 12 بوغۇم بېيىت شەكىلدىكى قوشاقلىرىمۇ بار.

مەسىلەن:

تەقدىر دەپلا ئىزىپ كەلدىڭ،
بىزنى گوللاپ.
قېنىمىزنى شورىدىڭ سەن،
ئۆزۈن يىللاپ.

ياكى

يوقالدى تۈنلەر،
يورىدى كۈنلەر.
ئەركىن ياشايمىز،
ئىچىلدى گۈللەر. قاتارلىقلار.

مۇھەممەت ناپىر ۋە ئۇنىڭ قوشاقلىرى

يېڭى دەۋر قوشاقچىسى مەھەممەت ناپىر 1910 - يىلى شىنجاڭ ئاتوش ناھىيىسىنىڭ ئۈستۈن ئاتۇش رايونى قايراق كەنتىدە بىر نامرات دىخان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ قوشاقچىلىق ئىجادىيىتى 1951 - يىلى باشلانغان بولۇپ، تۇنجى قوشىقى «غەللە - پاراق» شۇ يىلى مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنغان ۋە خىزمەت ئومەكلىرى تەشكىللىگەن تەشۋىقات ئەتىرەتلىرى تەرىپىدىن سەھنىلەردە ئوقۇلۇپ كەڭ ئاممىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن.

مەھەممەت ناپىر خەلق قوشاقچىلىرىنىڭ سېپىگە يېڭى دەۋرىمىزنى كۈيلەش بىلەن كىرگەن ئاتاغلىق قوشاقچى بولۇپ، ئۇ قوشاقلىرىدا ئازات زامانىنى، پارتىيىنى، ئەمگەكچى خەلقنى سوتسىيالىزىمنى مەدھىلىدى، ئۇ، سوتسىيالىستىك يېڭى قوشاقچىلىقنى تەرەققى قىلدۇرۇشتا بەلگۈلۈك توھپە قوشقانلىقى ئۈچۈن، 1957 - يىل 5 - ئايدا ئۇرۇمچىدە ئېچىلغان

جۇڭگو يازغۇچىلار جەمىيىتىنىڭ شىنجاڭ شۇبسىنى تەسىس قىلىش يىغىنىغا، 1960 - يىلى بېيجىڭدا ئېچىلغان مەملىكەتلىك ۋ - نۇۋەتلىك ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر قۇرۇلتايىغا خەلق قوشاقچىلىرىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ قاتناشتى.

مەھەممەت ناپىر قوشاقلىرىنىڭ ئەڭ زور ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭ قوشاقلىرىدا يېڭى دۇنيا، يېڭى شەخسلەر مەدھىلەندى. دەۋرىنىڭ روھى قويۇق ئەكس ئەتتى. مەھەم - مەت ناپىر قوشاقلىرى دەۋرىمىز تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، يېڭى - يېڭى مەزمۇنلار بىلەن بېيىپ، تېما ۋە تېمىي دائىرىسى داۋاملىق كېڭەيدى. تۇرمۇشتىكى يېڭى ئۆزگۈرۈشلەر ئۇنىڭ قوشاقلىرىدا دەرھال ئەكس ئېتىلدى. مەسىلەن: «غەللە - پاراق» ناملىق قوشىغىدا:

ئوتمۇشتىكى پاراقنى،
كەمبەغەللەر بەرەتتى.
كەمبەغەلنى بوزەكلەپ،
دوغا - يايى ئوراتتى.

ھازىر غەللە ئادالەت،
ئەھۋالىچە بېرىدۇ.
توغرى ئىشىنىڭ قەدىرىنى،
توغرى ئادەم بىلىدۇ. —— دەپ غەللە پاراقتىكى تۇپ ئۆزگىرىش ئارقىلىق ئازات زامانىنىڭ ئەۋزەللىگىنى كۆيلىدى.

ئۇمۇمەن ئالغاندا، ئازاتلىقتىن كېيىنكى ھەر خىل ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ۋە سىياسىي كۆرەشلەر مەھەممەت ناپىر قوشاقلىرىدا ئىز ئىپادىسىنى تاپتى. مەسىلەن: «تۇردى مەھەم - مەتنىڭ ئېيتقىنى» دېگەن قوشىغىدا كوپىراتسىيىنىڭ ئەۋزەللىگىنى مۇنداق دەپ مەدھىلەيدۇ:

كوپىراتسىيە يولىدا،
ئىشلەش كېرەك پولاتتەك.
ئاش ئۆزەڭنىڭ قولىدا،
قانداق يىسەڭ ناۋاتتەك.

يەككە دېخانىنىڭ ئىشى،
ئىشلىمىگەن شويىنىدەك.
ھەم ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى،
بوش توقۇلغان چويلىدەك.

مۇھەممەت ناپىر ئۆز قوشاقلىرىدا يېزىلاردىكى يېڭى ئىش، يېڭى كەيپىيات ۋە يېڭى شەخسلەرنى ھەر تەرەپلىمە ئىنكاس قىلدى. مەسىلەن: «توپلۇدۇم كوپلەپ ئوغۇت» دېگەن قوشىغىدا:

سىدىق بىلەن بىر يەردە،
ئولتۇرۇشتۇق سوھبەتتە.
لىق تولۇپتۇ شۇ يەردە،
يەققان ئوغۇت سۈرەتكە.

سىدىق دىدى: - ھەي ئۇكام،
ئىش ئەمگەكتە پىشقانمەن.
غەيرىتىم كۈندە ئېشىپ،
ھارماي ئوغۇت توپلايمەن.

رەتلەپ قۇيدۇم ئوغۇتنى،
كەگرى ئېتىز ئىچىگە.
ماغدۇر بەردى پارتىيەم،
مەندەك قېرى كىشىگە. دەپ ياشانغان

بۇۋايلارنىڭمۇ كوپېراتسىيە ئۇچۇن جانپىدارلىق بىلەن ئىشلەۋاتقانلىغىنى مەدھىلىسە، «قىزىل بايراق ئالايلى» دىگەن قوشىغدا:

ئوتمۇش جەمىيەتتە،
يورۇق كۈننى كورمىگەن.
يېڭى كىيىم كەيمىگەن.
دائىم بايغا ئىشلىسەم،
ئەھۋال قانداق دىسىگەن. دىگەن ھا -

لەتتە تۇرمۇش كەچۇرگەن گۇلئايىم ئىسىملىك بىر قىزنىڭ يېڭى جەمىيەتتە:

كوزۇم قاندى تاۋارغا،
خىروم كەيدىم پۇتۇمغا.
پاگچۇ كوينەك، دۇخاۋا،
ئېلىپ كەيدىم ئۇچامغا. دىگەندەك پارا -

غەتلىك تۇرمۇشقا ئېرىشىپ، يېزا ئىگىلىگىنىڭ بىرىنچى سىپىدە ئىشلەۋاتقان ياشلارنىڭ ئاۋانگارتلىق رولىنى مەدھىلەيدۇ.

مەھەممەت ناپىر ھەر ۋاقىت خەلق ئىچىدە ياشىغانلىغى ئۇچۇن خەلقنىڭ قەلبىنى چوڭقۇر چۇشىنىدۇ. شۇڭا نۇرغۇن قوشاقلىرىدا خەلق كوڭۇل بولىدىغان مەسىلىلەرنى ۋە خەلقنىڭ تەلەپ - ئارزۇسىنى ئوز ۋاقتىدا توغرى ئىنكاس قىلدى. بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ «كادىر بولساڭ» ناملىق قوشىغى ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. مەسىلەن:

كادىر بولساڭ سىلىق بول،
ھەممە ئىشقا قىزىق بول.
خەلقىمىزنىڭ ئىچىدە،
سۈغا چۆمگەن بېلىق بول.

ئىش - ئورنۇڭغا ئىشىنىپ،
ھاكاۋۇرلۇق قىلمىغىن!
مەرتىۋەڭگە يولىنىپ
تەكەببۇرلۇق قىلمىغىن.

كادىر بولساڭ سىلىق بول
سوغۇق بولما، ئىللىق بول
خەلقىمىزنىڭ ئىچىدە ـــ
سۈغا چۆمگەن بېلىق بول

بۇ قوشاق ئەسلىيەتتە چوڭقۇر دېداكتىك ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەھەممەت ناپىر قوشاقلىرى بەدىئى جەھەتتىمۇ بەلگىلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇ، يېڭى دەۋرنىڭ كۈيچىسى بولغاچقا، ئۇنىڭ قوشاقلىرىنىڭ ئىجتىمائىلىغى كۈچلۈك. مۇھەممەت ناپىر كوپرەك تۇرمۇشتىكى ئادەتتىكى شەيئىلەرنىڭ ئۇزگۇرىشىنى قالالاپ، ئۇنى ئوبرازلاشتۇرىدۇ. بىر خىل پىكىرنى تۇرمۇشنىڭ خىلمۇ - خىل ۋەقەلىگى ئىچىدە ئىسپاتلايدۇ. شۇڭا مۇھەممەت ناپىر قوشاقلىرىدا شېئىرە، يېڭى تۇرمۇش پۇرىقى كۈچلۈك. مەسىلەن: «داڭلاشقا لايىق ئەنجۇرۇم» دېگەن قوشىغىدا:

شاخلىرىڭ كۆنگە تاراپ
تاتلىغىڭ كەتسە تاراپ
يەيدۇ مېھمان بىر شوراپ
ماختايدۇ ئاندىن ئەنجۇرۇم. دەپ ئەنجۇرنىڭ شەرىۋەتكە تولغانلىقى بىلەن تۇرمۇشنىڭمۇ ئەنجۇرگە ئوخشاش شېرىن - شەرىۋەتلىك - ئىكەنلىگىنى ئىپادىلەيدۇ.

مۇھەممەت ناپىر ئۇزىنىڭ كوپچىلىك قوشاقلىرىنى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ 7 بوغۇملۇق ۋەزنىدىكى شەكىلدە توقۇغان بولسا، «گۈللىنىسەن كالتە يايلاق» ـــ دېگەن قوشىغىنى خەلق قوشاقلىرىدا ئاز ئۇچرايدىغان 12 بوغۇملۇق ۋەزندە يېزىپ، كالتە يايلاقنىڭ بىر پۈتۈن ئۇزگىرىشىنى تەسۋىرلىدى. ئۇنىڭ بۇ قوشىغى مەلۇم جەھەتلەردە يازما شېئىرىمىزغىمۇ ئوخشاپ كېتىدۇ.

مەسىلەن: ئۈزۈن يىللار زەيلەپ ياتقان كالتە يايلاق
دوۋە قۇملار بېسىپ ياتقان قارا شورلاق
بەختىك ئۇچۇن يېتىپ كېلىپ قىزىل بايراق
دوۋە قۇملار، قارا شورلار قاچتى يىراق.

قىسقىسى، مەھەممەت ناپىرىنىڭ تۇرمۇشتىكى يېڭى شەيئىلەرنى مەدھىيلەشكە ماھىرلىغى، خەلق كوڭۈل بولىدىغان مۇھىم ئىجتىمائى مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا جۇرئەتلىك بولىشى، شەكىل جەھەتتىن داۋاملىق يېڭىلىق يارىتىش روھى بىلەنىڭ داۋاملىق ئۇگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يوقۇرقىدەك بىر قەدەر ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە قوشاقچىلىرىدىن باشقا، يەنە ئازاتلىقتىن كېيىن ئوسۇپ يېتىلگەن قوشاقچىلىرى خېلى كوپ. ئۇلارنىڭ ئوزىگە خاس ئۇسلۇپ بىلەن ئىجات قىلغان مەزمۇندار قوشاقلىرى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى مول مەزمۇنغا ئىگە قىلدى. مەسىلەن، ئىلى خەلق قوشاقچىسى ئىسمايىل كاككۇك، قەشقەر خەلق قوشاقچىسى مولىلا تۇردى، كۇچارلىق خەلق قوشاقچىسى ئىمىر ھېزىم، شىنجاڭ داشۇبىنىڭ سابىق ئىشچىسى مەرھۇم سىدىق راشىدىن ئوغلى، قۇمۇللۇق خەلق قوشاقچىسى ۋە بېيتچىسى ئەما يەھيا قارى قاتارلىقلارنى مىسال قىلىپ كورسىتىش مۇمكىن. ئۇلارنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن ئوزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغان بىر قىسىم قوشاقلىرى مەدەنىيەت ئىنقىلاۋىدىن بۇرۇن ۋە كېيىن ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر قايسى گىزىت - ژورناللاردا ئېلان قىلىنىپ، ئاممىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى. بەزىلىرى (ئىمىر ھېزىم) ئاغزاكى ئىجات قىلىشتىن تەرەققى قىلىپ، قولىغا قەلەم ئېلىپ، بىر قەدەر مۇكەممەل شېئىر - قوشاقلارنى يېزىپ ئاممىغا تەقدىم قىلماقتا.

قوشاقچىلىق ۋە داستانچىلىق ساھىسىدە يەنە، شىنجاڭدىكى قازاق، قىرغىز، موڭغۇل قاتارلىق قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ خەلق سەنئەتكارلىرى ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەر.

قازاق ۋە قىرغىز ئەمگەكچىلىرى تاغلىق چارۋىچىلىق رايونلىرىغا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، قەدىمدىن باشلاپ باي ئېغىز ئەدەبىيات ئەنئەنىسىگە ئىگە. بولۇپمۇ قوشاقچىلىق، كۇيچىلىك ۋە داستانچىلىق ئۇلارنىڭ مەدەنى ھاياتىدا ئىتتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. خەلق ئاغزاكى پۇئېتىك ئىجادىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ پايدىلىق شەرت - شارائىتلىرىگە ئىگە بولغان قازاق ۋە قىرغىز ئەمگەكچىلىرى تارىختىن بۇيان ئاجايىپ ئىختىدارلىق كوپلىگەن خەلق سەنئەتكارلىرىنى يېتىشتۇردى. ئەنە شۇلارنىڭ ئىچىدە ئاتاغلىق قازاق خەلق ئاقىنى بوزداق دۇز بەھبەت ئوغلى، ھاشىم كۇيچى، سولتان مەجىت، ئەسقەر تاتاناي ئوغلى، ئىسماغۇل قاتارلىقلارنىڭ قوشاق ۋە كۇيلىرى تېمىسىنىڭ كەڭلىگى، مەزمۇننىڭ موللىغى، شەكلىنىڭ خىلمۇ - خىللىغى، قويۇق مىللى ئۇسلۇپقا ئىگە بولغانلىغىدەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن مەشھۇر.

بۇزداق دۇز بەمبەت ئوغلى 1900 - يىلى ئالتاي ناھىيىسىنىڭ ئاگاساتى دىگەن يېرىدە نامرات چارۋىچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ياش ۋاقتىدىن باشلاپ قوشاق ئېيتىش ۋە دۇمبۇرا چېلىشتا شوھرەت تېپىپ، قازاق خەلقىنىڭ ئارزۇ - ئارمانىنى كۇيلىدى. ئازاقلىق نۇرى بوزداق دۇز بەمبەتنىڭ ئىجادىغا ھەققى باھار ئېلىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ تولۇپ - تاشقان قىزغىنلىق بىلەن قازاق خەلقىنىڭ ئازاتلىقىنى كۇيلەپ، جۇڭگو كومپارتىيىسى ۋە ماۋجۇشىغا بولغان كۇچلۇك مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلدى، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ۋە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ جەريانىدا قولغا كەلتۈرگەن غەلىبە - لەرنىمۇ جانلىق ۋە ئوبرازلىق ھالدا مەدھىلىدى. 1962 - يىلىدىن كېيىن ئۇ قولىغا قەلەم ئېلىپ، تېخىمۇ كوپ مەزمۇندار قوشاقلارنى يېزىپ قازاق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس توھپە قوشتى. 1964 - يىلى ئاقتىنىڭ 30 نەچچە پارچە تال - لانغان قوشاقلىرى «يىزنىڭ دەۋرى» دىگەن نام بىلەن توپلام قىلىپ نەشىر قىلىندى. 1980 - يىلى ئۇنىڭ يەنە «ئىرتىش دولقۇنى» ناملىق چوڭ ھەجملىك (564 بەتلىك چوڭ 32 تاۋاق) قوشاقلار توپلىمى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. مەزكۇر توپلامغا ئۇنىڭ 423 پارچە قوشىغى، 200 پارچىدىن ئارتۇق ماقال - تەمسىللىرى، بىر پارچە داستانى ۋە بىر قانچە بېيىت، ئېتىشىش، تېپىشماقلىرى كىرگۈزىلگەن بولۇپ، تېمىنىڭ كەڭ ۋە خىلمۇ - خىللىغى، شەكلىنىڭ يالتىراقلىغى بىلەن كىشىنى چاقنىتىدۇ. (بۇ توپلام ئۇنىڭ 1962 - يىلىدىن 1978 - يىلىغىچە ئىجات قىلغان ۋەكىللىك خاراكتىر - لىدىكى ئەسەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان) بوزداق دۇز بەمبەت ئوغلى ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر قانچە ناخشا - كۇي ئىجات قىلغان بولۇپ، ھەققەتەن ئىسمى جىسمىغا لايىق تالانتلىق خەلق سەنئەتكارى ھىساپلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قازاق خەلقى ئۇنى «جۇڭگۇ - نىڭ جامبۇلى» دەپ ئاتايدۇ ۋە شۇنداق ئاتاشقا تامامەن ھەقلىق.

قازاق خەلقىنىڭ ئاتاغلىق كۇيچىسى ھاشىم كۇيچى 1896 - يىلى كۇنەس يايلىغىدا كەمبەغەل چارۋىچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ دومبىرا بىلەن كۇي تارتىشتا داڭ چى - قارغان خەلق سەنئەتكارى بولۇپ، 360 دىن ئارتۇق كۇي ياراتقان. ئەنە شۇ ئىجادى ئەمگىگى شەرىپىگە 1957 - يىلى مەملىكەتلىك خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ ئۇچىرىشىش يىغىنىغا قاتنىشىپ، پايتەختتە ئۇزىنىڭ يۈكسەك سەنئەت ماھارىتىنى كورسەتكەن ئىدى. بۇ يىشقە - دەم خەلق سەنئەتكارى 1962 - يىلى 66 يېشىدا كېسەل سەۋەبى بىلەن قازا تاپقان بول - سىمۇ، ھازىر قولىمىزدا بار بولغان ئۇنىڭ 200 دىن ئارتۇق كۇيى خەلقنىڭ قەلبىدە جارانغلىماقتا. دومبىرا چېلىش بىلەن قوشاق ئېيتىشنى ئۇزىگە كۇچ قۇۋەت ۋە قانات قىل - غان يەنە بىر ئاتاغلىق قازاق خەلق سەنئەتكارى سۇلتان مەجىت 1912 - يىلى توغۇلۇپ، 1979 - يىلى 67 يېشىدا ۋاپات بولدى. بالا ۋاقتىدىن باشلاپ دادىسى قاتەشتىن خەلق ھىكايە - چوچەكلىرىنى ئاڭلاپ، تۇققىنى قايرانباي بىلەن مۇقاشتىن قوشاق ۋە ناخشا ئوگىنىپ ئوسكەن سۇلتان مەجىت، 13 ياشتا پۈتۈن تارباغاتايغا داڭ كەتكەن ئاتاغلىق

خەلق قوشاقچىسى ئەرىپجانغا شاگىرت بولۇپ كىردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ناھايىتى تېز ئارىدىلا كوزگە كورۈنۈپ، قازاق خەلق قوشاقچىسى ۋە دومبىرىچىسى بولۇپ يېتىشتى. ئۇ 1945 - يىلىدىن 1948 - يىلىغىچە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنىڭ 2 - ئاتلىق پولكىغا قاتنىشىپ مىلتىق بىلەن دومبىرىنى قۇرال قىلىپ زور قەھرىمانلىق كورسەتتى ۋە رىيال كۆرەش مەنزىرىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان كوپلىگەن قوشاقلارنى يارىتىپ، ئۇچ ۋىلايەت جەڭچىلىرىگە ئىلھام ۋە مەدەت بەردى. ئۇ 1949 - يىلى ئوكتەبىردە پۈتۈن جۇڭگو ئازات بولۇش بىلەن تەڭ «ئوكتەبىر تېڭى» دېگەن قوشاقنى ئىجات قىلىپ، تولۇپ - تاشقان قىزغىنلىق بىلەن ئازاتلىقنى كۈيلىدى.

سۇلتان مەجىت يالغۇز داڭلىق قوشاقچى ۋە كۈيچى بولۇپلا قالماستىن، ئۇ يەنە ئىختىدارلىق دىراما ئارتىسى ئىدى. ئۇ 1953 - يىلى تارباغاتاي ۋىلايەتلىك سەنئەت ئومىكىگە قاتناشتى. 1954 - يىلىدىن باشلاپ ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق سەنئەت ئومىكىدە ئىشلەپ «قالماق مال»، «ئىرتارغىن» ئوپېرالىرىدا ھەمدە «قۇملۇقتىكى كورەش»، «تىيانشان قىزىل گۈلى» قاتارلىق كىنو فىلىملىرىدە رول ئېلىپ، خەلقنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى. ئۇنىڭ ھازىرغىچە ئامما بىلەن يۈز كورۈشكەن يۈزدىن ئارتۇق شېئىر - قوشاقلىرى، «سايرام رىۋايەتلىرى» ناملىق داستانلار توپلىمى، «تاڭ ئالدىدا» ناملىق شېئىرلار توپلىمى بار. بولۇپمۇ قازاق خەلق رىۋايىتى ئاساسىدا تۈزگەن «سايرام رىۋايەتلىرى» ناملىق داستانى پىكىرنىڭ چوڭقۇرلىغى، تىلنىڭ كوركەم ۋە ئوبرازلىغى، بەدىئى ۋاستىلىرىنىڭ مول ۋە رەڭدارلىغى بىلەن قازاق ئەدەبىيات تارىخىدا كورۈنەرلىك ئورۇن تۇتىدۇ.

قازاق خەلق قوشاقچىلىرى ۋە ناخشا - كۈيچىلىرىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىگى شۇكى، قوشاقچىلارنىڭ ھەممىسى دېگىدەك، ئالدى بىلەن ئۇستا مۇزىكىچى بولىدۇ. يەنى قازاق مىللىتىنىڭ سىموۋلى بولغان دومبىرا چېلىشنى ئۆگىنىپ، ئۇنىڭغا تەڭكەش قىلغان ھالدا قوشاقچىلىق ۋە كۈيچىلىك ئىختىدارىنى يېتىشتۈرىدۇ. قىسقىسى ئۇلاردا قوشاق ئېيتىشىش مۇزىكا بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كەتكەن. قازاق خەلقىنىڭ ئىتنىك تۇرمۇشىدا تويۇ - توكۇن، ھېيت - بايرام كۈنلىرى، شۇنداقلا چارۋىچىلىقنىڭ ئارسال ۋاقىتلىرى ئاۋۇل - ئايماق، ئۇرۇق - قەبىلىلەر بويىچە بىر جايغا جەم بولۇپ، «ئاقىنلار ئۇچرىشىشى» (خەلق قوشاقچىلىرى ۋە كۈيچىلىرىنىڭ ئۇچرىشىشى) ئوتكۈزۈش بىر خىل مىللى ئەنئەنگە ئايلانغان. مۇنداق قەرەللىك ئاممىۋى سەنئەت پائالىيەت كۈنلىرىدە ئاۋۇللار بويىچە قېرى - ياش، ئەر - ئايال بىر يەرگە جەم بولۇپ ئاقىنلارنىڭ ئوز ئارا مۇسابىقىسى ئوتكۈزىلىدۇ. ھەر بىر ئاۋۇلنىڭ داڭلىق ئاقىنلىرى دومبىرىسىنى سايرىتىپ، ئوزىنىڭ قوشاقچىلىقتىكى پۈتۈن ماھارىتىنى نامايەن قىلىدۇ. بۇ ھازىر جاۋاپلىقنى ئاساس قىلغان ئىجادىيەت پائالىيىتى بولۇپ، بىر - بىرىگە قارىمۇ - قارشى مۇسابىقىغا چۈشكەن قوشاقچىلار شۇ سورۇنىنىڭ خاراكتېرىگە قاراپ، مەزمۇن ئىزچىللىغى بولغان يېڭى قوشاقلارنى تۇزۇپ، دومبىرىغا تەڭكەش

قىلىپ ئېيتىشىدۇ. مانا بۇ خەلق قوشاقچىلىرىنىڭ سەنئەت ماھارىتىنى جارى قىلدۇرىدىغان ئامىۋى كۆرەك سەھنىسى بولۇپ، قازاق خەلق ئاقىنلىرىنى تەربىيىلەيدىغان ۋە يېتىشتۈرىدىغان سەنئەت ئوچىقىدۇر. مۇشۇ ئوچاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئاجايىپ تالانتلىق كوپلىگەن قازاق ئاقىنلىرىنى يېتىشتۈرۈپ، قازاق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ئۆزۈلمەس دولقۇنغا ئايلاندۇردى.

خەلق سەنئەتكارلىرى ئۈستىدە توختالغاندا، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ چوڭقۇر ھورمىتىگە سازاۋەر بولغان ئاتاغلىق ماناسچى ۋە قىرغىز خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى ۋەكىللىرىنىڭ بىرى بولغان يۈسۈپ ماماينى ھورمەت بىلەن تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ.

يۈسۈپ ماماي 1918 - يىلى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئاقچى ناھىيە قارا بۇلاق رايونى مەركەچ يېزىسىدا چارۋىچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ بالىلىق دەۋرىدىن باشلاپلا بىر خىل قويۇق سەنئەت ھاۋاسى ئىچىدە ئوسۇپ يېتىلدى. ئۇ 11 ياشقا كىرگەندە دادىسىدىن 1 - قېتىم قىرغىزلارنىڭ باتۇرلۇق داستانى «مامەكە شوبوق» داستانىنى ئوگىنىپ ئالدى. شۇندىن باشلاپ خەلق داستانلىرىغا چوڭقۇر ئىشتىياق ۋە مۇھەببەت باغلىدى. ئۇنىڭ ئاكىسى بالباي ئوز دەۋرىدە «ماناسچىلىق» بىلەن داڭ چىقارغان تالانتلىق داستانچى بولۇپ، يۈسۈپ ماماي 18 ياشلارغا كىرگەندە ئەنە شۇ ئاكىسىدىن «ماناس» داستانىنىڭ 5-6 قىسمىنى ئوگىنىپ ئالدى. بەختكە قارشى 1938 - يىلى قانخور شىك شىسەي جاللاتلىرى ئۇنىڭ ئاكىسىنى تۇتۇپ كېتىپ ئولتۇرۇۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن يۈسۈپ ماماي باش - پاناھسىز قالدى. شۇندىن باشلاپ تاكى ئازاتلىققىچە يېتىم قالغان يۈسۈپ ماماي چارۋىچىلارغا ياللىنىپ سەرسانلىق ۋە سەرگەردانلىق ھايات كۆچەردى. پەقەت ئازاتلىقتىن كېيىنلا ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىگە داغدام يول ئېچىلىپ، سەنئەت ئىقتىدارىنى جارى قىلىشقا تولۇق ئىمكانىيەتلەر يارىتىلدى.

يۈسۈپ ماماينىڭ «ماناس»نى ئاشكارە ئېيتىشى 1960 - يىللىرى باشلانغان. ئۇنىڭ «ماناس» داستانىنى بىلىدىغانلىغى توغرىسىدىكى خەۋەر چاقماق تېزلىكىدە پۈتۈن ناھىيىگە تارقالدى. 1962 - 1964 - يىللىرى بېيجىڭ، ئۈرۈمچى، قىزىلسۇ ئۇيۇر تەرەپ بىرلىشىپ، «ماناس» داستانىنى توپلاش، رەتلەش گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلغاندا، يۈسۈپ ماماينۇ بۇ گۇرۇپپىغا قاتناشتى ۋە شۇنىدىن باشلاپ ئۇنىڭغا ئاتاغلىق «ماناسچى» دەپ نام بېرىلدى.

1966 - يىلى «مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى» باشلىنىپ، ئۇنىڭ جاپالىق ئەمگەك بىلەن توپلىغان «ماناس داستانى» «كونا ئەپسانىۋى قارا ماتېرىيال» قاتاردا سوغۇق سارايغا قامالدى. بۇنىڭغا قوشۇپ يۈسۈپ ماماينۇ «كونىنى تىرىلدۈرۈپ پارتىيىگە قارشى چىققان شيۇجىڭجۇيىچى» دېگەن قالپاقنى كىيگۈزۈپ، ئاتالمىش «دادۇي تۈرمىسى»غا قاماپ، جىسمانى ۋە مەنىۋى جەھەتتىن ئېغىر زىيانكەشلىك قىلدى.

پەقەت لىن بىياۋ ۋە جاڭچىلىق گۈروھى تار - مار قىلىنغاندىن كېيىن، يۈسۈپ ماماينىڭ نامى ئەكسىگە كەلتۈرۈلۈپ، 1978 - يىلى 12 - ئايدا ئۇنى بېيجىڭگە چاقىرتىپ، «ماناس»- نى قايتا رەتلەش ئۈچۈن ئۇنىڭغا تولۇق ئىمكانىيەتلەر يارىتىپ بېرىلدى. شۇ يىللىرى جۇڭگىلىك رەھبەرلىرىدىن يولداش خۇياۋباڭ ئۇنى قوبۇل قىلدى ۋە ئۇنىڭ سەنئەت ئىقتىدارىنى يوقۇرى باھالاپ، «دولىتىمىزنىڭ گوۋھىرى» دېگەن ئىممەتلىك نامنى بەردى.

1978 - يىلى 12 - ئايدىن ھازىرغىچە يۈسۈپ ماماي ئاغزاكى ھالدا «ماناس» داس- تانىنىڭ 1 - بولۇمى «ماناس» (73000 مىسرا) 2 - بولۇمى «سەمەتەي» (37000 مىسرا)، 3 - بولۇمى «سەيتەك» (21000 مىسرا)، 4 - بولۇمى «كەنەنىم» (32352 مىسرا)، 5 - بولىمى - «سەيتى» - (11833 مىسرا) 6 - بولىمى - «ئاسىلباچا - بەكباچا» (30000 مىسرا)، 7 - بولىمى «سومبىلەك» (32000 مىسرا) ۋە 8 - بولىمى «چىمگە- تەي» (20000 مىسرا) ھەممە قىسمىنى ئوزى ئېيتىپ، تولۇق خاتىرىگە ئالدۇردى. بۇنىڭ ئۇمۇمى ھەجمى 247000 مىسرادىن ئاشىدۇ. يۈسۈپ ماماي «ماناس»دىن باشقا يەنە 7 داستانىنى يادقا بىلىدۇ.

شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، يۈسۈپ مامايدەك ئىقتىدارلىق ۋە تالانتلىق خەلق سەنئەتچىسى ئىلىمىزدىلا ئەمەس، بەلكى دۇنيادىمۇ كەم تېپىلىدۇ. ئۇ ھەقىقەتەن ئىسمى- جىسمىغا لايىق خەلق سەنئىتىنىڭ «گوۋھىرى».

يۈسۈپ ماماي ھازىر مەملىكەتلىك ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، جۇڭگو خەلق ئەدەبىيات - سەنئەت تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ دائىمى ھەيئەت ئەزاسى ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى.

ئۇ ياشىنىپ قالغان بولسىمۇ، روھى جۇشقۇن بولۇپ، خەلق سەنئىتى يولىدا ئىز- لۈكسىز تىرىشچانلىق كۆرسەتمەكتە. شۇڭلاشقا بىز ئۇنىڭ ۋەتەن، خەلقىمىز كۆرسەتمىۋاتقان قىممەتلىك ئەمگىگىگە چوڭقۇر تەشەككۈر ئوقىماي تۇرالمايمىز.

خەلق ھىكايىچىلىرى توغرىسىدا

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ھىكايىچىلىق ۋە داستانچىلىق ژانىرىنىڭ تەرەققىياتىدا، خەلق ئارىسىدىن چىققان ھىكايىچىلار ۋە داستانچىلارنىڭ توھپىسى ئاساسلىق ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. خەلق ھىكايىچىلىرىمۇ خۇددى خەلق قوشاقچىلىرىغا ئوخشاش، ئۇزلۇكسىز يۇقۇرى سەنئەت ماھارىتى بىلەن خەلق ئارىسىدا زور ھورمەتكە سازاۋەر. بۇ جەھەتتە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر لەتىپچىسى مولا زەيدىن بىلەن سەلەي چاقماق بىر قەدەر ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، يۈز نەچچە يىلدىن بۇيان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەلبىدە ياشاپ كەلمەكتە.

ھوكۈمران سىنىپلارنىڭ ئىچكى زىددىيىتى يۇقۇرى چىكىگە يېتىپ، قالايمىقان ئىچكى

ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە چىرىك فېئودالىزىم تۈزۈمى زاۋاللىققا يۈز تۇتقان، ئەمگەكچى خەلق ئىلك چىلك خاندانلىغى ھاكىمىيىتىنىلك ھوكۇمرانلىغىغا قارشى ئازاتلىق كۈرەشلىرى كەڭ تۈردە ئەۋجى ئالغان 19 - ئەسىردىكى تارىخىي رىياللىق مۇللا زەيدىن ۋە سەلەي چاقچان لەتىپلىرىنىلك پەيدا بولۇشىنىلك ئىجتىمائى ئاساسى بولدى.

مۇللا زەيدىن بىلەن سەلەي چاقچان رىيال تارىخىي شەخسلەر بولۇپ، مۇللا زەيدىن 19 - ئەسىرنىلك باشلىرىدا پىچانىنىلك لۇكچۇن رايونىدا ئۇتكەن مەشھۇر خەلق لەتىپچىسى. ئۇنىلك لەتىپلىرى قۇيۇق يەرلىك تۈسكە ئىگە، بولۇپمۇ لۇكچۇن ۋالك بىلەن ئەمگەكچى خەلق ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر مۇللا زەيدىن لەتىپلىرىنىلك ئاساسى گەۋدىسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

مۇللا زەيدىن كىچىكىدىن باشلاپ ناھايىتى خۇش پىئىل، چاقچاقچى، سۆزمەن، سەزگۈر ھەم پاراسەتلىك كىشى بولۇپ، ئاساسەن ناخشا ئېيتىش، مۇزىكا چېلىش بىلەن شۇ ئەتراپتا شوھرەت تاپقان بىر خەلق سەنئەتكارى ئىدى. مۇللا زەيدىن كەمبىغەل بولۇپ، كوپۈنچە توي - توكۈنلەردە، خەلق توپلاشقان سورۇنلاردا لەتىپچىلىك ۋە سازەندىچىلىك بىلەن جاھاندارچىلىق قىلاتتى. شۇڭلاشقا ئۇنىلك لەتىپلىرىمۇ مۇشۇ ئىجتىمائى تۈرمۇش رىياللىقىنى ئەكس ئەتتۈردى.

مۇللا زەيدىن نامىدا خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن بۇنداق لەتىپلەر خېلى كوپ بولۇپ، ئۇنىلك تىنغ ئۇچى بىۋاستە ھالدا ھوكۇمران ۋالك - گوڭلارغا قارىتىلىپ، سىنىپىي مۇناسىۋەتلەردىن شەكىللەنگەن سىنىپىي زىددىيەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

سەلەي چاقچان 19 - ئەسىرنىلك كېيىنكى يېرىمىدا قەشقەر كونا شەھەرنىلك ئوپال رايونىدا ياشىغان رىيال خەلق لەتىپچىسى بولۇپ، ھاياتىدا نۇرغۇن لەتىپلەرنى ئىجات قىلغان. ئۇ سوز قىلىشتا تاپانچىدەك چاقچان بولغاچقا «سەلەي چاقچان» دەپ نام ئالغان.

سەلەي چاقچان لەتىپلىرىمۇ مۇللا زەيدىن لەتىپلىرىگە ئوخشاش قويۇق يەرلىك تۈسكە ئىگە بولۇپ، ئاساسەن ئۇزۇنىلك بېشىدىن ئوتكەن رىيال تۈرمۇش سەرگۈزەشتىلىرى ئۇنىلك لەتىپلىرىنىلك ئاساسى تېمىسىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇ ئوتكۇر تىللىق، زاۋاندا راز، ھازىر جاۋاپ، ھەمدە پاراسەتلىك كىشى بولۇپ، چوڭ سورۇنلاردا يۈزمۇيۈز تۈرۈپ چىلك خانلىغى ھاكىمىيىتىنىلك قول چوماقلىرى بولغان ئەمەلدار، بەگلەرنىلك يىرگىنىشلىك ئەپتى - بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلاشقا جۈرئەت قىلالايدۇ. سەلەي چاقچان لەتىپلىرىنىلك ئالاھىدىلىگى شۇكى؛ ئۇنىلك لەتىپلىرىدە سوز ئارقىلىق ھەجۋى كۈلكە، پەيدا قىلىشتىن كۆرە، كوپرەك ھەركەت ئارقىلىق كۈلكە پەيدا قىلىپ، ھاكىم، ئەمەلدارلارنى ھەجۋى ئاستىغا ئېلىش ئاساسى ئورنىدا تۇرىدۇ. بىز ئۇلارنىلك ياراتقان كونكرېت ھىكايە - لەتىپلىرى ۋە ئۇنىلك خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە كېيىنكى باپلاردا مەخسۇس توختۇلۇپ ئوتىمىز.

ئۇيغۇر خەلق «لەتىپە ئەدەبىياتى»نىڭ تەسىرى ۋە تۈرتكىسى بىلەن ئازاتلىققىن كېيىن خەلقىمىز ئارىسىدا يېڭىدىن بىر قىسىم خەلق لەتىپىلىرى ۋە قىزىقچىلىرى يېتىشىپ چىقتى. ئۇلارنىڭ يېڭى دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان لەتىپىلىرى ۋە ئەدەبى چاقچاقلىرى ئۇيغۇر لەتىپىلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى داۋامى بولۇپ، ئۇزۇنگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. مەسىلەن: ئازاتلىققىن كېيىن يېتىشىپ چىققان ئىلى خەلق چاقچاقچىسى ۋە قىزىقچىسى ھىسامنىڭ لەتىپىلىرى، ئاقسۇلۇق ئىسكەندەر ھەققۇلنىڭ لەتىپە ۋە يۇمۇرلىرى بۇ جەھەتتە خاراكتېرلىقتۇر.

خەلق ئارىسىدا «مەداھلار» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن خەلق ھېكايىچىلىرى بىر تەرەپتىن خەلقنىڭ ئاممىۋى سەنئەت پائالىيىتىنى تەشكىللىگۈچىلەر بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن مەشھۇر ھېكايىلار، قىسسە ۋە داستانلارنىڭ ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقىچە تارىلىپ، داۋاملىشىپ كېلىشىدە كۆزۈگلۈك رول ئوينىدى. مەسىلەن: قەشقەر كوناشەھەرلىك مەشھۇر خەلق ھېكايىچىسى ۋە داستانچىسى ئاۋۇت راۋاپچى، خوتەن قارىقاشلىق داستانچى شامەممەت ۋاتارلىقلار بىر ئومۇر خەلق سورۇنلىرىدا ھېكايىچىلىق ۋە داستانچىلىق بىلەن شۇغۇللۇنۇپ، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلىشىدە زور رول ئوينىدى. گەرچە، ئۇلارنىڭ بەزى ھېكايە-قىسسىلىرى مەزمۇن جەھەتتە بەزى پاسسىپ ئامىللاردىن خالى بولمىسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ سەنئەت ماھارىتىنى ئەلۋەتتە قەدىرلەشكە ئەرزىيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار خەلق ئارىسىدا ئالاھىدە ھورمەتكە سازاۋەر.

ئومۇمەن، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ خەلق ھېكايىچىلىرى ۋە قوشاقچىلىرى شۇ مىللەت خەلقىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە تارقىتىشتا ئاساسلىق رول ئوينايدىغان مۇھىم ئامىلدۇر.

مۇنەۋۋەر ھېكايىچى ھېمىشە ئامما بىلەن زىچ ئالاقە باغلاپ، ئىنقىلاۋى كۆرەشلەردە ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكلىرىدە ئاكتىپلىق رولىنى جارى قىلدۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى ھېكايە قىلىش ماھارىتىنى قەدەممۇ-قەدەم ئوستۈرۈپ، ئۇز ھېكايىسىنى جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە قىلىدۇ.

ھېكايىچىلىق (مەدداھلىق دېيىشىمۇ مۇمكىن) بىر خىل مۇشەققەتلىك ئىجادى ئەمگەكتۇر. ئۇ ئىشتىن سىرتقى ھېكايىچىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، تېخىمۇ شۇنداق بولىدۇ. چۈنكى ئۇلار ھېكايە ئېيتقاندا خۇددى دراما ئەسەرلىرىدىكىدەك ئۇنىڭدىكى پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرىنى جانلىق ھەركەت ۋە سوز ئارقىلىق ئېچىپ بېرىش تەلەپ قىلىنىدۇ. خەلق ھېكايىچىلىرىنىڭ ماھىر سەنئەتكارلار دەپ ئاتاشنىڭ سەۋەبىمۇ مۇشۇ يەردە.

ھېكايىنى ياخشى سوزلەش ماھارىتىنى ئوستۈرۈش ئۈچۈن تەبىئى يوسۇندا ھېكايىدىكى ھەر تۈرلۈك پېرسۇناژلارنىڭ روھى قىياپىتىنى، خاراكتېر ئالاھىدىلىكلىرىنى چوڭقۇر چۈشىنىش ھەمدە ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتە جاپالىق كۈچ سەرپ قىلىش زۆرۈر. جىياڭشىلىق ھېكايىچى كىچى شياۋلىڭ (K xiaoling) نىڭ بۇ جەھەتتىكى تەجرىبىسى دىققەت قىلىشقا

ئەرزىيدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، ھېكايىنىڭ سوزى ئامىباپ، چۈشىنىشلىك، ئاددىي-ساددا بولىشى، ئامما ياقتۇرۇپ ئاڭلايدىغان، ئاسان ئەستە قالدۇرالايدىغان ۋە تارقىتالايدىغان بولىشى لازىم. بۇ بىر قەدەمنى ياخشى بېسىش ئۈچۈن، ھېكايىچى تۇرمۇشنى ئىنچىكىلەپ تولۇق كۆزىتىش، كەڭ ئامىسدىن تىل ئۆگىنىش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەر قايسى سىنىپ ۋە تەبىقىدىكى ئوخشاشمىغان ئادەملەرنىڭ چىراي-شەكلى، ھەركىتى، روھى-ھالىنى كۆزىتىشكە ئەھمىيەت بېرىپ، بۇ ھەقتە چۈشەنچە ھاسىل قىلىش لازىم.

بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئوتۈش كېرەككى، ھېكايىچىلارنىڭ زور كۆپچىلىگى ئىشتىن سىرتقى بولۇپ، ئىنتايىن تۇراقسىز، ئۇنىڭ ئۈستىگە «بەكشىلىك گۈرۈھ»نىڭ پاراكەندىچىلىگى تۈپەيلىدىن زور كۆپچىلىك ھېكايىچىلارنىڭ ئىجادىيىتى بىر مەزگىل ئۈزۈلۈپ قالدى. بۇ بوشلۇقنى تولدۇرۇش ئۈچۈن ئەلۋەتتە، كوپلىگەن خىزمەتلەرنى ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ. ھېكايىچىلارنىڭ ئوزىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئوزلىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى جارى قىلدۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، جاپاغا چىداپ سەنئەت ماھارىتىنى ئىوستۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. شۇنداقلا خەلق ئارىسىغا تېخىمۇ چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ، خەلق ئارىسىدىكى ئىسسل سەنئەت ئەنئەنىسىدىن ئوزۇقلۇق ئېلىش لازىم بولىدۇ.

خەلق ھېكايىچىلىرىنىڭ ئۈيۈن كورىستىش سەنئىتى ئاساسلىغى ئېغىز ئارقىلىق قۇلاق قا يەتكۈزىدىغان تىل سەنئىتىدۇر. تىل بۇ يەردە ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ئالدىنقى ئامىل. ھېكايىچى سوزلەش داۋامىدا مۇنداق ئىككى تۈرلۈك بەدىئى تىلنى قوللىنىدۇ: بىرى، ھېكايىنى بايان قىلىپ، ۋەقەلىكنى ئىلىپ بېرىشتىكى ھېكايىچىنىڭ ئامىبىاپ تىلى، يەنە بىرى، ھېكايىدىكى پېرسۇناژلار تىلى، خەلق ھېكايىچىلىرى بۇ ھەر ئىككى تىلغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشى لازىم. ئۇنىڭدىن قالسا ھېكايىنىڭ ۋەقەلىگىگە ماس ھالدا ھەركەت بولۇشى زورۇر. مۇشۇ ۋەتەرەپ زىچ بىرلەشكەندىلا، ئاندىن خەلق ئامىسىنى تېخىمۇ كۈچلۈك جەلپ قىلغىلى بولىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى مەدداھلار مانا مۇشۇنداق ئالاھىدىلىككە ئىگە. لېكىن مەدداھلىق ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنىنى داۋاملىق ھالدا يېڭىلاش، يېڭى مەزمۇنلار بىلەن بېيىتىش، مەدداھلارنى تەشكىللەپ تەربىيىلەش ۋە غەمخورلۇق قىلىش نوۋەتتىكى مۇھىم ۋەزىپىلەرنىڭ بىرى. مۇشۇ نىشاندا تەۋرەنمەستىن چىڭ تۇرۇپ، پىشقەدەم خەلق سەنئەتكارلىرى (قوشاقچىلار، مۇقامچىلار، ھېكايىچىلار، داستانچىلار...)غا زور ئېتىۋار بىلەن قاراشتىن تاشقىرى، يېڭىدىن يېتىشۇاتقان خەلق سەنئەتكارلىرىمۇ ئۇمىتلىك قاراپ، ئۇلارنىڭ دەۋر روھىغا ماس ھالدا يېڭىچە ئىجات قىلىشىغا كەڭ زېمىن ھازىرلاپ بېرىش لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ھەقىقى باھارى تېخىمۇ جىلۋىلىنىدۇ.

7 - باپ

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش ۋە رەتلەش مەسىلىسى

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاش ۋە رەتلەش بىر تۈرلۈك ئالاھىدە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش خىزمىتى، شۇنداقلا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ساھەسىدىكى ھەر تۈرلۈك خىزمەتلەرنىڭ مۇھىم ئالدىنقى شەرتى ۋە ئاساسى. توپلاش خىزمىتىنىڭ بىۋاستە مەقسىدى ئەلۋەتتە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئوتكۈنچى شاماللىغا ئوخشاش غايىپ بولۇپ كېتىشىدىن ساقلىنىپ، ئۇنى ساقلاپ قېلىشتىن ئىبارەت.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئىشەنچىلىك، تولۇق بولغان بىرىنچى قول ماتېرىيالغا ئىگە بولۇش — ئىلمىي تەتقىقاتنى قانات يايدۇرۇش، مۇنەۋۋەر ئاغزاكى ئەسەرلەرنى قار-قىتىش، خەلقنىڭ كوللىدىكتىپ چۈشىنىش ھەمدە ئەدەبىي ئىجادىيەتنى گۈللەندۈرۈش قاتار-لىقلارنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان ئىشتۇر. ئالى مەكتەپلەر جۈملىدىكى ئەدەبىياتى پاكولتېتى ئوقۇغۇچىلىرى بۇ خىزمەتنىڭ زور ئەھمىيىتىنى تولۇق تونۇشى، شارائىت يار بەرگەن ئەھۋال ئاستىدا، توپلاش، رەتلەش ئەملى پائالىيەتلىرىگە ئاكتىپ قاتنىشىشى لازىم. ئۇ بىزنىڭ بۇ خىل خىزمەتنىڭ تەمىنى تېتىپ كورۈشىمىزگە، توپلاش — رەتلەش ئۇسۇللىرى-نى ئىگەللىشىمىزگە، تەجرىبە توپلاپ نەتىجە قازىنىشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ.

§ 1- تارىخىي قىسقىچە ئەسلەش

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاش — رەتلەش خىزمىتى ئىلىمىزدە خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. بۇ نۇقتا ئۇستىدە بىز ئالدىنقى چىن سۇلالىسىدىن بۇيانقى ئەسەرلە-رىن تولۇق دەللىلەرنى تاپالايمىز. مىلادىدىن مىلك يىلدىن كوبرەك ۋاقىت ئىلگىرىكى جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «پالچىلىق سوزلىرى» دە شىياڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدىكى قوللۇق جەمئىيتى مەزگىلىدە پەيدا بولغان خەلق قوشاقلىرى خاتىرىلەنگەن. مىلادىدىن 500 يىل-دىن كوبرەك ۋاقىت ئىلگىرى توپلاپ تۈزۈلگەن «شېئىرىيەت دەستۇرى» ئىلىمىزنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى شېئىرلار توپلىمى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى «گوفېڭ» (Guo Feng) نىڭ مۇتـ

لەق كوپ قىسمى بىلەن «شياۋ يا» (Xiao Ya) نامىدىكى ئاز قىسمى جۇ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ چۈنچيۇ دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچىلىك بولغان 500 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت داۋامىدا بارلىققا كەلگەن خەلق قوشاقلىرىدۇر. ئالدىنقى چىن سۇلالىسى مەزگىللىرىدىكى بىر مۇنچە تارىخىي ئەسەرلەر ۋە پەلسەپە ئەسەرلىرى، مەسىلەن: «زۇ جۈەن» (Zu Juan)، گو يۈي (Guo Yü)، «جەنگو تاكتىكىلىرى»، «جۇاڭزى» (Zhuang Zi)، «مېڭزى» (MengZi)، «خەن فېيزى» (Han Fyzi) قاتارلىقلارنىڭ ئارىسىغا ئالدىنقى سۇلالىلەر دەۋرىدىن ساقلىنىپ قالغان ياكى ئەينى ۋاقىتتا تارقىلىپ يۈرگەن خەلق ھېكايىلىرى، تەمسىل ۋە قوشاقلىرىنىڭ ئازدۇر-كۆپتۇر پارچىلىرى كىرگۈزۈلگەن. خەن ۋېي، ئالتە سۇلالە دەۋرىدە بۇ خىزمەت يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققى قىلدى. سماچيەننىڭ «تارىخنامە» سى بىلەن بەنگۇ (BanGuo) نىڭ «خەنشۇ» (HanShu) سىغا خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن بىر مۇنچە توشاق، ھېكايە ۋە رىۋايەتلەر كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ تارىخىي ئەسەرلەرنىڭ جانلىقلىغى ۋە قايىل قىلىش كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاشۇردى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى خۇەينەن پادىشاسى لىيۇئەن (Liu'an) ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر تۈزگەن «خۇەينەنزى»، ئالدىنقى چىن ۋە چىن، خەن سۇلالىلىرى ئارىلىغىدا تولۇقلانغان بىر دەۋر ياكى بىرەر شەخسكە تەئەللۇق بولمىغان «تاغ-دېڭىز رىسالىسى»، جىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى گەنباۋ (Gan Bao) نىڭ «روھنى ئىزدەش» ۋە جەنۇبى جاۋ سۇلالىسىدىن لىياڭ گورېن (Liang Guoren) يازغان «باياننامەلار توپلىمى» قاتارلىق خىلمۇ-خىل كىتاپلارغا ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى دەۋرلىرىدىكى رىۋايەت، ئەپسانە، ھېكايىلىرى كوپ مىقدارىدا كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇلار ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى تارىخى بىلەن خەلق ئەدەبىياتى تەتقىقاتىدىكى ئىنتايىن مۇھىم ھوججەتلەر ھېسابلىنىدۇ. «روھنى ئىزدەش» تومىنىڭ 14-سىدە «يۇيجياڭ شىنيۇي ناھىيىسىنىڭ ئەركەكلىرى» — Yüy Jiang xinyu nahiyisinig ərkəkliri — دېگەن ھېكايە بار بولۇپ، بۇ دۇنيا بويىچە ئەڭ بۇرۇن خاتىرىلەنگەن «ئاققۇ قىزى» ھېكايىسىدۇر.

خەن ۋۇدى زامانىدا جۇتيەنزى (ZhuTiənzi) نىڭ «شېھر توپلاش»، «ئەل كۆڭلىگە نەزەر سېلىش» چارىلىرىغا تەقلىت قىلىپ، رەسمى تۈردە شېھر ئىجاتچىلار ئىورگىنى قۇرۇلۇپ، خەلق قوشاقلىرىنى توپلىغان. ئوردىنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان شۇئارى «قائىدە — يۇسۇنغا نەزەر سېلىپ، پايدا-زىيانىنى بىلىش» تىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ئەمەلىيەتتە ئاساسلىغى يەنىلا ئوردا مۇراسىملىرى ۋە بەزىملىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئىدى. لېكىن خەلق قوشاقلىرىنى توپلاش ۋە ساقلاپ قېلىش رولىنى ئويىنىغانلىغى دەر ھەقىقەت بىر پاكىتتىن ئىبارەت. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دوۋەن چېڭشى (Duan ch ngshi) يازغان «چۇ ياڭ (Qiu Yang) قېيىمىسى» دېگەن كىتاۋىدا، ئۇز ۋاقتىدا تارقىلىپ يۈرگەن خەلق چوچەكلىرىدىن بىرمۇنچىنى توپلىغان. بۇنىڭ ئىچىدە «يې شيەن» (Ye Xian) دېگەن بۇ ئەسەر «كورۇمسىز قىز» توغرىسىدىكى دۇنياۋى فانتازىيىلىك خەلق ھېكايىلىرى-

نىڭ ئېلىمىزدىكى ئەڭ بۇرۇنقى خاتىرىسىدۇر.

سۈڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى گوماۋ چىڭ (Guo Maoqing) تەھرىرلىگەن «لوفاشان مەھكىمە شېھرلار توپلىمى» غا زور مىقداردىكى ئالدىنقى چىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋە خەن، ۋې سۇلالىسى ئىجادىيەتچىلىرىنىڭ شېھرلىرى بىلەن تاڭ سۇلالىسى بەش دەۋرىدىكى خەلق قوشاقلىرى كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇلار مەزمۇنغا ئىنتايىن باي ئىدى. ئاتاغلىق زات ياڭ جېن (Yangzhen) نىڭ «شېھرىيەتتىن ھوزۇرلىنىش»، «قەدىمقى ۋە بۈگۈنكى قوشاقلار»، «قەدىمقى ۋە بۈگۈنكى تەمسىللەر»، فىڭ مىڭلۇڭ (Feng Minglung) نىڭ «تاغ قوشىغى»، «كۆلكىلىك مەھكىمە»، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى لى دىياۋيۈەن (LidiaoYuan) نىڭ «گۈزەللىكنى بوران»، دۇۋېنلەن (DuWenlan) نىڭ «قەدىمقى ھاقال-تەمسىللەر»، جىڭ شۈبەن (Jingxui Tan) نىڭ «تەبەت شاۋقۇنلىرى»، فەن يىن (Fan Yin) نىڭ «تەمسىلدىن ھالقىش» دېگەن كىتابلىرى، مىڭ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن مۇھىمراق خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى توپلىمىدۇر. ئېلىمىزدىكى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنى توپلاش، رەتلەش، خاتىرىلەش ئىشىنىڭ تارىخىمۇ ناھايىتى ئۇزۇن. قەدىمقى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا فولكلۇر ئاساسى ئورۇننى تۇتۇپ كەلگەن ھەمدە ئەشۇ ئۇزاق زامانلاردىن باشلاپ خەلقىمىز ئارىسىدىكى بۇ فولكلۇر ئۇلگىلىرى ئىسمى نامەلۇم ئاپتورلار تەرىپىدىن خاتىرلىنىپ ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا يەتكۈزۈپ بېرىلگەن. مەسىلەن: قەدىمقى دەۋردىكى ئەپسانىۋى قەھرىمان ئوغۇز خاقان توغرىسىدىكى داستان، «چىستانى ئىلىڭ بەگ»، «ئالىپ ئەرتۇڭگا»، «شۇ»، «قولباق»، «ئەرگىنە قون»، «دەدە قورقۇت» قاتارلىق مۇھىم داستان ۋە رىۋايەتلەر مۇنداق مىڭ يىللار بۇرۇن خاتىرىگە ئېلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا ئورخۇن-يەنسەي بويلىرىدىن تېپىلغان مەڭگۈ تاشلار (مىلادى 712-يىلى ئورنىتىلغان «تۇن-يۇقۇق» مەڭگۈ تېشى، 732-يىلى ئورنىتۇلغان «كولتېگىن» مەڭگۈ تېشى، 735-يىلى ئورنىتىلغان «بىلگە قاغان» مەڭگۈ تېشى، 759-يىلى ئورنىتىلغان «مويۇنچۇر» مەڭگۈ تېشى ۋە باشقىلار) دىمۇ قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ بولغان بەزى نەمۇنىلەر خاتىرىلەنگەن.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۇلگىلىرىنى توپلاش ۋە رەتلەش ئىشىدا ئوچ مەس خىزمەت كورسەتكەن كىشى مەشھۇر تۈركشۇناس ۋە ئالىم مەھمۇت قەشقىرىدۇر. 10-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا قەشقەرنىڭ ئوپال يېزىسىدا تۇراخانىلارنىڭ نەسەبلىرىدىن ھۈسەينى ئىبنى مۇھەممەتنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن مەھمۇت ئوزىنىڭ پۈتۈن ھاياتىنى ئىلىم-بىلىم ئىشىغا بېغىشلىدى. دۇنيادا بىرىنچى قېتىم سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ئاساسىنى يارىتىشقا بەل باغلىغان ئالىم مەھمۇت قەشقەرى ئوزىنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ناملىق تۈركى تىللار قامۇسىنى يېزىشتىن بۇرۇن «خاقانىيە» ئولكىسىنى (جۈملىدىن قەشقەرىيە، ئىلى، يەتتە سۇ ۋە ئىسسىق كول بويلىرىنى)، قىرغىز-تاتار دالىلىرىنى، بۇلغار-قىپچاق سەھرالىرىنى، شەرقى ئۇيغۇر شەھەرلىرىنى، ئارغۇ-ئوغۇز يېزىلىرىنى كېزىپ، تۈركى تىللىدا

سوزلەشكۈچى ئاساسى ئولۇس— ئايماقلارنىڭ تىللىرى بىلەن ئىنچىكىلەپ تونۇشقاندىن تاشقىرى، يەنە كوپلىگەن خەلق قوشاقلىرىنى، ماقال - تەمسىللىرىنى، ھېكايە - لەتىپىلەرنى ... توپلىدى ۋە ئۇنىڭ بىر قىسمىنى قەلەم پاكىتلىرى سۈپىتىدە «دىۋانغا» كىرگۈزدى. 1076- يىلى يېزىپ تاماملاپ باغدات خەلىپىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا تەقدىم قىلغان «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» ئىچىدە 300 كوبلىت ئەتراپىدا قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى، قەدىمقى داستانلاردىن پارچىلار، 200 پارچىغا يېقىن ماقال - تەمسىللەر بار. بۇ ئۇلگىلەر بىزنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىشىمىزنىڭ بىردىن - بىر قىممەتلىك ماتېرىيالى ھىساپلىنىدۇ. قەشقەرىيە تەۋەسىدىكى نەسىرىدىن رابغۇزى تەرىپىدىن مىلادى 1309 — 1310- يىللىرى يېزىلغان «قىسسەئى رابغۇزى» ناملىق ئەسەرمۇ ئۇز ئىچىگە پەيغەمبەرلەر توغرىسىدىكى كوپلىگەن ئەپسانە - رىۋايەتلەرنى ئالغان.

مەشھۇر تارىخچى مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر تەرىپىدىن 1541 - 1551- يىللىرى يېزىلغان «تارىخى رەشىدى» ناملىق ئەسەرمۇ ئۇز ئىچىگە خېلى كوپ قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق ئەپسانە ۋە رىۋايەتلىرىنى ئالغان. ئۇنىڭ توپلاپ رەتلىگەن «ئوغۇزنامە» داستانى ۋە تۈركى خەلقلىرىنىڭ «تۈتىم ئەپسانىسى» بەلگىلىك تارىخى قىممەتكە ئىگە. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نادىر ئۇلگىلىرىنى توپلاش، رەتلەش ۋە ئىجادى راۋاجلاندۇرۇش ساھەسىدە بولۇپمۇ 1441- يىلى 2- ئاينىڭ 9- كۈنى تۇغۇلغان مەشھۇر شائىر- ۋە مۇتەپەككۇر ئەلشىر ناۋائىنىڭ كورسەتكەن خىزمىتى ناھايىتى زور. ئۇنىڭ «خەمسە» نامىلىق داڭلىق ئەسىرى (مىلادىدىن 1483 — 1485- يىلى يازغان) خەلق ئىچىدىكى «پەرھات - شىرىن»، «لەيلى - مەجنۇن»، «سەددى - ئىسكەندەر» قاتارلىق 5 داستانغا ئاساسلىنىپ يېزىلغان. شۇنىدىن باشلاپ كوپلىگەن شائىرلار ۋە يازغۇچىلار ناۋايى باشلاپ بەرگەن مۇشۇ يول بويىچە خەلق ئىچىدىكى ئېغىز ئەدەبىيات ئۇلگىلىرىنى توپلاش ۋە ئۇنىڭدىن ئىلھاملىنىپ ئۇز ئىجادىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى.

كېيىنكى دەۋرلەردە ياشىغان يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىسى ئابدۇرېھىم نىزارى (1770— 1848- يىللىرى ياشىغان) موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ (1825— 1902- يىللىرى) قاتارلىق مەشھۇر شائىرلارمۇ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش ۋە رەتلەش ئىشىغا يېقىندىن كۆڭۈل بولدى. ئۇلارمۇ كوپلىگەن مەشھۇر خەلق داستانلىرىنى توپلاپ قالدۇردى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەھرىمان قىزى نۇزۇگۇم توغرىسىدىكى قىسسە موللا بىلالنىڭ خاتىرىسى ئارقىلىقلا بىزگە مەلۇمدۇر.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدىن يېزىق يۈزىدە خاتىرىلەپ قالدۇرۇلغان يەنە مۇنداق ئەسەرلەرمۇ بىزگە مەلۇم. مەسىلەن: موللا سەنجار ئىبراھىم قەشقىرى «بەختىيار- نامە» دىن 10 ھېكايە ئېلىپ ھەمدە خەلق ئارىسىدىن ھېكايە - چوچەكلەرنى توپلاپ مىلادى 1849- يىلى «جامىئۇل ھېكايەت» («ھېكايىلار توپلىمى») نى ئۇزۇپ، ئۇز قولى بىلەن كوچۇرگەن. مىلادى 1878- يىلى موللا مۇھەممەت تومۇر تەرىپىدىن ئۇيغۇر خەلق

داستانی «هورلىقا - ھەمراجان» رەتلەپ كوچۇرۇلگەن. يەنە مىلادى 1873- يىلىي نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن «مالىك ئەژدار داستانى»، مىلادى 1890- يىلى «سۇلتان ئارسلانخان» داستانى، مىلادى 1893- يىلى «قىمرىق تۇتى» ناملىق خەلق ھىكايىلىرى توپلىنىپ ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇن بىر قانچە نامەلۇم ئاپتورلار تەرىپىدىن خاتىرىلىنىپ رەتلەنگەن «غېرىپ - سەنەم»، «يۇسۇببەگ - ئەخمەتبەگ»، «تاھىر - زوھرە» قاتارلىق مەشھۇر داستانلارنى مىسال قىلىش مۇمكىن. يەنە تارىخىي ئەسەرلەردىن «شەجەرەئى تۈرك»، (خىۋە — خانى ئابۇلغازى باھادىرخان تەرىپىدىن ھىجرىيە 1014- يىلىدىن 1074- يىللىرى يېزىلغان)، «تارىخى ئەمنىيە» (مولا موسا سايرامى 1840—1915- يىللىرى) تەرىپىدىن مىلادى 1903- يىلى (ھىجرىيە 1321- يىلى يېزىلغان) قاتارلىقلاردىمۇ خېلى كۆپلىگەن ئۇيغۇر خەلق ئېپسانىلىرى، ماقال - تەمسىللىرى، ھىكايە - لەتىپىلەردىن پارچىلار بېرىلگەن.

شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، قەدىمقى ئوتتۇرا ئەسىر ۋە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يازغۇچىلىرى ۋە شائىرلارنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئەڭ زور توھپىلىرىدىن بىرى، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر خەلق ئېپوسلىرى، ئەپسانىلىرى، ھىكايە - لەتىپىلەردىن پارچىلار بېرىلگەن.

يۇقۇرىدا مىسال قىلىپ ئوتكەنلىرىمىز ئالدىنقى چىن سۆزلاشى دەۋرىدىن چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە بولغان كوپلىگەن ئەسەرلەر ئىچىدىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى بولۇپ، بۇلارنىڭ يازىلىرى بىۋاستە خەلق ئارىسىدىن خاتىرىۋېلىنغان، يازىلىرى بولسا ۋاستىلىق تۈردە باشقا كىتابلار ئىچىدىن يېغىۋېلىنغان، گەرچە خاتىرىلەشتە تەپسىلى بولۇش ۋە قىسقارتىۋېتىش، دەۋر جەھەتتە ئىلگىرى - كېيىن بولۇشتەك مەسىلىلەر مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى دەۋرلەردىكى خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى ساقلاپ قېلىش جەھەتتە ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئوخشىمىغان دەرىجىدە توشقان توھپىسى بار. ھەتتا توپلام، خاتىرە ۋە جايلار تەزكىرىسى قاتارلىق ئەسەرلەردە ئۇچرىغان خەلق ئەدەبىياتى ماتېرىياللىرىغا كەلسەك، بۇ تېخىمۇ كوپ بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا توپلاپ ۋە رەتلەپ چىقىشىمىزنى كۈتۈپ تۇرماقتا.

«4- ماي» ھەركەتنىڭ ئالدى - كەينىدە، يېڭى مەدەنىيەت ھەركىتىنىڭ مۇھىم تەركىبى قىسمى سۈپىتىدە جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان فولكلۇرچىلىق ئېلىمىزنىڭ خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاش خىزمىتىنىڭ قىياپىتىنى يېڭىلىدى. 1918- يىلى 2- ئايدا بېيجىڭ داشۇيى ئوقۇتقۇچىلىرىدىن لیۇفۇ، جوۇ زورېن، شېن يېن قاتارلىق كىشىلەر مەكتەپ مۇدىرى سەي يۈەن پېينىڭ قوللىشى ئاستىدا، قوشاق توپلاش ئورنى تەسىس قىلىپ، پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا قوشاق توپلاشنى ئەشەببۇس قىلدى. 1920- يىلى تەشتا قوشاق تەتقىقات جەمئىيىتى قۇرۇلدى. 1922- يىلى 12- ئايدا يەنە «قوشاقلار» ھەپتىلىك ژورنىلى نەشر قىلىنىپ، ئۇنىڭغا دەسلەپتە لیۇفۇ، شېن يېنمۇلار تەھرىرلىك قىلدى، كېيىن جوزورېن، چاڭ خۇي تەھرىرلىك قىلدى. بۇ ژۇرنال جەمئى 96 سان چىقىرىلغان بولۇپ 13 مىڭ 908

قوشاق توپلاپ، كوزگه كورۈنەرلىك نەتىجىلەرگه ئېرىشتى. «قوشاقلار» ژورنىلىنىڭ 9-4-سانىدىن باشلاپ قوشاق توپلاش، تەتقىق قىلىش دائىرىسى خەلق چوچەكلىرىنى، رىۋايەتلەرنى ۋە خەلق ئوپرا-ئادەتلىرىنى تەكشۈرۈش، توپلاش ۋە تەتقىق قىلىشقىچە كېڭەيتىلدى. بۇ خىل ئۇسۇل يالغۇز يېڭى ئىلىم-پەن ساھەسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى دولەتسىزلىك ھازىرقى زامان خەلق ئەدەبىياتى خىزمىتىگە ئاساس سالدى، ئۇنىڭ تەسىرى چوڭقۇر بولدى. «بېيجىڭ داشۈبىنىڭ مەملىكەت بويىچە يېقىنقى زامان قوشاقلىرىنى توپلاش ھەققىدىكى قىسقىچە نىزامنامىسى» ۋە «قوشاقلار» ھەپتىلىك ژورنىلىنىڭ نەشر قىلىنىشىغا بېغىشلىما» لارنى دولەتسىز خەلق ئەدەبىياتى تارىخىنىڭ مۇھىم ھوججەتلىرى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئۇلاردا ئەينى ۋاقىتتىكى دولەتسىز زىيالىلىرىنىڭ خەلق ئەدەبىياتىغا بولغان ئىلغار قارىشى مەركەزلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «نىزامنامە» دە مۇنداق كۆرسىتىلگەن: «قوشاقلارنىڭ تېكىستى ۋە ئۇسلۇبى ئەينەن بولىشى، تۈزىتىلمەسلىگى كېرەك. ئۇمۇملىشىپ كەتكەن يەرلىك تىل-يېزىقلار كىتاۋى تىللارغا ئايلاندۇرۇپ قويۇلماسلىغى كېرەك». خەت بىلەن ئېيتىلغاندەك بەرگىلى بولمايدىغان رايون خاراكتېرلىك ئاتالغۇلار بولسا، دەسلەپ خەنزۇ خەت ئاھاڭى بويىچە يېزىۋېلىنىپ، كېيىن لاتىن يېزىقى ياكى تىرانسكرىپسىيە بىلەن ئېيتىلەپ قويسا بولىدۇ. «مەلۇم ئىجتىمائى دەۋرده قوللىنىلغان قوشاقلارغا ئىزاھات بېرىلىشى كېرەك». قوشاقلاردا تارىخىي جۇغراپىيىلىك ياكى جايلارنىڭ ئالاھىدە مەنزىرىلىرى تەسۋىرلەنگەن سوزلەر بولسا، ئىزاھلىنىشى لازىم»①. قوشاقنىڭ ئەسلى تېكىستىنى خاتىرلەشتە نېمە ئۈچۈن بىر مۇنچە قائىدىنى تەلەپلەر قويىلىدۇ؟ بۇ مەسىلىگە «قوشاقلار» ھەپتىلىك ژورنىلىنىڭ «تۇنجى سانىغا بېغىشلىما» دا ئېنىق جاۋاپ بېرىلگەن. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «ئۇيغۇشىمىزنىڭ قوشاق توپلاشتا مۇددىئاسى بار: بىرى، ئىلمى بولۇش، يەنە بىرى، ئەدەبى بولۇش». ئىلمىلىك توغرىسىدا مۇنداق كۆرسىتىلگەن: «قوشاق—خەلق ئوپرا-ئادەتىنىڭ بىر خىل مۇھىم ماتېرىيالى بولۇپ، مەخسۇس تەتقىق قىلىش ئۈچۈن ئۇلارنى كىتاپ قىلىپ تۈزۈپ چىقىشىمىز لازىم». شۇڭا، «ماقالە ئېۋەتكۈچىلەر قوشاقلارنى پەرقلەندۈرۈپ، ئايرىپ ئولتۇرمايلا ئامالىنىڭ بېرىچە خاتىرلەپ ئېۋەتسە بولىدۇ، چۈنكى ئۇلارنىڭ قوپال، چاكىنا بولىشى ئىلىم-پەندە ھېچگەپ ئەمەس». ئەدەبىيلىك توغرىسىدا، «بېغىشلىما» دا ئىلمىي ماتېرىياللار ئىچىدىن تاللاشنى، «خەلقنىڭ كۆڭلىدىكىدەك تاللانما ئەسەر تۈزۈپ چىقىش» تەشەببۇس قىلىنغان. شۇنداقلا «بۇ خىزمەت ھازىر يوشۇرۇنۇپ ياتقان شەن-شەرەپنى تەقدىرلەپلا قالماي، بەلكى مىللەتلەرنىڭ كەلگۈسىدىكى شېئىرى تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ»② دەپ تەكىتلەنگەن. بۇ خىل ئىلـ

---

① «بېيجىڭ داشۈبىنىڭ كۈندۈلۈك ژورنىلى» (1918- يىلى 2- ئاي 1- كۈنى).

② «قوشاقلار» ھەپتىلىك ژورنىلىنىڭ نەشرىگە بېغىشلانغان سان. (1922- يىل 12- ئاينىڭ 17- كۈنى).

مى كوز قاراشلار شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئەينى ۋاقىتتىكى تەرەققىپەرۋەر ئىلىم ئەھلىلىرى ئىلىمنى خەلق ئەدەبىياتى تارىخىدا تۇنجى قېتىم ئىلمىي تەتقىقات ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن خەلق قوشاقلىرىنى توپلاش، تەتقىق قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە، توپلاش خىزمىتى جەريانىدا بولۇشقا تېگىشلىك ئىلمى پوزىتسىيە ۋە ئۇسۇللارنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بۇ نۇقتىنەزەرلەر ، «4- ماي» مەزگىلىدىكى قوشاقچىلىق ھەرىكىتىنىڭ ئىلمى سەۋىيە دەرىجىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى كېيىنكى ئىلمىي تەتقىقات ۋە خەلق ئەدەبىياتى خىزمىتىگىمۇ ئۇزۇن مۇددەتلىك پايدىلىق تەسىر كۆرسەتتى.

1927- يىلىنىڭ ئاخىرىدا، گۇاڭجۇ جۇڭشەن داشۇي تىل تارىخىي تەتقىقات ئۇرنىدا مىللى ئورۇن - ئادەتلەر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. گەرچە بۇ ئىلمىي تەشكىلات بېيجىڭ داشۇي قوشاق تەتقىقات ئۇيۇشمىسىنىڭ تەسىرى ئاستىدا مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بېيجىڭ داشۇي قوشاق تەتقىقات ئۇيۇشمىسىدىن كوپ ئېشىپ كەتتى. ئۇ ۋاقىتلاردا مەكتەپ ئىچىدە گوجى گاڭ، (Gujigang) دۇڭ زوبىن (Dongzuobin)، ياڭ چىڭجىڭ (YangChingzhi)، رۇڭ جياۋزۇ (Rong zhaozu)، جوۇ جىڭۋېن (Zhungjing Wen) قاتارلىق تايانچى كۈچلەر بولۇپ، مەكتەپ سىرتىدا يەنە شېي يۈنشىڭ (xieyunsheng)، چىەن نەنياڭ (Qiannanyang)، جاڭ چىڭشۇي (Zhang Qingshui) قاتارلىقلار بار ئىدى. بۇ جەمئىيەت ئورۇن - ئادەت، مىللەت، خەلق ئەدەبىياتى قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈشكە ئاھايىتى ئەھمىيەت بەرگەن. شۇنداقتىمۇ كوپ ساندىكى ئەزالار يەنىلا خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاش، تەتقىق قىلىشنى مۇھىم ۋەزىپە قىلىۋالغان ئىدى. ئۇلار دەسلەپتە جاڭ ۋېنجۇ، دۇ زوبىن قاتارلىقلارنىڭ تەھرىرلىك قىلىشى بىلەن «خەلق ئەدەبىيات - سەنئىتى» ھەپتىلىك ژۇرنىلى نەشر قىلىپ، جەمئى 12 سان چىقاردى. كېيىن ئۇنىڭ نامىنى «خەلق ئورۇن - ئادەتلىرى» ھەپتىلىك ژۇرنىلىغا ئۆزگەرتىپ، بۇنىڭغا جۇڭ جىڭۋېن، رۇڭ جياۋزۇ، لىيۇۋەن- جاڭ (LiuWənzhang) لار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تەھرىرلىك قىلدى.

بۇ ژۇرنال 6 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە جەمئى 123 سان چىقىرىپ نۇرغۇنلىغان خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ۋە ئىلمى ماقالىلارنى توپلىدى ۋە ئېلان قىلدى. بۇ «قوشاقلار» ھەپتىلىك ژۇرنىلىدىن كېيىنكى مەملىكەت ئىچىدە تەسىرى ئەڭ كۈچلۈك، ژۇرنالارنىڭ بىرى ئىدى. جۇڭشەن داشۇي خەلق ئورۇن - ئادەتى ئۇيۇشمىسى يەنە مەخسۇس بىر قارار «خەلق ئورۇن - ئادەتىنى ئۇگىنىش كۇرسى» ئاچتى، ھەمدە بۇ كورسقا 12 خىل دەرس كىرگۈزۈلۈپ، 22 نەپەر ئوقۇغۇچى تەربىيىلەندى. ئەينى ۋاقىتتا بۇ بىر ئىجادىيەت خاراكتېرلىك پائالىيەت ئىدى. جۇڭشەن داشۇي خەلق ئورۇن - ئادەتى ئۇيۇشمىسى بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەنۇبتىكى ھەر قايسى ئولكىلەردە جانلانغان خەلق ئورۇن - ئادەتى ھەم خەلق ئەدەبىياتى ئىلمى تەشكىلاتلىرىدىن يەنە فۇجيەندە، «شامىن خەلق ئورۇن - ئادەتى ئۇيۇشمىسى»، «فۇجۇ خەلق ئورۇن - ئادەتى ئۇيۇشمىسى»، گۇاڭدۇڭدا «جياڭ خەلق ئورۇن -

ئادەتتى ئۇيغۇشمىسى»، جەجياڭدا «يەن شەن ناھىيىلىك خەلق ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيە-تى» ۋە «خانجۇ خەلق ئورتا - ئادەتتى جەمئىيتى» قاتارلىق تەشكىلاتلار قۇرۇلدى. بۇ تەشـ كىلاتلارنىڭ بەزىلىرى ئوزلىرى ژۇرنال چىقاردى، بەزىلىرى يەرلىك گېزىتلەردە خەلق ئورتا - ئادەتتى توغرۇلۇق قوشۇمچە بەت ئاجراتتى. ئۇلارنىڭ كۆچى ۋە داغدۇغىسى گەر-چە جۇڭگەن داشۇڭ خەلق ئورتا - ئادەتتى ئۇيغۇشمىسىنىڭكىگە يەتمىسىمۇ، لېكىن خەلق ئەدە-بىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاش جەھەتلەردە مەلۇم نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى.

«4- مەي» ھەركىتىدىن 1930- يىلغىچە بولغان بۇ ۋاقىتنى دولىتىمىزنىڭ ھازىرقى زامان خەلق ئەدەبىياتى خىزمىتى باشلىنىشتىن زور تەرەققى قىلىشقا ئوتكەن مەزگىل دە-يىشكە بولىدۇ. ئەگەر ئالدىنقى يىللارنى تەشەببۇس قىلىش ۋە باشلىنىش باسقۇچى دىسەك، ئۇنداقتا كېيىنكى يىللارنى زور نەتىجىلەر بىلەن تولغان مول ھوسۇل يىللىرى دەپ ئېيـ تىشقا بولىدۇ. ھەر قايسى ژۇرناللاردا پارچە - پۈرات ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللارنى قو-يۇپ تۇرايلى، پەقەت تەھرىر قىلىنىپ نەشردىن چىققان خەلق ئەدەبى ئەسەرلىرى تاللانـ مىسى ۋە تەتقىق قىلىنغان مەخسۇس ئەسەرلەرلا مەسىلەن: «ھەر قايسى ئولكىلەرنىڭ بالـ لار قوشىغى توپلىمى»، «جياڭسۇ، جەجياڭ رايونلىرىدىكى شېئىرلار توپلىمى» (1—2- قـ-سىم) جۇيىڭتەي (zhuyingtai) ھېكايىلار توپلىمى» مىڭ جياڭ (mingjiang) قىزى ھېكا-يىلىرى مەقىدە تەتقىقات توپلىمى»، «ئەپسانىلار تەتقىقاتى»، «جۇڭگو ئەپسانە تەتقىقاتى ABC »، «قوشاقلار نەزىرىيىسى توپلىمى» قاتارلىق بىر نەچچە يۈز خىل بولۇپ، نەتـ جىسى ئىنتايىن كوزگە كورۈنەرلىك بولدى. ئەلۋەتتە، ئەينى ۋاقىتتىكى شارائىت ئاستىدا ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ خىزمىتى مەلۇم چەكلىمە دائىرىسىدە ئىدى، بۇ توۋەندىكى ئىككى نۇق-تىدا نىسبەتەن گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ:

بىرىنچى، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ يازغۇچىسى— كەڭ ئەمگەكچى خەلق بىلەن بىرلىشىپ كېتەلمىگەن، ئۇلاردىن كوپ قىسمىنىڭ ھەركەت دائىرىسى زىيالىلار قاتلىمىدىن ئىبارەت تار دائىرە ئىچىدىلا چەكلىنىپ قالغان. ئىككىنچىدىن، ئەينى ۋاقىتتا ماركسىزىم - لېنىنىزىم جۇڭگودا تارقىلىشقا باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن كوپ ساندىكى كىشىلەر خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاش، تەتقىق قىلىشتا تېخى ماركسىزىملىق مەيدان، كوز قاراش ۋە ئۇسۇللاردىن پاي-دىلىنىپ كېتەلمىگەن، ئۇلارنىڭ ئىلمىي چۈشەنچىسى ئاساسى جەھەتتىن غەربى ياۋروپانىڭ بۇرژۇئاچە ئىتنوگرافىيە ياكى بۇرژۇئاچە ئىنسانشۇناسلىق قارىشىدىن ئىبارەت بولۇپ قال-غان. مۇشۇنداق بولغانلىقتىن ئەينى ۋاقىتتىكى ئىلىم ئەھلىلىرى شۇغۇللانغان باشلىنىش خاراكتېرىگە ئىگە بۇ خىزمەتنىڭ ئەھمىيىتىگە ھەم شۇنداقلا ئۇلار قولغا كەلتۈرگەن، ئىل-گىرى كورۈلۈپ باقمىغان نەتىجىلەرگە مۇۋاپىق باھا بېرىش لازىم. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ فېئودالىق كونا ئەدەبىيات - سەنئەتنى، كونا ئىلىم - پەن كوز قارىشىنى پاچاقلاپ تاش-لاپ، دېموكراتىك يېڭى ئەدەبىيات - سەنئەت، يېڭى ئىلىم - پەن كوز قارىشىنى تىكلەش جەھەتلەردە قوشقان توھپىلىرىنى تېخىمۇ يېتەرلىك مۇئەييەنلەشتۈرۈشىمىز لازىم.

یاپونیا قارشی ئۇرۇش مەزگىلىدە، ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى تۇپەيلىدىن، ئەسلىدە خەلق جانلانغان شەرقى - جەنۇبى دېگىز ئەتراپىدىكى خەلق ناخشا - قوشاقلىرىنى توپلاش خىزمىتىدە جىم - جىتلىق ۋە توختاپ قېلىش يۈز بەردى. جياڭجېشى ھوكۇمرانلىغىدىكى رايونلاردا، بېيجىڭ، تيەنجىن ۋە دېگىز بويلىرىغا جايلاشقان چوڭ شەھەرلەردىكى ئالىي مەكتەپلەر كەڭ ئارقا سەپ ھىساپلانغان يۇننەن، گۈيجۇ، سىچۈەن، شىكاگ ئەتراپى رايونلىرىغا كوچۇپ كەلگەچكە، ئىلىم - پەن پائالىيەتلىرى بۇرۇنقىغا قارىغاندا ئىنتايىن جانلىنىپ كەتكەن ئىدى. شۇڭا بۇ رايونلاردىكى ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش، شۇنداقلا ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تىلىنى، ئورۇپ - ئادەتىنى ۋە جەمئىيەت ئەھۋاللىرىنى تەتقىق قىلىش خىزمەتلىرىنىڭ ھەممىسى مەلۇم نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. ئازات رايونلاردا، ھەرقايسى مەدەنىيەت ئورگانلىرى خەلق ئارىسىدا ئېقىپ يۈرگەن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى نۇرغۇنلىغان خەلق ناخشا - قوشاقلىرىنى ۋە باشقا ئىنقىلاۋى قوشاقلارنى توپلاپ، شېپىگراپتا بېسىپ، تارقىتىپ، ئۇلارنى كېڭەيتىش ئارقىلىق ئاممىنى ھەركەتلەندۈرۈش، ئاممىنى ئىنتىپاقلاشتۇرۇش ۋە ئاممىنى تەربىيىلەشتە بۇ ئەسەرلەرنىڭ رىغبەتلەندۈرۈش رولىنى زور دەرىجىدە جارى قىلدۇردى.

بولۇپمۇ 1942 - يىلى يەنئەن ئەدەبىيات - سەنئەت سوھبەت يىغىنىدىن كېيىن ئازات رايونلاردىكى خەلق ئەدەبىيات - سەنئەت خىزمىتى پۈتۈن پارتىيىنىڭ يەنىمۇ ئېتىۋار بېرىشىگە ئېرىشتى، توپلاش، رەتلەش خىزمىتىمىز كەڭ كولەمدە راۋاجلىنىشقا باشلىدى. يولداش خې چېفاڭ (He Qi Fang) نىڭ «توپلاشتىن يېزىشقىچە» دېگەن ماقالىسىنى ئەشۇ مەزگىلدىكى توپلاش - رەتلەش خىزمىتىنىڭ ئاساسى تەجرىبىلىرىنىڭ خۇلاسىسى، دېيىشكە بولىدۇ. ئۇ ئۇزىنىڭ بۇ ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «پۇخرالارنىڭ يېنىغا بېرىپ بىر ۋاستە توپلاش كېرەك»، «ئاساسلىغى بىزدە پۇخرالارنى ھورمەت قىلىشتەك بىر خىل پوزىتسىيە بولىشى كېرەك»، «ئۇستازلارنى ھورمەت قىلىش ۋە ئۇلاردىن سەۋرىچانلىق بىلەن ئۆگىنىش پوزىتسىيىسى بولۇش كېرەك، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىگىمۇ ھورمەت قىلىش كېرەك». خاتىرىلەش پىرىنسىپى بىلەن خاتىرىلەش ئۇسۇلى توغرىسىدا خې چېفاڭ مۇنداق كۆرسىتىدۇ: «ئالدى بىلەن ئەينەن خاتىرىلەش كېرەك»، «ئوخشاش بىر قوشاق ياكى ئوخشاش بىر ھېكايىنى بىر نەچچە خىل كوپرەك توپلاپ ئۇلارنى سېلىشتۇرۇش، پايدىلىنىش ماتېرىيالى قىلىش لازىم». رەتلەش خىزمىتى جەھەتتە، ئۇ مۇنۇلارنى تەشەببۇس قىلىدۇ: «خەلق ناخشىلىرىنى، سوز ئىبارىلەرنى خالىغانچە ئوزگەرتمەسلىك، چېقىرىپ تاشلىماسلىق ۋە قوشماسلىق لازىم»، «خەلق چوچەكلىرىگە كەلسەك، جايى بىلەن ئېيتىپ بەرگۈچىلەرنىڭ ئوخشىماسلىغى تۇپەيلى ئوزگۈرۈش تېخىمۇ زور بولىدۇ. ھېكايىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى سوزمۇ - سوز، جۈملىمۇ - جۈملە ساقلاپ قېلىشى تەس، شۇنداقتىمۇ ئاساسى جەھەتتىن ئەسلى ۋەقەلىككە سادىق بولۇش پوزىتسىيىسىنى قوللىنىش لازىم. ئەگەر ئۇزىمىز ئۇزگەرتىپ يازىدىكەنمىز، ئۇ ھالدا بۇ ئەسەر ساپ خەلق ئەدەبىياتى ھىساپلانماستىن،

بەلكى خەلق ئەدەبىياتىنى مەزمۇن قىلغان ئاساستا ئۆزىمىز يېزىپ چىققان ئەسەر بولۇپ قالىدۇ. يولداش خې چىغالۇ تەكىتلەپ يەنە مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «مەيلى خەلق ناخشىسىنى يېزىشتا بولسۇن، ياكى خەلق ھېكايىسى ۋە خەلق سەھنە ئەسەرلىرىنى يېزىشتا بولسۇن، ھەممىسىدە تارقىلىپ يۈرگەن ئورنى ئىزاھلىنىشى لازىم. ئادەتتە چۈشىنىش تەس بولغان يەرلىك تېللار، شۇنىلار شۇنداقلا بۇلار بىلەن مۇناسىۋەتلىكلەرگىمۇ ئەگىشىپ ياخشىسى ئىزاھات بېرىپ، باشقىلارنىڭ ئوقۇپ چۈشىنىشى ياكى تەتقىق قىلىشىغا ئۇڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىشىمىز كېرەك».①

يۇقۇرقى سوزلەردە، توپلاپ رەتلىگۈچىلەردە بولۇشقا تېگىشلىك توغرا پوزىتسىيىلەر كۆرسىتىلىپ، خاتىرىلەش-رەتلەشنىڭ ئىلمىي پرىنسىپ ۋە ئۇسۇللىرى تونۇشتۇرۇلغان. بۇ، بىزنىڭ بۇگۈنكى توپلاش-رەتلەش خىزمىتىمىزدىمۇ ئوخشاشلا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. خې چىغالۇ بىلەن جاڭ سۇڭرۇ (ZhangSungru)نىڭ تۈزگەن «شەنبى خەلق ناخشىلىرىدىن تاللانما»، لى جى (LiJi) تۈزگەن «شۇن تىيەنيۇ»، مياۋپېيشى (MiaopeiShi) تۈزگەن «قوشاقلار توپلىمى»، خې جيانلۇي (HeJiangLuy) سەنئەت ئومىگى تۈزگەن «خەلق چوچەكلىرى»، شۇنداقلا مافىڭ (Mafeng)، شۇۋې (Shuwei) قاتارلىق يولداشلار توپلاپ بېسىپ چىققان خەلق قوشاقلىرى توپلاملىرى قاتارلىقلار شۇ ۋاقىتتىكى، تويلاش-رەتلەش جەھەتتە خېلى كوزگە كورۈنگەن نەتىجىلەردۇر.

يېڭى جۇڭگونىڭ قۇرۇلۇشى دولىتىمىز خەلق ئەدەبىياتى ئىشلىرىنىڭ تېخىمۇ زور راۋاجلىنىشى ئۈچۈن ئىشەشلىك كاپالەت بېرىپ، ياخشى شارائىت يارىتىپ بەردى. 1950-يىلى جۇڭگو خەلق ئەدەبىيات-سەنئەت تەتقىقات جەمئىيتى قۇرۇلۇپ زور كۆچ بىلەن خەلق ئەدەبىياتى ماتېرىياللىرىنى توپلاشقا كېرىشتى. «خەلق ئەدەبىيات-سەنئىتى مەجمۇئەسى» نى نەشر قىلىپ، جەمئى 3 سان چىقاردى. 1955-يىلغا كەلگەندە يەنە «خەلق ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى نەشر قىلىنىشقا باشلىدى. شاڭخەيدىمۇ 1957-يىلدىن باشلاپ «خەلق ئەدەبىياتى توپلىمى» ژۇرنىلى چىقىرىلدى (جەمئى 10 سان). بۇ مەخسۇس ژۇرناللاردا خەلق ئەدەبى ئەسەرلىرىنى ۋە مۇناسىۋەتلىك تەتقىقات ماتېرىياللىرىنى ئۇزىگە ئاساسىي ۋەزىپە قىلىش ئارقىلىق پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا توپلاش-رەتلەش خىزمىتى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈلدى. 50-يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىن باشلاپ بەزى ئالى مەكتەپلەرگە «خەلق ئاغزاكى ئىجادىيەتلىرى» (كېيىن «خەلق ئەدەبىياتى» غا ئۆزگەرتىلدى) دەرسلىگى كىرگۈزۈلدى. ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى تونۇشتۇرۇش ۋە تەتقىق قىلىشنى مەملىكەتتىكى ھەر قايسى داشۇيلەردىكى جۇڭگو تىل-ئەدەبىيات پاكۇلتېتلىرىدا مۇھىم دەرسلىك قىلىپ كىرگۈزۈش مەملىكىتىمىز تارىخىدا تېخى مىسلى كۆرۈلمىگەن

① خې چىغالۇ «رىيالىزىم توغرىسىدا»، شاڭخەي ئەدەبىيات-سەنئەت نەشرىياتىنىڭ 1959-يىلى 6-ئايدىكى يېڭى سانى.

جەڭ زور ئىش بولۇپ، بۇ ئەڭگەكچى خەلقنىڭ سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ يېڭى جۇڭگودا بولۇشقا تېگىشلىك ئورنىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى.

مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋىدىن بۇرۇنقى 17 يىل ئىچىدە، مەملىكىتىمىزدىكى خەلق ئەدەبىياتى خىزمەتچىلىرى ھەر قايسى مىللەت خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى كەڭ كولەمدە تەكشۈرۈش ۋە توپلاش ئىشلىپ باردى. 1958-يىلى يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ تەشەببۇسى بىلەن مەملىكەت بويىچە يېڭى بىر توپلاش ھەركىتى قانات يايدۇرۇلدى. ئۇنىڭ دائىرىسى كەڭ، داغدۇغىسى زور بولۇپ، مەملىكىتىمىز تارىخىدا مىسلى كورۇلۇپ باقمىغان بىر ھەرىكەت بولدى. شۇ يىلى ئىچىلغان تۇنجى قېتىملىق مەملىكەتلىك خەلق ئەدەبىياتى خادىملىرى ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىدا «ئۇمۇمىيۈزلۈك توپلاش، ئۇقتۇرۇلۇق رەتلەش، زور كۆچ بىلەن ئۇمۇملاشتۇرۇش، تەتقىقاتنى كۈچەيتىش» تىن ئىبارەت خەلق ئەدەبىياتى خادىملىرىنىڭ خىزمەت فائىدىنى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. «خەلق گەزىتى» مۇ «مەملىكەت بويىچە خەلق قوشاقلىرىنى كەڭ كولەمدە توپلايلى» سەرلەۋھىلىك باش ماقالە ئېلان قىلدى. ھەر قايسى پارتكوملارنىڭ رەھبەرلىكىدە ئاممىۋى خاراكتېرلىك خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاش ھەركىتى جۇشقۇنلۇق بىلەن قانات يايدۇرۇلۇپ، ئۇزۇنغا يەتمەستىن ۋاقىتتىلا زور مىقداردىكى يېڭى ۋە ئەسلىدىكى خەلق قوشاقلىرى توپلاندى.

ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ داستان ۋە خەلق چوچەكلىرىنى توپلاش جەھەتتىمۇ كوزگە كورۈنەرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 17 يىل ئىچىدە ئولكە، شەھەر، ئاپتونوم رايوندىن يۇقۇرى دەرىجىلىك نەشرىياتلارنىڭ ئاشكارا تارقاتقان ھەر قايسى مىللەتلەر خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى مەخسۇس توپلاملىرى 2400 خىلدىن ئارتۇق بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا يەنە يۇننەن، گۇيجۇ، چىڭخەي، گۇانگشى، شىنجاڭ، ئىچكى موڭغۇل قاتارلىق ئولكە ۋە رايونلار توپلاپ باسقان ئاز سانلىق مىللەتلەر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ نۇرغۇنلىغان بىرىنچى قول ماتېرىياللىرى بار. بۇ زور نەتىجىلەر 17 يىللىق خەلق ئەدەبىياتى خىزمىتىنىڭ شانلىق غەلىبىسى، شۇنداقلا سوتسىيالىزىم تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىگىنىڭ ئىسپاتى.

ئەلۋەتتە، بىز 58-يىلقى خەلق ناخشا-قوشاقلىرىنى توپلاش ھەرىكىتىدە قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرىمىزنى كورۈش بىلەن بىرگە، يەنە مەلۇم كەمچىلىك ۋە مەسىلىلەرنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىگىنىمۇ كورۈشىمىز كېرەك. مەسىلەن: «ھەممە كىشى شېئىر يېزىش»، «ھەممە كىشى ناخشا ئېيتىش» قاتارلىق خاتا شوئارلار، ئىشچى-دېخان ئاممىسى ئىشلەپچىقىرىشنى تەشكىللەش تۈپ تۈپ، «ئەدەبىيات-سەنئەت سۈنئىي ھەمراسى» قوياش بېرىش ۋە كىشىلەرنى چېچىلاڭغۇ ھالدا شېئىر يېزىشقا قوزغاش، يالغۇز سانلىلا قوغلۇشۇش قاتارلىق مەسىلىلەر ساقلاندى. بۇ خىل ئۇسۇللار مۇقەررەر ھالدا ساختىپەزلىكنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن ئىنقىلابىي خىزمەتتىكى مەلۇم خاتا كوز قاراشلار كېيىنكى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ساغلام راۋاجلىنىشىغا تەسىر كورسەتتى. ئۇندىن باشقا 17 يىل ئىچىدە خىزمەتتىكى يەنىلا رەسمىزلىكلەر

تۇپەيلىدىن بەزى نۇقسانلار كېلىپ چىقتى. مەسىلەن: خەلق ئەدەبىياتىنى تەنقىد قىلىش - رەتلەش خىزمىتىگە نىسبەتەن بەزى پىرىنسىپاللىق سىياسى تەڭپۇڭدىن ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ھالبۇكى، ئوخشاش بولمىغان دەۋردە، ئوخشاش بولمىغان پىكىردىكى كىشىلەرنىڭ پىرىنسىپلارغا بولغان چۈشەنچىسى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن قەدەم بىرلىگى بولماي، خىزمەتنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىنمىدى. توپلاش، رەتلەش خىزمىتىگە قاتناشقان يولداشلارنىڭ بىر قىسمى كەسپى خەلق ئەدەبىياتى خادىملىرى بولسىمۇ، لېكىن خېلى كوپ سانداكىلىرى ئىلىم ئەھلى، يازغۇچى، تەھرىر، ئادەتتىكى ئەدەبىيات - سەنئەت خادىملىرى، ئالىي كەسپى تېخنىك مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلىرى، ناھىيىلىك مائارىپ يۇرتىنىڭ كادىرلىرى ھەمدە ئىشتىن سىرتقى ھەۋەسكارلاردىن تەركىب تاپقان. مەيلى كەسپى خادىم بولسۇن، ياكى ئىشتىن سىرتقى خادىملار بولسۇن، ئۇلارنىڭ يا ئىلىم - پەن چۈشەنچىسىنىڭ ئوخشىماسلىقى، يا خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاشتىكى مەقسەتنىڭ ئوخشىماسلىقى ۋە ياكى توپلاش، رەتلەشنىڭ ئىلمىي ئۇسۇلى جەھەتتىكى يېتەكچىلىك ۋە مەشقىنىڭ يېتەرسىزلىكى تۈپەيلىدىن، نەمۇنىڭ توپلاش - رەتلەش ئىكەنلىگى، قانداق توپلاش - رەتلەش لازىملىقى مەققەدىكى تونۇش بىردەك بولمىدى. ھەتتا تامامەن بىردەك بولمىدى. شۇنداق بىلەن خىزمەتلىرىمىزدە ئىزچىل تۇردە بەزى مەسىلەر كېلىپ چىقتى. بۇ مەسىلەر ئاساسى جەھەتتە تۆۋەندىكى 3 نۇقتىدا ئىپادىلىنىدۇ:

1- مىللى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ مىراسلىرىغا نىسبەتەن تارىخى پوزىتسىيە كەمچىل بولۇپ، ياخشى ياكى بىر قەدەر ياخشى نۇرغۇن ئەسەرلەر شاكال قاتارىغا چىقىرىلدى.

2- قەدىمقىنى ھازىرقى ئۇچۇن ئىشلىتىش پىرىنسىپى تارلاشتۇرۇلۇپ، ئاددىلاشتۇرۇلۇپ، ئەنئەنىۋى خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ھازىرقى سىياسەت، ئەخلاق ئولچەملىرى بىلەن ئوزگەرتىۋېتىلدى.

3- خەلق ئەدەبىياتىنىڭ كوپ خىل رولىغا سەل قاراپ، ئۇنى ھە دەپ «ئەدەبىيلەشتۇرۇپ» (خەلق ئەدەبىياتىغا ئادەتتىكى ئەدەبىياتشۇناسلىق نەزىرىيىسىنىڭ تەلىۋىنى قويۇش ئارقىلىق خەلق ئەدەبىياتىنىڭ مەلۇم ئالاھىدىلىكلىرىنى چوڭۇېتىپ، ئۇنى پەدەزلەشكە قارىتىلغان) ئېغىر ھالدا ئەينەنلىكنى يوقۇقۇپ قويۇش خاھىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ مەسىلەر تۇزىتىشكە تېگىشلىك كەمچىلىك، قوبۇل قىلىشقا تېگىشلىك ساۋاق دەپ قارىلىشى، شۇنداقلا توپلاش - رەتلەش خىزمىتىنىڭ پىرىنسىپ، ئۇسۇللىرىنى شەرھلىگەندە، مۇۋاپىق كورۇلگەن نۇقتىلاردا كورسىتىلىپ ئوتىلىشى لازىم.

لېكىن، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش خىزمىتىنىڭ قەدىمى تەكشى بولمىدى. بولۇپمۇ چىگرا رايونلارغا جايلاشقان ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش، رەتلەش ئىشى نىسبەتەن ئارقىدا قالدى. ئازاتلىقتىن بۇرۇن ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدا بۇ خىزمەتتىن سوز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. گەرچە ئازاتلىقتىن كېيىن بۇ مۇھىم ھالقا بىر قەدەر تۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن سىستېمىلىق ۋە پىلانلىق بولۇ-

مىدى. توپلاش، رەتلەش خەزمەتىنىڭ دائىرىسىمۇ پەقەت قوشاق ۋە چوچەكلەر يىلىنىلا چەكلىنىپ قالدى. بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىيات بايلىقىنى ھېلىمۇ كو- مۇلگەن پېتى تۇرماقتا. شىنجاڭنى مىسالغا ئالساق، 57—58- يىللىرى ۋە 61—63- يىل- لىرى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا دائىرىسى بىر قەدەر كەڭ بولغان ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپ- لاش ئىشى ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇمۇمىيۈزلۈك ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ يىللاردا توپلانغان ئېغىز ئەدەبىيات ئەسەرلىرى رەتلەنمەي تۇرۇپلا، لىن بياۋ «4 كىشى لىك گۇرۇھ» نىڭ يېمى بولۇپ كەتتى. «4 كىشىلىك گۇرۇھ» ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن بارلىق ساھەلەردىكى گۇللەپ-ياشناش كەيپىياتىدىنا ئەگىشىپ ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش ۋە رەتلەش ئىشىدىمۇ باھار مەزىرىسى ئەكس ئەتتى. 78- يىلدىن كېيىنكى قىسقىغىنا 3 يىل ئىچىدە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ھەر قايسى تۈرلىرى بويىچە بىر قەدەر تولۇق بولغان بىر قانچە توپلاملار نەشر قىلىندى. توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش ساھەسىدە بىر قەدەر مۇنتىزىم تايانچ كۈچلەر بارلىققا كەلدى. دەسلەپكى قەدەمدە ئۇي- غۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نەزىرىيىۋى سېستېمىسى شەكىللەندى. جۈملىدىن خەلق ئېغىز ئەدەبىيات تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ شىنجاڭ شۇبېسى قۇرۇلۇپ بۇ خىزمەت تەشكىلى جەھەت- تىن رەھبەرلىككە ئىگە قىلىندى.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان پارتىيىنىڭ فولكلۇر خىزمىتى يۇنۇلۇشىنىڭ يېتەكچىلىگىدە، ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ غەمخورلىغى ۋە قوللىشى شۇنداقلا كەڭ فولكلۇر خىزمەتچى خادىملىرىنىڭ تىرىشىشى ئارقىلىق رايونىمىزنىڭ خەلق ئېغىز ئەدە- بىيات-سەنئەت ئىشلىرى كۈن سايىن راۋاجلىنىپ، لىن بياۋ «4 كىشىلىك گۇرۇھ» تەرە- پىدىن توقۇلغان ئىسكىلاتقا كىرگۈزۈۋېتىلگەن ۋە ئولۇمگە مەھكۇم قىلىنغان ئەسەرلەر قايتا قولغا ئېلىنىپ، بۇ ئەسەرلەر ئۈستىدە «قۇتقۇزۇش» ئېلىپ بېرىلماقتا. مەسىلەن: ھازىر قىرغىز خەلقىنىڭ قەھرىمانلىق تارىخى ئېپوسى— «ماناس» نى قايتىدىن خاتىرىگە ئېلىش ۋە تەرجىمە قىلىش، موڭغۇل خەلقىنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسى— «جاڭگىر» نى توپلاش خىز- مىتى يېڭىۋاشتىن جىددى ئىشلەنمەكتە. كېشىنى خۇشال قىلىدىغىنى شۇكى، شىنجاڭدىكى ئالى مۇئاردىپ يۇرتى ھىسابلانغان شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات پاكولتېتىدا مەخ- سۇس «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» دەرسلىگى تەسىس قىلىنىپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ فولكلۇر خىزمىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن تايانچى قوشۇن تەربىيىلەشكە ئالاھىدە ئەھ- مىيەت بېرىلدى ۋە ھەر يىلى رايونىمىزنىڭ چەت يېزا-قىشلاقلىرىغا بېرىپ، ئوقۇغۇچى- لارنىڭ خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاش، رەتلەش ئىجتىمائىي پراكتىكىسى ئۇيۇشتۇرۇلدى.

شۇنداقلا يەنە يېقىنقى 2—3 يىلدىن بۇيان شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى شىنجاڭدە- كى ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل... مىللەتلەرنىڭ ئوز تىللىرىدا كىلاسسىك ئەدەبىيات ۋە خەلق ئەدەبىياتى ئۈچۈن ئۇيغۇر تىلىدا «بۇلاق»، قازاق تىلىدا «شالقىن»، موڭغۇل تى- لىدا «خانتەگرى» ناملىرىدا پەسىللىك يېڭى مەجمۇئىلەر تەسىس قىلدى. بۇ ژورناللاردا

هەر مىللەت خەلق ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنىغا باي ژانىرلىرى، هەر خىل خەلق ماقال-تەمسىللىرى، تېپىشماقلار، چوچەكلەر، قوشاقلار-ئېيتىمشىلار، ئەقلىيە سوزلىرى، لەتىپلەر، داستان-قىسسەلەر، ئېپوسلارنى ئۆچرىتىش مۇمكىن.

ئۇندىن باشقا هەر مىللەت تىللىرىدا ئايرىم-ئايرىم كىتابچە بولۇپ خەلق ئەدەبىياتىغا دائىر نۇرغۇن ئەسەرلەر نەشر قىلىندى. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدا: يولداش تۇرسۇن زېردىن بىلەن سۇلتان مەخمۇت رەتلىگەن «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى» 1-2-قىسىم (78-81-يىللار)، مەمەت رېيىم رەتلىگەن «ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى» 1-(78-يىلى)، ئابدۇشۇكۇر تۇردى رەتلىگەن «نەسىردىن ئەپەندى لەتىپلىرى» (79-يىلى)، ئابدۇكېرىم راخمان توپلىغان «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى» (81-يىلى)هەم «تېپىشماقلار» (81-يىلى) «ئۇيغۇر خەلق بېيىتلىرى»، ئەخەت هاشىم توپلىغان «ئۇيغۇر خەلق تەمسىلىرى» (80-يىلى)، تۇرسۇن زېردىن توپلىغان بالىلار ئەدەبىياتى توپلىمى «دىكى-دىكى توشقان» (81-يىلى)، ئۇچقۇن ئومەر توپلىغان «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىي قوشاقلىرى» ۋە باشقىلار...

قازاق تىلىدا: كوللېكتىپ ۋە ئارغىن توپلىغان «قازاق ماقال-تەمسىللىرى» (79-يىلى)، خەلق قىسسىلىرىدىن «ئارقالىق باتۇر» داستانى، ئۇرازبېك ۋە زەينۇللا توپلىغان «قازاق خەلق چوچەكلىرى» (80-يىلى) هەم «بالىلار چوچەكلىرى» (80-يىل)، قالىدۇللا تەهرىرلىگەن «قازاق خەلق چوچەكلىرى» (81-يىل)، زەينۇللا ۋە قىناشكەن ئىشلىگەن «تېپىشماقلار توپلىمى» (81-يىل)، قازاق خەلق ئاقىنلىرى تاڭجارىقىنىڭ «نازىگۈل» (81-يىل)، سىماغۇلنىڭ «ئومر تولغاۋى» (78-يىل)، بوردىاش بوربەمبەت ئوغلىنىڭ «ئېرىتىش دولقىنى» (80-يىل)، رەخمەجاننىڭ «ئاقىن لەۋزى» (81-يىل) ۋە باشقىلار...

موڭغۇل تىلىدا: باتما تەهرىرلىك قىلغان «مەدهىيە ۋە تەبرىك ناخشىلىرى توپلىمى» باتما ۋە دۇربا تەهرىرلىگەن «قۇياش شاهزادە» داستانى، تەۋە توپلاپ، باتبايىر تەهرىرلىگەن «قۇلا ئاتلىق ئالدىرخان» داستانى(80-يىل)، باتبايىر تەهرىرلىگەن «پادىشانىڭ كېلىن تاللىشى» (81-يىل)، باتبايىر تەهرىرلىگەن هايۋاناتلار هېكايىسى«قۇرۇق سوز قوشاقچى» (81-يىل)، باتبايىر تەرجىمە قىلغان «نەسىردىن ئەپەندى لەتىپلىرى» (80-يىل)، بولغا تەهرىرلىگەن «تېپىشماقلار توپلىمى» (81-يىل)، باتبايىر رەتلىگەن «بالىلارنىڭ تىل مەشقى ناخشىلىرى» (81-يىل)، ئېرىنچە تۇزگەن «موڭغۇل خەلق ناخشىلىرى» 1-(81-يىلى) قاتارلىق خەلق ئەدەبىيات ئەسەرلىرى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ،كەڭ كىتابخانلار ئاممىسى بىلەن يۈز كورۈشۈپ، هەرمىللەت خەلقىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشتى.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقات خىزمىتى جەهەتتىمۇ قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلەر زور. بۇ ساهەدە يېقىنقى يىللاردىن بېرى بىر قەدەر يېتەكچى خاراكتېرگە ئىگە بولغان

تەتقىقات ئەسەرلىرى ۋە ماقالىلىرى بارلىققا كېلىپ شىنجاڭدىكى ھەر قايسى گېزىت ـ ژۇر-ناللاردا ئېلان قىلىندى ھەتتا بەزىلىرى خەلقارا فولكلۇر تەتقىقاتى سەھنىلىرىگە سۇنۇ-لۇپ، دۇنيا فولكلۇر ئالىملىرىنىڭ دىققەت ـ ئېتىۋارىنى قوزغىدى.

1981- يىلى 6- ئاينىڭ 22- كۈنىدىن 28- كۈنىگىچە تۈركىيەنىڭ بورسا شەھ-رىدە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرغۇچىسى مۇستاپا كامال تۆغۈلغانلىقىنىڭ يۈز يىللىغى مۇناسىۋىتى بىلەن ئوتكۈزۈلگەن «2- قېتىملىق خەلقارا تۈرك فولكلۇر ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنى» غا مەملىكىتىمىزنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە جۇڭگو خەلق ئەدەبىيات ـ سەنئىتى تەتقى-قات جەمئىيىتى نامىدىن مۇئاۋىن تەتقىقاتچى ئابدۇشۇكۇر تۇردى قاتناشىپ ئۇزۇنلۇق «خەلقنىڭ سەنئەت مەكتىۋى ـ مەشرەپ» ناملىق ئىلمىي ماقالىسىنى ئوقىدى. ئۇنىڭ بۇ ماقالىسى يىغىن قاتناشقۇچىلىرىنىڭ زور قىزىقىشىنى قوزغىدى ۋە ئالقىشقا ئېرىشتى. ئۇندىن باشقا «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» تەرىپىدىن «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساس-لىرى» دېگەن نەزىرىيەۋى كىتابنى نەشر قىلىپ بەلگىلىك تەسىر قوزغىدى. ھەر قايسى ژورنال ۋە گېزىتلەردە ئېلان قىلىنغان فولكلۇر ھەققىدىكى ئىلمىي تەتقىقات ماقالىلىرى تېخىمۇ كوپ.

بۇ يىلدىن باشلاپ يەنە شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن خەنزۇچە «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» ژورنىلى، جۇڭگو خەلق ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەتقىقات جەمئىيىتى شىنـ جاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شۇبىسى تەرىپىدىن «شىنجاڭ خەلق ئەدەبىياتى تەتقى-قات خەۋىرى» قاتارلىق مەجمۇئەلەر چىقىرىلىشقا باشلىدى. لېكىن ئۇمۇملىقتىن قارىغاندا، شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ خەلق ئەدەبىياتى خەزىنىسى تەلەپتىن يەنىلا خېلى يىراق تۇرماقتا.

§ 2 ـ ئەينەن خاتىرىلەش مەسىلىسى

ئەينەن خاتىرىلەش خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىجادىيىتىنى توپلاشتا رېئاليە قىلىشقا تىگىشلىك بولغان مۇھىم پىرىنسىپلارنىڭ بىرى. بۇ پىرىنسىپ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئالا-ھىدىلىگىگە (ئۇنىڭ كوللېكتىۋىلىغى، ئاغزاكىلىغى، ئۆزگۈرۈشچانلىغى، تاۋقىلىشچانلىغى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ) ھەمدە كوپ تەرەپلىك قىممىتىگە ئاساسەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مەيلى يەن تەتقىقات ياكى ئەسەرلەرنى رەتلەش، تارقىتىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغۇ-چىلار بولسۇن، ھەممىسى ئوخشاشلا ئىشەنچىلىك بولغان بىرىنچى قول ماتېرىيالغا ئاساس-لىنىدۇ. ياشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئەسلى نۇسخىسىنى ئەينەن خاتىرىلەش ئىلىم ـ يەن تەت-قىقاتىنىڭمۇ دەسلەپكى مەشغۇلاتى، شۇنداقلا خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى كېڭەيتىشنىڭ تۈپ دەسلىسى بولۇپ، ئۇ بارلىق خەلق ئەدەبىياتى خەزمىتىنىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە ئاساسى.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئېغىزدىن - ئېغىزغا، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا تارقىلىپ يۈرۈيدىغان بىر خىل سەنئىتى. ئەمگەكچى خەلقلەر ئۆزۈن يىللاردىن بېرى مەدەنىيەتتىن مەھرۇم بولغاچقا، ئۇ پەقەت ئېغىز ئارقىلىق بايان قىلىنىپ، ئەستە تۇتۇش ئارقىلىق ساقلىنىپ كەلگەن. بۇ مەندىن ئېيتقاندا، خەلقنىڭ ئەستە تۇتۇش قابىلىيىتى مەلۇم دەرىجىدە ئىشەنچىلىك، بەزى يولداشلار خەلق ئەدەبىياتىنى توپلىغاندا، سوزلەپ بەرگۈچىنىڭ باشقىچە ئويلاپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، قورۇنماي، تارتىنماي ئاخىرغىچە سوزلەپ بېرىشىگە ئاسانلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن، سوزلىنىۋاتقان مەيدانداً خاتىرىلىمەي ئۇز ئورنىغا قايتقاندىن كېيىن خاتىرىلەش ئۇسۇلى قوللىنىدۇ. بۇ ئۇسۇلمۇ مەلۇم جەھەتتىن مۇۋاپىق. بەزى ئالاھىدە ئەھۋال ئاستىدا، مەسىلەن: يولدا كېتەۋېتىپ ۋە ياكى بىرگە ئەمگەك قىلىۋېتىپ سوزلەپ بەرگەنلەرنى پەقەت ئىشتىن كېيىن مەلۇم بىر ئورۇنغا بېرىپ ئاندىن خاتىرىلەشكە توغرى كېلىدۇ. بىراق بىز شۇنىمۇ چۈشىنىشىمىز كېرەككى، ئادەمنىڭ ئەستە قالدۇرۇش قابىلىيىتى چەكلىك بولىدۇ. چوڭ خەلق داستانلىرىغا دۇچ كەلگەندە ياكى ئۇزۇنراق خەلق قوشىغى ۋە ياكى بىر - بىرىگە ئۇلۇنۇپ كەتكەن قىزىق ھېكايىلارنى ئاڭلاپ دەرھال خاتىرىلەشكە تۇتۇنماي، پەقەت ئەستە تۇتۇۋىلىشقا تايانغاندا، تولۇق تۇتۇۋالالمايلا خاتالىق سادىر قىلىش مۇمكىن. ئەمەلىيەتتە ئەسەر تۇرلىرىنىڭ پەرقى، ھەجمىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىغى، ۋەقەلىكىنىڭ مۇرەككەپ ۋە ئاددىلىغى، سانىنىڭ ئاز - كۆپلىگى ھەمدە بايان قىلىش سۈپىتىنىڭ يوقۇرى تۆۋەنلىگى قاتارلىق نۇرغۇن ئامىللارنىڭ ھەممىسى كىشىلەرنىڭ ئەستە تۇتۇش قابىلىيىتىگە بىۋاستە ياكى ۋاستىلىق تەسىر كۆرسىتىدۇ. بىزنىڭ خاتىرىمىز خەلق ئەسەرلىرىنىڭ ئەسلى قىياپىتىگە ھەقىقى سادىق بولۇش ئۈچۈن بىزنىڭ ھېس قىلىشىمىزچە، ئۇن ئالغۇ بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا يۇزمۇ - يۈز تۇرۇپ، خەتمۇ - خەت، جۈملىمۇ - جۈملە خاتىرىلەش ئۇسۇلىنى قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلىمىز. يۇزمۇ - يۈز تۇرۇپ خاتىرىلىۋېلىش، بىر قىسىم سوزلىگۈچى ۋە ئېيتقۇچىلار ئۈچۈن ئېيتقاندا ئىدىيە جەھەتتە يۈك ياكى كۆڭلىدە ئاسانلا جىددىلىك پەيدا قىلىپ، ئۇلارنىڭ كەيپىياتىغا ۋە سوزلەش، ئېيتىش ماھارىتىنىڭ تولۇق جارى قىلىنىشىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ. بۇنىڭدا خاتىرىلىگۈچى ئىشتىن بۇرۇن سوزلىگۈچى، ئېيتقۇچىلار بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىش، ئىنچىكىلىك بىلەن ئىدىيىۋي خىزمەت ئىشلەش، ئۇنىڭ بىلەن رازى بولغان ھالدا ھەمكارلىشىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئەگەر ئۇن ئالغۇ بىلەن لېنتىگە ئالغاندا ئەلۋەتتە ناھايىتى ئوڭاي بولاتتى. ئەمما ئۇن ئالغۇ خاتىرىلىگۈچىنىڭ ئىنتايىن ئېغىر ئەمگىكىنى خويمۇ يەڭگىللەشتۈرىدۇ لېكىن يەزىق بىلەن خاتىرىلەش خىزمىتىنىڭ ئورنىغا قويغىلى بولمايدۇ. ئۇن ئالغۇ ئىشلىتىشنى ئاساس قىلىپ، يەزىق بىلەن خاتىرىلىۋېلىشنى قوشۇمچە قوللىنىش، نۇۋەتتە كۆپلىگەن يولداشلارنىڭ قوللىنىۋاتقان ئۇنۇملۈك ئۇسۇلى.

ئەينەن خاتىرىلەشتە نېمىگە سادىق بولۇش لازىم؟

ئەسلىدىكى ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىغا سادىق بولۇش، ھەمدە ئەسلى ئەسەرنىڭ بەدىئى شەكلىگىمۇ سادىق بولۇش كېرەك دېگەنلىك. بۇ ئىككى نۇقتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئەڭ ھالقىلىقى يەنىلا سوزلىگۈچى ۋە ئىپتىقۇچىنىڭ تىلىغا سادىق بولۇش لازىم. ئۇلارنىڭ ئەسلى سوزى بولغاندا ھەمىسى بولىدۇ. خەلق ئەدەبىياتىنى توپلىغۇچى بىر كىشى پۈتۈنلەي يەرلىك ئاممىنىڭ تىلى تەرەپلىرىدەكوپرەك تەرىشچانلىق كورسىتىشى لازىم. مۇمكىن قەدەر ئوزى تۇرغان رايوننىڭ يەرلىك شىۋىسىنى بىلىش كېرەك. مەلۇم رايوننىڭ ئەدەبىياتى شۇ جايدىكى ئاممىنىڭ تىلى بىلەن زىچ باغلانغان بولىدۇ. ئەگەر بىزنىڭ بۇ ئالاھىدە لىكلەرگە دىققەت قىلمىسمىز يېتەرلىك بولمىسا پەقەت ئۇنى ئادەتتىكى سوز مەنىسى قىلىپ قاراپ ھەتتا ئىختىيارىمىزچە ئوزگەرتكەندە، مەلۇم ئەسەرنىڭ ياخشى ئورۇنلىرىغا زىيان يەتكۈزۈپ قويىمىز. يەرلىك شىۋىنىڭ تۇسالغۇلۇق قىلىشىدىن تاشقىرى، خاتىرىلىگۈچىگە نىسبەتەن ئىپتىقاندا يەنە بىر قىيىنچىلىق بار، ئۇ بولسىمۇ خاتىرىلىگۈچىنىڭ سۆزئىتى دايىم دېگىدەك سوزلىگۈچى ياكى ناخشا ئىپتىقۇچىنىڭ سۆزئىتىگە يېتىشەلمەيدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئىپتىقاندا كوپلىگەن كىشىلەر بىر مەزگىللىك چىنقىشنى بېشىدىن كەچۈرۈش ئارقىلىق بۇنى يېڭىپ كېتەلەيدۇ. شۇنى تەكىتلەش لازىمكى، جىددى، ئەستايىدىل بولغان بىر خاتىرىلىگۈچىگە نىسبەتەن ئىپتىقاندا سوزلىگۈچى ۋە ئىپتىقۇچىنىڭ بارلىق سوزلىگەن ئىپتىقانلىرىغا سادىق بولۇشى لازىم. ئەمە بولسىلا «ئۇقتىلىق خاتىرىلەش» بولماسلىغى كېرەك. چۈنكى ئەگەر ھىكايىنىڭ ئۇمۇمى مەزمۇنىنى ياكى ئاساسى داۋالىسى ۋە ئومۇمى كورۇنىشىنى خاتىرىلىگەندە رەتلەش جەريانىدا خالىغانچە قوشۇش تۇرغان گەپ.

قانداق قىلغاندا خاتىرىلەشنىڭ ئەينەنلىكىنى ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ؟ بۇ خاتىرىلىگۈچىگە نىسبەتەن ئىپتىقاندا ئەڭ تىۋەن تەلەپ؛ سوزلىگۈچىنىڭ، ئىپتىقۇچىنىڭ سوزلىگەن ئىپتىقانلىرىنى ئەينەن خاتىرىلەپ، ئوزىنىڭ ھەر قانداق «تولۇقلاش» لىرىنى قوشماسلىغى، سوزلىگۈچى، ئىپتىقۇچىلارنىڭ سوزلىگەن، ئىپتىقانلىرىنىڭ مەزمۇنلىرىنى ياكى سوز جۈملىلىرىنىمۇ قىسقارتىۋەتمەسلىگى لازىم. ئەگەر تەلەپنى يۇقۇرىراق قويغاندا، سوزلىگۈچى - ئىپتىقۇچىلارنىڭ سوزلىگەنلىرى ۋە ئىپتىقانلىرىنى خاتىرىلەپلا قالماستىن، باشقا سوزلىگۈچى، ئىپتىقۇچىلارنىڭ ئوخشاش بىر ھىكايە ياكى خەلق قوشىقىنى سوزلىگەن ۋە ئىپتىقانلىرىنىمۇ خاتىرىلىۋېلىشىمىز، ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ياخشى ھىكايىلارنى سوزلىگۈچىلەرنى ۋە خەلق ناخشىلىرىنى ئىپتىقۇچىلارنى تاللاپ، سوزلىگۈچى ۋە ئىپتىقۇچىلارغا ياخشى شارائىت ۋە كەيپىيات يارىتىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ سوزلەش، ۋە ئىپتىش ماھارىتىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشىمىز، ھەتتا ئۇلارنى تەكلىپ قىلىپ ئوخشاش ھىكايە ياكى ئۇزۇن ناخشىلارنى كوپ قېتىم سوزلىتىشىمىز ۋە ئىپتىقۇزۇشىمىز لازىم. ئىنتايىن روشەنكى، بۇنداق خاتىرىلىۋېلىنغان ئەسەرلەر ئالدىنقىسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا سۈپىتى جەزمەن ياخشىراق بولىدۇ. خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاش ۋە رەتلەش بىلەن مەخسۇس شۇغۇللانغۇچىلارغا نىسبەتەن ئىپتىقاندا ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە قوللىنىشقا بولىدىغىنى كېيىنكى ئۇسۇلدۇر.

بۇ يەردە شۇنى كورسۇتۇپ ئوتۇش كېرەككى، مەلۇم بىر بايان قىلغۇچىنىڭ مەلۇم بىر قېتىمقى بايانى بىلەن خەلق ئىچىدىكى بۇ ھىكايىنى سادىق بولۇش بىر-بىرىگە زىت ئەمەس. ئالدىنقىسى ئاساس، كېيىنكىسى نىشان بولۇپ، ھەر ئىككىسىلا ئېھتىياجلىقتۇر. قايتا - قايتا ئەينەن خاتىرىلىگەندە بۇ ھىكايىگە سادىق بولۇش قۇرۇق گەپكە ئايلىنىپ قېلىشى مۇمكىن.

خاتىرىلەش جەريانىدا يەرلىك شۇنىدىكى نەرسىلەر ئىسمىنىڭ ئالاھىدىرەك ئاتىلىشىنى ئىمكان قەدەر ساقلاپ قېلىشىمىز لازىم. يەرلىك شۇنىلەردە بەزى سوزلەرگە ياكى نەرسە ئىسىملىرىغا يولۇققاندا، ئوخشايدىغان خەت بىلەن يازالمىغاندا ئالدى بىلەن تاۋۇش يېزىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا بولىدۇ. بەزى سوزلەرنىڭ مەنىسىنى كىشىلەر ئاسان چۈشىنەلمىگەندە ئىزاھات بېرىشكە بولىدۇ. ئەسەرلەر تارقىلىپ يۇرگەن رايونلارغا كەلسەك، توپلىغان ۋاقىت، ئورۇن، سوزلىگۈچى، ئېيتقۇچىنىڭ ئىسىم - پامىلىسى، يېشى، يۇرتى، مىللىتى، سالاھىتى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى بىر - بىرلەپ ئىزاھلاپ قويۇش كېرەك. توپلاشقا تېگىشلىك بولغان ئەسەرلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان بارلىق پىرسۇناژلار، ۋەقەلەر، ئورۇن - ئادەت، تۈزۈم قاتارلىق ماتېرىياللارنىمۇ ئىمكان قەدەر توپلاشىمىز، ئايرىم ماتېرىيال ياكى ئىزاھات يېزىپ قويۇشىمىز لازىم. چۈنكى مۇناسىۋەتلىك ماتېرىيال قانچە كوپ بولسا كىتابخانىلارنىڭ تەتقىقاتچىلارنىڭ ئەسەرنىڭ دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشىنى ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى، بەدىئى ئالاھىدىلىكىنى ئېتراپلىق چۈشىنىشگە ياردەم بېرىدۇ.

تاۋۇش خاتىرىلەش، نوتىغا ئېلىش، سوزەت تارتىش، ئاۋازغا ئېلىش، لۆشاك (سوزەتتە قالدۇرۇش) قىلىش قاتارلىقلار ھەر خىل كەسپى بىلىملەر ۋە ئەمىلى تېخنىكىنى ئۆگىنىش خەلق ئەدەبىياتى خەزمەتچىلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا بارغانسېرى مۇھىم بولماقتا. بىز تىرىشىپ شارائىت يارىتىپ، ئۇسكۇنىلەرنى كوپەيتىپ، ئىلغار تېخنىكىلارنى ئۆگىنىپ ۋە ئۆگىنىپ خاتىرىلەش خىزمىتىنى ئىلمىلاشتۇرۇش، زامانىۋىلاشتۇرىشىمىز لازىم. بۇنداق كېيىن بىزنىڭ توپلايدىغان، خاتىرىلەيدىغان بارلىق ماتېرىياللىرىمىز يېزىق بىلەن خاتىرىلەش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تەدرىجى ھالدا سوزلىگۈچى ئېيتقۇچىلارنىڭ ئاۋازى ۋە ھېسياتىنى خاتىرىلەش ۋە خەلق ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيەت شەكىللىرى ھەمدە جەريانىنى خاتىرىلىۋېلىش لازىم.

§ 3 - سالماقلىق بىلەن رەتلەش مەسلىسى

رەتلەش دېگىنىمىز: ئەڭ كىچى خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتىگە ھورمەت قىلىش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، ئېتراپلىق توپلاش، ئەينەن خاتىرىلەش ئاساسىدا كېڭەيتىش ۋە ئومۇملاشتۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ، ئاساسىي نىسبەتەن ياخشىراق بولغان بىر قىسىم ئەسەرلەرنى مۇۋاپىق ئاساستا رەتلەپ، تۈزەشتۈرۈپ يېزىق ئارقىلىق ئەۋلادقا ئاخىرىقىسىنى يېزىپ چىقىش كېرەك دېگەنلىكتۇر. بۇ خۇددى قېزىۋېلىنغان قىممەتلىك بۇيۇملار ئۈستى-

دىكى لاينى قىرىپ چىقىرىۋېتىپ قىسمەن بۇزۇلغان ئورۇنلىرىنى ماھىرلىق بىلەن تۈزەش تۈرۈپ، نۇر چاقناپ تۇرغان قىياپىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەنگە ئوخشاش ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك، مۇرەككەپ ھەم ئىنچىكە خىزمەتلەرنىڭ بىرى.

ئېغىزدا تارقىلىپ يۈرگەن خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى يازما ئەسەرگە ئايلاندۇرۇشتا دائىم دېگىدەك بىر ئاز ئۆزگەرتىلىپ ئەسلىدىكى قىياپىتىگە تامامەن دېگىدەك ئوخشاپ كەتمەيدىغان ھالغا كەلتۈرۈلىدۇ. لېكىن بىز رەتلەش جەريانىدا يەنە بۇ خىل يازما ئەسەرلەردە ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ساقلاپ قېلىشىمىز لازىم. بۇ جەريانىدا بەزى بىر زىددىيەتلەر يۈز بېرىدۇ. رەتلىگۈچى پەقەت تارىخى ماتېرىيالىزىمغا ئاساسلانغاندىلا، جىددى پوزىتسىيە ۋە ئىلمى ئۇسۇل قوللانغاندىلا ئاندىن بۇ زىددىيەتلەرنى يېڭىپ، ھەقىقى تۈردە شاكىلىنى چىقىرىۋېتىپ مېغىزىنى ئالغىلى، يالغىنىنى ئېلىپ تاشلاپ ھەقىقىسىنى ساقلاپ قالغىلى، ئىنچىكىلىك بىلەن سىلىقداپ ئەسلى ئەسەرنىڭ بەدىئىگىنى ساقلاپ قېلىش مەخسىدىگە يەتكىلى بولۇدۇ.

«رەتلەش بىلەن ئۆزگەرتىپ تۈزەش» ۋە «قايتا ئىجات قىلىش» پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، خەلق ئىجادىيىتىنى تەپلاش، رەتلەش بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئۆزىنىڭ ئەمىلىيىتى جەريانىدا بۇ ئۇچ نەرسىنى قاتتىق پەرقلەندۇرۇش لازىم. «رەتلەش» تە خەلق ئىجادىيەتنى ئۆزىنىڭ ئەسلى قىياپىتى بويىچە ئېلىپ چىقىش تەلەپ قىلىنىدۇ.

«ئۆزگەرتىپ تۈزەش» تە خەلق ئارىسىدىكى ئىجادىيەتنى مەلۇم دەرىجىدە پىششىقلاپ ئىشلەپ ئۆزگەرتىپ تۈزگۈچى ئۆزىنىڭ مۇداسى بويىچە ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ. «قايتا ئىجات قىلىش» پەقەت خەلق ئىچىدىكى ئەسەرلەرنى مەزمۇن قىلىپ كەلگەن كونا ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىپ يازغۇچى شەخسى ئىجادىيىتى شەكىلدە ئېلىپ چىقىلىدۇ. ئۇچىنىڭ پەرقى ئەڭ ئاخىرىدا تەييار مەھسۇلات (بىكىتىلگەن نۇسخا) بىلەن خاتىرلەنگەن نۇسخىنى سېلىشتۇرۇپ ئۆزگەرتكەن دائىرىنىڭ چوڭ كىچىكلىگى شەخسى ئىجادىيەت تەركىبىنىڭ ئاز كۆپلىگىگە قارىلىدۇ. ئومۇمەن رەتلەشكە تېگىشلىك ئەسەرلەر ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى ساقلاپ قېلىش، ئاز مىقتاردا چىقىرىۋەتگەن ياكى قوشقاندىن كېيىن ئەسكەرتىش بىلەن چۈشەندۈرۈش لازىم. ئەگەر زور مىقتاردا چىقىرىۋەتسە ياكى قوشۇلسا، «پەي ئۈستىخانلىرىغا چېقىلسا» ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم مەزمۇنلار يېڭىدىن تۈزۈلسە ياكى قوشۇپ يېزىلسا ئۇ چاغدا «ئۆزگەرتىپ تۈزۈلگەن» بولۇپ قېلىپ رەتلەنگەن ھېسابلانمايدۇ. خەلق ئىچىدىكى بەزى ئەسەرلەردىن پايدىلىنىشقا كەلسەك قايتىدىن تۈزىشتۈرۈپ، تۈس كەرگۈزۈپ، پىرسۇناژلار، ۋەقەلىك ئۆزگۈرۈشى چوڭ بولۇپ ھەتتا ژانىرلارنىمۇ ئۆزگەرتۈەتكەنلەر بولسا ئۇ چاغدا قايتا ئىجات قىلغانلىق بولىدۇ. چۈشەندۈرۈشكە تېگىشلىگى شۇكى، بىز يازغۇچىسەنئەتچى ۋە كەڭ ئەدەبىي سەنئەت خىزمەتچىلىرىنىڭ خەلق ئەدەبىياتىنى تەما قىلىپ،

ئېلىپ بارغان قايتا تۈزەش، قايتا ئىجات قىلىش ھەرىكەتلىرىگە قارشى تۇرمايمىز. بەلكى بۇنداق قىلىشلىرىنى زور كۈچ بىلەن قوللايمىز. چۈنكى بۇ خىل قايتا تۈزگەن ياكى قايتا ئىجات قىلغان ئەسەرلەر مەملىكىتىمىزنىڭ ئەدەبىيات گۈلزارىدىكى ئالاھىدە ھوسۇنگە ئىگە گۈل - غۇنچىلار بولۇپ، ئۇ كەڭ ئاممىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن ئىدى. مەملىكىتىمىزدە بۇ خىل خىزمەتلەر بىلەن شۇغۇللانغۇچى سەنئەت مۇتەخەسسىسلىرى بەكمۇ ئاز، لېكىن بىز شۇ خىلدىكى ئىزگەرتىپ تۈزگەن، قايتا ئىجات قىلغان ئەسەرلەرنى (ھەتتاكى ياساپ چىقىرىلغان ئەسەر) رەتلىگەن، دىۋالغان ئىلمى بولمىغان پوزىتسىيىگە قەتئى قارشى تۇرىمىز.

رەتلەشكە كېرىشتىن ئىلگىرى ئالدى بىلەن ئىنچىكىلىك بىلەن ئەسلىدىكى خاتىرە ئارگىنالىنى ۋە ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بارلىق ماتېرىيالنى تەتقىق قىلىپ، كۆڭلىدە سان بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشى كېرەك. پەقەت خاتىرە ئارگىنالىنىڭ ئەسلىيىتىنى چىقىش قىلىپ، تەھلىل قىلىش، سېلىشتۇرۇش ۋە ئەستايىدىل ئويلۇنۇش ئارقىلىق ئاندىن مەلۇم ئەسەرنىڭ ئاساسى ياخشى، مەلۇم ئەسەرنىڭ ئاساسى ناچارلىغى، مەلۇم جايلىرى ياخشى، مەلۇم جايلىرىدا مەسىلە بارلىغى، مەلۇم ئابزاسلىرىنىڭ ئارتۇق بولۇپ كەتكەنلىگىنى، مەلۇم ئابزاسلىرىنىڭ كەمتۈكلىگىنى ئېنىقلىۋالغىلى بولىدۇ. شۇنداق قىلغاندا كاللىدا بىر كونكرېت رەتلەش لايىھىسى شەكىللىنىپ ئىش باشلىغاندا كوپ ئىشلار ئاسانلاشىدۇ. ئاساسى تېما، قاتلاملارنىڭ تۈزىلىشىنى ئويلاش بىلەن بىر ۋاقىتتا تىل ئۇسلۇبى جەھەتتىكى مەسىلىلەرگە دىققەت قىلىش كېرەك. خەلق ئەدەبىياتىنىڭ جانلىق، ئوبرازلىق ۋە ئېغىزتىلى ئالاھىدىلىگىنى ساقلاپ قېلىش رەتلەش خىزمىتىدە مۇۋاپىقىيەت قازىنىشتىكى ھالقىلىق مەسىلىلەرنىڭ بىرى.

ئادەتتىكىچە قىلىپ ئېيتقاندا، رەتلەشنىڭ ئۇسۇلى 3 خىل بولىدۇ. بىرىنچىسى: يالغۇز رەتلەش دەپ ئاتىلىدۇ. ئەسلىدىكى خاتىرە ئارگىنالى پەقەتلا بىر نۇسخا بولۇپ بەلكى ئاساسى ناھايىتى ياخشى بولسا، پەقەتلا يېزىق جەھەتتە ئانچە - مۇنچە رەتلەپ، باشقا جەھەتلەردە ئۆزگەرتمەسلىك. بۇ خىل ئۇسۇل خاتىرە ئارگىنالىنىڭ باش - ئايىغى تولۇق، سۈپىتى بىر قەدەر ياخشى ئەسەر يەنە كېلىپ بىر قەدەر شەكلى مۇقىملاشقان رىۋايەت، ھېكايە ۋە قوشاق، تەمسىل قاتارلىق ھەجمى نىسبىتەن قىسقا بولغان خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى رەتلەشكە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئىككىنچى خىلى: يىغىنچاقلاپ رەتلەش دەپ ئاتىلىدۇ. يەنى، رەتلىگۈچىنىڭ قولىدا بىر خىل ئەسەرنىڭ بىر نەچچە خىل ۋاريانتى (نۇسخىلىرى) بولۇپ، ھەر بىر نۇسخىنىڭ ئوز ئالدىغا ئارتۇقچىلىغى ۋە كەمچىلىگى بولغان ئەھۋال ئاستىدا بۇ نۇسخىلارنى بىر - بىرىگە كېرىشتۈرۈپ، شۇ ئەسەرنىڭ ئەسلى گۈزەل قىياپىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تىرىشىدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا يىغىنچاقلاپ رەتلەش ئۇسۇلىنى قوللىنىش لازىم. دېمەك بۇ نۇسخىلارنىڭ ئىچىدىن بىر قەدەر تولۇق بولغان بىر نۇسخا ياكى ئىككى نۇسخىنى ئاساسى نۇسخا قىلىپ، باشقا نۇسخىلارنىڭ ئارتۇقچىلىغىنى ئېلىپ، ئاساسى نۇسخىنىڭ كەمچىلىگىنى تولۇقلاش لازىم. بۇ خىلدىكى رەتلەش ئۇسۇلى

بىر قەدەر مۇرەككەپ بولغاچقا ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئىش ئېلىپ بېرىش كېرەك.

ئالدى بىلەن ھەربىر پارچە ئوخشىمىغان ماقالىلارنى قايتا - قايتا سىلىشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئوز ئالدىغا بار بولغان ئارتۇقچىلىقى ۋە كەمچىلىكىنى ئۇچۇق تونۇۋالىپ، ئاندىن كېيىن بىرلەشتۈرۈپ بارلىق ئارتۇقچىلىقىنى بىر پارچە ماقالىگە توپلاش كېرەك. بۇ خىل ئۇسۇل ئاشۇ خىلدىكى پىرسۇناژلار، ۋەقەلەر ئوخشاش بولۇپ پەقەتلا قىسمەن ۋەقەلىك ئوخشىمايدىغان ئەسەرلەرنى رەتلەشكە ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئۇرغۇنلىغان ئېپىك داستان پىرسۇناژلىق رىۋايەت ۋە خەلق ئېچىدىكى خىيالى ھېكايىلاردا بۇ خىلدىكى رەتلەش ئۇسۇلىنى قوللانغان. ئەگەردە ۋەقەلىك جەھەتتىكى پەرق زور بولۇپ ھەر قايسىسىنىڭ ئوز ئالدىغا ئالاھىدىلىگى بولسا ئايرىم ھالدا رەتلەش ئېلىپ بارسىمۇ بولىدۇ. ئەپلەپ - سەپ - لەپ بىر پارچە قىلىپ قويۇشنىڭ ھاجىتى يوق.

ئۇچىنچى خىل رەتلەش ئۇسۇلى: ۋەقەلىك، ئاساسى تېمىلىرىنى چوقۇم ئوزگەرتمىگەن تېگىشلىك رەتلەش ئۇسۇلى. بۇ خىل ئۇسۇل پەقەتلا جەۋھىرى بىلەن شاكىلى تەڭ مەۋجۇت بەلكى ئۇنىڭ جەۋھەر قىسمى خېلى قىممەتكە ئىگە بولغان، ئاشكارە نەشر قىلىشقا تېگىشلىك ئەسەرلەرگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. بەزى خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ئېچىدە ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ ئىدىيىۋى تەسىرى، دەۋرنىڭ چەكلىمىلىگى ۋە دىنغانلار سىنىپىنىڭ ئاجىزلىغى تۈپەيلىدىن بەزى پاسسىپ مەزمۇنلار پەيدا بولىدۇ. لېكىن ئەسەرنىڭ پۈتۈن قىياپىتىدىن قارىغاندا يەنە مۇڭاپىق كېلىدىغان ئورۇنلىرى بار، بۇ خىل ئەسەر «ئاپراتسىيە» قىلىنسىلا باشقا پۈچەك قىسىملىرىنى چېقىرىۋېتىپ ھەمدە يېزىق جەھەتتە ئازراق باغلىساقلا تاشلىۋەتكىلى بولمايدىغان بىر پارچە ياخشى ئەسەر بولۇپ قالىدۇ. ئەمما بۇ خىل ئەسەرلەرنى رەتلەشتە ئېھتىياتچان بولۇشىمىز لازىم.

بىرىنچىدىن، جەۋھىرى بىلەن شاكىلىنى ئېنىق پەرىق ئېتىشىمىز، بۇ ئىككىسىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتمەسلىگىمىز لازىم.

ئىككىنچىدىن، «ئاپراتسىيە قىلىش» تا ئىنتايىن ئېنچىكە بولۇشىمىز، ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ئەسلىدىكى ئەسەرنىڭ ئەسىل قىسمىنى ۋە مۇڭاپىق قىسمىنى ساقلاپ قېلىشىمىز، قالايمىقان كېسىپ، قالايمىقان يوناپ ياكى ئىختىيارىچە كوپەيتىشكە مۇتلەق بولمايدۇ. قانداقلا بولمىسۇن يۇقۇرقى ئاشۇ خىل رەتلەش ئۇسۇلىنى قوللانغاندا قوشقىلى ۋە چېقىرىۋەتكىلى بولىدۇ. ئوزگەرتكەن قىسمى ئادەتتىكىچە قىلىپ ئېيتقاندا تۆۋەندىكى 4 مەزمۇندىن يىراقلاشمايدۇ.

(1) چېقىرىۋېتىدىغانلىرى ئېنىق بولغان، كىشىنى سەسكەندۈرىدىغان، فېئودالىزىم - خوراپاتلىق ئېدىيىسى، شوھرەتپەرەسلىگىنى تەسۋىرلەيدىغان ۋە باشقا پەسكەش، چاكىنىلىقلارنى تەسۋىرلەيدىغانلار.

(2) ھوكۇمران، فېئودال ئەدىپلەرنىڭ ئوزگەرتۈەتكەن قىسىملىرىغا ئېنىق ياتىدىغانلىرىنى ئوزگەرتىپ، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ قىياپىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش.

(3) سوزلىگۈچى، ئېيتقۇچىلارنىڭ ئاغزىدىن ياكى ئاڭسىز ھالدا ئوزگەرتىپ قويۇشى

بىلەن ئىسملىرى خاتا بولۇپ قېلىپ، مەنتىقىسىگە چۈشمەيدىغان جايلىرىنى ئۆزگەرتىپ ئۆزى تېخىمۇ مۇكەممەل قىلىپ چىقىش.

(4) تىلنىڭ ئاغزاكىلىغى، جانلىقلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش شەرتى ئاستىدا بەك مۇ ئاز ئۇچرايدىغان يەرلىك شۇيدىكى سوز جۈملىلەرنى ئۆزگەرتىش. بۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ھەممە ژانىرلىرى ئۈچۈن ئورتاق.

يىغىپ ئېيتىقاندا، ئومۇمەن رەتلەشكە كىرىدىغان ئەسەرلەر ئادەتتىكىچە قىلىپ ئېيىتقاندا «ئۆزگەرتمەسلىك» نى ئورۇنلاش تەلەپ قىلىنمىدۇ، بۇ دېگىنىمىز: ئەسلىدىكى ئەسەرنىڭ ئاساسى ئىدىيىسى (يۇقۇرىدىكى 3 - خىل رەتلەشكە يول قويمىدىغانلاردىن باشقا ئەھۋال ئاستىدا) ئەسلىدىكى ئەسەرنىڭ ئاساسى ۋەقەلىگى، قۇرۇلۇشىنى ئۆزگەرتمەسلىك، ئەسلىدىكى ئەسەرنىڭ ژانىرىنى ئۆزگەرتمەسلىك، ئەسلىدىكى ئەسەرنىڭ سەنئەت ئالاھىدىلىگى ۋە تىل ئادىتىنى ئۆزگەرتمەسلىك دېگەنلىكتۇر.

بۇ 4 تۈرلۈك تەلەپنى تەرىشىپ ئىشقا ئاشۇرغاندا ئاندىن رەتلەش خىزمىتىنى «سالماق بولدى» دېگىلى بولىدۇ، مانا بۇ ھەقىقى ئىلمى پوزىتسىيە.

خەلق ئەدەبىياتى بىر خىل سوز سەنئىتى بولۇپ يازغۇچىنىڭ يازما ئەدەبىياتى بىلەن ئەلۋەتتە مەلۇم ئوخشاشلىق ئالاھىدىلىگى بار، لېكىن ئىجتىمائى، تارىخ، سىنىپ، شارائىت قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ ئىككى خىل ئەدەبىيات يازغۇچىنىڭ سالاھىتى، ۋاستىچىلىق ئىپادىسى، تارقىلىپ يۇرۇش جەريانى قاتارلىق تەرەپلەردىن ئىنتايىن زور پەرق بولۇپلا قالماستىن، ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى، بەدىئى شەكىلى ئىپادىلەش ئۇسۇلى، قىل ئۇسلۇبى قاتارلىق تەرەپلەر دىمۇ زور دەرىجىدە ئوخشىماسلىغى بار. خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاش، رەتلەش بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما غۇچىلار ئەدەبىياتىنىڭ ئۇمۇمىلىغىنى تونۇشتىن سىرت، بولۇپمۇ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئايرىم لىغىنى تونۇپ، ئۇزىنى ئادەتتىكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئىلمى نەزىرىيىسىنىڭ بوغۇشىدىن ئازات قىلىپ، ھازىرقى زامان يازما شېئىر، ناخشا، ھېكايە، تىياتىرنىڭ تەسىرىدىن ئازات بولۇش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا بىزنىڭ رەتلەش خىزمىتىمىز ساغلام داۋاملىشالايدۇ.

خەلق ھېكايىلىرىنىڭ رەتلىنىشىنى ئېلىپ ئېيتساق، ئەگەر ئۇنىڭ ژانىر ۋە قۇرۇلمىسىدىكى ئالاھىدىلىككە دىققەت قىلمىغاندا مۇۋەپپەقىيەتسىز قولغا كەلتۈرۈش ئاھايىتى تەس بولۇپ قېلىشى ئېھتىمال.

ئۇرغۇنلىغان ياخشى رەتلەنگەن ئەسەرلەر ۋە بەزى يولداشلارنىڭ رەتلەش خىزمىتىدىكى تەجرىبىلىرىنى تەھلىل قىلغاندا بىز ئاساسەن مۇنداق خۇلاسىگە كېلەلەيمىزكى، كونكرېت خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىگىنى ھەقىقى تونۇپ ۋە ئىگىلەپ ھەمدە بارلىق چارە - تەدبىرلەرنى قوللىنىپ يېزىق ئارقىلىق بۇ خىل ئالاھىدىلىكنى قايتا ئىپادىلىيەلمىسە ئۇنداقتا ئۇ چوقۇم بىر ئىلغار توپلىغۇچى ۋە رەتلىگۈچى بولالايدۇ.

رەتلەش خىزمىتىدىكى ئەڭ زور پۈتلىكاشاڭ ھەددىدىن تاشقىرى «سولچىل» خاھىش

ۋە «سولچىل» لۇشيەنىڭ تەسىرى ئاستىدا پەيدا بولغان پراگماتىزملىق ئىدىيىسى. ئۇنىڭ كونكرېت ئىپادىلىرىدىن بىرى: قېدىمقىنى بۇگۇنكى ئۇچۇن ئىشلىتىش پېرىنسىپىنى ئاددىلاشتۇرۇپ، تارلاشتۇرۇپ، چاكىنلاشتۇرۇپ، خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ چىنلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىدۇ.

«قېدىمقىنى بۇگۇنكى ئۇچۇن ئىشلىتىش»نىڭ ئەسلى مەنىسى، تارىخى، مەدەنى مىراسلارغا تەنقىدى ۋارىسلىق قىلىپ، سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت ئىشلىرىمىزنى زوردەرىجىدە تەرەققى قىلدۇرۇش.

قېدىمقىنى بۇگۇنكى ئۇچۇن ئىشلىتىشتىكى «ئىشلىتىش» سوزى بەزى يولداشلار چۈشەنگەندەك مۇتلەق ئۇنداق تار مەنىدە ئەمەس. ئۇ ئەڭ ئاز دېگەندىمۇ بۇرۇنقى جەمىيەت، مەدەنىيەت، ئىدىيىلىرىنى تونۇشتىكى رولىنى ئوز ئىچىگە ئېلىپ، بۇگۇنكى كۈندە خەلق ئاممىسىغا بەرگەن مەلۇم دەرىجىدىكى تەربىيە رولى ھەمدە بىزنىڭ ھەر خىل خىزمەتلىرىمىزدىكى ئىبرەتلىك رولىنى كورسىتىدۇ. ئەگەر ئۇنى ئاددىلاشتۇرۇپ، پەقەت نوۋەتتىكى سىياسى ھەركەت ۋە مەلۇم سىياسەت ئۇچۇن بىۋاستە خىزمەت قىلدۇرۇش دەپ قارىغاندا «ئىشلىتىش» ئىھتىمال بەك ئاز بولۇپ قالار.

ئايرىم يولداشلىرىمىز ھازىرقى جەمىيىتىمىزنىڭ سىياسىتى، قانۇنى، ئەخلاقى، ئورپ-ئادىتى ۋە ئىدىيىسىنىڭ ئولچىمى بىلەن ئەنئەنىۋى خەلق ئەدەبىياتىغا تەلەپ قويۇپلا قالماستىن، بەلكى بۇ تەلەپ بويىچە خالىغانچە چىقىرىۋېتىدۇ ۋە ئەنئەنىۋى خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى پىششىقلايدۇ. يەنە بەزى يولداشلار خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى «كونسىرۋاتىپ» دەپ قاراپ، مەلۇم دەۋردىكى سىياسى ۋەزىپە بىلەن بىرلەشتۈرۈشنى خەلق ئەدەبىياتىنى رەتلەشنىڭ بىر تۈرلۈك پىرىنسىپى قىلىشنى قايتا-قايتا تەكىتلەيدۇ. بۇخىل تونۇش ۋە ئۇسۇللارنىڭ ھەممىسى تارىخى ماتېرىيالىزمنىڭ روھىغا خىلاپ بولۇپ، قېدىمقىنى بۇگۇنكى ئۇچۇن قوللىنىشنى ئاددىلاشتۇرۇش، تارلاشتۇرۇشنىڭ تىپىك ئىپادىسى.

بۇرۇنقى دەۋردە مەيدانغا كەلگەن نۇرغۇنلىغان خەلق ئەدەبىياتلىرى بۇگۇنكى بەزى مۇتلەق ئوخشىمايدىغان جەمىيەت ئەھۋالى ۋە روھىنىڭ مەھسۇلىدۇر. ئۇ ئەكس ئەتتۈرگەن ئەينى چاغدىكى كىشلەرنىڭ ئىدىيىسى، ھىسسىياتى، غايىسى ۋە ئارزۇسى قاتارلىقلار بۇگۇنكىلىرىمىز بىلەن زور دەرىجىدە ئوخشىمايدۇ، ھەتتا پۈتۈنلەي ئەكسىچە بولىدۇ، مەسىلەن: رىۋايەت، چوچەك، تارىخى داستانلاردا دايىم ئاكا-سىڭىللارنىڭ توي قىلىشى، بىر ياتۇرنىڭ بىر قانچە خوتۇنى بارلىقى، ھايۋاناتلارنىڭ ئادەملەرگە ئوزگۈرۈشى، ئادەملەرنىڭ ھايۋانلارغا ئوزگۈرۈشى قاتارلىق غەلىتە ھادىسىلەر بار. بۇلار بەزى ئادەملەرنىڭ نەزىرىدە بەزىلىرى مۇمكىن بولمايدىغان، بەزىلىرى قانۇنغا خىلاپ، بەزىلىرى پۈتۈنلەي چۈشەنگىلى بولمايدىغان يالغان ياۋداق ئىشلاردۇر. شۇنداقتىمۇ مۇشۇنداق ئەسەرلەر پەيدا بولغان ۋە تارقالغان قېدىمقى جەمىيەتتە، ئەينى ۋاقىتتىكى ئادەملەرنىڭ ئىدىيىسىدە ئۇلارنىڭ ھەممىسى رىياللىق (بەزىلىرى ئوبېكتىپ رىياللىق، بەزىلىرى روھى ھادىسىلەر) بولۇپ بەلگىلىك، ئىجتىمائىي قىممەتكە ئىگە. ئەگەر بىز ھەقىقى تۇردە ئىپتىدائى مەدەنىيەت

تارىخى بىلەن رىۋايەتنىڭناسلىق ۋە ئىتنوگرافىيىلىك تەرەپلەردىكى ئىلمى بىلىم بىلەن سېلىشتۇرساق، تامامەن تارىخى ماتېرىيالنىڭ ئەزىزىيسى بىلەن قۇراللانغاندىلا بۇلارنىڭ ھەممىسىنى چۈشۈنۈش تەس ئەمەسلىگىنى ھىس قىلىمىز. شۇنداقتىمۇ بىزنىڭ بەزى يولداشلىرىمىز خەلق ئەدەبىياتىنى رەتلەش ۋاقتىدا ئۆنى بىزنىڭ بۈگۈنكى جەمئىيىتىمىزنىڭ ئىدىئولوگىيە ساھەسى بىلەن مەلۇم دەرىجىدىكى تەشۋىقاتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئويغۇنلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭدىن چىقىرىۋېتىدىغانلىرىنى چىقىرىۋېتىپ، قوشۇدىغانلىرىنى قوشۇپ ئوزگەرتىپ، ياكى يۇقۇرى كوتۇرۇپ ئۆنى «قەدىمقى بىلەن بۈگۈنكىنى بىرلەشتۇرۇپ» بىر خىل «يېڭى تىپتىكى ئەدەبىي ئەسەرلەر» گە ئايلاندۇرىدۇ. بۇ خىل ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئاممىغا بەرگەن تەربىيىۋى رولىنىڭ زادى قانچىلىك ئىكەنلىگىنى بىز ھوكۇم قىلىشقا ئىلاجسىز-مىز. ھەچبولمىغاندا ئۇ ئاللىقاچان خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى يوقاتقانلىقتىن ئىلمى ماتېرىيال قىلىشقا ئېھتىمال قىممىتى ئەك ئازدۇر.

1956-يىلى 6-ئاينىڭ 8-كۈنىدىكى «خەلق ئەدەبىياتى» ژورنىلىنىڭ باش ماقالىسىدا «ئەينەن خاتىرىلەش»، «سالماقلىق بىلەن رەتلەش» نوۋەتتە كوپچىلىكنىڭ دىققىتىنى قوزغاشتا زورۇر بولغان بىرىنچى دەرىجىلىك مۇھىم ئىش دەپ كورسىتىلگەن ئىدى.

خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاش، رەتلەش خىزمىتىگە قاتناشقان بارلىق خىزمەتچىلەر ئۆنى خوددى قانۇنغا ھورمەت قىلغانغا ئوخشاش ھورمەت قىلىشىمىز لازىم. بىراق، كوپ ۋاقىت ئوتمەيلا چىققان ئىستايىن «سول» شامال بۇ «قانۇن» نى ئاللىقاچان يەتتە قات ئاسمانلىك ئۇستىگە چورىۋەتتى. ئارقىدىلا خالىغانچە ئوزگەرتىش، «خەلق ئەدەبىياتى» نى قوقۇپ چىقىش شامىلى ئاستا-ئاستا كوتۇرۇلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى»غا كەلگەندە «يېكىشلىك گورە» ۋە ئۇلارنىڭ «يالالانما ئەدەبىلىرى» پارتىيىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈ-ۋىلىش، ھوقۇق تارتىۋىلىش، ئەكسىلئىنقىلاۋى مەقسەدىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كەڭ كولەمدە خەلق ناخشىلىرىنى ئويدۇرۇپ چىقىش شامىلىنى ياۋۇزلارچە تەرەققى قىلدۇرۇپ يۇقۇرى باسقۇچقا يەتكۈزدى. بىراق، ئۇ پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان خاراكتىر مەسىلىسىگە ياتىدۇ.

ئومۇمەن قىلغاندا، «قەدىمقىنى بۈگۈنكى ئۈچۈن ئىشلىتىش» پىرىنسىپىنى خەلق ئەدەبىياتى خىزمىتىگە قوللىنىشقا بولىدۇ، ھەم قوللىنىش كېرەك. لېكىن بىز ئۆنى ماركسىزىمنىڭ جەمئىيەت، تارىخ، ماتارىپ، ئەدەبىيات-سەنئەت ھەققىدىكى بىر قاتار كوز قاراش ئەزىزىيىلىرى بىلەن باغلاپ چۈشۈنىشىمىز كېرەك. «ئىشلىتىش» نى ئەتراپلىقراق، چوڭقۇرراق ۋە كەڭرەك چۈشەنگەندە ياخشىراق بولىدۇ.

ئەڭ ئاخىرىدا شۇنى چۈشەندۈرۈپ ئوتۈش كېرەككى، ئىلمى ئۇسۇل بىلەن رەتلەپ چىققان خەلق ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنىڭ ھەم ھوججەت قىممىتى ھەم ئەدەبى قىممىتى بار. ئىككىلىسى پۈتۈنلەي بىر پۈتۈنلۈككە ياكى بىرلىككە ئىگە. بىز چوقۇم خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ ھەقىقىلگىنى قوغداپ، شۇ ئارقىلىق توپلاش، رەتلەش خىزمىتىدە ئىلمىي ساغلام يولنى دەيلاپ ئالغا قاراپ ئىلگىرىلىشىمىز لازىم.

ئىككىنچى قىسىم

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ژانىر ۋە تۈرلىرى

خۇددى بەدىئى ئەدەبىياتقا ئوخشاش (يازما ئەدەبىيات نەزەردە تۇتۇلمىدۇ - ئا) فولكلۇر ئەسەرلىرىمۇ، تۈزىلىشى ۋە غايىۋىي - بەدىئى خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن ئۇزۇنارا ئوخشاش ۋە پەرقلىق تەرەپلەرگە ئىگە بولۇپ، مۇنەييەن گۇرۇپپىلارنى (تۈرلەر-نى) تەشكىل ئېتىدۇ. بۇنداق ئوخشاشلىق ۋە پەرقلىق تەرەپلەرنى كورسۇتۇش ئۈچۈن پەندە ئەدەبى تۈرلەر ۋە ژانىرلار ئاتالغۇسى قوللۇنىلىدۇ. ئەدەبى تۈر ۋە ژانىرلار تۈرمۇشنى بەدىئى تەسۋىرلەش شەكلى سۈپىتىدە تارىخىي شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇلار-نىڭ پەيدا بولۇشى، تەرەققىياتى ۋە يوقۇلىشى ئەدەبىيات ۋە فولكلۇر تارىخىدا يېتەكچى جەريان ھىساپلىنىدۇ.

ئەدەبىياتتا تۈر (pod) ئىنتايىن كەڭ چۈشەنچە بولۇپ، ئۇ تۈرلۈك ژانىرلارنى ئۆزئىچىگە ئالىدۇ. قەدىمقى گرېك پەيلاسوپى ئارستوتېل (مىلادىدىن بۇرۇنقى 384-يىلىدىن 322- يىللار) نېمىس ئالىمى گېگېل (1848 — 1811) ۋە ئۇلۇق روس ئىنقىلاۋى دېموكراتى ۋ. گ. بېلىنسكىيلەر ئەدەبىياتنى ئۈچ تۈرگە بولۇپ كورسىتىدۇ. بۇلار: ئېپوس، لىرىكا ۋە دىراما. ئېپوس ۋەقەلىكنى سىيۇژىت ئارقىلىق ھىكايە قىلىش شەكلىدە ئەكس ئەتتۈرسە، لىرىكا ئىنسانلىق ۋە قەلبكتىن ئالغان تەسىراتلىرىنى، ئېچكى ھىس - ھاياجانلىرىنى تەسۋىرلەيدۇ. دىراما بولسا پىرسوناژلار نۇقتىي ۋە ھەرىكىتى ئارقىلىق ھايات كارتىنىلىرىنى سىزىپ بېرىدۇ. بۇنداق بولۇنۇشنى مەلۇم نۇقتىدا فولكلۇر-غا ھەم قوللىنىۋىش مۇمكىن، لېكىن فولكلۇر بىز يوقۇرىدا شەرھىلەپ ئوتكىنىمىزدەك، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن بەدىئى ئەدەبىياتتىن پەرقلىنىدۇ. فولكلۇر ئەسەر-لىرىنىڭ بەزىلىرى تۈرلۈك ئورۇن - ئادەت ۋە مۇراسىملار بىلەن باغلىق بولسا، يەنە بەزىلىرى كۈيلەشنى ئۆزىگە نىشان قىلىدۇ. مەزمۇن ۋە شەكىل ئالاھىدىلىگى بولغان مۇشۇ خىلدىكى ئاغزاكى ئەسەرلەرنى يۇقۇرقى ئۇچ تۈرنىڭ ھېچقايسىسىغا ھەم كىرگۈزۈش مۇمكىن ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە فولكلۇر ئەڭ روشەن مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ فولكلۇرلىرى شۇخەلق ھاياتنىڭ بەدىئى تارىخى. بىر مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئورۇن - ئادىتى، ئىدىيىسۇبي ئېشەنچىسى، ئېپتىقادى، تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر شەكلى، بەدىئى ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى خاسلىققا ئىگە بولۇپ، باشقا مىللەت خەلقلىرىنىڭ

كىدىن مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەنەشۇ خاسلىقنى ئوزىدە گەۋدىلەن-دۈرگەن فولكلۇرنىڭ تۈر ۋە ژانىرلىرىنى مۇتلەق ئومۇملىۇقتا ئىگە ئەمەس. ماناشۇ ئالاھىدىلىكلەرنى نەزەردە تۇتقان ھالدا، فولكلۇرنىڭ تۈر، ژانىرلىرى ئايرىمچە بەلگىلەنگەن.

دۇنيا فولكلۇرشۇناسلىغىدا، ئالدى بىلەن فولكلۇرنى ئىككى چوڭ گۇرۇپپىغا بولگەن: بىرىنچى، ئورۇپ - ئادەت ۋە مەۋسۇم — مۇراسىملار بىلەن باغلىق ئەسەرلەر، ئىككىنچى، تۈرلۈك ئورۇپ - ئادەت ۋە مۇراسىملار بىلەن باغلىق بولمىغان فولكلۇر ژانىرلىرى. بىرىنچى گۇرۇپپىغا ئەسكەك قوشاقلىرى، مەۋسۇم قوشاقلىرى، مۇراسىم قوشاقلىرى، مەشرەپ قوشاقلىرى، مەدھىيە ناملار، قەسىدىلەر، ئېيتىشىش... قاتارلىقلار كىرگۈزۈلگەن، ئىككىنچى گۇرۇپپىغا ئېپىك (داستان، ھىكايە - چوچەك، ئەپسانە - رىۋايەت، لەتىپە ۋە چاقچاق)، لىرىك (بېيىت ۋە قوشاق، ناخشا، پارچىلار)، دىرامىماتىك (ئەلنەغمە، ئاغزاكى دىرامىما) ۋە ماقال - تەمسىل، تېپىشماق قاتارلىق ژانىرلار كىرگۈزۈلگەن. بۇ ژانىرلارنىڭ ھەرقايسىسى ئوزنوۋىتىدە يەنەبىر قانچە كىچىك تۈرلەرگە بولۇنگەن. بۇنداق بولۇش دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا بىرقەدەر ئۇيغۇن كىلىدۇ. مەملىكىتىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئاغزاكى پوئېتىك ئىجادىيىتى ئەنەشۇ پىرىنسىپلار بويىچە تۈر، ژانىرلارغا ئاجرىتىلغان.

شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا قېرىنداش مىللەتلەر فولكلۇرنىڭ تۈرلۈك ژانىرلىرى ھەرخىل ئىجاتكارلار پائالىيتى بىلەن مەھكەم باغلانغان. ئايرىم ژانىرلار (مەسەلەن، ماقال - تەمسىللەر، تېپىشماقلار) ئاممىۋى خاراكتېرگە ئىگە بولسا، باشقا ژانىرلارنىڭ (مەسەلەن، داستان، ئاغزاكى دىرامىما...) ئىجرالىق مۇئەييەن پىروفېسسىئونال تەييارگەرلىكنى تەلەپ قىلغان، بۇ نەرسە خەلق ئاغزاكى پوئېتىك نەمۇنىلىرىنى يارىتىش، ئىجرا ئېتىش ۋە تارقىتىشتا ئوزىگەخاس ئورگىنال ئىجاتكارلىق مەۋجۇتلىغىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇر، ئوزبېك فولكلۇرىدا داستانچىلار، مەدداھلار، ھىكايە - لەتىپچىلەر، ئەلنەغمىچىلەر، قىزىقچىلار، داۋازلار پائالىيتى بىرقەدەر راۋاجلانغان ئورگىنال سەنئەت بولۇپ، بۇخىل سەنئەت تۈرىنى ئىجرا قىلىش ئۇچۇن، يەنە ئوزنوۋىتىدە ئەشۇ خەلق سەنئەتكارلىرى، بەلگىلىك تەييارلىق كورىشى ۋە مەلۇم ئۇستازلاردىن تەلىم ئېلىشى زورۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا مەۋجۇت بولغان بۇخىل ئالاھىدىلىكمۇ، ئوز ئالدىغا بىر ژانىرنى تەشكىل قىلىدۇ.

فولكلۇر ژانىرلىرى غايىۋى - تېماتىك ۋە بەدىئى خۇسۇسىيەتلىرى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى يەنە ئۇنى ئىجرا قىلىش جەھەتلىرىدىمۇ (مەسىلەن، يەككە (يالغۇز) ئىجرا قىلىش، مۇزىكىلىق ۋە مۇزىكىسىز ئىجرا قىلىش، ئۇنىڭغا تەگكەش بولغان مۇزىكا ئەسۋاپ - لىرىنىڭ تۈرى ۋە سانى) بىر - بىرىدىن پەرق قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى (مەسىلەن، قوشاقلار) كۆيلەش ئۇچۇن، يەنە باشقىلىرى (مەسىلەن، ھىكايە چوچەكلەر) ھىكايە قىلىپ ئېيتىپ

بەرىش تۈچۈن، يەنە بەزىلىرى (مەسىلەن، داستان - قىسسىلەر) ھەم كۆيلەش ھەم ھېكايەقىلىپ بەرىش تۈچۈن، باشقىلىرى (مەسىلەن، ئەلنەغمە، لەپەر - ئېيتىشىشلار) ھەم كۆيلەش ھەم ئۇسۇل ھەركىتى بىلەن ئۇيناش ئۈچۈن، ئاغزاكى دىرامىنى قاتارلىقلار بولسا ئامىمغا كۆرسۈتۈش، نامايىش قىلىش ئۈچۈن مولچەرلەنگەن بولىدۇ. فولكلۇر ژانىرلىرى ئارىسىدىكى بۇنداق كەسكىن پەرقلەر ئۇلارنىڭ ئىنتايىن زور غايىۋى - ئىستېتىك ۋەزىپىلەرنى بىجىرىش بىلەن بىرگە، مۇھىم ئىجتىمائىي، ئەمىلى ۋەزىپىلەرنى ئادا قىلىشنى ھەم تەقەززا قىلىدۇ.

فولكلۇر ژانىرلىرى بىر - بىرىدىن قانچىلىك پەرق قىلىشىدىن قەتئىنەزەر، ئۇلار تارىخى يۇسۇندا تەركىپ تاپقان ۋە شەكىللەنگەن بىرخىل ئوبىكتىپ ھادىسىدۇر. ئۇلار ئۈزئارا ھەم پەرقلىق ھەم زىچ مۇناسىۋەتلىك. بۇ ژانىرلار ئۈزىنىڭ كوپ ئەسىرلىك تەرەققىيات داۋامىدا ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ھاياتىنى ھەرتەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرۈش ئارقىلىق مەخسۇس سېستېمىغا ئايلانغانلىقى ئۈچۈن، ئومۇم فولكلۇرغا ئورتاق بولۇشتىن تاشقىرى، يەنە بەزى خەلقلەر فولكلۇرىنىڭ ئۈزىگە خاس ژانىرلىرىمۇ بولىدۇ. بىر قانچە خەلقلەرگە ئورتاق بولغان ژانىرلارمۇ ئۈزىنىڭ خاراكتېرىگە ئاساسەن ئۈز ئارا پەرق قىلىدۇ. شۇسەۋەپتىن فولكلۇرنىڭ تۈر ۋە ژانىرلىرىنى بەلگىلىگەندە، ھەرقايسى خەلقلەر ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كونكىرىت خاراكتېرىنى نەزەردە تۇتۇش لازىم.

بىز تىلغا ئېلىنىدىغان ئالاھىدىلىكلەرنى شەرت قىلغان ھالدا، ئۈزىمىزگە بىر قەدەر تونۇشلۇق بولغان ئۇيغۇر ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدا مەۋجۇت بولغان تۈر ۋە ژانىرلىرى ئۈستىدە توختالۇپ ئۆتىمىز.

8 - باب

قوشاقلار

قوشاقلار هەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

ئاساسەن مۇستەقىل تۇتۇلكىلەردىن (تۇت مىسرادىن) تەشكىل تاپقان، بىر يۈتۈن ئىۋى - پىكىرنى بەيئى ئىپادىلىگۈچى، خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ۋە ناخشا قىلىپ ئېيتىلغان خەلق شېئىرى نەمۇنىلىرىگە قوشاق دېيىلىدۇ.

قوشاق دېگەن بۇ ئاتالغۇ، ئومۇمەن سوزلەرنىڭ تەرتىپلىك يوسۇندا بەلگىلىك قاپىيە بىلەن رېتىملىق ئويۇشتۇرۇلىشى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

قوشاقلاردىمۇ كوللېكتىپلىق، ئاغزاكىلىق، ئوزگۈرۈشچانلىق، ۋارىسچانلىق (ئەنئەنەۋىلىك) ئوخشاش خۇسۇسىيەتلەر بولىدۇ، خەلق قوشاقلىرى ئۇچۇن موزىكىدارلىق، ئاھاڭدارلىق، راۋانلىق، ھىسىياتلىق ئەڭ مۇھىم بەلگىلەردۇر.

قوشاقلاردا ئايرىم شەخسنىڭ ھىس - ھاياجانى، تۇيغۇلىرى، پىكىر - مۇلاھىزىلىرى ئىپادىلىنىش ئارقىلىق، كەڭ ئەمگەكچى ئاممىنىڭ ئىچكى روھى كەچۈرمىلىرى، ياشاش ئۇچۇن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى، ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلىرى ۋە چۈشەنچىلىرى، دۇنياقاراشلىرى ئەكس ئېتىلىدۇ. بۇ پىكىرلەر ۋە قاراشلار چوڭقۇر ئومۇملاشتۇرۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغاچقا، ئېغىزدىن - ئېغىزغا كوچۇپ، تېخىمۇ راۋاجلىنىدۇ ۋە مۇستەھكەملىنىدۇ. بۇنداق قوشاقلارنى مەھنەتكەش ئامما تارىخنىڭ سالنامىسى، ھاياتنىڭ يولدىشى (ھەمراسى) دەپ بىلىش مۇمكىن. قوشاقلار تۇرلۇك جايلاردا تۇرلۇكچە، كوپچىلىك ھاللاردا مۇزىكىسىز، بەزىدە خەلق چالغۇ ئەسۋاپلىرىنىڭ تەڭكىشىدە خىلمۇ - خىل ئاھاڭلاردا كۇيلىنىدۇ. بۇجەھەتتىن خەلق قوشاقلىرى مۇزىكا فولكلورى، ئۇسۇل سەنئىتى بىلەن زىچ باغلىنىپ كېتىدۇ. مۇشۇ خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن خەلق قوشاقلىرىنى خەلق ناخشىلىرى ۋە خەلق قوشاقلىرى دەپ ئىككىگە چوڭ قىسىمغا بولۇشكە بولىدۇ. تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۇرۇش جەھەتتە خەلق ناخشىلىرى بىلەن قوشاقلارنىڭ چوڭ پەرقى يوق، پەقەت ئوخشىمايدىغىنى يېرى، خەلق ناخشىلىرى مۇزىكىنىڭ كونتورۇللىغىدا بىرقەدەر مۇقىم مۇزىكا ئاھاڭ قۇرۇلمىسىغا ئىگە بولغاچقا، ئۇنىڭ تېكىستىمۇ ئەنە شۇنىڭغا ماس قانۇنىيەتلىك تۇزۇلىدۇ؛ خەلق قوشاقلىرى بولسا ھېچقانداق مۇقىم ئاھاڭ ئۇدارى

ئۇنىڭ مەزمۇنى كەڭ ۋە چوڭقۇرلىققا ئىگە. ئۇ ئىنسانلارنىڭ ھەر قايسى تارىخى دەۋر-
لەردىكى تۇرمۇشىنى ۋە ئۇلارنىڭ ھاياتقا بولغان كوزقارىشىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. مەسىلەن،
قەدىمقى ئىپتىدائى قوشاقلاردا، ئىپتىدائى جەمىيەت ئەزالىرىنىڭ تەبىئەت بىلەن بولغان
كۈرىشىنى، تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ئارزۇسىنى، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئوستۇرۇش
تەلىۋى قاتارلىقلارنى ئەكس ئەتتۈرسە، سىنىپى جەمىيەتتە بارلىققا كەلگەن قوشاقلاردا،
ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ ئەزگۈچى سىنىپلارغا بولغان غەزەپ - نەپرىتىنى،
ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشى خەلقنىڭ ئىسيانكارلىق روھىنى، ئۇلارنىڭ گۈزەل غايىسە ۋە
ئارزۇلىرىنى بىۋاستە ئىپادىلەپ، سىنىپىي كۈرەشنىڭ ئوتكۇر قۇرالى سۈپىتىدە خىزمەت
قىلىدۇ، يېڭى زامان خەلق قوشاقلىرىدا بولسا، خەلق ئاممىسىنىڭ ئازاتلىق تەنتەنىسى،
بەختىيار ھاياتى، سوتسىيالىزىمنىڭ ئەۋزەللىگى ۋە شانلىق غەلىبىلىرى، ھەرقايسى سەپلەر-
دىكى كىشىنى خوشال قىلىدىغان ئىجتىمائى ئوزگۈرۈشلەر، خەلقنىڭ گۈزەل ئەدەبىياتقا بولغان
چوڭقۇر مەھرى-مۇھەببىتى، يېڭىچە كىشىلىك مۇناسىۋەتتىن شەكىللەنگەن جۇشقۇن ھىسيات
مەنزىرىسى ناھايىتى روشەن ۋە جانلىق ھالدا ئەكس ئېتىلگەن. قىسقىسى، ھەر قايسى
تارىخى دەۋرلەرنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىگى شۇ دەۋر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئاساسى مەزمۇنى
بولۇپ كەلدى.

شۇنىسى ئېنىقكى، ھەرخىل ئىجتىمائى ۋە تەبىئى ئوزگۈرۈشلەر نەتىجىسىدە ھەرقايسى
خەلقلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئىپتىدائى قوشاقلىرىدىن دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەنلىرى ناھايىتى
ئاز. لېكىن خەلقىمىزنىڭ پارلاق ئەدەبىي يادىكارلىغى سۈپىتىدە يازما خاتىرىگە ئېلىنىپ ساقلىنىپ
قالغان «ئوغۇزنامە» قاتارلىق قەدىمقى داستانلاردىكى شەھرى پىكىرىدىن قارىغاندا، مىلادىدىن
خىلى بۇرۇنلا قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىنىڭ رىۋاجلانغانلىغىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن.
ئىنسكىلوپىدىيىلىك ئالىم قەشقەرلىق مەھمۇتنىڭ 11 - ئەسىردە يازغان «دىۋان لوغەتىت
تۈرك» ناملىق قامۇسى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ قەدىمقى ئۈلگىلىرىنى دەۋرىمىزگىچە
يەتكۈزۈپ بەرگەن شاھانە ئەسەردۇر. «دىۋان» گەرچە تىلشۇناسلىققا ئائىت يادىكارلىق
بولسىمۇ، پەقەت تۈركى تىللارنى ئىزاھلاش نۇقتىسىدىن تۈرلۈك تېمىدا جەمى 242
كوبىلىت (I جىلدىدا 117، II جىلدىدا 48، III جىلدىدا 77) خەلق قوشاقلىرى
مىسال قىلىپ ئېلىنغان. بۇقوشاقلار بىز ئۈچۈن تۈركى خەلقلەرنىڭ قەدىمقى باي
ئەدەبىي مىراسلىرىنى چۈشۈنۈش ۋە تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك دەستۇر بولىدۇ، بۇ
قوشاقلارنى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن 4 چوڭ تۈركۈمگە بولۇش مۇمكىن؛ بىرىنچى،
قەدىمقى داستانلاردىن پارچىلار، يەنى تاڭغوتلار بىلەن بولغان جەڭ، قەبىلىلەر ئارا
ئوقونۇشلار، جۈملىدىن «توقۇز ئۇيغۇر» قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىكى چوڭ قەبىلىلەرنىڭ ئوزئارا-
جەڭ - جىدەللىرى ھەققىدىكى خەلق داستانلىرىدىن پارچىلار؛

مەسىلەن: تاڭغوت سوسىن ئۇشكىلەدى
كىشى ئىشىن ئەلوكلەدى

ئەرىن ئاتىن بەلىكلەدى
بۇلۇڭ بولىپ باشى تىغدى.①

(مەنىسى:- تاڭغوت قوشۇنىنى ئۇششۇپ تۇرغاندا باستى،
ئۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى مەسخىرە قىلدى،
ئەرلىرىنى، ئاتلىرىنى غەنىمەت ئالدى،
(تاڭغوتلار) ئەسىر بولۇپ، بېشىنى ئەگدى.)
ئەرەن ئالپى ئوقۇشتىلار
قىڭىر كوزون باقىشتىلار،
قاموغ تولمون توقۇشتىلار
قىلىچ قېنىغا سىغدى.②

(مەنىسى- باتۇر ئەرلەر بىر - بىرىنى جەڭگە قىچقىرىشتى،
قىڭغىر كوز بىلەن قاراشتى،
ھەممە قورال بىلەن توقۇنۇشتى،
قىلىچ قىنىغا تەستە سىغدى)

ئىككىنچى، مەرسىيە ناملار: يەنسى ئالپ ئەرتوڭا (ئەفرەسىياپ) ۋە نامەلۇم بىر قەھرىمان توغرىسىدىكى مەرسىيەلەردىن پارچىلار

مەسىلەن: ئالپ ئەرتۇڭا ئولدىمۇ
ئىسىز ئاڭۇن قالدىمۇ
ئوزلەك ئوچىن ئالدىمۇ
ئەمدى يۇرەك يىرتىلور③

(مەنىسى- باتور توڭا (ئەفرەسىياپ ئولدىمۇ،
ۋاپاسىز دۇنياقالدىمۇ؛
پەلەك ئوچىنى ئالدىمۇ
ئەندى يۇرەك تىلىنماقتا)

ئاقتۇرۇر كوزۇم بولاق
توشلەنور ئوردەك يوغاق④

مەنىسى — كوزۇمدىن ياش بولاق بولۇپ ئاقىدۇ.
ئۇنىڭغا ئودەك - يوغاق (لار) چۈشىدۇ)

ئىۇچىنچى، مۇھەببەت، ئەمگەك، تەبىئەت ۋە مۇمرلىرى توغرىسىدىكى قوشاقلار.

② ① «دىۋان لوغەتىت تۈرك» ئۇيغۇرچە I جىلد. 404-، 247- بەتلەر
④ ③ — «دىۋان لۇغەتىت تۈرك» ئۇيغۇرچە I جلد، 59-، 297-،

بىرمەزمۇنىدىكى قوشاقلار قويۇق لىرىك تۈس ئالغان بولۇپ، قەدىمقى كىشىلەر ئوزلىرىنىڭ مۇھەببەت ۋە ئەمگەك كوزقاراشلىرىنى، تەبىئەت ھادىسىدىكى ھىس - تويغۇلىرىنى ئوخشىتىشقان شېئىرى شەكىللەر بىلەن ئىپادە قىلغان.

مەسىلەن: مۇھەببەت قوشاقلىرىدىن مىسال —

ئۈزۈك مەنى قوماتتى.
ساقىنىچ ماڭا يوماتتى
كوڭلۇم ئاڭار ئەمەتتى
يۈزۈم مەنسىك سارغارۇر ①

مەنىسى — سۆيگۈ (ئۈزۈك) مېنى ھايۋانلىققا سالدى.
قايغۇ ماڭا توپلاندى
كوڭلوم ئۇنىڭغا تەلپۈندى.
يۈزۈم مېنىڭ سارغىيار.)
بۇلنار مەنى ئولاس كوز
قارامەڭمز قىزىل يۈز
ئاندىن تامار تۈگەل تۈز
بۇلناپ يانا ئول قاچار ②

(مەنىسى — ئۇۋلار مېنى خوما كوز،
قاراڭغۇلۇق قىزىل يۈز،
تامار ئاندىن تۈگەل ئۈز،
ئۇۋلاپ يەنە ئۇ قاچار.)

ئەمگەك قوشاقلىرىدىن ئورنەك:

يىگىتلەرنىڭ ئىشلەتىو
يىغاچ يەمىش ئىرغاتو
قولان كەيىك ئاۋلاتو
بەزىم قىلىپ ئاۋنالىم ③

مەنىسى — يىگىتلەرنى ئىشلىتىپ
مۇنلۇق دەرەخلەرنى ئىرغاتتۇرۇپ،
قولان - كەيىك ئوۋلىتىپ،
بايرام قىلىپ كوڭۈل ئاچايلى)

تەبىئەت تەسۋىرلىرى (پىزاژ) توغرىسىدىكى قوشاقلاردىن ئورنەك:

---

① ② ③ «دىۋان لۇغەتىت تۈرك» ئۇيغۇرچە 1 جلد. 94-، 82-، 348- بەتلەر

قار بۇز قاموغ ئەروشدى
تاغلار سوۋى ئاقشدى
كوكشىن بولىت ئورۇشدى
قايغوق بولۇپ ئەگوشۇر ①
(مەنىسى ـــ قار، مۇز تامام ئېرىشتى،
تاغلار سۇيى ئېقىشتى،
كوكوش بۇلۇتلار ئورلەشتى
قېيمىق بولۇپ ئايلىنار)

تۇرلۇگ چەچەك يارىلدى
بارچىن يازىم كەرىلدى
ئوچماق يەرى كورولدى
توملوغ يەنە كەلگۇسوز ②
مەنىسى ـــ تۇرلۇك گۈللەر ئېچىلدى
يەرىۇزى گويا يىپەك گىلەم سىلىنغاندەك بولدى
جەننەت يېرى كورۇلدى
قىش ئەمدى كەلمەسكە كەتتى)

تورتىنچى ـــ ساقىنامە ۋە ئۇۋچىلىق توغرىسىدىكى قوشاقلار: بولۇپمۇ ئۇۋچىلىق توغرىسىدىكى قوشاقلار بىزگە ناھايىتى يىراق ئوتمۇشنى ئەسلىتىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا ئۇ، ئۇۋچىلىق دەۋرىنى ئارقا كورۈنۈش قىلغان.

ساقىنامىدىن ئورنەك:

ئۇرىق باشى قازلايو
ساغراق تولوكوزلەيو
ساقىنىچ قوزى كىزلەيو
تون كون بىلەسەۋنەلىم ③
(مەنىسى ـــ ئۇرماق بېشى غاز (بويىنى) غائوخشاپ (تۇرماقتا)
ساغەرلەر خوددى كوز چانسىغدەك مەيگە تولدى
قايغۇ - ھەسرەتنى چورىۋېتىپ،
كىچە - كۈندۈز كوڭۇل ئاچايلى)

ئوتتوز ئېچىپ قىقرالىم
يوقار قوپۇپ سەكرەلىم

① ② ③ ـــ «دىۋان لۇغەتىت تۈرك»ئۇيغۇرچە 1جىلد 251-161-135-بەتلەر.

ئارسلان لايو كوكرەلىم
قاچتى ساقىنچ سەۋنەلىم ①

(مەنىسى— ئۇچ قېتىمدىن ئىچەيلى، ئورنىمىزدىن تۇرايلى،
ئارسلاندەك ھوكۇرەيلى،
قايغۇنىڭ بىزدىن كەتكەنلىگىنى كورسىتەيلى)

ئوۋچىلىق قوشاقلىرىدىن ئورنەك:

ئۇزۇبارىپ ئوكوش ئەۋدىم
تەلىم يورۇپ كۇچى كەۋدىم
ئاتىم بىرلە تۇگە ئەۋدىم②
مەنى كورۇپ يەنى ئاغدى

(مەنىسى— ئۇنى تۇتۇش ئۇچۇن ئالدىرىدىم
قوغلاۋېرىپ ھالىدىن كەتكۇزدۇم،
ئېتىم بىلەن ئۇنىڭغا يېتىشۋالدىم،
مېنى كورۇپ تۇكلىرى ھورپەيدى.)

يۇقۇرقىلاردىن باشقا يەنە، «دىۋان» ئىچىدىكى قوشاقلار ئىچىدە پەلسەپىۋي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان قوشاقلارمۇ ئۇچرايدۇ.
مەسىلەن:

ئوگرە يوكى موندىغ ئوق
مۇندا ئازىن تىلدىغ ئوق
ئاتسا ئاۋۇن ئوغراق ئوق
تاغلار باشى كەرتىلور③

(مەنىسى— زامانىنىڭ ئادىتى شۇنداق،
بۇندىن باشقا بىرمۇنچە سەۋەبلەرمۇ بار،
زامان تاغ بېشىنى چەنلەپ ئوق ئاتسا،
تاغ بېشىمۇ پارە-پارە بولۇپ كېتىدۇ)

دەمەك، «دىۋان»دا خاتىرىلەنگەن بۇ قوشاقلار ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ قەدىمقى ئەۋلادلىرى بولۇپ، ئۇ تۈركى خەلقلەرنىڭ تىل-ئەدەبىياتى، تارىخ، ئېتنوگرافىيەسى، ئورپ-ئادىتى، پىكىر قىلىش ئالاھىدىلىگى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە. «تۈركى تىللار دىۋانى» ئىچىدىكى قوشاقلاردىن باشقا يەنە «تۈرپان تېكستلىرى»

① - «دىۋان لۇغەتت تۈرك» ئۇيغۇرچە I جلد 193 - بەتلەر.
②، ③- «دىۋان لوغەتت تۈرك» ئويغۇرچە I جلد 217-226- بەتلەر.

(«تۇرپان خەلق قوشاقلىرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئىچىدىكى قوشاقلار، «ھون قوشاقلىرى»، «تولى قوشىغى»، «بەگ قولى ھەققىدىكى قوشاق» قاتارلىق قوشاقلارمۇ پەيدا بولۇش تا-رىخىنىڭ ئۇزاقلىغى، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن خاراكتېرلىك-تۇر. بۇلارنىڭ ئىچىدە «تۇرپان تېكستلىرى» دىن باشقىلىرى جۇڭگونىڭ قەدىمى تارىخى مەنبەلىرىگە خەنزۇچە خاتىرىلەنگەن بولۇپ، تارىخى جەھەتتىن قەدىمقى دەۋرلەرگە مەنسۇپ. توۋەندە بۇ قوشاقلاردىن بىرنەچچە ئۈلگە كورۇپ ئوتەيلى.

بىلىك بىلىك يا بەگىم
بىلىك ساڭا ئەش بولور
بىلىك بىلگەن ئول ئەركە
بىركۈن دەۋلەت توش بولور

(مەنىسى ـــ بىلىم ئىگەللىك ئەي بىگىم، بىلىم ساڭا يولداش (ھەمرا) بولىدۇ. بىلىم ئىگەللىگەن شول ئەرگە، (ھامان) بىركۈن دولەت يار بولىدۇ)

2. بىلىگلىك ئەر بىلىگە
تاش قورسانسا قاش بولۇر.
بىلىگسىزنىڭ يانىغا
ئالتۇن قويسا تاش بولۇر.

(مەنىسى: ـــ بىلىملىك ئەرنىڭ بىلىگە، تاش قىستۇرسا قاش (ياقۇت، قاشتىشى) غا ئايلىنىدۇ، بىلىمسىزنىڭ يېنىغا ئالتۇن قويسا تاشقا ئايلىنىدۇ)

«قەدىمقى تۇرپان خەلق قوشاقلىرى» تەركىۋىدىكى بۇ قوشاقتا چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىر ئالغا سۈرۈلگەن بولۇپ، تۇركى خەلقلەرنىڭ پەلسەپە تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ھون قوشىغى

ئايرىلىپ قالغاندا تەڭرى① تاغىدىن
ئاۋۇماس بوپ قالدى چارۋا مالىمىز
ئايرىلىپ قالغاندا ئالچى② تاغىدىن
مۇڭلۇنۇپ سارغايدى قىز-ئايالىمىز

بۇ قوشاقتا مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن خەن ۋۇدى دەۋرىدە خەن سۇلالىسى بىلەن ھون ئىمپېراتورلىغى ئوتتۇرىسىدا ئىككىنچى قېتىملىق ئۇرۇشنىڭ تارىخى ئەكس ئېتىلگەن بولۇپ، بۇ ئۇرۇشتا ھونلارنىڭ خىشى كارىدۇرىدىن ئىبارەت كەڭ يايلاقلىرى-

① تەڭرى تېغى ـــ ھازىرقى چىلەنشەن تېغى
② ئالچى تېغى ـــ ھازىرقى يەنچۈشەن تېغى

دىن ئايرىلىپ قالغانلىقى تەسۋىرلەنگەن، شۇنداقلا ئۇنىڭدا، ھونلارنىڭ ھاياتىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان چارۋىچىلىق بىلەن رىيال ھاياتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى زىچ بىرلەشتۈرۈلگەن.

بەگ قولى ھەققىدىكى قوشاق①

«شىمالى خانلىقلار تارىخى» ئىگىز ھارۋۇلۇقلار ھەققىدە قىسسە» دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، شەرقى ئۇيغۇرلارنىڭ خوغۇسۇر قەبىلىسىنىڭ خانى بەگ قۇلى ھەققىدە شەرقى ئۇيغۇرلار مىلادى 4- ئەسىرنىڭ ئاياقلىرىدا مۇنداق بىر قوشاق توقىغان:

«ۋاي كەلدى بەگ قۇلى» دىگەندە ئانا،
توختايدۇ بوۋاقنىڭ يىغىسى شۇئان،
دەيدىكەن ياش قىزلار ئېيقاندا ناخشا،
«بولسىدى يىگىتتىم بەگ قۇلى سىياق».

قالدىم ھەسرەت ئىچىدە②

تولدى قەلبىم قايغۇغا، قالدىم ھەسرەت ئىچىدە،
ماڭسالا ئەگەر سەپەرگە ئات قامچىسى مەن بولاي،
قورغان تېمى ئۈستىدە، سالما يېقىن ياندىشىپ،
بىللە تۇراي يىگىتتىم، بىلەكلىرىڭ مەن بولاي.

بۇ قوشاقتا، بىر قىزنىڭ سۆيگەن يىگىتى جەڭگە ئاتلانغان چاغدا، ئۇزىنىڭ يالغۇز قېلىپ چىداشلىق بېرەلمەيدىغانلىغىنى ھېس قىلىپ، ئويدە قالغاندىن كۆرە، يىگىتىنىڭ ئات قامچىسى بولۇشىنى ئەۋزەل كۆرگەنلىگى، شۇنداقلا مۇداپىئە قورغانلىرىنىڭ سىپىلى ئۈستىدە يىگىتى بىلەن ياندىشىپ تۇرۇپ، دۇشمەنگە قارشى جەڭگە قاتنىشىدىغانلىغى، ئۇيغۇر خوتۇن- قىزلىرىنىڭ قەدىمدىن تارتىپلا مەردانە، جەڭگىۋار خىسلەتكە ئىگە ئىكەنلىگى جانلىق ۋە ئوبرازلىق ھالدا سۈرەتلەنگەن.

يۇقۇرقى قىسمەن پارچىلاردىن قارىغاندا، قەدىمى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن خېلى مۇكەممەللىككە ئىگە ئىكەنلىگىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس.

خەلق قوشاقلىرىنى مەزمۇن خاراكتېرىگە قاراپ تۇرلەرگە بولۇش نىسبىتەن مۇرەككەپ ئىلمى مەسىلە. شۇڭا ئۇ ھەقتە تېخى بىرلىككە كەلمىگەن ئورتاق قائىدە يوق. بىز پەقەت خەلق ئارىسىدا بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان ۋە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كىلىۋاتقان ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇن ئالاھىدىلىگىگە ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرگە بولىمىز.

---

②① شىمالى خانلىقلارنىڭ «مۇزىكا مەھكىمىسى شېئىرلار توپلىمى»دا خاتىرىلەنگەن.

§ 1 - ئەمگەك قوشاقلىرى

ئەمگەك قوشاقلىرى خەلق شېئىرىيىتىنىڭ ئەڭ ئاۋالقى تۈرلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ يارىتىلىشى ۋە ئىجرا ئېتىلىشى ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك جەريانى بىلەن بىۋاستە باغلىنىتۇر.

مەلۇمكى ئەمگەك دۇنيانى ياراتقان، جۇملىدىن ئىنسانلارنىڭ ياۋايىلىق باسقۇچىدىن مەدەنىيلىك دەۋرىگە قەدەم قويۇشىنىڭ ئەڭ زورور شەرتى بولغان. مۇشۇنداق تەكرار ئەمگەك پائالىيىتى جەريانىدا ئىنسانلارنىڭ تىلى ۋە تەپەككۇرى پەيدا بولغاندىن كېيىنلا، ئېپ تىدائى ئەمگەك رېتىمىگە ماس هالدا ئەمگەك قوشاقلىرى ۋە ناخشىلىرى بارلىققا كېلىپ، خەلقنىڭ ئەمگەك ھېسسىياتىنى ئىپادىلەش شەكلى بولغان ئىدى. ئېپتىدائى جەمىيەتتە، ئىنسانلار توپلۇشۇپ كوللېكتىپ ئەمگەك قىلاتتى. يەنى كوللېكتىپ هالدىكى ئۇۋچىلىق، ياۋايى هايۋانلارنى كوندۇرۇش ۋە ئوزۇقە بويسۇندۇرۇش، چارۋىچىلىق ۋە قىسمەن هالدىكى تېرىقچىلىق ئەمگەكلىرى ئىتتىپدائى ئەمگەك پائالىيىتىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرى ئىدى. تەبىئەت بىلەن بولغان كۈرەشنى مەزمۇن قىلغان بۇ خىل ئەمگەك خاراكتېرى، ئۇنىڭغا ماس بولغان ئەمگەك قوشاقلىرىنى بارلىققا كەلتۈردى. «تۈركى تىللار دىۋانى» ئىچىدىكى «ئۇۋچىلىق قوشاقلىرى» بۇنىڭ جانلىق مىسالى.

ئىنسانلار سىنىپىي جەمىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىن ئەمگەكنىڭ تۈرى ۋە خاراكتېرى ئوزگۈرۈشكە باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئەمگەك قوشاقلىرىمۇ روشەن ئىجتىمائى تۈس ئالدى. ئۇنىڭدا بىر تەرەپتىن ئەمگەكنىڭ ئۇلۇق خاسىيىتى، ئەمگەك سوبۇشنىڭ شەرەپلىك لىكى، ئەمگەك ۋە ئەمگەكچىلەرنى قەدىرلەش ئىدىيىسى شېئىرى ئوبراز ئارقىلىق چوڭقۇر ئىپادىلىنىپ، ئەمگەك ھەققىي ئىنسانلىقنىڭ بىردىن-بىر شەرتى بولۇپ جاراڭلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئېكسپىلاتاتسىيە خاراكتېرىنى ئالغان ئەمگەكچە قارىتا ئەمگەكچىلەرنىڭ نارازىلىغى ۋە قارشىلىغى، ئەمگەكنى يەڭگىللىتىش ۋە زۇلۇم خاراكتېرىدىكى ئەمگەكتىن ئازات بولۇش تەلىۋى ئەكس ئېتىلدى. شۇنداقلا ئۇلاردا ئەمگەكنى يەڭگىللەشتۈرۈشكە قارىتىلغان كوتۈرەڭگۈ روھ، خەلق ئىجادىغا خاس ئوپتىمىزىم، خۇشچاقچاق كەيپىيات دائىم ئۇستۈنلۈك ئورنىدا تۇرۇپ كەلدى.

ئەمگەكنىڭ ماهىيىتى ۋە خىزمەت شارائىتى ئەمگەك قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلىنى بەلگىلەيدۇ. مەلۇمكى، ئەمگەكنىڭ تۈرى ناهايىتى كوپ، جۇملىدىن ئەمگەك شارائىتىدىمۇ ناهايىتى چوڭ پەرقلەر بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەمگەك قوشاقلىرى كوپ خىل تۈرگە ئىگە. مەسىلەن، دېخانچىلىق، باغ ۋە باغۋەنچىلىك، چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق، ھونەرۋەنچىلىك ۋە باشقا كەسىپلەرگە خاس خۇسۇسىيەتلەر ئەمگەك قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنىنى تەشكىل قىلىدۇ. بىز ئۇيغۇر خەلق ئارىسىدىكى دېخانچىلىق ئەمگىگى بىلەن باغلىنىق بولغان ئەمگەك قوشاقلىرىنى كورۇپ باقايلى.

قوشچى قوشىغى

زۇلمەتلىك قەھرىتان قىشتىن بالا-چاقىسى بىلەن زارلىنىپ چىقىقان دېخان باھار كېلىشى بىلەن ھاياتقا قايتا ئۇمۇتلىنىپ يەر ھەيدەشكە كىرىشىدۇ، تەبىئەت شۇنچە جانلانغان، ھەممە جاندارلارغا يېڭى جان كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن دېخانلىق ئوكۇزى ئولگىدەك ئاچلىقتىن مادارسىزلىنىپ قوشقا يارىمايدۇ. دېخان دەسلەپكى باھاردىكى بۇ مۇشكۈل ئەھۋالىنى ھوكۇزلىك تىلىدىن شۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

شاخلىرىم غۇلاچ-غۇلاچ
يوق مادارىم، قارنىم ئاچ،
توپەمگە قونغان قالدىرغاچ،
مەن قانداق قوشقا يارايمەن.

قوشچى قوشاقلىرىنىڭ خەلق ئارىسىدا بۇنىڭدىن باشقا مەزمۇن تۇرلىرىمۇ بار. ئۇ ئوزىگە خاس ئاھاڭ بىلەن قوش ھەيدەش ئەمگىكىنىڭ رېتىمىغا ماس ھالدا قوشچى تەرىپىدىن توۋەن ئاۋازدا ئېيتىلىدۇ. ئۇنىڭدا دېخانلارنىڭ ھاياتى، ئەمگەك ھايۋانلىرىغا بولغان مۇناسىۋىتى تەسۋىرلەنگەن.

ئوما (ئورام) قوشىغى

ئورام — دېخانچىلىق ئەمگىكىنىڭ ئەڭ مۇھىم، جىددى ۋە جاپالىق تۈرى. شۇڭا ئۇنىڭغا ماس بولغان ئورام قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلىمۇ خىلمۇ-خىل. بەزى ئورام قوشاقلىرىدا دېخانلارنىڭ ئارزۇ-ئۇمىدى، كوتۇرەڭگۈ روھ بىلەن ئورامغا قاتنىشىۋاتقانلىقى بايان قىلىنىدۇ، دېخاننىڭ يۇرىكىدە جۇش ئورىۋاتقان كۈچ-غەيرىتى، ئورامنىڭ تېز ۋە ۋاقتىدا تۈگۈتۈش ئارزۇسى تەسۋىرلىنىدۇ:

ئوغلىم ئالماس،
ئورىشىدىن قالماس.
زادىلا تالماس،
ئورمىسام بولماس.

ئورام قوشىغىنىڭ يەنە بىر مۇھىم مەزمۇنى، ئۇنىڭدا ھەر قانداق بايلىقنىڭ مەنبەسى ئەمگەك ئىكەنلىكى ئىپادىلىنىدۇ:

ئوغلىم چاققان،
سەن ماڭا ياققان.
قولۇمدۇ چاققان،
ئەمگەككە باققان.

ئورام قوشاقلىرى ئىچىگە ئەشۇ ئەمگەك جەريانىغا بېۋاستە ئالاقىسى بولغان قوشاقلارنى كىرىدۇ. بۇنداق قوشاقلارنى ئورام ئەمگىكىنى چوڕىدىگەن ھالدا، ئومىچىلارغا بولغان ھورمەت سەمىمى سويگۇ ئىزھارى سۈپىتىدە جارانگلايدۇ. مەسىلەن:

ئومىلىقتا ئىشلەۋاتقان يىگىتلىرىنى سىغىنغان قىزلار:

ئوما ئورىسەن كۈندە،
تالمامدۇ بىلەكلىرىڭ،
مەن يادىڭغا يەتكەندە،
سالمامدۇ يۈرەكلىرىڭ.

دەپ يىگىتلىرىنى ياد قىلسا، ئوز سويگىنىنىڭ دىدارىغا قانمىغان يىگىتلەر يارىنى ئوزدىلىرى تەر ئاققۇزىۋاتقان ئومىلىقتا چىللايدۇ، ئۇلار بىلەن بىللە ئىشلەپ مۇھەببىتىنى ئەشۇ ئەمگەك قوينىدا تاۋلاش ئومىدىنى ئىپادىلەيدۇ، مەسىلەن:

ئوما ئوردۇق ئېتىزدا
ئالتىنچى ئايدا تومۇزدا،
راست گېپىڭنى ئېيت يارىم
بۇغدايلىقتا ئېڭىزدا.

خامان قوشىغى

خامان تېپىش ۋاقتىدا دېخانلارنىڭ خامانلىقتا ئېيتىدىغان قوشاقلىرى خامان ناخشىسى (قوشىغى) دېيىلىدۇ. خامان قوشىغى دېخانلار ئارىسىدا بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان. ئۇيغۇر، ئوزبېك ۋە باشقا خەلقلەر ئارىسىدا ئۇزاق دەۋرلەردىن بۇيان خامان تەپكەندە، خامانغا قاتقان ئات-ئۇلاقلارنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ، قەرەللىك ھالدا خامان ناخشىسى ئېيتىش بىرخىل ئەنئەنىگە ئايلانغان. خامان ناخشىلىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «لاي-لاي» دېگەن مەخسۇس نام بىلەن ئاتالسا، ئوزبېكلەر ئارىسىدا «ھوپ، مەيدە ياكى مەيدە گۈل» نامى بىلەن ئاتىلىدۇ. ئۇلاردا دېخانىنىڭ تېزراق ھوسۇلنى يىغىۋېلىش ئارزۇسى، تىرىكچىلىك ئۈچۈن روزغار تەييارلاش ئۈمىدى، دېخانچىلىق ھايۋانلىرىنىڭ دېخان ھاياتىدا ناھايىتى چوڭ ئورۇن تۇتىدىغانلىقى ۋە دېخانلارنىڭ بۇ ھايۋانلارغا بولغان مۇھەببىتى كۈيلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ قوشاقلار خامان تېپىش ئەمگىكىنىڭ ئېغىرچىلىقىغا بېۋاستە ماسلاشقان بولۇپ، ھارغىنلىقنى ئازايتىش، ئەمگەك ئونۇمدارلىقنى ئوستۈرۈپ، روھى ھالەتنى كوتۈرۈش، ئەمگەك مەيدانىغا جوشقۇن كەيپىيات بېغىشلاش جەھەتلەردە ناھايىتى چوڭ رول ئوينايدۇ. مەسىلەن:

دەسسەڭلار، يەنچىڭلار، جانۋارلىرىم
مەيدان بولسۇن

داننی ئایردپ چەشلەگلار، جانىۋارلىردم
خامان تولسۇن
لاي - لاي - لاي - لاي .....

ها لايلاگەي - كالايلاگ،
قۇلاقلىرىگ گۇرجەگ بولسۇن
مۇگگۇزلىرىگ ئارا بولسۇن،
تۇياقلىرىگ پايخان بولسۇن،
قۇيرۇقلىرىگ سۇپۇرگە بولسۇن،
قوساقلىرىگ تاغار بولسۇن.
دەسسەگلارەي - يەنچىگلار، جانىۋارلىزم
خامان تولسۇن...
لاي - لاي - لاي - لاي

بۇ خىل «لاي - لاي» قوشىغىدا، شۇ خىل ئەمگەكنىگ رېتىمىگە ماس كېلە- دىغان ھەرخىل تاۋۇشلار بىرلىشىپ، ئەمگەگ ھالىتىگە مۇۋاپىق بولغان ئاھاڭ - مۇزىكىنى پەيدا قىلغان. بۇ قوشاقنىگ ۋەزىن ـــ رېتىملىرى خامانغا قېتىلغان ئۇلاقلارنىگ تۇياق رې- تىمىگە ماسلاشقان بولۇپ «لاي - لاي» سوزى رېتىم بولگۇچ سۇپىتىدە ھەركەت ۋە ئاھاڭ- غا جور بولغان.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى «لاي - لاي» دەپ ئاتالغان خامان قوشاقلىرىنىگ سوز تە- كىستى ھەممە جايدا مۇقىم، بىردەك بولمۇھرەيدۇ. ئومۇمەن ھەر قايسى رايونلارنىگ ئوزىگە خاس خامان ناخشىلىرى بار. خامان قوشاقلىرىنىگ بەزىلىرى روشەن ئىجتىمائى مەزمۇنغا ئىگە. ئادەتتە «ئورامدا يوق، خامانداھازىر» بولىدىغان تېكىنخورلار ـــ يۇرت ئاقساقاللىرى، بايلار، سوتخۇرلار، بەگ - بۇجاگلار، قازى - كالانلار دەل داننى ساماندىن ئايرىپ خامانىنى چەش قىلغان ۋاقتىدا ئارا قاغىلاردەك خامان ئۇستىگە كېلىپ، تەييار ھوسۇلغا ئىگە بولمۇالغانلىقى، قىش - ياز ئىشلەپ، ئوزلىرىنىگ ھالال ئەمگەگ تەرىگە ئىگە بولالماي، ئاخىردا ئارا گۇرجەكنى قۇچاغلاپ قالغان جاپاكەش دىغانلارنىگ بۇنداق تەگسىزلىككە بولغان چەكسىز غەزەپ - نەپرىتى تەسۋىرلىنىدۇ.

مەسىلەن:

قارا - قارا قاغىلار، مەيدە - يا، مەيدە،
قارنى كورسە يورغىلار، مەيدە - يا، مەيدە،
ئويۇلۇق قۇرغۇر دوغىلار، مەيدە - يا مەيدە،
خامان كورسە يورغىلار، مەيدە - يا مەيدە،

مەيدە قىلغىن ئوۋۇتۇپ، مەيدە-يا، مەيدە،
سەنسەن مېنىڭ قۇۋنتىم، مەيدە-يا، مەيدە،
كىلىشمەكتە ئىشانلار، مەيدە-يا، مەيدە،
سەللىسىنى يوگۇشۇپ، مەيدە-يا، مەيدە.

يارغىنچاق قوشىغى

ئوتمۇشتە يارغىنچاق دەپ ئاتالغان «قول تۇگمىنى»دە ئۇن تارتىش ۋە ياما قەلەمش ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئوزبېك قاتارلىق خەلقلەرنىڭ كۇندۇلۇك ھاياتىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن ئىدى. يارغىنچاقنى قول بىلەن كۇن بويى ئايلاندۇرۇش مەقىقەتەن بىر خىل مۇشەققەتلىك ئەمگەك ئىدى. شۇنىڭ بىلەن دىخانلار ئېغىر بولغان يارغىنچاق تىشىنى ئاستا ئايلاندۇرغاچ، ئۇنىڭغا ماس ئاھاڭدىكى يارغىنچاق قوشاقلىرىنى يارىتىپ، ئۇنى ئوزىگە ھەمرا قىلدى:

يارغىنچاق تارتا-تارتا تالدى قولۇم،
ئىككى تاش ئارىسىدا قالدى قولۇم.

يارغىنچاق قوشاقلىرىدا يەنە، بۇ خىل ئەمگەك ئونۇمىنىڭ ئىنتايىن توۋەنلىگى ۋە ئۇنىڭدىن، دىخانلارنىڭ زارلىنىش ۋە ئومۇتسىزلىنىش كەيپىياتى تەسۋىرلىنىدۇ.

يارغىنچاق يالپاقمىنا،
ئۇن قىلار ئاپپاقمىنا،
يارغىنچاق خىر-خىر ئېتەر،
مۇشتەككىنە خىمىر ئېتەر.

چەت يېزا-قىشلاقلاردا، قىر-ئىدىرلاردا ياشىغۇچى چارۋىچى، دىخانلار خوسۇسەن مەزلۇم خوتۇن-قىزلار كەچكىچە يارغىنچاق تارتىسمۇ يەنىلا مۇھتاجلىق ئىچىدە ياشىدى. شۇڭا ئۇلار كۇن كوچۇرۇشنىڭ ئېغىرلىغى ھەققىدە خىلمۇ-خىل يارغىنچاق قوشاقلىرىنى توقىغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەمگەكچىلەرنىڭ دەرت-ھەسرەتلىرى ئوز تەقدىرىگە بولغان نارازىلىغى، فېئوداللىق زۇلۇمغا بولغان قارشىلىغى بايان قىلىنغان.

ھەممىگە مەلۇمكى، سۇ — يەرنىڭ قېنى، ھاياتلىقنىڭ جېنى ھىساپلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن ئېرىق-ئوستەڭ چېپىش ئەمگىكى ماھىيەتتە دىخانچىلىق ئەمگىكىنىڭ بىر تەركىۋى قىسمى بولغاچقا، «ئوستەڭ ناخشىلىرى» دەپ ئاتالغان قوشاقلارنىمۇ ئەمگەك قوشاقلىرىنىڭ تەركىۋىگە كىرگۇزۇش مۇمكىن، لېكىن ئوتمۇشتە يارىتىلغان «ئوستەڭ قوشاقلىرى» دا ئالۋاڭ خاراكتېرىنى ئالغان سۇ قورۇلۇش ئەمگەكلىرىنىڭ رىيال مەنزىرىسى سوراتلەنگەن بولۇپ، سىياسى خاھىشى ناھايىتى كۇچلۇك. مەسىلەن:

ئوستەڭنىڭ تىگى قاتتىق،
چاپسا كەتمەن ئوتمەيدۇ.
زالىم تۆڭچىسى بەگلەر،
بېشىمىزدىن كەتمەيدۇ.

ئوستەڭنىڭ تىگى لايدۇر،
دەسسىسە لېغىلدايدۇ.
زالىم تۆڭچىسى كەلسە،
يۇرەكلەر جىغىلدايدۇ.

مىراپلار مىنەر تايغا،
سۇنى ياقلار بايغا.
كەمبەغەللەر سۇ دىسە
بېشىنى تىقار لايغا.

يۇقۇرقى قوشاقلاردا ئوتمۇش فېئودالىزىم جەمئىيىتىنىڭ رېئال كارتىنىسى تارىخى چىنلىق ئاساستا سۈرەتلەنگەن.

چارۋىچىلىق ئەمگىگى بىلەن باغلىق بولغان قوشاقلار ئىچىدە سېغىم قوشاقلىرى بىرقەدەر كەڭ تارقالغان.

سېغىم قوشاقلىرى

سېيىر، قوي، ئوچكە، بىيە، توگىلەرنى سېغىش ۋاقتىدا، ئۇلارنى ئەركىلىتىش ئاھاڭىدا ئېيتىلىدىغان قوشاقلارنى سېغىم قوشاقلىرى دەيمىز. بولۇپمۇ چاۋىچىلىق ئەمگىگى بىلەن شۇغۇللانغۇچى كىشىلەر ئارىسىدا سېغىم قوشاقلىرىنىڭ خىلمۇ-خىل ئۇسۇلىرى بار، ئادەتتە سېيىر سېغىش بىلەن باغلىق بولغان قوشاقلار «ھوش-ھوش» نامى بىلەن ئاتالغان. بۇنداق قوشاقلار باشتىن-ئاياق سېيىرغا مۇراجىئەت قىلىش شەكلىدە تۈزۈلگەن بولۇپ، سۈتلۈك سېيىر مېھنەت ئەھلىنىڭ روزغارىنى تولۇقلايدىغان خەزىنە دەپ ماختالغان.

سېيىر سېغىشتا ئېيتىلىدىغان قوشاقلاردا تەكرارلىنىدىغان «ھوش-ھوش» ئالاھىدە ئورغۇ بىلەن ئېيتىلىدۇ. سېيىرساقچى قوشاق ئېيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سېيىرنىڭ ئۇستى-بېشىنى ئاستا سىلاپ، ئۇنىڭغا بولغان مېھرىنى ئىزھار قىلىدۇ؛

ئالا سېيىرئال دەيدۇ،
ئىسىق جايغا سال دەيدۇ،

ئالاسىير سۈتىنى
ھەسەل بىلەن بال دەيدۇ.
يوۋاش مىلىم، ھوش - ھوش

قويلارنى سېغىش ۋە قوزىلارنى ئەمدۈرۈشتە ئېيتىلىدىغان قوشاقلاردا ئادەتتىكىدەك ساغلىق قويغا مۇراجىەت قىلىش ئاساسى ئورۇن تۇتىدۇ. شۇنداقلا يەنە ئۇ قوشاقلاردا قويلارنى بوردىدىن ئامان ساقلايدىغان ئىتلاردىن تارتىپ، پادىچىلارنىڭ روھى - دۇنياسى، ياپ - يېشىل يايلاق تەسۋىرلىرى قويلارنى ئەركىلىتىش يولى بىلەن بېرىلىدۇ:

تاغدا كوپ - كوپ ئوتۇڭ بار،
ئەمچىكىدە سۈتۈڭ بار،
ئال بالاڭنى جانىۋار،
ئالا بويناق ئىتىڭ بار.

مالىلارنىڭ توللاش (قوزىلاش) دەۋرىدە بەزى قوزىلار بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ كېتىدىغان ئەھۋال بولۇپ تۇرىدۇ. بۇنداق چاغدا ساغلىق ئوز قوزىسىنى قوينىغا ئالماي بالىسىدىن ياتسىرايدۇ. مانا شۇ ھالەت بەزى قوشاقلاردا ئەكس ئەتكەن. پادىچىلارنىڭ چۈشەنچىسىچە، گويا مۇشۇ قوشاقنى ئېيتسا، قوي قوزىسىدىن ياتسىرىمايدۇ قوينىغا ئالارمىش.

بالىلىقلار بازاردا، تۇرار - تۇرار،
بالىسىزلار مازاردا، تۇرار - تۇرار،
ئال بالاڭنى، جانىۋار، تۇرار - تۇرار،
سال مېھرىڭنى، جانىۋار، تۇرار - تۇرار.

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئوچكە سېغىش، بىيە سېغىش ۋە توگە سېغىشنىڭمۇ ئوزىگە خاس قوشاقلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىدە ئىنسانلارنىڭ ئوي ھايۋانلىرىغا بولغان مۇھەببىتى، ئۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، كىشىلەرنىڭ مەنىشەتلىك ھاياتىغا قارىتا ئارزۇ - ئۇمۇتلىرى ئەكس ئېتىلگەن.

ھونەرۋەنچىلىك قوشاقلىرى - ئەمگەك قوشاقلىرى ئىچىدا ھونەرۋەنچىلىك قوشاقلىرىمۇ خېلى مۇھىم سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇنداق قوشاقلاردا، ھونەر - ۋەن - كاسىپلارنىڭ ئۇزاق تارىخى شارائىتتىكى ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتى، ئىجىكى روھى كەيپىياتى، ئىپتىدائى ئىش قوراللىرى تۇيەيلىدىن تۇغۇلغان ئەمگەك مۇشەققەتلىرى تەسۋىرلىنىدۇ.

بوز توقۇيمىز قىرلىرىنى ئوخشۇتۇپ،
موكا ئاتىمەن دەستىگامنى قاخشىتىپ،

بازاردىكى شايىلاردىن قېلىشماس،
ئالسا ئىدى خېرىدارلار يارىتىپ.

ئاياللار تىلىدىن ئېيتىلىدىغان بۇنداق قوشاقلار چاق ئىگىرىشته (چاق ئىگىرىش قوشىغى ـــ «چاقىم تاناپ تاشلايدۇ») گىلەم توقۇشتا، دوپپا تىكىشته، كەشته ئويۇشتا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قول ھونەر ئىش ـ ھەرىكىتى جەريانىدا يارىتىلغان ۋە ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا ئوتۇپ كۆيلەنگەن.

بوزچى (ماتاچى) ئېيتقان قوشاقتا، بوزچى ھاياتىنىڭ غايىەت ئېغىرلىغى، ئۇنىڭ ئۇستىگە مىڭبىر جاپا بىلەن توقۇغان بوزى سېتىلماي، بازىرى كاسات بولۇپ، ئائىلىسى مۇھتاجلىقتىن قۇتۇلالمىغانلىقىغا ئوخشاش مەزمۇنلار روشەن كۆرىنىپ تۇرىدۇ. خەلق ئارىسىدا «موزدۇز يالاڭياق، بوزچى بەلۋاقسىز» دىگەن ماقال بىھۇدە چىقمىغان. ھەقـ ـقەتتە بوزچى بار ـ يوقنى بازارغا ئېلىپ چىقىپ، ساتالماي ئامالسىزلىقتىن بىر پارچە نان ـ غا ئالماشتۇرۇشقا مەجبۇر بولغان. ئەنە شۇ رىيال كۆرۈنۈشلەر، ھونەرۋەنلىك روھى ھا ـ لىتىدىكى غەمكىنلىك، شىكايەت ئۇلارنىڭ قوشاقلىرىدا ئوز ئىپادىسىنى تاپقان؛

دۇكان ئويگە كىرسەم تېنىم قاخشىدى،
سوغاقلاردا ئولمەي قالسام ياخشىدى،
تورت تەڭگىگە سېتىلسەمۇ ياخشىدى،
مىنىڭ بوزام شۇنداق ئەزان كېتەرمۇ؟

ھونەرۋەنچىلىك ئەمگىگى جەريانىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەنئەنىۋى قوشاقلارنىڭ ئوزىگە خاس خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇنىڭدا بىجىرىلمۇاتقان ئەمگەكنىڭ رېتىمى قوشاق ئاھاڭى بىلەن ئىپچىل باغلىنىشچانلىقتا ئىگە.

ئەمگەك رېتىمى قوشاق ئاھاڭىنى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن، مەزلۇم خوتۇن ـ قىزلار چاق ئىگىرىپ تۇرۇپ، قول ھەرىكىتىگە مۇۋاپىق ئاھاڭدا قوشاق كۆيلىگەندە ئۇنىڭ ياش ـ لىغى، ھېس ـ تۇيغۇسى، كوڭلىگە پۈككەن ئارزۇسى ۋە مايىللىغى سېزىلىپ تۇرىدۇ؛

چاقىم غوۋ ـ غوۋ ئىتىدۇ.
مەرغۇلانغا يېتىدۇ.
مەرغۇلانىڭ قىزلىرى
ئاچچىق ئەلەم چېكىدۇ.

چاقىم غىچ ـ غىچ قىلىدۇ،
يىپ ئاقلاپ ئۈزىدۇ.

دىلىمدا كوپ ئارمىنىم
كەك ئالەمنى كەزىدۇ.

بۇنداق قوشاقلارنىڭ كوپچىلىگى ئەمگەك رىتىمغا ماس ھالدا 3+2+2 شەكىلدە گورۇپپىلىشىدۇ.

دىمەك، مەيلى قايسى خىلدىكى ئەمگەك قوشاقلىرى بولسۇن، ئۇ ئەشۇ ئەمگەك مەنزىرىسىنىڭ يارقىن ئىپادىسى بولۇپ، نۇرغۇنلىغان ئەمگەك قوشاقلىرىدا ئەمگەكنىڭ ئۇلۇق خاسىيىتى روشەن سىلىشتۇرما ئوبرازلار ئارقىلىق سۆرەتلىنىدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق ئەمگەك ۋە ئەمگەكچىلەرگە بولغان كۈچلۈك مۇھەببەت جانلىق ئىپادىلىنىدۇ؛

قىزىل گۈلۈم قات-قات ئىچىل،
ياڭزاڭنى كورسەت.
يىگىت بولساڭ كەتمەن تۇتۇپ،
بىگىسىنى كورسەت.

X X X

كەلمەستە ساينىڭ تاشقىنى،
چىگداپ ئىتەيلى توسمىنى.
تاشقىن ئەكەتسە توسمىنى،
نەگە قويارسىز ئوسمىنى.

يۇقۇرقى پارچىلار ئەمگەكنىڭ قەدىر-قىممىتىنى ئەك تولۇق چۈشىنىدىغان ئەمگەكچىلەرنىڭ ھەقىقى قەلىپ ساداسىدىن ئىبارەت.

فېئودالىزىم ھوكۇمرانلىق قىلغان ئوتمۇش جەمىيەتتە پەيدا بولغان ئەمگەك قوشاقلىرىنىڭ تۈپ خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇنىڭدا خەلق ئاممىسىنىڭ ئەمگەككە بولغان مۇناسىۋىتى، ئۇلارنىڭ بەختىغا كەلگەن خىلمۇ-خىل دەرت-ئەلەم بىلەن بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. شۇنداقلا ئۇنىڭدا ئىجتىمائى خاراكتىر ئالغان ئەمگەكنىڭ سىنىپىي زۇلۇم بىلەن بىرلىشىپ كەتكەنلىگى، ھەمدە ئەمگەك مۇناسىۋىتىدىكى ھوكۇمرانلىق قىلىش بىلەن ھوكۇمرانلىق قىلىنىش مۇناسىۋىتى ئوبرازلىق ئىنكاس قىلىنغان بولۇپ، ئۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ قان-يېشى بىلەن يۇغۇرۇلغان.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەمگەك قوشاقلىرىنىڭ ئاساسى قىسمى ئەمگەكچى خەلقىنىڭ فېئودالىزىم جەمىيىتى شارائىتىدىكى ئەمگەك پائالىيىتىگە مەنسۇپ، بىز بۇ قوشاقلار ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا ئىگە بولۇۋالغان فېئودالىزىم تۈزۈمى ئاساراتىدىكى ئەمگەكنىڭ زۇلۇملۇق ۋە ئالۋاڭلىق خاراكتىرىنى، ھەددى-ھىسابسىز ئېغىر كۈلپەتلەر ئىچىدە ئوزلىرى ياراتقان ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىدىن بەھرىمەن بولالمىغان

ئەمگەكچىلەرنىڭ بارغانسىرى قاششاقلىق پاتقىغىغا پېتىپ كەتكەنلىگىنى، نەتىجىدە بۇ ھالاكەتكە گىرىپتار قىلىۋاتقان فىمودالىق تۈزۈمنىڭ ياۋۇز قىياپىتىنى چۈشۈنۈشكە باشلاپ، ئۇنىڭغا قارشى كۈرەشكە ئاتلانغانلىغىنى ، ئەمگەك ئازاتلىغىغا بولغان تەلپۈنىشى، ئىشەنچىسى ئىرادىسىنى كۆرسەتتى.

§ 2 - مەۋسۇم - مۇراسىم ۋە ئورپ - ئادەت قوشاقلىرى

خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە يەنە 4 پەسىل (مەۋسۇم) ۋە ھەر خىل مىللى مۇراسىملار ھەمدە ئورپ - ئادەتلەر بىلەن باغلىق بولغان قوشاقلار مەۋجۇت. مۇراسىملار، ئادەتتە تۇرلۇكچە بولغىنىدەك، ئۇلارغا باغلىنىشلىق بولغان قوشاقلارمۇ خىلمۇ - خىلدۇر.

مەۋسۇم - مۇراسىم ۋە ئورپ - ئادەت قوشاقلىرىنىڭ پەيدا بولۇش تارىخىمۇ ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، ئۇ شۇ خەلقلەرنىڭ ئىدىيىۋى ئىشەنچىسى بىلەن زىچ باغلانغان. بۈنداق قوشاقلار خەلقنىڭ ھېت - بايراملىرىنى، مۇراسىملىرىنى يېڭىچە مەزمۇنلار بىلەن بېزەپ، ئۇنىڭغا جۇشقۇن كەيپىيات بېغىشلىغان. شۇڭلاشقا مۇنداق قوشاقلار شۇ خەلقلەرنىڭ ئېتنوگرافىيىسىدە مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

بىز تونۇغاندەك، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەر تۇرمۇشىدىكى مەۋسۇم - مۇراسىم ۋە ئورپ - ئادەت قوشاقلىرىدىن بىرقانچىنى كورۇپ ئوتەيلى.

ئەللەي قوشىغى ـــ ئىنسانلار ھاياتىدا بىرىنچى قوشاق مەھرىبان ئانا تەرىپىدىن ئېيتىلىدىغان «ئەللەي قوشىغى» دىن ئىبارەت.

بۇ قوشاق بوۋاق بالىلارنى ئۇخلىتىش ۋاقتىدا ئانىلار تەرىپىدىن بوشۇكىنىڭ تەۋرىنىشىگە ماس ھالدا لەرزان ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ. ئوتمۇشتە يارىتىلغان «ئەللەي» قوشاقلىرىدا ئېزىلگەن، ئازاپ چەككەن مەزلۇم ئاننىڭ ئوبرازى گەۋدىلىنىدۇ، يەنى ئانىلارغا خاس باغرى كەڭلىك، قۇياشتەك مەھرىبانلىق، ئاننىڭ ئارزۇ - ھەۋەسلىرى، ئومۇت - بەخش ياخشى نىيەتلىرى، بالىسىنىڭ كېلىچىگى ھەققىدىكى ئارزۇ - خىياللىرى چىرايلىق تەسۋىرى بويىقلار بىلەن سورەتلىنىدۇ.

ئەللەي قوشىغىنى ئاننىڭ ئوزى مۇزىكىسىز ئىجرا قىلىدۇ. ئۇنىڭدىكى «ئەللەي» سوزى نىقرات سۈپىتىدە تەكرارلىنىپ رېتىم بولىغىچىلىك ۋەزىپىدە كېلىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئارقىسىغا بوشۇكتىكى ياكى سەگۈنچەكتىكى بالىنىڭ نامى قوشۇپ ئېيتىلىدۇ.

«ئەللەي قوشىغى» ـــ ئاننىڭ گۈزەل ئىنسانى خىسلەتلىرىنى، ئالىجاناپ پەزىلەتلىرىنى يەنە كۆرگەن پەرزەنتىگە بولغان كۈچلۈك مۇھەببىتى ئىچىدە سورەتلەش يولى بىلەن كېلىپ چىققان،

ساڭا قويدۇم ياخشى ئات، ئەللەي،
ياخشى نىيەتتۇر مۇرات، ئەللەي

ئەل - يۇرتۇڭغا سويۇنسەڭ، ئەللەي،
سائا بولغۇسى قانات، ئەللەي.

ئانا ئوز پەرزەنتنىڭ كېلىمچەكتە بەخت - سائادەتلىك بولۇشىنى ئارزۇ قىلغاچقا، ھامان بالىنىڭ ساغلام، پالۋان، شىر يۈرەكلىك بولۇپ ئوسۇشىنى تىلەيدۇ:

قولى ئارسلان بىلەكلىك
باتۇر، قاپلان يۈرەكلىك
ياخشى - يامان كۆنۈمدە
ماڭا بەكمۇ كېرەكلىك
ئەللەي بالام، ئەللەي،
جانىم بالا، ئەللەي ...

لېكىن ئوتمۇش جەمىيەتتە مەزلۇم ئانىلارنىڭ ئارزۇ - ئۈمىدى زادى ئەمەلگە ئاشمايىدۇ. زامانىنىڭ زۇلۇم - ستەملىرىدىن بىخەۋەر ياتقان بوۋاقنىڭ ئاچلىق ئازاۋىدىن ئىڭراشلىرىنى ئاڭلىغان ئانىنىڭ يۈرەك - باغرى قانغا تولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇشۇ ئېغىر تۇرمۇش شارائىتىنى ئىپادىلەيدىغان قوشاقلارنى كۈيلەپ، ئوز پەرزەنتىنى بەزلەشكە تىرىشىدۇ:

تۇغلۇڭ بېشىغا ئاي كەلدى، ئەللەي بالام، ئەللەي
دادىڭمز مۇسا كەلدى، ئەللەي بالام، ئەللەي،
بىدە سەپ يوبدان ئىتەي، ئەللەي بالام، ئەللەي،
ئەندى ئويگە نان كەلدى، ئەللەي بالام، ئەللەي ...

شۇنداق قىلىپ «ئەللەي» قوشاقلىرىدا، مېھرىبان ئانىلىرىمىزنىڭ مۇرەككەپ روھىي - دۇنياسى، چوڭقۇر ھىس - ھاياجانى، ئارزۇ - ئۈمۈتلىرى ئىپادىلىنىپ كەلدى. شۇ سەۋەپتىن «ئەللەي» قوشاقلىرى كوڭۇل مەزمۇنىڭ مۇقەددەس مۇلكىي ـ جاۋاھىرلىرى سۈپىتىدە ياشاپ كەلدى. «ئەللەي» قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى، كۈيى ئانىنىڭ روھى ھالىتىدىن كېلىپ چىقىدۇ، قوشاق يارىتىلغان دەۋر روھى ئۇنىڭدا روشەن ئەكس ئېتىدۇ.

بىزنىڭ ئازات زامانىمىزدا ئانىلار ھاياتقا مۇھەببەت، بەختلىك تۇرمۇش، پارلاق ئىستىقبالىنى كۈيلەپ يېڭى مەزمۇندىكى «ئەللەي» قوشاقلىرىنى ئېيتىشماقتا.

تالاۋەت قوشاقلىرى ـ كىشىلەرنىڭ تەبىئەتكە بولغان ئىلتىجاسىنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان خىلمۇ - خىل تالاۋەت قوشاقلىرى بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى ئىشەنچىسى بىلەن زىچ باغلانغان. قۇرغاقچىلىق مۇناسىۋىتى بىلەن يامغۇر چاقىرىش مۇراسىمىدا ئېيتىلىدىغان قوشاقلار ـ تالاۋەت قوشاقلىرىنىڭ بىر خىلى بولۇپ، ئانىمىستىك

چۈشەنچىلەر بىلەن باغلانغان بۇ خىل قوشاقلارنىڭ كۆيانىنىش شەكلىي مۇنداق: ئىككىي تاياقنى بىر - بىرىگە قارىمۇ - قارشى باغلاپ، ئۇنىڭغا ئايالارنىڭ كىيمىنى كىيدۈرۈپ، ئۈچىغا رومال ئورايدۇ (ئايالنىڭ شەكلىنى ياسايدۇ) ئاسماندىن يامغۇر تىلىگەن بۇ «ئايال»نىڭ ئوبرازىنى ئىگىز كوتۇرۈپ، كىشىلەر ئويمۇ - ئوي، مەھەللىلەر ئايلاندۇرۇپ يامغۇر تىلەش قوشىغىنى ئېيتىشىدۇ. نەتىجىدە كىشىلەر ئويلىرىدىن سۇ، نان قاتارلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ چىقىپ ئۇلارغا سۇ ۋاكى سۇ چېچىپ تەبرىكلىشىدۇ. بۇ ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ يامغۇر تىلەش ئارزۇسى، مول - ھوسۇل ئېلىش ئۈمىدى ئەكس ئېتىلىدۇ. ئۇزۇنچىلەر ئارىسىدا مۇشۇ مەزمۇندىكى تالاۋەت قوشاقلىرى «سۇخاتون» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدۇ:

يامغۇر ياغدۇرغىن، سۇخاتۇن،
بۇغداينى بولدىرغىن، سۇخاتۇن،
ئەلنى تويدۇرغىن، سۇخاتۇن،
سۇخاتۇن، سولتان خاتۇن،

ھوسۇللار مول بولسۇن، سوخاتون،
دېخانىنىڭ ئويى تولسۇن، سوخاتون،
كاززاپنىڭ ئويى قۇرسۇن، سوخاتون،
سۇخاتۇن، سولتان خاتۇن.

ئىسۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ قۇرغاقچىلىق يۈز بەرگەندە، تەبىئەتكە ئىلتىجا قىلىپ يۇرت بويىچە جەم بولۇپ ئەرزان چىللايدىغان، ياكى نەزىر ئىوتكۈزۈپ خىلمۇ - خىل مەزمۇنىدىكى تالاۋەت قوشاقلىرىنى كۆيلەيدىغان ئادەت مەۋجۇت.

يامغۇر تىلەش مۇراسىمى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ زەردوشتىزىم (ئاتەشپەرەسلىك) دىنىنىڭ مۇقەددەس مەئبودى ناخت (ئاناخىتا)غا سېغىنىش بولۇپ، ماتېرىياللار دەۋرىگە ئائىت تولىمۇ ئېپتىدائىي ئادەتلىرىدىن بىرى ھىسابلىنىدۇ.

نوروز قوشاقلىرى — نوروز - يېڭى يىلنى ۋە باھارنى قارشى ئېلىش مۇراسىمىدۇر. ئەنە شۇ مۇراسىمدا كويلىنىدىغان قوشاقلار نوروز قوشاقلىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسى مەزمۇنى كونا يىل بىلەن خوشلاشۇش، يېڭى يىلنى قۇتلۇقلاش، باھارنىڭ ئاسايىشلىق ۋە توقچىلىق ئېلىپ كېلىشىنى ئۈمۈت قىلىشتىن ئىبارەت. نوروز — دېخانلار كالېندارى بويىچە 1 - ئاينىڭ نامىنى كورستىدۇ. نوروز بايرىمى قەدىمقى دەۋرلەردىن باشلاپ، ئۇيغۇر خەلقلىرى ئارىسىدا كولىمى بىر قەدەر زور ھەمدە مەزمۇنى كەڭ بولغان ئاممىۋى ئەدەبىيات - سەنئەت مۇراسىمى بولۇپ، يىلدا بىر قېتىم ئوتكۈزىلىدۇ. نوروز

مۇراسىملىرىدا ئويۇنلىدىغان ئويۇنلار ھەمدە ئۇنىڭغا بېغىشلانغان نوروز قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، قىش - زىمىستانىنى قوغلاش، ئاسايىشلىق يېڭى باھارنى كۈتۈۋېلىش، ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى خوشاللىقىنى كۆيلەش، مەرىپەتكە ئۆندەش قاتارلىق ئىجتىمائى مەزمۇنلارنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ:

نوروز كەلدى جاھانغا، جاھان بولۇر ئەرزانلىق،
ياغدىلەر ئابېنىسان ① ، بۇغدايلار بولۇر دانلىق.
ئاچ ئۇرۇق ھەم كەمبەغەل، بارچىسى بولۇر جانلىق،
نانغا تويۇپ ھەرگاداھ ئويمدە قىلور خانلىق.
توخۇلار تۆخۈم بىسىپ چوچىلەر كۆندۈر بۈگۈن.
كەلدى نوروز - يىل بېشى، كەتتى كۈگۈلنىڭ چىركىنى،
نوروز دىيان كېلورلەر خوتۇنلارنىڭ تۈركىنى.
گۈللەر قىسىپ قىز - ئوغۇل ئەگرى قويار بوكىنى،
مەجلىس قۇرۇپ ئويىنشار ئاچور كوگۈل مۇلكىنى.
قايغۇ - مىھنەتلەر كىتىپ يايرىشار كۈندۈر بۈگۈن.

نوروز مۇراسىمى ئوتكۈزۈشنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان قائىدە - يۇسۇنلىرى مۇنداق؛ كونا يىلنىڭ ئاخىرى كىشىلەر يېڭى يىل شەرىپىگە تۈرلۈك قوشاق ۋە بېيتلارنى («نوروز نامە» لارنى) تەييارلايدۇ. نوروز كىرگەن كۈنى كىشىلەر يۇرت - مەھەللىلەر بويىچە، قەدىمقى زاماندا بولسا ئۇرۇق - قەبىلە جەمەتى بويىچە، بىرەر جايغا، كوپۈنچە ئىبادەتخانا ئورۇنلىرىغا، بازار بولىدىغان مەيدانلارغا، مەنزىرىلىك جايلارغا جەم بولىشىدۇ ۋە شۇ سورۇندا ئالدىن تەييارلىغان تۈرلۈك ئويۇنلارنى ئويناىدۇ. خەلق شائىرلىرى ۋە قوشاقچىلىرى نوروز مۇراسىمىغا بېغىشلانغان ھەر خىل شېئىر ـــ قوشاقلارنى ئوقۇشىدۇ، ئۇسۇلچىلار ئۇسۇل ئويناىدۇ، خەلق ناخشىچىلىرى ۋە سازەندىلىرى قىزغىن نەغمە - ناۋا قىلىشىدۇ، مەدداھلار خەلق داستانلىرىنى، ھېكايە، قىسسىلەرنى كويلىشىدۇ، قىسقىسى، ھەركىم ئۆز ئەھۋالىغا يارىشا بىرەر سەنئەت پائالىيىتىگە قاتنىشىدۇ. شۇنداقلا يەنە، ھەر بىر يۇرت - مەھەللىلەر بويىچە بىر ئادەمنى «قىش بوۋاي» قىلىپ ياسايدۇ. بىر مەھەل ئويۇن بولغاندىن كېيىن نەخ مەيدانىدا ئۇنىڭ قىشلىق كىيىملىرىنى يېشىندۇرۇپ، باھارنى كۈتىۋالىدۇ، يەنە بەزى رايونلاردا مەخسۇس «يىلۋاس ئويۇنى» «شىر ئويۇنى»، «ئارغىماق ئويۇنى» قاتارلىق دىرامىمۇ تۇسىنى ئالغان ھەر خىل ئويۇنلارنى ئويناپ، يېڭى يىلنى كۈتۈۋېلىش مەزمۇنىنى ئىپادىلەيدۇ. نوروز مۇراسىملىرىغا ھەتتا مەكتەپ بالىلىرىمۇ كوللېكتىپ ھالدا قاتنىشىدۇ. ئۇلار سەپ - سەپ بولۇپ، گۈللۈك تاختىلارغا يېزىپ

① ئابېنسان ـــ لوغەت مەنىسى باھار يامغۇرى دېمەكتۇر.

تەييارلانغان «نوروز نامە» لارنى كوتورۇشۇپ، ئوز ئارا ئالماشتۇرىشىدۇ ۋە ئۇنىلۇق دىكلىماتسىيە قىلىشىدۇ، بۇنداق «نوروزنامە» لار ئوقۇغۇچىلارنى ئىلىم - مەرىپەتلىك بولۇشقا ئۇندەيدۇ:

كېلىپتۇ خوش مۇبارەك، ئۇشبۇ كۇن يارانلار،
ئەجەپ مۇزلۇق دەرەخلەرنى يارار كۇن - كۇندە بورانلار.
تەرەددوت بىرلە مەكتەپتە ئوقۇق ئوغلانلار - ئوغلانلار،
بولۇرسىز بىر كۇن ئالەمدە زور ئىنسانلار، ئوغلانلار.

× × ×

كەلدى نوروز بارچىگە ئالەم مۇنەۋۋەردۇر يەنە،
بارچە گۇللەر ئاچىلۇرلەر ھەمدۇ بوستاندۇر يەنە.
ئى ئاتا خىزمەت قىلىق ئۇستازىمىزگە ئىلمى ئۇچۇن،
ئىلمى ئوقۇتقان بەندىلەر جەننەتتە جەۋلان ئەيلىگەي.

نوروز مۇراسىملىرى ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، خېلى بۇرۇنلا باشقا قېرىنداش خەلقلەر ئارىسىغا تارقىلىپ، تېخىمۇ كەڭ ئومۇملىشىشقا باشلىغان. شۇنىڭ ئۇچۇن كوپلىگەن تارىخچىلار ۋە يازغۇچىلار نوروز مۇراسىملىرى ھەققىدە كوپلىگەن خاتىرىلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. مەسىلەن، تاڭ دەۋرىنىڭ تارىخچىسى خويلىن «مۇزىكا تەپسىرى» دىگەن كىتابىدا نوروز مۇراسىملىرىدا ئوينىلىدىغان ئۇسۇللار ھەققىدە توختىلىپ: «تولپار ئۇستىدە ئويناىدىغان خونتۇ ئۇسۇلى»، «سالما تاشلاش ئۇسۇلى»، «كۇسەن ئۇسۇلى» قاتارلىقلار ئوينىلاتتى. بۇنى يەرلىك تىلدا «سۇ - مۇز» ئويۇنى دەپ ئاتايتى» دەپ يازغان، ئۇ يەنە مۇشۇ خىل گىرىملىك ئويۇنلار ئارقىلىق جىن - ئالۋاستىلار ھەيدىلىپ، خەلقنىڭ بەختىغا كەلگەن ئاپەت قوغلىناتتى، دىگەن. ھەمدە بۇ مۇراسىم يېڭى يىلدا (كالىندار بويىچە 2 - ئاينىڭ 8 - كۇنى) ئوتكۇزىلىدىغانلىغىنى، شۇ كۇنى ئەر - ئايال، قېرى - ياش توختىماي ناخشا - ئۇسۇل بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىغىنى بايان قىلغان.

نوروز مۇراسىملىرىدا جامائەتتىن يىغىش قىلىپ چوڭ داشقازان ئېسىلىدۇ. بەزى ئائىلىلەر ئوز چامىسىنىڭ يېتىشچە «نوروز ئېشى» تەييارلاپ (كوپۇنچە بوغداي كوجىسى ياكى ئۇماچ) نوروز مۇراسىملىرىغا ئوزى ئېلىپ بارىدۇ، نوروز ئېشىنى سىۋۇللۇق نام بىلەن «ئابىنسان» دەپ ئاتايدۇ.

قارلىق قوشاقلىرى — قارلىق ھەر يىلى تۇنجى ياققان قارنىڭ شەرىپىگە ئۇيۇشتۇرىلىدىغان بىر خىل مىللىي سەنئەت ئادىتى بولۇپ، ئۇ ئادەتتە:

قاردا قارلىق تاشلىدۇق،
بىز بۇ ئويۇننى باشلىدۇق.

يېڭى قارىنىڭ خوشلىشىدا،
سىزگە قارلىق تاشلىدۇق.

دېگەنگە ئوخشاش قوشاقلار يېزىلغان «قارلىق خېتى» تاشلاش بىلەن باشلىنىدۇ. بۇ ئويۇننىڭ دەسلەپكى ياققان قارنىڭ شەرىپىگە ئۇيۇشتۇرۇلغانلىغى بىزگە شۇنى ئوقتۇرىدىكى، كىشىلەر بىر يىللىق تېرىقچىلىقنى يېغىشتۇرۇپ بولۇپ، ھاردۇق ئېلىش، تۇرمۇش كۆلىمىنىڭ ئازاۋنى روھى جەھەتتىن يېڭىش، قىشتىن ئامان - ئېسەن چىقىپ، كىشىلەر يىللىق تېرىقچىلىقنىڭمۇ ئاسايىشلىق بولىشىنى، قاردەك ئاق ۋە تازا بولۇشىنى ئارزۇ قىلىشتىن كېلىپ چىققان.

ئۇيغۇر خەلقىدە ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى بۇرۇنلا ئاق نەرسىلەرگە سىغىنىش ئادىتى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋى ئىشەنچىسىدە ئاق ـــ ياخشىلىقنىڭ، بەختنىڭ سىمۋولى قىلىنغان. بۇ ئىدىيىۋى ئىشەنچ «تۈركى تىللار دىۋانى» ئىچىدىكى قوشاقلاردىمۇ ئىنكاس قىلىنغان.

ئۇمۇمەن ئالغاندا «قارلىق ئويۇنى» خەلقنىڭ ئازاپ - ئوقوبەتتىن قۇتۇلۇش، بەخت-سائادەت تىلەش ئارزۇسىنىڭ سەنئەت ئورپ - ئادىتى ئىچىدىكى ئىپادىلىنىشى.

ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنىغا ئېيتقات قىلغاندىن كېيىن «قارلىق ئويۇنى»غا ئىسلام ئەقىدىلىرىنىڭ مەزمۇنى سىڭدۈرۈلدى. گەرچە قارنى بەخت ۋە ياخشىلىقنىڭ بەلگىسى دەپ قاراش ئۇزۇقىمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى «ئاللانىڭ ئىلتىپاتى» «رەھمىتى» دەپ تونۇپ، تەبىئەت ھادىسىلىرىنى ئىلاھىلاشتۇردى.

مەسىلەن:

ھەقتى ئاللا رەھمىتىدىن يەر يۈزىگە ياغدى قار،
رەھمىتىدىن بەندىلەرگە پەزىلىتىن قىلدى ئاشكار.
قىش بولسا ئالەم خەلقىگە رەسمى بولۇپتۇر قائىدە،
بىر يەرگە قارلىق تاشلىماق قەدىمدىن بارۇ - بار.

قارلىق ئويۇنىنىڭ ئادەتتىكى شەكلى مۇنداق بولىدۇ:

دەسلەپكى قار ياققان كۈنى بىر قانچە كىشىلەر ئوز ئارا مەسلىھەتلىشىپ كوللى خالىغان باشقا بىر يېقىن ئادىمىنىڭ ئۆيىگە يۇشۇرۇن ھالدا قارلىق خېتىنى تاشلايدۇ. بۇ خەت شېئىرى يول بىلەن يېزىلىدۇ. قارلىق تاشلىغۇچىلار بۇ قارلىق خېتىدە قارلىق تاشلىنىدىغان كىشىنى ياكى شۇ ئائىلىنى يېڭى قار بىلەن قۇتلۇقلايدۇ. ئاندىن قارلىق بەزمىسىنىڭ كونكىرىت تەلەپلىرىنى بايان قىلىپ قارلىق شەرتى بويىچە بەزمە كېچىسى ئۆيۇشتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. قارلىق تاشلانغان كىشى قارلىق خېتىدىن دەل ۋاقتىدا خەۋەردار بولالمىسا، ياكى قارلىق تاشلىغۇچى كىشىنى بەلگىلەنگەن قەرەلدە تۇ-

تۇپ ئالالمىسا، يېڭىلگەن ھېسابلىنىپ قارلىق خېتىدىكى مەجبۇرىيەتنى ئوتىمەش تەلەپ قىلىنىدۇ، ناۋادا ھۇشيارلىق بىلەن قارلىق تاشلىغۇچىنى دەل ۋاقتىدا تۇتۇپ ئالسا، شەرت بويىچە يۇزىگە قارا سۇرتۇپ ئات - ئولاقنا تەتۈر مىندۈرۈپ سازايى قىلغاندىن تاشقىرى قارلىق خېتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان شەرتلەرنى ئورۇندىتىش مەجبۇرىيىتى يۈكلىنىدۇ. شۇنداق بىلەن قارلىق بەزمىسى باشلىنىدۇ. بۇ بەزمىدە ھەرىكىم ئوزى بىلگەن ئويۇنلارنى كورسىتىدۇ. شېئىر ۋە بېيىتلار ئوقۇلىدۇ، ساز - نەغمىلەر چېلىنىدۇ، ھېكايە، رىۋايەتلەر سوزلىنىدۇ.

قارلىق بەزمىسىدە ھەرىكىم ئوزىگە لايىق داستىخان تەييارلايدۇ. مۇھىمى ئەدەبى كوڭۈل ئېچىش ئاساس قىلىنىدۇ. قارلىق بەزمىسىنىڭ شەرتلىرىدىنمۇ كىشىلەرنى ئىقتىسادى جەھەتتىن قىيناپ قويماسلىق ئالاھىدە تەكىتلىنىدۇ. مەسىلەن:

تاپقىنى قوي ئولتۇرۇر،
تاپمىغىنى چۇجە - خوراز.
تاپقىنى گۇل كەلتۇرۇر،
تاپمىغىنى بىر باش پىياز.

بايلارنىڭ ئارىسىدا بولسا، قارلىق ئويۇنى ئەيشى - ئىشرەت بەزمىسىگە ئايلىنىپ كېتىدۇ، بۇنداق قىلىش ئۇلارنىڭ قارلىق خەتلىرىگە بەزمىنىڭ شەرتلىرى تەرىقىسىدە پۈتىلىدۇ، مەسىلەن:

غەم قىلمىغىن ئامەتتىن، جابدۇق ھەممە تەييارىدۇر،
مىڭ شۈكرى ئالەم توقچىلىق، ئاش - نان دېگەن كەڭرى بار.
قوتاندا قوي، تاغاردا ئۇن، ساندۇقتا پۇل، خىزمەتتە قۇل،
لازىملىغىدۇر يەل - يېمىش، قەندۇ - شەكەر بازاردا بار.

قارلىق ئويۇنى ھازىرمۇ خەلقىمىز ئارىسىدا، بولۇپمۇ مەكتەپ بالىلىرى ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

پىر ۋە رامىزان قوشاقلىرى —

ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدە يەنە شۇ خەلقلەرنىڭ دىنى ئېيتقادى بىلەن باغلىنىشلىق بولغان ئەدەبى تۈسكە ئىگە بەزى ئېتنىك شەكىللەر مەۋجۇت. خەلق ئەدەبىياتى بىر خىل ئىدىئولوگىيە فورمىسى بولغاچقا، ئۇ دىنى تەركىپلەردىن پۈتۈنلەي خالى بولىشى مۇمكىن ئەمەس، ئۇنىڭ ئۇستىگە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئىجاتچىلىرى جەمىيەتنىڭ بىر ئەزاسى بولغاچقا، شۇ دەۋر ئۇچۇن ئورتاق بولغان دىنى قاراشلاردىن چەتتە تۇرالمايدۇ. شۇڭا ئۇچۇن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بەزى شەكىل

لىرى دىنى پائالىيەتلەر بىلەن ئارلىشىپ كەتكەن. مەسىلەن، پىر ئويىنتىش ۋە رامىزان ئېيىتىشنى ئالساق، ئۇنىڭ مەزمۇندا گەرچە خۇراپاتلىققا ئوخشاش پاسسىپ ئامىللار بولسىمۇ، لىكىن بەزىلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دىنى ئېتىقادىنىڭ ئوزگىرىشىنى، ھەمدە بەلگىلىك ئىجتىمائىي، سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرنى ئىنكاس قىلىدۇ، ئەنئەنىۋى مىللىي ئالاھىدىلىكنى ئىپادىلەيدۇ، شۇنداقلا خەلقىمىزنىڭ ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ئىدىيىۋى ئىشەنچە-لىرىنى مۇھاكىمە قىلىشتا بىزنى بەزى ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

پىر ئويىنوتۇشتا ئوتقا بولغان ئەقىدە ئاساسى ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ خىل شەكىل ئۇيغۇرلاردىن باشقا تۈركى خەلقلەردە، جۈملىدىن موڭغۇللاردا مەۋجۇت. پىر ئويىنوتۇش گەرچە دەۋر تەرەققىياتى بىلەن ئاللا بۇرۇن خەلقنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ قالغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ رەسىم-قائىدىلىرى، ئېيتىقات شەكىللىرى بۇنىڭدىن نەچچە ئون ئەسىر بۇرۇنقى شامانىزىم ئېيتقادىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

پىرىخونلۇق ئاساسى جەھەتتىن ئىدىيالىستىك نۇقتىنەزەرگە ئاساسلانغان، شۇنىڭ ئۈچۈن پىر قوشاقلىرىدا پەيغەمبەرلەرگە سىغىنىش، خۇداغا ھەمدۇ-سانا ئوقۇش، ھەر قايسى كەسىپنىڭ ئاتالمىش پىرلىرىگە سىغىنىش ۋە ئۇلاردىن بىمارلارغا شىپالىق تىلەش ئاساسى سالماقنى ئىگەللەيدۇ، مۇنداق پاسسىپ مەزمۇندىكى پىر قوشاقلىرىدىن سەلبىي ماتېرىيال سۈپىتىدە پايدىلىنىشقا بولىدۇ.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئوتۇش كېرەككى، پەن ۋە مەدەنىيەت ئارقىدا قالغان ئوتتۇرا جەمىيەتتە، پىرىخونلۇق كەسىللەرنى داۋالاشتىكى (كوپرەك ئىشتى ساۋداسىغا مۇپتىلا بولغانلارنى) بىر خىل ئۈسۈل بولۇپ قالغان. پىرىخونلۇقنىڭ ئادەتتىكى قائىدىسى مۇنداق؛ چوڭ ئويگە تۇغ باغلايدۇ، يەنى توڭلوكىكە ئۈزۈن ئاغامچا باغلاپ ئۇنىڭ بىر ئۇچىنى كىسەلگە تۇتقۇزىدۇ. پىرىخون (ئادەتتە ئۇلارنى باخشى دەپمۇ ئاتايدۇ) مەخسۇس ئاھاڭغا سېلىنغان پىر قوشاقلىرىنى داپقا تەڭكەش قىلىپ ئوقۇيدۇ ۋە مۇشۇ ناخشىغا ماس ھالدا كىسەلنىڭ ئارقان ئەتراپىدا ساما سېلىپ چوگۈلەشكە دەۋەت قىلىدۇ، ناخشا بارغانسىرى ئەۋجىگە كوتۇ-رىلىدۇ، بۇنىڭغا ئەگىشىپ كىسەلنىڭ ھەركىتىمۇ تىزلىشىدۇ، شۇنداق قىلىپ پىر ئويناش سائەتلەپ داۋاملىشىدۇ. كىسەل كىشى بىر خىل ئېتىقات تۈپەيلىدىن كوپ ئايلىنىپ ھەتتا خودىنى يوقۇتۇپ قويۇش دەرىجىسىگە يېتىپ بارىدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇ ھەركەت بەزى كىسەللەرگە شىپالىق بېرىدۇ. بۇنى ئىلمى جەھەتتىن مۇھاكىمە قىلغاندا ھېچقانداق ئەجەپ-لەنگۈچىلىگى يوق؛ بۇ يەردە رول ئويناۋاتقان نەرسە بېرىنچىدىن، ھەركەت (ھازىرقى زامان تەلىۋى بويىچە ئېيتقاندا چىنقىش)، ئىككىنچىدىن سەنئەتنىڭ ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىغا بولغان ئىجابى تەسىرى (ئىستېتىكىلىق سىزىم ئارقىلىق مەنىۋى زەئىپلىكتىن خالاس قىلىش)، ئۈچىنچىدىن ئوبىكتىپ ئېيتىقاتتىن ئىبارەت ئۈچ خىل سىزىم نېرۋا (ساۋدايى) كىسەللەرگە نىسبەتەن مەلۇم داۋالاش رولىنى ئويناپىدۇ. بۇنداق تەسىرنى ھازىرقى زامان مەدىتسىناسىمۇ ئىنكار قىلمايدۇ، ئەلۋەتتە.

پىر قوشاقلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ پاسسىپ مەزمۇنلاردىن تاشقىرى يەنە بەزى قوشاقلاردا ئىجتىمائى تۈسكە ئىگە بولغان پەلسەپىۋى پىكىرلارمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

سەن - سەن دۇنيا، سەن دۇنيا،
كىمگە ۋاپا قىلدىڭسەن.
مەن - مەن دېگەن يارەننى،
يەر قوينىغا ئالدىڭسەن.
يادوس، يا ئاللا

ۋە باشقىلار.

رامىزان ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنى بىلەن باغلىنىشلىق بىر خىل ئەدىبى پائالىيەت بولۇپ، ئۇ رامىزان ئېيىدا (رامىزان كىرىپ بىر ھەپتە ئوتكەندىن كېيىن) ئوتكۈزىلىدۇ. يەنى ئەشۇ مەزگىلدە كىشىلەر ئېتىتار (روزى تۇتقان كىشىلەرنىڭ كەچلىك تامىقى) ۋاقتىدا مەھەللە ئارىلاپ ھەر بىر ئويىنىڭ ئىشىگى ئالدىغا كېلىپ، رامىزان قوشاقلىرىنى ئېيتىدۇ. رامىزان قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى كوپۈنچە كىشىلەرنى روزى توتۇشقا ۋە سەدىقە بېرىشكە دالالەت قىلىشتىن تاشقىرى، يەنە بەلگىلىك ئىجتىمائى مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرنىمۇ مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مەسىلەن:

رامزان ئېيتىپ كەلدۇق موغاللىدىن①
نانلىنى خىللاپ چىقىڭ يوغانلىدىن.

نەقرات
رامىزان ئاللامۇ شەيرى رامىزان،
خۇش مۇبارەك كەلدىغۇ بۇ رامىزان

روزىنىڭ ئونىيەتتىسى قادىر كۈنى
روزىنىڭ زاكاتىنى ئايرىڭ قېنى
(نەقرات)

باي ئاكامنىڭ يېپىشى بوز ئالا قوي،
كاللا - پاچاق، تېرىنى موللامغا قوي.
(نەقرات)

ئويوقنىڭ ئارقىسىدا تاينىڭ ئىزى،
بىر توغرام نان بەرمىگەن بايىنىڭ قىزى.
(نەقرات)

① موغال ـــ يۇرت ئىسمى

ئاق توخا ئاپپاق توخا، نان تاتىلا،
ئاغىچام نان بىرىپتۇ خام قاتىلا.
(نەقرات)

بۇ ساراي ئۆزۈن ساراي بولگەنمىكىن،
باي غوجام قويمايدىغۇ ئولگەنمىكىن.
(نەقرات)

. . . . . .

دىنى ئېيتقات ۋە ئورۇپ - ئادەت بىلەن باغلىنىشلىق بولغان ئەنئەنىۋى ئەدەبىيات - سەنئەت شەكىللىرى ئىچىدە يەنە «بارات كېچىلىرى» (بارات ئېيى ئاخشىمى) ئايەمنى قۇتلۇقلاپ ئوتكۈزۈلىدىغان ھەر خىل پائالىيەتلەرنىمۇ كورسۇتۈش مۇمكىن. چۈنكى ئۇنىڭ دىمۇ بەخت تىلەش مەزمۇنىدىكى ئايەم قوشاقلىرى ئوقولىدۇ. ئايەم پائالىيىتىدە بولىدىغان «قاپاق كويدۇرۇش» (ياغ قاپاقلىرىنى ئىگىز خادا ياغاچنىڭ ئۇچىغا بىكىتىپ ئۇنىڭغا ئوت يېقىپ ساماۋا گۈلخان ياساش) ۋە گۈلخان شەنىگە ئاتالغان ئاھاڭلىق قوشاقلارنى خور تەرىقىسىدە ئوقۇش شەكلىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭدا زەردوشت (ئاتەشپەرسلىك) دىنىنىڭ ئىدىيىۋى ئىلمىنتلىرى بار.

يۇقۇرقىدەك دىنى تۈس ئالغان ئورۇپ - ئادەت قوشاقلىرىغا مۇناسىۋەتلىغاندا، مۇھىمى، ئۇنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى تارىخى قىممىتى بىلەن ئېتنوگرافىيە جەھەتتىكى ئىلمى قىممىتى نەزەردە تۇتىلىدۇ. مەزمۇن جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلەرگە كەلسەك، ئەلۋەتتە ئۇنىڭغا ئەشۇ تارىخىي دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىگى بويىچە تارىخى نوقتىنەزەر بىلەن مۇناسىۋەتلىشىپ توغرا كىلىدۇ.

توي قوشاقلىرى — توي ناھايىتى قەدىمقى زامانلاردىن بېرى ئىنسانلار ھاياتىدا مۇھىم ۋەقە بولۇپ كەلگەن. خەلقنىڭ مەنىۋى بايلىقى توي - تاماشىلاردا نامايان بولىدۇ. توي مۇراسىملىرى — ئويلىنىش تويى، خەتنە تويى، ياش تويى، بوشۇك تويى ئوخشاش خىلمۇ - خىل بولغىنىدەك، ئۇنىڭ قوشاقلىرى ھەم كوپ خىلدۇر. توۋەندە ئاساسەن ئىكا تويلىرى بىلەن باغلىق بولغان قوشاقلار ئۈستىدىلا پىكىر يۈرتىمىز.

بۇنداق قوشاقلاردا يىگىت - قىزنىڭ بەختىنى تىلەش، ئۇلارنىڭ پارلاق كېلىچىگىنى ئارزۇ قىلىش، مۇھەببەت ئىستەكلىرىنى ئىپادىلەش ئاساس قىلىنىدۇ.

«يار — يار» — قىزنى ئۇزۇتۇش ئاخشىمى ئېيتىلىدىغان قوشاقلاردىن بىرى «يار-يار» قوشىغىدۇر. «يار-يار» قوشاقلىرى مۇزىكىغا تەڭكەش قىلغان ھالدا يۇقۇرى ئاھاڭدا كوپچىلىك تەرىپىدىن كوللېكتىپ كۈيلىنىدۇ. «يار - يار» قوشاقلىرى مەزمۇنىنى ئاساسەن قىز ئوستۇرگەن ئانا بىلەن دادىنىڭ تەربىيى، ئارزۇلىرى، ئۇزىتىلىۋاتقان قىزنىڭ مەدھىيەسى — گۈزەللىگى، چىۋەرلىگى، قىزغا تۇرمۇش ھەققىدىكى نەسىھەتلەر، ئۇنىڭ بەختلىك

بولىشى، پەرزەنتلىك بولۇشى ھەققىدىكى تىلەكلەر تەشكىل قىلىدۇ. شۇنداقلا يەنە، ئۇنىڭ دا شەپقەتسىز فېئودالىزىم قانۇن - تۈزۈملىرى تۈپەيلىدىن ئەركىنلىك ھوقۇقى پايمال بولغان، ئارزۇلىرى ئەمەلگە ئاشمىغان بىچارە ئاننىڭ غەمكىن، مۇڭلۇق ھەسرەت - نادامەتلىرى قىز- نىڭ بەختسىز تەقدىرىگە بولغان ئىچىنىشى ئىپادىلىنىدۇ؛

تاكچىدىكى قايچىنى،
چاك بىسىپتۇ، يار - يار.
كىلىنچەكنىڭ ئانىسىنى،
غەم بىسىپتۇ، يار - يار.

ئۇزاتقا قىز بەرگەننىڭ،
رەڭگى سىرىق، يار - يار.
كوزىدىن يېشى قۇرىماس،
مىسلى ئورۇق، يار - يار.

«يار - يار» قوشاقلىرى نازۇك يۈرەك ئىلمىنتلارغا ئىگە بولۇپ ئۇ كىنا- يىگە سەۋەپ بولىدۇ. بۇنداق قوشاقلارنى يىغىتىنىڭ ئويىگە قىز ئۇزۇتۇپ بارغان خوتۇن - قىزلار، يەڭگىلەر ئەيتىدۇ. ئۇنىڭدا كۆيۈۋ تەرەپ مەسخىرە قىلىنىدۇ. شۇ ئارقا- لىق مەزلۇم شەرق خوتۇن - قىزلىرى مەۋجۇت ئۇزۇمگە، تەڭسىز نىكا قانۇنلىرىغا، ئەرلەر- نىڭ خوتۇن ئۇستىگە خوتۇن ئېلىپ، خوتۇن - قىزلارنى خارلاشلىرىغا، ئانىلارنىڭ ھوقۇق لىرىنى ئايىاق - ئاستى قىلغان بايلار، روھانىلار، فېئودالىلارغا قارشى نارازىلىقلىرىنى ئىزھار قىلىدۇ.

ساتىرىك ۋە يۇمۇرستىك مەزمۇنلار ئەكس ئەتكەن «يار - يار» قوشاقلىرىدا، ئۇز سويگۇنىگە ئېرىشەلمىگەن بەختسىز قىزنىڭ تىلىدىن ئېيتىلغان ئاچچىق كىنايە مۇتلەق ئۇستۇنلۇك قىلىدۇ. بۇنداق قوشاقلاردا ئۇنىڭ تەككەن ئىرىنىڭ كورۇمسىز قىياپىتى، قېرى چال ئىكەنلىگى خاراكتېرلىك دېتاللار ئارقىلىق ئېچىپ تاشلىنىدۇ:

قوزۇقتىكى چاپانىنىڭ،
يېڭى يىرتىق يار - يار
كۆيۈۋ يىگىت يەڭگىسىنىڭ،
لېۋى تىرتىق، يار - يار.

ھاي - ھاي يولەن، ھاي - يولەن
بىر باغ پاخال يار - يار.

كۆيۈڭنى سورىساڭ،
پاخماق ساقال، يار - يار.

هاي - هاي يولەن، هاي يولەن،
ئالا مۇشۇك، يار - يار.
كويۈڭنى سورىساڭ،
ئاغزى قېيشىق، يار - يار.

«يار - يار» قوشاقلىرى بەزىدە «يولەن ناخشىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بەزى يولەن ناخشىلىرىدا يەنە توي خوشاللىغى، يارغا سېغىنىش، كەمبەغەللىكتىن ئويلىنەلمەسلىكنىڭ ئەلەمى قاتارلىق مەزمۇنلارمۇ كۆيلىنىدۇ:

ئاپپاق - ئاپپاق توشقانلار،
سايدا تولا، يار - يار.
ئويلەنمىگەن يىگىتلار،
تويدا تولا، يار - يار.

قارا - قارا قاغىلار،
خاماندىدۇر، يار - يار.
ئويلەنمىگەن يىگىتلەر،
ئارماندىدۇر، يار - يار.

هاي - هاي يولەن، هاي يولەن،
قار كېلىدۇ، يار - يار.
بەرگى خازان تونىنى كېيىپ،
يار كېلىدۇ، يار - يار.

بەرگى خازان تونىنىڭ،
بەرگى تولا، يار - يار.
ئويلەنمىگەن يىگىتنىڭ،
دەردى تولا، يار - يار.

نىكاھ تويى كۈنى يىگىتلار قىز تەرەپكە بارغاندا ئېيتىدىغان يەنە بىر ناخشا «چۈن - چۈن سالۋات» دۇر. بۇ ناخشىنىڭ ئاساسى مەزمۇنى تويىنى تەبرىكلەش، كېيۈغول

ئىلگىرى ئوتەشكە تىگىشلىك ۋەزىپىسى، ئەدەپ - قائىدە قاتارلىق مەزمۇنلار بايان قىلىنىشتىن تاشقىرى، توي مەرىكىسىگە تېخىمۇ قىزغىن تۈس بېرىش ئۈچۈن چاقچاق خاراكتېرلىق قوشاقلار ئوقۇلىدۇ. «چۈن - چۈن سالۋات» قوشاقلىرى ئاساسەن ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى توي مەرىكىلىرىدە بىر قەدەر ئومۇملاشقان. مەسىلەن:

مەن ئوزەم باتۇر ئىدىم،
تاغدا كېيىك ئاتۇر ئىدىم.
قالپىغىمنى قىرلاۋىلىپ،
قىرىق قىزنى قوغلىۋىدىم.
باتۇرلىغىمنى شۇندىن بىلىڭ:
يېنى يوق قوڭغۇزنى،
قىرغا تارتماي مىنىۋىدىم.
يېرىم شىلىڭ كېپەكنى،
ئەلگە يولەتمەي ئاتىۋىدىم،
ئۇنىمگەن چىغ تۇۋىدىن،
تورەلمىگەن توشقان چىقتى.
پۇتىمغان چوماق بىلەن ئۇرسام،
كولىمغان ئوردىغا چۈشتى.
ئىككى كىشىگە باستۇردۇم،
تورت كىشىگە سويدۇردۇم.
ئالته پاتمان يېغى چىقتى،
يەتته پاتمان چاۋىسى.
قىشتىن بىرى يەۋاتىمىز،
ھىلمۇ بار تەڭ ياتىسى .....

مۇشۇنداق قىزىقچىلىقلاردىن كېيىن توي مەرىكىسىگە ئائىت ھەر خىل ئۇسۇل ناخشىلىرى ئېيتىلىدۇ ۋە قىزغىن ئۇسۇل باشلىنىدۇ. مۇنداق ئۇسۇللۇق ناخشىلاردىن بىر قەدەر ئومۇملاشقانلىرى «ئاللا، يەي»، «ئايەي» «ناسىرگاڭ» «يار سەنەم» قاتارلىقلاردۇر. مەسىلەن:

گۈلنى قاتار ئويناپلى، ئاللايەي - ئاللايەي،
ھېچكىم چەتته قالمىسۇن. " "
كىمنىڭ مەيلى كىمدىدۇر، " "
قويۇپ بېرىڭ ئويناسۇن. " "

× × (ئاللايەي ناخشىدىن)

سايدا يۇرگەن جەرەننى،
سەككىز دەڭلا يارسەنەم.
سەككىز قىزنىڭ بىرىنى،
مېنىڭ دەڭلا، يارسەنەم.

نىكا تۇيلىرىدا يۇقۇرقىلاردىن باشقا يەنە، «يار - يار» ئاھاڭىدا ئېيتىلىدىغان مۇنداق قوشاقلارمۇ كەڭ ئومۇملاشقان:

يىغلىما قىز، يىغلىما،
تۇيۇڭ بولدى، يار - يار.
ئالتون كوللۇك كوشىگە،
ئۇيۇڭ بولدى، يار - يار.
يىغلىما قىز، يىغلىما،
خوش بولۇرسىز، يار - يار.
قارچىغۇدەك يىگىتكە،
دوست بولۇرسىز، يار - يار.
يىغلىما قىز، يىغلىما،
باغرىم يارا، يار - يار.
سويگىنىگە تەگمىگەننىڭ،
بەختى قارا، يار - يار.

بۇنداق ئىجتىمائىلىغى كۈچلۈك بولغان «يار - يار» قوشاقلىرىدا ئاساسەن قىزنىڭ كۆڭلىنى يۇمشوتۇپ، قىزغا تەسەللى بېرىش ۋە بەخت تىلەش مەزمۇن قىلىنغان بولسا، قىزنى ئېلىپ ماڭىدىغان چاغدا بەختسىز ئاننىڭ قىز بىلەن خوشلوشۇپ ئېيتقان تۇۋەندىكى مۇڭزار ناخشىسى ماھىيەتتە فېئودالىق نىكا تۈزۈمى ئۈستىدىن قىلىنغان كۈچلۈك شىكايەتنامە ھىساپلىنىدۇ:

كىچىككىنە قارا كوز، ۋاي بالام - ۋاي بالام،
تىلى تاتلىق شىرىن سوز، ۋاي بالام، ۋاي بالام.
مەن بالامنى بەرمەيتتىم، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
تويلىغىنى ئالمايتتىم، ۋاي بالام ۋاي بالام،
بالامدىن مەن ئايرىلدىم ۋاي بالام، ۋاي بالام،
قاناتسىمدىن قايرىلدىم، ۋاي بالام، ۋاي بالام.
ئۇچۇپ كەتتى ئويۇمدىن، ۋاي بالام، ۋاي بالام.
غايىپ بولدى كوزۇمدىن، ۋاي بالام، ۋاي بالام.

شۇڭقارىمىنى قاچۇردۇم، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
خۇدايىمغا تاپشۇردۇم، ۋاي بالام، ۋاي بالام.

لەپەر ـــ نىكاھ توپلىرىدا قىزنىڭ ئويدە كەچقۇرۇن ئوتكۈزىلىدىغان «قىز ئاخشىمى» (ھو-جور كەچىسى)، «قىزلار مەجلىسى»، «لەپەر كەچىسى» دەپ ئاتىلىدىغان مۇراسىملاردا لەپەر ئېيتىلىدۇ. قىزلار بىلەن يىگىتلار ئىككى تەرەپ بولۇپ، بىر-بىرىگە بىقىشىپ، ئاشىقانە غەزەل بېيتلار ئېيتىشىدۇ. بۇ مۇراسىمدا قىزلار ۋە يىگىتلار تەرىپىدىن ئىككى كىشى سەل ئالا-دىغا چىقىپ، لەپەرنى باشلاپ بىرىدۇ. ئادەتتە، تويغا ئاتاپ قىزنىڭ ئاتىسى 2-3 ياغ-لىق ئىلىپ قويىدۇ. لەپەرنى باشلىغۇچى يىگىت ئۇنىڭدىن بىرىنى قولغا ئېلىپ لەپەرنى باش-لايدۇ ۋە قىزلار تەرەپتىن ئوتتۇرىغا چىققان لەپەرچىگە ئۇزىتىدۇ. ئۇ قىزمۇ ئىنىز نوۋىتىدە لەپەر بىلەن جاۋاپ بېرىپ، يەنە بىر ياغلىقنى قولغا ئېلىپ، يىگىتلەر تەرەپتىكى لەپەر-چىگە قايتۇرىدۇ، شۇ تەرىقىدە لەپەر ئۇزۇلۇكسىز داۋاملىشىدۇ. لەپەر ئىارقىلىق قىز ۋە يى-گىتلەر بىر-بىرلىرىگە مۇھەببەت ئىزھار ئېيتىپ تونۇشىدۇ ۋە ئەھدە-ۋەدە ئۇزىتىشىدۇ، مۇ-ھەببەت پىراقلىرىنى، دەرت-ئەلەملىرىنى موزىكىسىز مەلۇم ئاھاڭدا بايان قىلىشىدۇ. ئاۋادا شۇ يول بىلەن تونۇشقان لەپەرچى قىز-يىگىتلار بىر-بىرىنى يەقتۇرۇپ قالسا، لەپەر ئې-تىپ تۇرۇپ بىر-بىرلىرىگە سوغا تەقدىم قىلىشىدۇ.

«لەپەر كەچىسى» گە بەخشىلانغان مەخسۇس قوشاقلار بولىمايدۇ، ئادەتتە ئېيتىلىدى-غان لەپەر قوشاقلىرى ئۇسۇل بىلەن بىرلەشكەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىنسان روھىنىڭ تۇرلۇك ئۇزگىرىشلىرى، گۈزەل پەزىلەتلەر، ياخشى پىكىرلەر خىلمۇ-خىل بەدىئى ئوبرازلار ئارقىلىق تەسۋىرلىنىدۇ:

قاشىڭنىڭ قارىسىغا قاتقىن مىنى،
ئاشىقلىق بازاردا ساتقىن مىنى،
ئاشىقلىق بازاردا ئالمىسا مىنى
كىرپىگىڭنى ئوق قىلىپ ئاتقىن مىنى.

× × ×

كوزا ئىلىپ سۇغا چىقسام، ئاھ ئۇرىدۇ بىر يىگىت،
كوزام قويۇپ قۇلاق سالسام، ياردىن ئايرىلغان يىگىت.
ياردىن ئايرىلغان يىگىتنىڭ يارى مەن بولسامىمكىن،
قولىدا قۇرغۇي بولۇپ، كوكسىدە جان بەرسەمىمكىن،

قائىدە بويىچە لەپەرنى ھەم ئۇنىڭ ناخشىلىرىنى يىگىت باشلايدۇ. بۇنداق شەرت لەپەرنىڭ ئۇزىدە ھەم ئىپادىسىنى تاپقان:

ئەۋەل باشلاپ لەپەرنى قىز باشلىماس،
قىز باشلىغان لەپەرنى ئەل خوشلىماس.

ئەيتمايمكىن دەپ بىر خىيال قىلىپ ئىدىم،
يارۇ - جورام قويمىدى، ئەندى بولماس.

لەپەردە ھەر ئىككى تەرەپتىن باشقۇرغۇچىلار بەلگىلىنىدۇ. خۇددى مەشرەپلەردەك، ئۇنىڭدىمۇ لەپەر ئېيتىش تەرتىۋىنى بۇزغان، ئەدەپسىزلىك قىلغان كىشىلەر «جازا»غا تارتىلىدۇ ياكى ھەيدەپ چىقىرىلىدۇ.

كىلىن سالىمى (بەت ئاچار) — كىلىنچەكنى كۆيۈغۇلنىڭ يېقىن قېرىنداش، ئۇرۇق تۇققانلىرى بىلەن تونۇشتۇرۇش مۇراسىمىدا كىلىن سالام ياكى بەت ئاچار قوشاقلىرى ئېيتىلىدۇ.

بۇنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «يۈز ئاچقۇ تويى» دېگەن نام بىلەن ئاتايدۇ. بۇ ئەنئەنىۋى ئادەتتە، ئالدى بىلەن يېگىت ۋە قۇداشلار كېلىپ، قىز ھوجرىسىنىڭ ئىشىكىدە قىز ۋە ئۇنىڭ تۇققانلىرى ۋە تەكلىپ قىلىنغانلارغا سالام بېرىدۇ، ئاندىن كېيىن ئىككى قىز ئوتتۇرىغا چىقىپ بىر مەيدان ئۇسۇل ئويناپ بولغاندىن كېيىن قىزنىڭ يۈزىدىكى رومالنى ئاچىدۇ، بۇ مۇراسىمغا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى قىزنى تەبرىكلىشىدۇ، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ناخشىغا تەكلىپ قىلغان ھالدا بىر مەھەل نەغمە - ناۋا، ئۇسۇل بولىدۇ، كىلىنچەك قىز شۇندىن كېيىن ئەركىن ھالدا ئورنىدىن تۇرۇپ، قەينانا ۋە قەينى ئاتىسىغا، يېگىتنىڭ تۇققانلىرىغا سالام بېرىدۇ. بەت ئاچار مۇراسىمىدا ئېيتىلىدىغان قوشاقلاردا ئاساسەن قىز - يېگىتنىڭ ئۆز ئارا مۇھەببىتى، بىر - بىرىگە سادىق بولۇش، سەممى ۋاپادارلىق قاتارلىق مەزمۇنلار كۆيلىنىدۇ:

يارىم مەن سېنى باشتا،
گۈللۈك باغچىدا كورگەن.
سەندىن ئايرىلالمايمەن
ئۆزۈم ئارزۇلاپ سويگەن.

ئىگىز ئاسماندا توۋرۈك يوق،
ئاقار دەريادا كوۋرۈك يوق.
جىمى ئالەم گۇۋا بولسۇن،
سىڭدىن باشقا يارىم يوق.

ئۆزبېك خەلقلىرى ئارىسىدا مەخسۇس «كىلىن سالام» قوشاقلىرى بولۇپ، ئۇ كۆپرەك 3
مىسرادىن تۆزۈلگەن:

قىز تەرەپ: باغ ئارقىسىدىن يول بەرگەن،
ھەمياندىن پۇل بەرگەن،

قەينى ئاتىسىغا سالام

ئاياللار:

ئىلىك سالام

قىز تەرەپ:

سۇ كېچىتتىن ئىرمىنگەن،
ئوغۇل توغۇپ كېرىلگەن،
قەينى ئانىسىغا سالام.

ئاياللار:

ئىلىك سالام.

قىزلار: بۇرنى ئىگىز، بۇرغىدەك،
يۈرۈشلىرى تۇرنىدەك.
كۆيۈۋ يېگىتكە سالام.

ئاياللار: ئىلىك سالام

يېگىت تەرەپمۇ مۇشۇ شەكىلدە قوشاق ئارقىلىق قىز تەرەپكە جاۋاپ قايتۇرۇپ سالام بېرىدۇ.

گولەڭگۈچ (چىمچاچاق) قوشىغى — بۇ ئاساسەن قىز تويىنىڭ تەركىبى قىسمى بولغان «چىللاش تويى» (چىللاق) دا ئېتىلىدىغان قوشاق بولۇپ، ئۇنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى مۇنداق: توي بولۇپ بىر قانچە كۈن ئوتكەندىن كېيىن ئاتا-ئانا، ئۇرۇق-تۇققانلار بىلەن بىللە ھەم قىز تەرەپكە ھەم ئوغۇل تەرەپكە چىلاقچا بارىدۇ. چىللاق جەريانىدا قىز ئوز دوستلىرى بىلەن ھەر خىل ئويۇنلارنى ئويناشتىن باشقا، يەنە مەخسۇس چىمچاچاق (گولەڭگۈچ) سېلىپ، ئۇنىڭدا ئۇچۇپ تۇرۇپ، ئوزىنىڭ قەلبىنى ناخشا ئارقىلىق بايان قىلىدۇ. بۇنى «چىمچاچاق ناخشىسى» دەپ ئاتايدۇ. ئوتمۇشتىكى توي-توكۇنلەر قېنىكا تۇزىمى ئاساسىدا بولغانلىقتىن «چىمچاچاق ناخشىسى» نىڭ ئاساسى مەزمۇنى قېيودالىق تۇزۇمگە بولغان نارازىلىق ۋە قارشىلىق روھىدىن ئىبارەت.

مەسىلەن:

چاپىنىمنىڭ يېڭىنى
شاتىۋادا ئوچلىغان
ئەرگە تەگمەيمەن دېسەم
ئانام بېشىمغا مۇشتلىغان.

قارىغايىنى ئەككۈنچە،
مەيلىم يوققا تەككۈنچە.
ئولۇپ كەتسەم بولمامدۇ،
مۇنداق دەرتنى تارتقۇنچە.

تۇرنا بولۇپ تۇچتۇممەن
شال بويىغا چۇشتۇممەن.
تەلىيسىزلىك يوقسىدىن
بىر نادانغا چۇشتۇممەن.

ئۇزۇن - ئۇزۇن ئاغامچا،
تىرەككە سېلىپ ئويناتىمەن.
ھەركىمنىڭ ئىشى كارى.
ئۇزۇمنىڭ مەيلى ئويناتىمەن.

چاۋا تەردىم چاۋاچاق
ساقا كويدۇم چىمچاچاق.
بىر زالسىدىن قۇتۇلسام
نەدىن كەلدىڭ توكاچاق،

دىمەك، «چىمچاچاق ناخشىسى» ئارقىلىق ئاتا - ئانىلىرى ۋە ئەتراپتىكى كىشىلەر قىزنىڭ مەيلىنى، خاھىشىنى چۈشىنىدۇ. توينىڭ خاراكتېرى قىزنىڭ مەيلىگە قاراپ «چىمچاچاق» ناخشىلىرىنىڭ مەزمۇنىمۇ ئۆزگۈرۈپ تۇرىدۇ. بۇ خىل ئادەتلەر جەنۇبىي شىنجاڭ بولۇپمۇ، ئاتوش رايونىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

دىمەك، قىز تويىدا ئوتكۈزىلىدىغان ھەر خىل مىللىي ئادەتلەر ۋە توي جەريانلىرى خىلمۇ - خىل بولغاچقا، بۇ ئورۇن - ئادەتنى ئەكس ئەتتۈرگەن توي - توكۈن قوشاقلىرىنىڭ خىلمۇ ناھايىتى كوپ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەر قايسى يەرلىك ئۇرۇنلار ۋە رايونلاردىكى توي پائالىيتىنىڭ شەكىللىرىمۇ ئەلۋەتتە مەلۇم پەرقلەرگە ئىگە بولغاچقا، توي قوشاقلىرىدىمۇ بىرەخىل ئورتاقلىق بولمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا چاچ توي (جۇگان توي)، بالا توي (بوشۇك توي)، خەتنە توي قاتارلىقلارمۇ توي مۇراسىملىرىنىڭ تەركىبى قىسىملىرى بولۇپ، ئۇنىڭدىمۇ ناخشا - قوشاق ئېيتىش پائالىيەتلىرى بولىدۇ.

ئولۇم - ماتەم قوشاقلىرى ـــ ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئۇزاق ئوتمۈشتىن تارتىپ، ئولگەن كىشىنىڭ ماتەم مۇراسىملىرىدا مەرسىيە ئاملار ئارقىلىق مەرھومغا سىغىنىش ۋە ئوزلىرىنىڭ جۇدالىق ھەسرەتلىرىنى بايان قىلىش ئادىتى داۋاملىشىپ كەلدى. مەرسىيە قوشاقلىرى ئوخشىمىغان جايلاردا ئوخشاش بولمىغان قائىدە - يۇسۇنلار بىلەن ئېيتىلىدۇ. بۇ قوشاقلار بەزى جايلاردا پەقەت مەرھومنىڭ ئۇرۇق - تۇققانلىرى تەرىپىدىن ئېيتىلسا، يەنە بەزى جايلاردا پۈتۈن مەھەللە جامائىتى تەرىپىدىن ئورتاق ئېيتىلىدۇ. قەدىمقى دەۋرلەردە بولسا، ئاتاقلىق كىشىلەر قازا تاپقاندا پۈتۈن قەبىلە ھەتتا قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بويىچە ماتەم مۇراسىمى ئوتكۈزۈلۈپ، مەرسىيە قوشاقلىرىنى بىرلىكتە خور قىلىپ ئېيتىش

ئادەتتى بولغان. مەرسىيە قوشاقلىرى ئومۇمەن مەرھوم ۋاپاتىنىڭ بىرىنچى كۈنىدىن باشلاپ قىرقىـ غىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇزۇلمەي داۋاملىشىدۇ. ماتەم مۇراسىملىرىدا مەرسىيە ناملارنى ئېيتىش ئادەتتى ئىنتايىن ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ئۇلۇق تىلشۇناس ۋە ئالىم مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە بۇنىڭدىن مىڭلاپ يىللار ئىلگىرى خەلق ئىچىگە تارالغان مەرسىيە قوشاقلىرىنىڭ بەزى نەمۇنىلىرى مىسال كەلتۈرۈلگەن:

ئالىپ ئەرتوڭا ئولدىمۇ؟
ئىسسىز ئازون قالدىمۇ؟
ئوزلەك ئوچىن ئالدىمۇ؟
ئەمدى يورەك يىرتىلور.

(ئالىپ ئەرتوڭا ئولدىمۇ؟ ۋاپاسىز دۇنيا قالدىمۇ؟ پەلەك ئۇچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدە (ئۇـ نىڭدىن ئايرىلىش دەردىدە) يۈرەكلەر يىرتىلماقتا.

ئودلەك ياراغ كۆزەتتى،
ئوقىرى تۈزاق ئۇزاتتى،
بەگلەر بەگىن ئازىتتى.
قاچسا قالى قورتۇلۇر.

(زامان پۇرسەت كۆزەتتى، (ئۇنىڭغا) يوشۇرۇن توزاق قۇردى. بەگلەرنىڭ بىگىنى خورلـ دى، (ئۇنىڭدىن) قېچىپ قانداق قۇتۇلسۇن.)

ياغى ئوتىن ئوچۇرگەن،
تويدىن ئانىى كوچۇرگەن،
ئىشلار ئۇزۇپ كوچۇرگەن،
تەگدى ئۇقى ئولتورور.

(ئۇ) دۇشمەن ئوتىنى ئوچۇرگەنتى، ئۇلارنى لەشكەر گاھىتىن قوغلاپ چىقارغانتى، ئېغىر ئىشلارنى بېشىدىن كوچۇرگەنتى، بىراق (ئۇنىڭغا) ئەجەل ئوقى تېگىپ ئولتۇردى) «دىۋان لوغەتىت تورك» ئىچىدىكى بۇ مەرسىيە قوشاقلىرى ملادىدىن بۇرۇنقى كىيانىلار سۇ. لالىسى دەۋرىدە ئىران شاھى كەيخىسراۋ بىلەن بولغان جەڭدە شەھىت بولغان ئۇيغۇر خا. قانى ئالىپ ئەر توڭا (ئەپراپىياپ) غا بېغىشلانغان.

مەرسىيە قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇن دائىرىسى كەڭ، بەزىلىرىدە مەرھومنى سېغىنىش، ھور. مەت بىلدۇرۇش، ۋاپاتىغا ئىچىنىش تۇيغۇلىرى ئىپادىلەنسە، بەزىلىرىدە مەرھۇمنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى پۇتكۈل پائالىيىتى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ بايان قىلىنىدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق مەرھومنىڭ ئوز ئەۋلاتلىرىنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ياشايدىغانلىغى ئىپادىلىنىدۇ.

يۇرت - جامائەت ئىچىدە بەلگىلىك تەسىرگە ئىگە شەخسلەر، خەلق ئىچىدىكى قەھرە.

مانلار ۋاپاتىغا بىغىشلانغان مەرسىيە تامىلار كوپۈنچە داستان خاراكتېرىنى ئالغان بولىدۇ. مەسىلەن، يېقىنقى زامان خەلق داستانلىرىدىن «ئابدىراخمان خان پاشا»، «سەيىت نوچى»، «تومۇر خەلپە» توغرىسىدىكى مەرسىيە قوشاقلىرى ئەنە شۇنداق داستان خاراكتېرىگە ئىگە.

مەرسىيە قوشاقلىرى كىشىلەرنىڭ مۇڭ-زارىغا ماس هالدا ئاھاڭغا سېلىنغان بولۇپ، بۇ ئاھاڭلار ئوزىگە خاس يەرلىك ئالاهىدىلىكلەرگە ئىگە.

ئوتمۇشتە يارىتىلغان بەزى مەرسىيە قوشاقلىرىدا مەرھۇمنىڭ ۋاپاتىغا سەۋەپ بولغان فېئوداللىق تۈزۈم ئۈستىدىن شىكايەت قىلىش ئاساسى ئورۇندا تۇرىدۇ. مەسىلەن؛ كونا جەمىيەتتە خوتەن كىرىيلىك سەلىمەم دېگەن يېتىم قىزنى بايلارنىڭ بالىلىرى ئوز نەپسانىيىتى ئۈچۈن تالىشىپ، بىر-بىرىسىنى ئولتۇرگەنىدە، ئادالەتسىز فېئودالىزم قانۇنى بىگۇنا قىزنى دارغا ئېسىپ ئولتۇرىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن سەلىمەمنىڭ ئانىسى يالغۇز قىزىنىڭ جىنازىسى ئالدىدا ناله قىلىپ مۇنداق قوشاق توقۇيدۇ؛

قارا كىگىز جىنازا،
ئوزى ئىگىز جىنازا،
كورىۋالاي قىزىمنى،
توختاپ تۇرغىن بىر هازا.
ئۇزۇن-ئۇزۇن قارا چاچ،
جانغا ياتسا مەيلىمۇ
ئىسىت! قىزىم سەلىمەم
گوردا ياتسا مەيلىمۇ؟
چىدىمايمەن بۇنىڭغا
ئېسىلىمەن بوينۇڭغا.
مۇنداق ئازاپ تارتقىچە
مىنىمۇ ئال قوينۇڭغا.

نەقرات: ئاه هەسرەتا، ۋاه هەسرەت!
بىزگە كەلگەن بۇ قىسمەت
سېنى ئاسقان ئىگىز دار
ئورولمىدى قېيىپ قالدى.
تەڭشەلمىگەن بۇ زامان
چورۇلمىدى قېيىپ قالدى
ئاه هەسرەتا، ۋاه هەسرەت!
باشقا چۈشتى مېنىڭ قىسمەت

قارا كىگىز جىنازا
ئوزى ئىگىز جىنازا،

مىنى بىللە سىلىپ كەت
قىزىم بىلەن ئىلىپ كەت
قانداق قىلاي ئىلاهىم
رەھىمىڭ يوقمۇ خۇدايىم

خەلق ئارىسىدىكى يەنە بەزى مەرسىيە قوشاقلىرىدا مەرھۇمنىڭ ۋاپاتىنى ناھايىتى ئوبرازلىق ۋە جانلىق سۆرەتلەپ بەرگەن مۇنداق قوشاقلارمۇ ئۇچرايدۇ:

ئانام سەكراتقا چۈشكەندە،
خورەك تارتتى دەپتىمەن.
كوزلىرى يۇمۇلغاندا،
ئۇخلاپ قالدى دەپتىمەن.
ئىڭىكى تىڭىلغاندا
رومال ئارتتى دەپتىمەن.
پۇتلىرى چېتىلغاندا
ئارام ئالدى دەپتىمەن.
غۇسلە سۇيى قويۇلغاندا،
تەرەت ئالدى دەپتىمەن.
كىپەنلىك تىكىلگەندە،
كوينەك كېيدى دەپتىمەن.
جىنازىغا سالغاندا،
مەپىگە چۈشتى دەپتىمەن.
خەلق ئالەم يىغىلغاندا،
توي بولدىغۇ دەپتىمەن.
.....
يېتىپ باردۇق مازارغا،
كىرىپ كەتتى سارايغا.
قاراپ قالدۇق كاماغا،
يېتىم قالدۇق تالادا.

مەرھۇمنى مەرسىيە قوشاقلىرى ئارقىلىق دەپنە قىلىش ئادىتى جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بارغانسىرى دائىرىسى ۋە مەزمۇنى تارايماقتا.

سەيلە قوشاقلىرى ــ سەيلە ئاممىۋى خاراكتېرى ئىلگىرى كۈچلۈك بولغان بىر خىل سەنئەت ئادىمىدۇر:

ئۇيغۇرلار ئوزىنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇش ئالاهىدىلىكى ۋە ياشاش شارائىتىگە ئاسا-

سەن قەدىمدىن تارتىپ، چوڭ-كىچىك بولۇپ ھەر يىلى ئۈچ قېتىم سەيلە پائالىيىتى ئۇيۇشتۇرۇپ كەلگەن.

بىرىنچىسى — قىزىلگۈل سەيلىسى: بۇ ئەتىيازلىق تىرىلغۇدىن كېيىن، ئەمگەكنىڭ ھاردۇغى سۈپىتىدە گۈل-چېچەك پەسلى — ۋ-ئايدا ئوتكۈزۈلىدۇ.

ئىككىنچىسى — باغ سەيلىسى: بۇ يازلىق مېۋە-چېۋىلەر پىشقان، بۇغداي سېرىق تال بولغان مەزگىللەردە ئۇيۇشتۇرىلىدۇ.

ئۈچىنچىسى — قوغۇن سەيلىسى: بۇ يازلىق زىرائەتلەر يېغىلىپ كۆزلۈك تېرىلغۇ ئىشلىرىنىڭ ئالدىدا، قوغۇن پىشقان مەزگىلدە ئوتكۈزىلىدۇ.

ھەر بىر سەيلىنىڭ ۋاقتى ئومۇمەن بىر ھەپتىدىن ئىككى، ئۈچ ھەپتىگىچە بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە قوغۇن سەيلىسى بىلەن قىزىلگۈل سەيلىسى بىر قەدەر چوڭ داغ-دۇغا بىلەن ئوتكۈزىلىدۇ.

سەيلىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. بەزى تارىخى مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئىپتىدائى دەۋرلەردىمۇ ئۇرۇق-قەبىلىلەر بويىچە يىلدا ئۈچ قېتىم (باھار، ياز، كۈز) سەيلە ئۇيۇشتۇرۇلغان، بۇ سەيلىلەردە ھەر خىل ئەدەبى پائالىيەتلەر ئۇيۇشتۇرۇلغان، شۇنداقلا قەبىلە باشلىقلىرى سەيلە مۇراسىملىرىنى قەبىلە ھاياتىغا ئائىت چوڭ ئىشلارنى ئۇختۇرىدىغان، ھەر خىل قارارلارنى ماقۇللايدىغان ئىجتىمائى سورۇنغا ئايلاندۇرغان.

سەيلىلەر ئىچىدە قىزىلگۈل سەيلىسىنىڭ ئۇزۇنغا خاس ئالاھىدىلىكى بار، يەنى سەيلە باشلىنىش بىلەنلا قىز-يىگىتلەر يېڭى ئىچىلغان گۈللەردىن گۈلدەستە تەييارلاپ بىر-بىرىگە تەقدىم قىلىشىدۇ. قىزىلگۈلنى ئەركىن مۇھەببەت ئىستىگىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە قەدىرلەيدۇ. گۈلدەستىلەر ئارىسىغا قىزىلگۈلنى مەدھىلەيدىغان ھەر خىل پىراقنامىلار قىستۇرىلىدۇ؛ مەسىلەن:

ئاق تىكەندىن شىكەر ئالدىم،
كوك تىكەندىن لەيلىگۈل.
سەن يارىڭغا ئالما بەرسەڭ
مەن يارىمغا دەستە گۈل.

دەستە گۈلنى يارغا بەردىم،
غۇنچىسى بەرگى بىلەن.
سەن تېخى نادان ئىكەنسەن،
مەن تېخى ۋەدەم بىلەن.

باغدىن چىقىپ كەلدى بىر قىز،
قىزىلگۈلنى ئارىلاپ.

كىشى كورۇپ قالمسۇن دەپ،
گۈل ئارىسىدىن ماڑلاپ.

ئاھ ئۇرۇپ مەن گۈلنى سۇندۇم،
خوش كورۇپ ئالۇرمۇ دەپ.
مەھر باغلاپ كوڭۈل بەردىم،
مەھرىبان بولۇرمۇ دەپ.

قىزىلگۈل سەيلىسى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى سۈپىتىدە ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ كوپچىلىگىدە ئوز ئىپادىسىنى تاپقان، «غېرىپ-سەنەم» داستانىدا سەنەمنىڭ قىزىلگۈلگە بولغان تەشنالىغى، غېرىپنىڭ ئىنبەرتكەن گۈلدەستىسىنى كورۇپ، سەنەمنىڭ بىتاپلىقتىن قۇتۇلۇپ، خوشچاغ بولۇشى... قاتارلىق ئىپوزۇتلار قىزىلگۈل سەيلىسىنىڭ ئوزىگە خاس ئىپادىلىنىشىدىن ئىبارەت. قىزىلگۈل سەيلىسىدىن باشقا سەيلىلەرنىڭ ئوزىگە خاس قوشاقلىرى بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىمۇ ھەر خىل سەنئەت پائالىيەتلىرى (قوشاق ئېيتىش، نەغمە-ناۋا، ھېكايە ئېيتىش، داستان-قىسسەلەرنى كۆيلەش) بولىدۇ.

مەشرەپ قوشاقلىرى

مەشرەپ قوشاقلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئورتا-ئادەت قوشاقلىرى ئىچىدە ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، مەشرەپنىڭ لوغەت مەنىسى «يەپ-ئىچىپ ئولتۇرۇش» دىمەكتۇر. جانلىق قىلدا بولسا ئۇ، «كوڭۈل ئېچىش ئاممىۋى سەنئەت پائالىيىتى» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. مەشرەپ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى پەيدا قىلىدىغان، راۋاجلاندۇرىدىغان ۋە تارقىتىدىغان مۇھىم سەنئەت پائالىيىتى بولۇپ، خەلقنىڭ «سەنئەت مەكتىۋى» دۇر.

مەشرەپ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەردىن بېرى ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇ ئاممىنىڭ ماقۇللىشى ۋە ئىتىراپ قىلىشىدىن ئوتكەن بىر يۇرۇش قانۇنى نىزاملارغا ئىگە. قايسى خىلدىكى مەشرەپ بولىشىدىن قەتئىي نەزەر، ھەممىسىدە مەشرەپ ئەھلى تەرىپىدىن سايلانغان يېگىت بېشى ئاممىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى سۈپىتىدە مەشرەپنىڭ تەرتىۋىنى باشقۇرىدۇ. مەشرەپنىڭ مۇقىملاشقان قانۇنىنى بۇزغۇچىلارغا (كىچىك قالغان، مەشرەپنىڭ تەلىۋىنى ئورۇندىمىغان، مەشرەپ مەيدانىدا نالايىق ئىشلارنى سادىر قىلىپ ئىنتىزامسىزلىق قىلغانلار...) مەشرەپ ئەھلىنىڭ پىكرىگە ئاساسەن جازا چارىسى كورىلىدۇ. بۇ جازا ئاساسەن تەلەپ بويىچە قوشاق ئېيتىپ بېرىش، ھەر خىل سەنئەت ئويۇنىنى كورسىتىپ بېرىش مەجبۇرىيىتىنى يۈكلەش، ئېغىر بولغاندا مەشرەپكە قاتنىشىش سالاھىيىتىنى ئىلىپ تاشلاشتىن ئىبارەت بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق مەشرەپلىرىنىڭ پەيدا بولغان تارىخى دەۋرى ئېنىق بولمىسىمۇ، لېكىن مەشرەپتە ئوينىلىدىغان سەنئەت پائالىيەتلىرىنىڭ ھەركەت شەكىللىرىدىن قارىغاندا،

ئومۇمەن ئىپتىدائى ئوقۇچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ھاياتىنىڭ مەسئۇلى دېيىش مۇمكىن. ئۇيغۇر خەلق مەشرەپلىرىنىڭ ئاساسى غولى بولغان «دولان مەشرىپى» نىڭ مۇقام ئاھاڭلىرى ۋە ئۇسۇل ھەرىكەتلىرى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

«دولان مەشرىپى» ئومۇمەن تارىم دەريالىرى ۋادىسىنى بويلاپ ئولتۇراقلاشقان خەلقلەر ئارىسىغا كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئۇنىڭدا مەشرەپ نەغمىسى باشلىنىش بىلەن تەڭ يېگىت بېشىنىڭ باشقۇرۇشى بىلەن ئىختىيار قىلغۇچىلار ئۇسۇلغا چۈشىدۇ. بىرقېتىمدا مەشرەپكە قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى دېگىدەك بىر جۈپتىن بولۇشۇپ قائىدىلىك مەشرەپ ئۇسۇلى ئويناپىدۇ. «دولان مەشرىپى» نىڭ ھەر بىردورە (بىر قېتىملىق) ئۇسۇلى تۆت باسقۇچلۇق شەكىل بىلەن ئاياقلىشىدۇ ۋە ھەر باسقۇچنىڭ شەكلى يەنىلا ياۋايى ھايۋانلار بىلەن كۆرەش قىلىۋاتقانلىقىنى، غەلىبە تەنتەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ،

«دولان مەشرىپى» بىر قانچە خىل شەكىلدە ئوتكۈزىلىدۇ، مەسىلەن:

چىنە گۈل — مەشرەپتە چوردەپ ئولتۇرغانلارنىڭ بىرسى قولىغا گۈللۈك چىنىنى ئېلىپ، ئۇسۇل ھەرىكىتى بىلەن ئۇچ قېتىم «چىنە گۈل»، دەپ قوۋلايدۇ. ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ئىككىنچى كىشى يەنە بىر گۈلنىڭ نامىنى ئاتايدۇ، ئاندىن ئۇچىنچىسى، تورتىنچىسى ... شەرت شۇكى، بىر قېتىم ئاتالغان گۈلنىڭ نامىنى ئىككىنچى كىشى تەكرارلىماسلىق كېرەك، مۇبادا تەكرارلاپ قويسا، ئۇ يېڭىلگەن بولىدۇ-دە، مەشرەپ قائىدىسى بويىچە قوشاق ياكى بېيىت ئېيتىپ بېرىشكە ياكى قىزىقارلىق ئەدىبى ئويۇن كورسىتىپ بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ.

چاي تۇتۇش — بىرسى ئوزىگە قۇيۇلغان چاينى كوگلى خالىغان بىرسىگە بېيىت بىلەن سۇنىدۇ. ئۇ كىشى چاينى بىر ئوتلاپ، يەنە بېيىت ئارقىلىق جاۋاپ قايتۇرىدۇ، ئەگەر ۋاقتىدا چىنىنى چاي تۇتقۇچىغا قايتۇرۇپ بېرەلمىسە، ئۇ كىشى يەنە بېيىت، قوشاق ئارقىلىق يېگىت بېشىغا «ئەرز» سۇنىدۇ، يېگىت بېشى كۈۋاچىلار ئارقىلىق مەسىلىنى ئېنىقلىغاندىن كېيىن، ئۇ كىشىگە مەشرەپنىڭ قائىدە-تۈزۈمى بويىچە «جازا» قوللۇنۇلىدۇ. يەنە بەزىدە چاي تۇتۇش ئويۇنى 15-20 مىنوت داۋاملاشقاندىن كېيىن توت-بەش دورە ئۇسۇللۇق نەغمە باشلىنىپ بىر ئازدىن كېيىن ژىگىت بېشىنىڭ تەكلىۋى بىلەن دەرە ئويۇنى باشلىنىدۇ. بۇنىڭدا بەلباغنى ياخشى (يۇمشاق) ئىشلەپ دەرە (بەلباغ چوقمىغى) ياسىلىدۇ. كوگلى يېقىن كىشىلەر بىر-بىرىگە دوستلۇق مەھرىنى ئىپادىلەپ دەرە تۇتىدۇ ۋە ھورمەت بىلەن ئورۇلۇپ-چورۇلۇپ تازىم ئېچىدە دەرىنى بېرىدۇ. ئۇ كىشى-مۇ شۇ تەرتىپ بويىچە دەرە ئويناپىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئۇچ-توت دورە ئۇسۇللۇق نەغمە باشلىنىدۇ. ئاخىرىدا ژىگىت بېشىنىڭ تەكلىۋى بىلەن «يولۋاس ئويۇنى»، «تۈگە ئويۇنى»، «ئىككى مۇشۇكنىڭ بەز تالىشىش ئويۇنى». لەتىپە ۋە مەسەل ئېيتىش قاتارلىق ھەر خىل ئويۇنلار ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ.

مەشرەپنىڭ بۇ ئىككى خىل شەكلىدە ئوز-ئارا بېيىت ئېيتىشىش ئاساسلىق مەزمۇن

ئادەتتى ھساپلىنىدۇ. بولۇپمۇ قىز-ئوغۇللار بەيت ئېيتقاندا بەيت مەزمۇنى بىر-بىرىگە ماس كېلىشنى تەلەپ قىلىپلا قالماي بەلكى رېتىم، قافىيىنىڭ بىردەكلىكى، رويىمت شەكىلىدە بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

يىگىت: خېنىم، خىنىم جانان خېنىم،
بەيت ئېيتاي ئاڭلاڭ خېنىم.
ئوتتۇز ئوغول كۆۋا خېنىم،
ئاشقەمەن خۇما خېنىم،
كوز تەگمىسۇن، جۇما خېنىم
ئېسىۋلىڭ تۇما خېنىم.
جامالىڭنى ياپما خېنىم،
شامال بولۇپ قاچما خېنىم.
شامال بولۇپ قاچساڭ خېنىم،
مەيدەم بىلەن توساي خېنىم.
ئاق قار بولۇپ ياغساڭ خېنىم،
ماۋۇق قىلىپ ياتاي خېنىم.
يامغۇر بولۇپ ياغساڭ خېنىم،
قۇملۇق بولۇپ يۇتاي خېنىم.
ئاق مۇز بولۇپ قاتساڭ خېنىم،
يۇرىگىمنى ياقاي خېنىم.
دەريا بولۇپ ئاقساڭ خېنىم،
بېلىق بولۇپ ئويناي خېنىم.
چىراق بولۇپ يانساڭ خېنىم،
پىلىك بولۇپ كۆيەي خېنىم.
ئالتۇن بولۇپ تۇرساڭ خېنىم،
زەگەر بولۇپ سوقاي خېنىم،
چىچەك بولۇپ تۇرساڭ خېنىم،
بۇلبۇل بولۇپ قوناي خېنىم،
چىمەن بولۇپ تۇرساڭ خېنىم،
قوزاڭ بولۇپ ئويناي خېنىم.
دەردىم تولا بىلگىن خېنىم،
خوش كەتتى چاي ئالغىن خېنىم.

قىز:

يىگىت ـ يىگىت جانان يىگىت،
بەيت ئېتاي ئاقىلاق يىگىت.
خەلقى ئالەم گۈۋا يىگىت،
مەنمۇ كۆيەك خۇما يىگىت.

جانغا جان داۋا يىگىت،
ئېسۇالسام تۇما يىگىت،
تاقا چىقسام دۆلدۈل يىگىت،
قسۇالسام بىر كۈل يىگىت.
مەلۇم بولسۇن ھالىم يىگىت،
مانا چىنە تازىم يىگىت.

يەنە مەسلەن:

يىگىت:

ھەي خېنىم جىنىم خېنىم،
يولەنمىگىن تېرەكىكە.
كويىدۈرسەڭمۇ ئولمەيمەن،
كىم ئولۈپتۇ كويەكىكە.

قىز: ئادەم دىگەن ھول نەمە،
ئوت كەتمەيدۇ يۈرەككە.
كويىدۈرسەڭمۇ كويىدۈرگىن،
قارىمايمەن بولەككە.

يۇقۇرقى بەيتلار مەشرەپنىڭ چاي تۈتۈش پائالىيىتىدە ئېيتىلىدۇ، ئەكسىن يالغۇز مۇشۇ بەيتنىلا ئېيتىش شەرت ئەمەس.

مەشرەپنىڭ بىر قەدەر ئومۇملاشقان يۇقۇرقى تۈرلىرىدىن باشقا يەنە، قۇمۇل ۋە تۈرپان رايونلىرىدا «كوك مەشرەپ» ۋە «دادۇر مەشرەپ» لىرىمۇ بار.

«كوك مەشرەپ» چوڭ مەشرەپنىڭ مۇقەددىمىسىدۇر، يەنى قىش كۈنلىرى بىر قاچىدا بۇغداي ئۇندۇرۇلۇپ مايسا بولغاندا، شۇ ئائىلە ئۇنىڭغا چىرايلىق گۈل ـ چېچەكلەرنى سانجىپ، خۇددى ساھىبجامال قىزغا ئوخشۇتۇپ، ئەنە شۇ مايسىنىڭ شەرىپىگە مەخسۇس مەشرەپ ئۇيۇشتۇرىلىدۇ، مەشرەپ ئاخىرلاشقاندا، «مۇز ئۈستىدە ئۇندۇردۇق بۇغداي» دىگەنگە ئوخشاش «كوك مەشرەپ» گە بەخشىلانغان بەيتلارنى ئوقۇشۇپ، ئۇ مايسىنى كوگلى تارتقان بىر ئائىلىگە ئوتىدۇ، ئۇ ئائىلىمۇ بەيت ئارقىلىق تەشەككۇر ئېيتىپ بىر ئاخشام

مەشرەپ تۈيۈشتۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ «كوك مەشرىپى» تۈيغۇر خەلق مەشرەپ لىرىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇشنىڭ ۋاستىسى بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ مەشرەپ تا مايسا قەدىمكى تېرىلغۇ باشلانغىچە داۋاملىشىدۇ. «كوك مەشرىپى» دە ئېيتىلىدىغان قوشاق «كوك بېيىتى» دېيىلىدۇ:

قىشلىغى ئۇندۇرىدىغان بىر دانە بۇغداينى،
سۇغارغىلى ئەر بارمىكىن شۇ دانە بۇغداينى،
سۇغارغىلى ئەر بولسىكىن شۇ دانە بۇغداينى
كېچە - كۈندۈز يات قىلۇرمىز ئۇستۇن خۇدانى.
چىللى زىمىستاندا ئۇنەر سەبزەبەرىنىڭ ئەگىلى.
ياخشىلارنىڭ خىسلىتىدىن سەبزە ئۇندى قىشلىغى،
قىشلىغى ئۇنگەن چېچەكنىڭ تەرىپى نازۇك تۇرۇر،
سوغۇرۇپ گۈل چاچقىلى ئالغان كىشى ئاشىق تۇرۇر،
تام چېچەك، تام سۇچېچەك، تامدىن ئىگىز بارمۇ چېچەك،
كورگىلى كوكلىك چېچەك، كوتەرگىلى ئېغىر چېچەك.
بۇ چېچەكنىڭ تەرىپىنى مۇم بىلەن نام ئەيلىدۇق،
بۇ چېچەكتىن ئۇزلىرىگە بىزمۇ سوۋغا يوللىدۇق،
گۈل - چېچەكلەرگە ئۇراپ كوكنى تۇتتۇم خوش ئالسىلا،
دۇنيانىڭ كارى نېمە، يىراقتىنا تاشلىسىلا،
ئىگىز - ئىگىز ئويلىرىنى يېشىلىن بىلەن ئاقلىسىلا،
كوكنى قويۇپ ئويلىرىدە ئويدەككىنە ياتسىلا،
نەغمىچى لازىم بولۇر، ھاپىزلارنى راسلىسىلا،
ئۇسۇلچى لازىم بولۇر، جۇگانلارنى راسلىسىلا،
غازنى ئوتتوز، قوينى توققوز، ھەممىنى تەڭ راسلىسىلا،
بىۋىيوننىڭ شەنىگە گازىر - پۇرچاق، مۇڭە - چۇڭە راسلىسىلا.

«دادۇر مەشرىپى»دە ئاساسەن ياش - قۇرامى ئوخشاشراق بولغان بىر قانچە ياشانغان كىشىلەر بىر ئۆيگەجەم بولىشىدۇ، ئوي ئىگىسى مەشرەپ ھورمىتى ئۈچۈن بىرقاچا دادۇر پۇشۇرۇپ داستىخانغا قويىدۇ. مەشرەپ ئەھلى بىر تەرەپتىن دادۇر يىگەچ قوشاق، بېيىت، ھىكايە، رىۋايەت، داستان - قىسسىلەر ئېيتىشىدۇ، ئوزئارا سوز ئويۇنى قىلىشىدۇ، تارىخى شەخسلەر ھەققىدە قىزىقارلىق لەتىپە، ھىكايىلەرنى تۇزىشىدۇ. ئۇنىڭدا گەرچە باشقا مەشرەپ تۇرلىرىدەك مۇزىكا ۋە ناخشا - ئۇسۇل بولمىسىمۇ، قىزىقارلىق، مەزمۇنلۇق داۋاملىشالايدۇ، «دادۇرمەشرىپى» كوپۈنچە قىش كۈنلىرى ئويۇشتۇرىلىدۇ.

ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭ مەيلى قايسى تۈرى بولمىسۇن، ئۇخەلق سەنئىتىنى جارى قىلدۇرغان ۋە نامايىش قىلدۇرغان قويۇق مىللى سەنئەت ئادىتى بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنىۋى ھاياتىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپدۇ.

§ 3 - سىياسى، تارىخى قوشاقلار

سىياسى قوشاقلار روشەن ئىجتىمائىي، سىياسى خاھىشقا ئىگە بولغان قوشاقلار بولۇپ، ئۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىجتىمائى ھاياتقا بولغان سىياسى ھىس - تۇيغۇسىنى ۋە كۆزقارىشىنى ئىپادىلەيدۇ.

سىياسى قوشاقلار سىياسى ۋە ئىجتىمائى مەزمۇنغا بايلىغى، روشەن خاھىشچانلىغى ۋە يۇكسەك جەڭگىۋارلىغى بىلەن ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئاغزاكى پوئېتىك ئىجادىدا كۆرىنەرلىك ئورۇننى ئىگەللەيدۇ.

سىياسى قوشاقلار ئاساسەن سىنىپىي جەمىيەتنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇنىڭدا فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ ۋەھشىلىگى، ئەكسىيەتچىلىگى، ئۇنىڭ خەلق بېشىغا كەلتۈرگەن بالايى - ئاپەتلىرى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ فېئوداللىزىم جەمىيىتىدىكى ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ رەزىل ئەپتى - بەشىرىسى كۆچلۈك پاش قىلىنغان، ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ ئىنقىلاۋى ھەرىكىتى ۋە خەلق قەھرىمانلىرى تولۇپ - تاشقان قىزغىنلىق بىلەن مەدھىلەنگەن. خەلقنىڭ سىياسى قوشاقلىرىنىڭ سىياسى لىرىكلار ۋە تارىخى قوشاقلار دەپ ئىككى چوڭ مەزمۇنغا ئايرىش مۇمكىن.

ئوتمۇش دەۋرلەردە ئىجات قىلىنغان سىياسى لىرىكلارنىڭ كوپۈنچىسى شىكايەتنامە بولۇپ، ئەزگۈچىلەر بىلەن ئىزىلگۈچىلەر ئوزئارا سېلىشتۇرۇلۇپ، ئىجتىمائى تەڭسىزلىكلەر ئېچىپ تاشلىنىدۇ ھەمدە خەلقنىڭ زۇلۇم ۋە ئىكسپىلاتاتسىيە ئۇستىدىن توككەن دەرت-شىكايىتى تەسۋىرلىنىدۇ.

فېئوداللىزىم جەمىيىتىنىڭ تۈپ ماھىيىتى شۇكى، فېئودال پومىشىكلار دېخانلارنى يەردىن ئىبارەت بۇ «ئالتون قوزۇق» قا باغلاپ دەھشەتلىك ۋاستىلار بىلەن ئۇلارنىڭ قان - تەرىنى شوراشتىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن سىياسى قوشاقلارنىڭ كۆپچىلىگىدە يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىشتىكى تەڭسىزلىك، ئېغىر باج - سېلىق، جازانىخورلۇق، ئوشرە - زاكات دەستىدىن يىل بويىي ئەمگەك قىلغان دېخانلارنىڭ ئاخىرىدا قورۇق ئارىنى قۇچاغلاپ قالغانلىغىدەك ئوبىكتىپ رېياللىق تەسۋىرلەنگەن.

مەسىلەن:

يەرنىڭ ئوبدىنى بايدا،
كەمبەغەلگە يەر قايدا.
باي - غوجام ياتار باغدا،
كەمبەغەل ياتارسايدا.

ئالۋاڭ كەلدى ئالامەت،
چىكىۋەردۇق نادامەت.
كىچىككىنە يەر ئۇچۇن،
بىزگە بولدى قىيامەت.

× × ×

بەگلىرىم بەگلىك قىلادۇ،
دوغىسى ئالۋاڭ بىلەن،
ئاخونۇم پەتۋا قىلادۇ،
راستى يوق يالغان بىلەن.

× × ×

ئەجەپ بىر زامان بولدى،
ئالەم چورگىلەي دەيدۇ.
يۇرەكتىكى زەرداپ سۇ،
قانغا ئورىلەي دەيدۇ.

يامغۇرلار تولا يېغىپ،
ئويدىن ئوقتى تامچىسى.
بىزنى تولا قاقشاتتى،
زالىملارنىڭ قامچىسى.

خەلق ئامىسى ئۆزلىرىنىڭ سىياسى قوشاقلىرى ئارقىلىق يالغۇز زۇلۇم — زولۇمەت ئۈستىدىن قانلىق شىكايەت قىلىپلا قالماستىن، يەنە ئەركىنلىك ئۈچۈن كۈرەش قىلىش ئىرادىسىنى يۈكسەك ئۇمۇتۇارلىق ئىچىدە ئىپادىلىدى.

مەسىلەن:

يامولنىڭ ئىچى زەيلىك،
بۇ دەرتلەرگە نىم دەيلىك.
ئەركىنلىككە بەل باغلاپ،
ياخشىلىقنى ئىزلەيلىك.

سىياسى قوشاقلاردا يەنە فېئودالىزىمنىڭ مۇقەددەس تايانچىسى بولغان دىنى ئىكسپىلاتاتسىيەنىڭ ماھىيىتى ئېچىپ تاشلىنىپ، ئاچكوز، ئالدامچى روھانىلار پاش قىلىنىدۇ:

ھوشۇر باقى، مەخپىرقازى، نۇرى ساغلىق،
پۇخرالارنىڭ يۈرەك باغرىن قىلدى داغلىق.

قازی بولغان بەچچىلەرلەر شۇنداق بولسا
ئاخىرەتتە راھەت كۆرەر يېرى چاغلىق،

تىۋەندىكى قوشاقتا دىن بىلەن سىقاپلانغان ئاچكۆز موللىلارنىڭ ئەپتى - بەشىرىسىنى ھەجۋى قىلىش يولى بىلەن پاش قىلىدۇ:

ئاللاھۇمە گاچ - گاچ
قارنىم تويدى كۆزۈم ئاچ.
يېراق قىلما خىزىردىن،
قۇرۇق قويما نەزىردىن.
قوسۇغۇمنى كەڭ قىلساڭ،
كۆيىقاپقا تەڭ قىلساڭ،
ئالىۋەرسەم بەرمەسەم،
قىيامەتكە بارمەسام.
باربغا پەتە،
يوقىغا ئەتە،
ئامىن ئاللاھو ئەكبەر.

سىياسى قوشاقلار ئىچىدە زىندان كۆلىپەتلىرىدىكە، ھاشا - سىلىق دەرتلىرىگە بېغىشلانغان قوشاقلارنىڭ جەڭگىۋارلىغى كۈچلۈك بولۇپ، بۇنداق قوشاقلاردا زولۇم دەستىدىن زارلىنىش ئەمەس، بەلكى ئىسيانكارلىق روھ، كۈرەش مارشى جاراڭلايدۇ. بۇنداق قوشاقلارنىڭ ئىجتىمائى ئەھمىيىتى زور بولۇپ، ئۇ خۇددى ماركس ئېيتقاندەك «كۈرەش سىگنالى» دۇر.

سىياسى قوشاقلارنىڭ يەنە بىر مۇھىم مەزمۇنى تارىخى ئەھمىيەتلىك كونكرېت ۋەقەلەر ۋە تارىخى شەخسلەرگە بېغىشلانغان تارىخى قوشاقلاردۇر.

يولداش ماۋزېدۇڭ: «جۇڭگۇ ئىنقىلابى ۋە جۇڭگوكومۇنىستىك پارتىيىسى» نامىلىق ئەسىرىدە: «پومىششكلار سىنىپىنىڭ دىخانلار ئۈستىدە يۈرگۈزگەن دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە سىياسى زۇلمى دىخانلارنى پومىششكلار سىنىپىنىڭ ھوكۈمرانلىغىغا قارشى ئۇرغۇن قېتىملاپ قوزغىلاڭ كوتۇرۇشكە مەجبۇر قىلدى... جۇڭگۇنىڭ فېئوداللىق جەمئىيىتىدە دىخانلارنىڭ سىنىپىي كۈرەشلىرى ئەنەشۇنداق قوزغىلاڭ ۋە ئەنەشۇنداق ئۇرۇشلىرىلا تارىخى تەرەققىياتنىڭ ھەقىقى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى ئىدى» دېگەن ئىدى. ئەنەشۇنداق تارىخى ۋەقەلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان تارىخى قوشاقلار ئەنەشۇ تارىخنىڭ گۈۋاچىسى سۈپىتىدە، شۇخەلقنىڭ تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر خەلقى ئۇچىدە يەنىمۇ زامان تارىخىغا باغلىنىشلىق بولغان كوپلىگەن قوشاقلار بولۇپ، ئۇنىڭدا 19- ئەسىردىن بۇيان شىنجاڭدا بولۇپ ئوتكەن زور تارىخى ۋەقەلەر ۋە شەخسلەر ئىپادىلەنگەن ھەمدە شۇ ۋەقە ۋە شەخسكە بولغان خەلقنىڭ باھاسىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. تارىخى قوشاقلارنىڭ كوپچىلىگى ئاھاڭغا سېلىنغان بولۇپ، خەلق ناخشىلىرى قاتارىدا ھازىرغىچە ياشاپ كەلمەكتە. توۋەندە بىرقانچە مۇھىم تارىخى قوشاقلار ئۈستىدە توختۇلۇپ ئوتەيلى:

ئالۋاڭ قوشىغى — 1765- يىلى كوتۇرۇلگەن ئوچتۇرپان خەلقنىڭ ئىستىبداد مەنچىڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى قوزغىلىڭى دەھشەتلىك بىسقتۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ «سەككىزىڭ ئويلۇك» ئادەم ئىلىغا مەجبۇرى كوچۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ئوستەڭ چېپىش، سېپىل (قورغان) تىكلەش، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي مەمۇرى ئەمەلدارلىرىغا ئالۋاڭ ھىساۋىدا ئاشلىق تولەش قاتارلىق ھەر خىل ئېغىر سېلىقلار ئۇلارنىڭ ئۈستىگە يۈكلەندى. ھەربىي، مەمۇرى ئىمتىيازلارنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ ئالۋاڭ ئاشلىغى، باج - سېلىقلار يىلدىن يىلغا ئېغىرلاشتى. زورلۇق - زومبۇلۇق، زۇلۇم - كۈلپەتتىن بىزار بولغان خەلق ئوز بېشىغا چۈشكەن دەرت - ئەلەملىك كۈنلەرنى ناخشا - قوشاقلارغا سىڭدۈرۈپ، شۇ تارىخى ۋىياللىقنىڭ خاتىرىسى سۈپىتىدە بىزگە قالدۇرۇپ كەتتى. شۇندىن بۇيان بۇ قوشاقلار «ئالۋاڭ ناخشىسى» نامى بىلەن جاراڭلاپ كەلمەكتە.

ئالۋاڭ ھوسۇلۇم تولا
قۇياي دىسەم ئېشىم يوق.
بۇ ھوسۇلنى قۇيمىسام
تىرىكلىكتە بېشىم يوق.

ھاشا، ئېلىق - سېلىق دەپ
كۆندە ئالۋاڭ غوغىسى.
ئىشكىلەردىن كەتمەيدۇ
لالمائىتتەك دوغىسى.

مەنچىڭ ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن سېلىنغان ئالۋاڭ - سېلىق دەستىدىن خەلقنىڭ بېشىغا چۈشكەن زولۇمنىڭ ھەددى - ھىسابسىز ئېغىرلىغىنى توۋەندىكى قوشاقلار ئارقىلىق تېخىمۇ چوڭقۇر ھىس قىلىمىز.

ئاخشىمى ياتار چاغدا
سالغىنى كىگىز قېپىنى.
بۇجاندىن ئوتۇپ كەتتى
زالىملارنىڭ قىلغىنى.

بىرەلمەي ئالۋاق ھوسۇل
دىخان بالىسىنى ساتتى.
مەگەر يوزخو بەرسىمۇ
يەنە تويماي ئېغىز ئاچتى.

ھازىرغىچە ئېيتىلىتىپ كېلىۋاتقان «ئالۋاق ناخشىسى»نىڭ پەيدا بولۇش تارىخى ئەشۇنداق ئۇزۇلۇكسىز داۋام قىلغان ۋە كۈنسىرى يوقۇرى ئورلەپ ماڭغان ھوسۇل ئالۋىنىڭ دەستىدىن ئېيتىلغان.

ۋاڭخولو① **قوشاقلىرى** — مەنچىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ چىگرا مۇداپىيە قوماندانلىق شتابى جايلاشقان كورە شەھرى ھەربىلى ئەتىياز كىرىشى بىلەن تەڭ داۋاملىق ئىلى دەريانىڭ خەۋپىگە ئۇچراپ تۇراتتى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا زالىم ئەمەلدارلار شەھەر ۋە يېزىلاردىكى ئەمگەكچىلەر ئۇستىگە كوپلەپ ھاشا - سېلىق سالدى. بۇ ئىلىدىكى ئەڭ چوڭ ئالۋاق — «ۋاڭخولو ئالۋىسى» دەپ ئاتالدى. «ۋاڭخولو ئالۋىسى» ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ئىشلىرى تازا ئالدىراش مەزگىلدە باشلىناتتى، ھەرقايسى يۇرت-مەھەللىنىڭ قاۋۇل ئەمگەك كۈچلىرى «ۋاڭخولو ئالۋىسى» غاكېتىپ، دىخانچىلىق ئىشلىرى قېرى - چۈرلەرنىڭ ئۈستىگە يۈكلۈنۈپ قالدى.

«ۋاڭخولو ئالۋىسى» بىر قېتىملىق، بىرەر پەسىللىك ياكى بىرىللىق ئالۋاق بولماي، بىرقانچە يىلغىچە ئۇدا داۋاملىشاتتى. «ۋاڭخولو»دا پەقەت ئادەم ھاشاسىلا ئەمەس، بەلكى ئېغىردەرىجىدىكى ئىقتىسادى سىلىقمۇ بولدى. «ۋاڭخولو ئالۋىسى» نىڭ ئەمگەك شارائىتى بەك قىيىن بولۇپ، مەنچىڭ ئەمەلدارلىرى ۋە گوگتۇلارنىڭ ھاشاچىلار-غا بولغان مۇئامىلىسىمۇ ئىنتايىن قەبىھ ئىدى. بۇ ئېغىر كۈلپەت ۋە خورلۇق ھاشاچىلار-نىڭ مەنچىڭ ھاكىمىيىتىگە بولغان غەزەپ- نەپرىتىنىڭ تېخىمۇ كۈچىيىشىغا سەۋەپ بولدى. نەتىجىدە مەنچىڭ ئەمەلدارلىرى بىلەن ھاشاچىلار ئارىسىدا داۋاملىق جىددى توقۇنۇشلار يۈزبېرىپ تۇراتتى.

ئەقىلسىز ئەمەلدارلارنىڭ ئىلى دەرياسىدەك سۈيى ئەلۋەك دەريانى ئارقىغا ياندۇرۇشقا ئىرادىسىزلىغى ھەققەتەنمۇ ئۇچىغا چىققان ھاماقەتلىك ئىدى. شۇڭلاشقا «ۋاڭخولو قوشاقلىرى» دا زالىملارنىڭ بۇ ئاخماقلىغىنى كوچلۇك مەسخىرە قىلدى ۋە ئۇنىڭغا نەپرەت ئوقىدى.

دەريانىڭ سۈيى تاشسا
چوڭ كورەنى سوقماقچى.

① «ۋاڭخولو» — خەنزۇچە سوزبولۇپ، سۈنسى ئارقىغا ياندۇرۇش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئەقىلسىز نادان بەگلەر
ھاشا بىلەن توسماقچى.

يازبولسا قىلار غەمكەن
ۋالقۇلونىڭ ئالۋىنى.
بو ھاشاغا باش بولغان
زالىملارنىڭ يامىنى.

ئىلى دەريا توسۇن ئات
ۋالقۇلودا توسۇلماس.
ھاشاچىلار غەزىۋى
ئەندى زادى بىسىلماس.

بۇ مىسرالار چوڭقۇر مەزمۇنغا ئىگە. ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان ئىلى دەريا تاشقىنى خەلق غەزىۋىنىڭ سىمۋوللوق ئوبرازىدۇر. دەريا تاشقىنى كورەنى سوقتىنەك، خەلقنىڭ غەزىۋى ئاخىرى ئەۋجىگە چىقىپ، مەنچىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئوردىسىغا باستۇرۇپ كىرىشنىڭ مۇقەررەرلىگىنى كوچىمە مەنا ئارقىلىق ئەكس ئەتتۇرگەن.

«كوچ - كوچ» قوشاقلىرى— سادىرپالسۇان قوزغىلىڭىدىن كېيىن ئىلىدا بىر قانچە يىل ئىلى سولتانلىغى ھوكۈم سۈردى. ئاندىن بىرنەچچە يىل ئوتكەندىن كېيىن (1871 - يىلى) ئىلىنى چارروسىيە جاھانگىرلىگى بېسىۋالدى، شىنجاڭ ھەرمىللەت خەلقىنىڭ 10 يىل جىددى كۈرەش قىلىشى ئارقىلىق 1881- يىلى ئۆزۈلگەن «ئىلى شەرتنامىسى» دىن كېيىن چارروسىيە ئەسكەرلىرى ئىلىدىن چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

لېكىن چارروسىيە جاھانگىرلىگى مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي قورال كۈچى بىلەن بىسىم ئىشلىتىش ۋە ئالداش ئۇسۇلىنى قوللونۇپ ئىلى پۈخرالىرىنى ھەدەپ روسىيەگە كوچۇرۇش ئىشىنى ئېلىپ باردى. 1881- يىلى كۈز پەسلىدىن تارتىپ 1884- يىلىغىچە بولغان ئۈچ يىل ئىچىدە چارروسىيەنىڭ قورال كۈچى ۋە تەھدىت سىلىش ئۇسۇلى بىلەن ئىلى رايونىدىن زورلاپ ئېلىپ كەتكەن ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ، قىرغىز، موڭغۇل، سولون قاتارلىق ھەرمىللەت ئاھالىسى بىر قانچە ئون مىڭدىن ئېشىپ كەتتى.

چارروسىيەنىڭ ئاھالىلارنى مەجبۇرى كوچۇرۇشى، ئىغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىق ۋە تالان - تاراج قىلىشى ئارقىسىدا ئىلى رايونى بىرمەزگىل چول، قاخشال، ئادىمى ئاز، باغ - ۋارانلىرى ۋەيران بولغان خارابىزارلىققا ئايلىنىپ قالدى. «كوچ - كوچ قوشاقلىرى» ئەنە شۇ ئەلەملىك كۈنلەرنىڭ تارىخى يالدامىسى.

«كوچ - كوچ» قوشاقلىرىنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى شۇيەردىكى، ئۇنىڭدا ۋەتەنپەرۋەر-

لىك كۆي ئالاھىدە جارالىلايدۇ.

«كوچ - كوچ» قوشاقلىرىدا چارپادىشاسىنىڭ تاجاۋوزچىلىغى بىۋاستە پاش قىلىندۇ:

ئاق پاشا لەشكەرلىرى،
ئالتۇن كولاپ تاش كەستى.
يۇخرالارنى كوچ - كوچ دەپ،
قىلىچ بىرلە باش كەستى.

«كوچ - كوچ» قوشاقلىرىنىڭ كوپ قىسمى تۇغۇلۇپ ئوسكەن ئانا يۇرت بىلەن خوشلىشىش ھەمدە ئانا يۇرتتىن ئايرىلىش ئەلىمگە بېغىشلانغان:

مىڭ جاپا بىلەن سالغان،
قالدى باغۇ - بوستانلار.
يۇرتىمىزدىن ئايرىلىپ،
دىلدا قالدى ئارمانلار.

ئىلىدىن چىقىپ كېلىپ،
يانبۇلاقتىن قايرىلدۇق.
تۇغۇلۇپ ئوسكەن يۇرتلاردىن،
ئولمەي تىرىك ئايرىلدۇق.

كوچ - كوچ دىسە قورقمامدۇ،
كوچۇپ يۇرمىگەن ئەللەر.
ئوز يۇرتىغا يېتەمدۇ،
بېرىپ كورمىگەن يەرلەر.

«كوچ - كوچ» قوشاقلىرىنىڭ بىرقىسمى مەجبۇرى كوچۇرۇلگەن پوخرالارنىڭ يولدا تارتقان جاپا - مۇشەققەتلىرىگە بېغىشلانغان بولۇپ، ئۇ كوچمەنلەر ئېيتقاندەك «دەرت ئۇستىگە دەرت» كۆيىدۇر.

خونىاي يولىدا تاللار،
شاخ - شاخىدا مارجانلار.
يوللاردا جاپا تارتىپ،
ئېقىپ كەتتى بۇجانلار.

يەركەتنىڭ يولى دەيدۇ،
كوۋرۇگىدە يوغان تاش.

بىزنى يۇرتتىن ئايرىغان،
ئىكولاي دىگەن باغرى تاش.

ئوقنى ئاتتى يۇرەككە،
يىتىپ تەگدى بىلەككە.
ئاق پاشانىڭ قىلغىنى،
ئورناپ كەتتى يۇرەككە.

ئالمۇتىغا كوچ دەيدۇ،
بارار يېرىمىز قوملۇق.
راست گەپنى قىلمايدۇ،
كوزى كوك بەشى يۇمۇلۇق.

چارروسىيە تەرىپىدىن زورلاپ ئېلىپ كىتىلگەن ئېلى ئاھالىسى ئۇيغۇر - جاي، يەرمۇلۈكلىرىدىن ئايرىلىپ چارپادىشاسىنىڭ ئىستىبداد ھوكۇمرانلىغى ئاستىدا ئىنتايىن ئېچىنىشلىق تۇرمۇشتا قالدى. نۇرغۇن كىشىلەر ئوزىگە بولۇپ بېرىلگەن يەرنىڭ نەدە ئىكەنلىگىنى بىلمەي تۇرۇپ، دىخانچىلىق بىجى تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولدى، نۇرغۇن كىشىلەر خانىي - ۋەيران بولۇپ، چارروسىيە پومىشىك، كاپىتالىستلىرىنىڭ يالاڭنما ئەمگەك كۈچىگە ئايلىنىپ قالدى، كوچمەنلەر ئوز بېشىغا چۈشكەن بۇ يېڭى دەرتئەلەم ئۇستىدىن شىكايەت قىلىپ مۇنداق قوشاقلارنى ئېيتقان ئىدى:

ئورۇس ھارۇسى دەيدۇ،
ئالدى چاقى پەس ئىكەن.
كىشىنىڭ يۇرتىغا كېلىپ،
كۇن ئالماقمۇ تەس ئىكەن.

قارىساق كورۇنمەيدۇ،
بىزنىڭ ئوينىڭ ياغچى.
ئېتىزلاردىن يەر تەگمەي،
ماكان بولدى تاغ ئىچى.

ئوسەككە بارارمىز دەپ،
ئەسكى تام ئارايالتتۇق.
ئوز ماكاندىن ئايرىلىپ،
غەم ئەندىشىگە پاتتۇق.

ئومۇمەن، «كوچ - كوچ» قوشاقلارى كۆچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىنى بىلەن سۇغۇ-رۇلغان تارىخى ئەھمىيەتلىك قەسىدىدۇر.

يۇقۇرقىلاردىن باشقا يەنە، ھەرقايسى رايونلاردا پەيدا بولغان قوشاقلاردا شۇجايىلارنىڭ تارىخىدىكى مۇھىم سىياسى - ئىجتىمائىي ۋەقەلەر، يوقسۇل ئەمگەكچىلەر بىلەن فېئودال - پومىشچىكلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە كۈرەش گەۋدىلەندۇرۇلگەن. قۇمۇل خەلقىنىڭ ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان «شاڭشۇڭشا قوشاقلىرى» نى ئەسلەپ ئوتەيلى: بۇ قوشاقلار:

شاڭشۇڭشا ئوزى گوبى،
ئىككى تاغنىڭ ئاراسى.
قومۇل يولىغا قاراپ،
ئاقتى كوزنىڭ قاراسى.

شاڭشۇڭشاغا ماڭغاندا،
يولدا ئولدى ئاتلىرىم.
ئايىغىمغا تاش پاتتى،
كوككە يەتتى ئاھلىرىم.

دەپ باشلىنىدۇ. گويا شۇنىڭ بىلەن پەردە ئېچىلىپ، مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا ئوتكەن قۇمۇل ۋاقىسى شامەخسۇت ھوكۇمرانلىق قىلغان دەھشەتلىك يىللارنىڭ كارتىنىسى كوز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. ئالۋاڭ - سەيىسگە تۇتۇلغان يوقسۇل دېخانلارنىڭ چول - دەشتىلەردە ئاچ - يالىڭ ھالدا ھارۋۇ ھايداپ، كېجاۋ كوتۇرۇپ، تاياق يەپ ئولغونۇپ ناله قىلىشلىرى، يۇرتىنى سېغىنىشى، پاناسىز قالغان ئاتا - ئانا، خوتۇن بالىلىرى توغرىسىدىكى تەشۋىشلىرى، زالىملارغا بولغان غەزەپ نەپرىتى... كوز ئالدىمىزدا ئايان بولۇپ، بىزنىڭ قەلبىمىزدە فېئودالىزمغا قارشى كۆچلۈك ئوچمەنلىك ئويغۇتىدۇ.

ئالۋاڭ - ياساق تولىيەلمىگەنلىگى، زولۇمغا قارشىلىق كورسەتگەنلىگى ئۈچۈن ۋاقىلارنىڭ شەپقەتسىز ئەمرى بىلەن نوم، باغداش قاتارلىق جايلارغا پالىنىپ ئېغىر ئەمگەك ۋە غوربەتچىلىك دەستىدىن ۋەيران بولغان دەرتمەنلەر بولسا:

نوم دېمەكلار، نوم دېمەكلار،
نوم دېگەن زىندان ئىكەن.
يوللىرى قارغۇ تىكەن،
خەلقلىرى ئالۋاڭدىكەن.

زورکنىڭ ① باشىغا چىقسام،
كورۇندى قۇمۇل باغلىرى.
ئاھ ئۇرۇپ قان يىغلىسام،
سېرىلدى سەرۋەڭ ② تاغلىرى

دەپ ئۇزلىرىنىڭ مۇڭ - زارىنى ئىپادىلەيدۇ.

بۇ قوشاقلار قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، دەۋرنىڭ ماھىيىتىنى تارىخى جەھەتتىن چۈشۈنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.

تارىخى ۋەقەلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان يۇقۇرقى قوشاقلاردىن باشقا يەنە، شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان تارىخى شەخسلەر توغرىسىدا كوپلىگەن قوشاقلار بار. بۇ قوشاقلار شۇ شەخسنىڭ بىۋاسىتە كۆرگانلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇنىڭ تارىختىكى ئورنى ۋە خاراكتېرىنى بىكىتىشتە بەلگىلىك پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولىدۇ.

ياقۇببەگ توغرىسىدىكى قوشاقلار ــ ئۇلارنىڭ دىققىتىنى بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەنۇبىي شىنجاڭدا مەنچىڭ ھاكىمىيىتى ۋە يەرلىك فېئودال، بايلارغا قارشى دىققىتىنى قوزغىلىڭى جىددى قانات يېيىپ ئېتىنىڭ شىنجاڭ تارىخىدا «ياقۇببەگ مەسىلىسى» پەيدا بولدى. مۇھەممەت ياقۇببەگ ئەسلىدە قوقان خانلىقىغا قاراشلىق پىشكەنت ③ دىگەن يەردە تۇغۇلغان. ئۇ دەسلەپ ئەينى ۋاقىتتىكى تاشكەنتنىڭ ھاكىمى قەينى ئاغىسى نار مۇھەممەت قوشبېگىنىڭ ياردىمى بىلەن دەشتى قىپچاقتىكى ئاق مەسجىد دىگەن يەرگە ھاكىم بولغان. شۇنداق قىلىپ پۇرسەت پەرەس ياقۇببەگ ھەر خىل ۋاستىلار بىلەن قوقان ئەمىرى خۇدا يارخانىنىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا كىرگۈزۈپ، خانىنىڭ ئەتىۋالىق ئەمەلدارلىرىدىن بولۇۋالىدۇ. ئۇزۇن ئوتمەي خۇدايارخان بىلەن ياقۇببەگ ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت پەيدا بولىدۇ ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن خۇدايارخان ئۇنى جازالاپ كوزدىن يوقاتماقچى بولىدۇ، لېكىن ياقۇببەگ بوخارا غا قېچىپ قۇتۇلىدۇ. شۇمەزگىللەردە خۇدايارخان تاغدۇرولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا مەللىخان (مەدەلىخانمۇ- دىيىلىدۇ) خانلىق تەختىگە چىقىدۇ. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ياقۇببەگ قايتىدىن خوجەندنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلىنىدۇ. لېكىن ياقۇببەگنىڭ يامان نىيەتتە يۇرگەنلىگىنى سەزگەن مەللىخان ئۇنى دەرھال زىندانغا مەھكۇم قىلىدۇ. مۇشۇ مەزگىللەردە قەشقەردىكى فېئوداللىق بولۇنمە ھاكىمىيەتنىڭ باشلىغى سىدىق بەگ قىپچاق ئۇچكى - تاشقى جەھەتتىن ئېغىرزىددىيەت ئۇچىدە قالغاچقا، مىلادى 1864- يىلىنىڭ بېشىدا قوقان خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن ياردەم تەلەپ قىلىدۇ. ئۇزاقتىن بۇيان جەنۇبى

---

① ② ــ تاغ ئىسىملىرى

③ ھازىرقى پروۋنزى شەھرى

شىنجاڭدا تۇغۇلغان جەدەل- ماجرالاردا، «توپىلاڭدىن توغاچ تۇغۇرلاش»قا ئادەتلىنىپ قالغان قوقان خانلىغى بۇ پۈرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، جاھانگىر غوجىنىڭ① ئوغلى بوزرۇك خان خوجا باشچىلىغىدا «يارەمچى قوشۇن» ئىبەرتمەكچى بولىدۇ. بوزرۇك خوجىنىڭ سىپاگەرچىلىك ۋە ھوكۇمەتدارلىقتىن خەۋىرى بولمىغاچقا، ئۇنىڭ تەلئوسىگە ئاساسەن، «ھەربىي ئىشلار ماھىرى» دەپ ئاتالغان ياقۇببەگنى زىنداندىن بوشۇتۇپ، ئۇنىي قوشبېگى قىلىپ قەشقەرگە يولغا سالىدۇ. شۇنداق قىلىپ 1864 - يىلى ياقۇببەگ قەشقەرگە يېتىپ كېلىدۇ. ياقۇببەگ بىر مەزگىل جىددى ھەركەت قىلىپ مۇنتىزىم قوشۇن قۇرغاندىن كېيىن قەشقەردە مۇستەقىل ھاكىمىيەت تىكلەش يولىدا جىددى ھەرىكەت باشلايدۇ. ئۇنىڭ بۇ ھەركىتى ئەينى مەزگىللەردىكى جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقلىرىنىڭ مەنپىئ ئىستىبداد ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلۇش يولىدا باشلىغان مىللى ئازاتلىق ھەرىكىتى بىلەن بىر ۋاقىتقا توغرا كىلىپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن چاقماق تېزلىكىدە ئارقا - ئارقىدىن يېڭىسار، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچار قاتارلىق شەھەر- لەرگە ھەربىي يۈرۈش قىلىپ، ئۇجايلارنى ئوزىگە بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، مىلادى 1867- يىلى 6 - ئاينىڭ 22- كۈنى ياقۇببەگ «يەتتە شەھەر ھاكىمىيتى» ② نىڭ رەسمى قورۇلغانلىغىنى جاكالاپ، ئوزى خان ئوردىسىدىن قارار تاپىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ياقۇببەگ 14 يىل يەتتە شەھەرنىڭ «مۇستەقىل پادىشاسى» بولۇپ ھاكىمىيەت يۈرگۈز- دى. ئاخىرى، ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىن قاتمۇ - قات قىينىچىلىققا دۇچ كېلىپ، چەتئەل يولى تاپالمىغان ياقۇببەگ سۇيقەستچى ئەمەلدارى نىيازبەگنىڭ زەھەرلىشى بىلەن مىلادى 1878- يىلى 4- ئاينىڭ 11 - كۈنى كورلىدا ئولدى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇببەگنىڭ «7 شەھەر ھاكىمىيتى» يىمىرىلىشكە باشلىدى. 1878 - يىلى 10- ئايدا زوزۇڭتاڭ تەرىپىدىن ياقۇببەگنىڭ «7 شەھەر ھاكىمىيتى» ئۆزۈل - كېسىل ئاغدۇرۇلدى. ياقۇببەگ ھاكىمىيتىنىڭ خاراكتېرى فېئودال ئىستىبداتلىق ھاكىمىيەتتىن ئىبارەت بولۇپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىرادىسىگە ۋە مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلالمايدۇ، تارىخنىڭ تەرەققىيات ئېقىمىغا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشى قانچە تېز بولسا، سەھنىدىن چۈشۈشمۇ شۇنچە تېز بولدى. مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا ياقۇببەگ ھەققىدىكى قاراش بىردەك بولمىغانلىغى ئۈچۈن، ئۇنىڭ تارىختىكى ئورنى ھەققىدە ئۆزۈل - كېسىل خۇلاسە چىقىرىش ھازىرچە قىيىن. لېكىن شۇ تارىخى دەۋرنىڭ شەھرى ئىنكاسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان خەلقنىڭ

---

① جاھانگىر خوجا - 1827- يىلى مەنچىڭ ھوكۇمىتى تەرىپىدىن بېيجىڭدا دارغا ئېسىپ ئولتۇرغۇزۇلگەن.

② «7 شەھەر» — قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچار، ئۇچتۇرپان، كورلىنى كورسىتىدۇ.

تۇققۇزىدىكى قوشاقلىرى بىزگە بەلگىلىك بىر ھەقىقەتنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ؛ بۇ قوشاقلارنىڭ بىرقىسمى ياقۇببەگ (بەدولەت) نىڭ ئالدامچىلىق بىلەن خەلقنىڭ قان-تەرى بەدىلىگە ھاكىمىيەت قۇرغانلىقىنى، ئۇزىنىڭ شەخسى بايلىغىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن خەلقنىڭ مال - مۈلكىگە، دىخانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا بوزغۇنچىلىق سالغانلىغىنى ئىنكاس قىلىدۇ؛

بەدولەت مىجىت سالدى،
قىيىلىسىنى توغرىلاپ.
غەزنىسىنى تولدۇردى،
پۇخرالاردىن ئوغۇرلاپ،

ياقۇببەگ جاكاسالدى،
مايىلاردىن باج ئالدى،
ياقۇببەگنىڭ ۋاقتىدا،
ئالدامچىلىق ئەۋج ئالدى.

كەچتىم مەن زامانەگدىن،
ياخشى كىم، يامانەگدىن،
ئاق سەللە، يېشىل سەللە ①
بىزارمەن زامانەگدىن.

بە دولەتمۇ ئولەپتۇ،
ئولگەن بولسا بولاپتۇ.
ئۇنىڭ ياتقان گورىدە،
ئىت - بورىلەر ھۇۋلاپتۇ.

ياقۇببەگنىڭ سەر بازى
تەيخۇنى ② ئاتالمايدۇ.
خانىنىڭ لەشكىرى كەلسە،
قېچىپ قوتۇلالمايدۇ.

---

① ئەشۇ دەۋرلەردە ياقۇببەگنىڭ ئەسكەرلىرى بېشىغا ئاق ۋە يېشىل سەللە ئورىۋالغاچقا، بۇ مىسرا ياقۇببەگكە قارىتىلغان.

② شۇ دەۋرنىڭ ئېغىر تېپىتكى قۇراللىرىدىن بىرسىنىڭ ئىسمى.

ياقۇپبەگ توغرىسىدىكى قوشاقلار مەقسەت سۆزلىگەندە، شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتىشىش كېرەككى، شۇ ۋاقىتتا پەيدا بولغان قوشاقلار ئىچىدە ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنى ماختايدىغان ۋە ئۇنى مەدھىلەيدىغان قوشاقلارمۇ بار، بۇ قوشاقلار ياقۇپبەگ تەرەپدارلىرىنىڭ (ئاساسەن ھوكۇمران گورۇھنىڭ) ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنى بىرەپ كۆرسىتىش مەقسىدىدە ئويدۇرۇپ چىقارغان قوشاقلىرى بولۇپ، ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ قوشاقلىرىغا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ. مەسىلەن:

ياقۇپبەگىم جەڭ قىلغان،
دۇشمەنلەرنى تەڭ قىلغان.
پۇخرالارنىڭ ئۈستىنى،
ئالتۇن - كۈمۈچ رەڭ قىلغان.

تومۇر خەلپە توغرىسىدىكى قوشاقلار ــ شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە 1911 - يىلى قۇمۇلدا تومۇر خەلپە باشچىلىق قىلغان دىخانلار قوزغىلىڭى پارتىلىدى. تومۇر قۇمۇلنىڭ قوراي يېزىسىدىن بولۇپ، نامرات دىخان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان. ئۇ قۇمۇل ۋالىسى شا مەخسۇتنىڭ چىكىدىن ئاشقان زۇلمىغا قارشى قوراي يېزىسىدىكى دىخانلارنى تەشكىللەپ قوزغىلاڭ كوتەرگەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ قوشۇنى تېز ئارىدا زورۇيۇپ قۇمۇل، پىچان، تۇرپان ئەتراپىدىكى ھەر مىللەت ئەمگەكچىلىرىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلغان ئىدى. شا مەخسۇت مەنچىڭ ھاكىمىيىتىگە تايىنىپ تومۇر باشچىلىغىدىكى قوزغىلاڭچىلارنى قانلىق باستۇرۇشقا كۈچەپ ئۇرۇنغان بولسىمۇ، لېكىن قوزغىلاڭچى دىخانلار تەرىپىدىن تار - مار كەلتۈرۈلۈپ، قۇمۇل ۋالىڭ ئوردىسىغا قىستاپ كېلىندۇ. ئاخىرى قوزغىلاڭچى دىخانلارنى قۇرال كۈچى بىلەن باستۇرۇشقا ئامالسىز قالغان شا مەخسۇت گورۇھى مىللىتارىست ياڭزىڭشىڭنىڭ باشچىلىغىدا ھىلە - مىكىرلىك ۋاستىلارنى قوللىنىپ، تومۇر بىلەن تەڭپەن ئوتكۈزۈشنى تەلەپ قىلىپ ئەكىل ئەۋەتىدۇ، ھەمدە تەڭپەندە تومۇر باشچىلىغىدىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان بىر نەچچە تۈرلۈك شەرتلىرىگە ماقۇل بولىدۇ. 1913 - يىلى 5 - ئايدا تومۇر كىلىشىم بويىچە ئۈرۈمچىگە ماڭىدۇ.

تومۇر باشچىلىغىدىكى قوزغىلاڭچىلار ئۈرۈمچىگە ماڭغاندىن كېيىن ياڭزىڭشىڭنىڭ ئەمەلدارى لى شى فو تومۇرنىڭ ھىمايىچىلىرىدىن ھەدەپ تەتۈر ھىساپ ئېلىشقا باشلايدۇ. سوھبەت كېلىشىملىرىنى يىرتىپ تاشلايدۇ. شۇنداق قىلىپ، تومۇرنى ئالدام خالتىسىغا چۈشۈرۈپ ئۈرۈمچىگە ئېلىپ چىققاندىن كېيىن ياڭزىڭشىڭ خۇيزۇ ئەسكەرلەر باشلىغى مافۇشىڭ (ماتىتەي) ئارقىلىق تومۇرنى يوشۇرۇن قولغا كېلىپ ئولتۇرۇشنى بۇيرۇيدۇ.

1913 - يىلى 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى تومۇرنى شۇ مەيداندا ئېتىپ ئولتۇرىدۇ، تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىغى مويدىننىمۇ تىرىك تۇتۇپ دارغا ئېسىپ ئولتۇرىدۇ.

يالغۇزلۇقىنىڭ ئەكسىيەتچى ھوكۇمىتى تومۇرنى يوقىتىپ بولغاندىن كېيىن قۇمۇل، تۇرپان رايونلىرىغا ئەسكەر ئۈۋەتىپ قوزغىلاڭغا قاتناشقانلارنى بىر - بىرلەپ تۇتۇپ ئولتۇرۇشكە باشلايدۇ. ئەكسىيەتچىل ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ بۇ شەرمەندە ھەركىتى خەلقنىڭ كۈچلۈك غەزىۋىنى قوزغايدۇ. گەرچە تومۇر باشچىلىغىدىكى بۇ قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىدىن بۇيان ئېلىپ بارغان مىللىي زۇلۇم ۋە سىنىپىي زۇلۇمغا قارشى كۈرەش قىلىش تارىخىنىڭ شانلىق بىر بېتى سۈپىتىدە خەلقسىز قەلبىدە مەڭگۈ خاتىرىلىنىدۇ.

توۋەندىكى قوشاقلار تومۇر خەلپە باشچىلىغىدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ قىسمەن خاتىرىسى بولۇپ، ئەشۇ تارىخىي ۋىياللىقنىڭ بەدىئى ئىنكاسىدۇر.

تاغچى پالگانلار ئاتلاندى،
ئاسماندىكى يۇلتۇزدەك.
چەن دارىنتى ھوۋلاتتى،
جاڭگالدىكى توڭگوزدەك.

ئۇچقۇر بۇغداي ئۇن تارتتۇق،
ھەممە خەقتە ئاش بولدى.
تومۇر خەلپە دېگەن باتۇر
ئون ئىككى يۇرتقا باش بولدى.

ئاقچوق سېپى ئوپۇركەن،
چەندارىن دېگەن چوقوركەن.
تاغچى پالگانلار چۈشسە،
چەندارىنمۇ قوقۇركەن.

چىرىكلارنىڭ ئولۇكى،
چىڭ خانىمياۋغا ① پاتمىدى.
چەندارىننىڭ ئەسكىرى،
يەرلەر تېپىپ پاتمىدى.

ئۇرۇمچىنىڭ يولىدا،
ئاتمىش يەردە بۇلاق بار.

---

① قۇمۇلدىكى چىڭ خانىڭ بۇتخانىسى.

تومۇرنى ئېلىپ چىقسا،
ھەر كۆنىدە سوراق بار.

ئۇرۇمچىنىڭ چىرىگى،
ئاتلىرىنى يالدايدۇ.
تومۇرنىمۇ ئولتۇرۇپ،
نەيزىسىنى قانداپدۇ.

تومۇرنى ئېلىپ چىقىپ،
ئاتمىش يەردىن چاپتۇردى.
چىڭ‌ۋاڭ غوجام بىر پاشا،
جۇڭجاڭنىمۇ تاپتۇردى.

قىيىپ ئىگەر چاپتۇردى،
كىمخاپ بىلەن ياپتۇردى.
يۈزى قارا شا مەخسوت،
شۇنچە خەقنى ئاتتۇردى.

كوشۇتنىڭ داۋانىدا،
ئات كوكسىدە جوغۇلا.
تومۇرنى تۆتۈپ بەرگەن،
مەمەت قۇلىدەك دوغىلا.

بىز ئولىسىڭ ئولۈپ كەتتۇق،
ئەل يۇرتلار ئامان قالسۇن.
بىزنى دېگەن يارەنلەر،
ئولمەستىن ھايات قالسۇن.

ئاق بوز ئاتنى مىنگەندە،
تامام بولىدۇ رازى.
ئولگەنلەر شەھىت كەتسە،
قالغانلار تامام غازى

ماتېمەتي ھەققىدىكى قوشاقلار — ماتېمەتي (ئەسلى ئىسمى ماپوشىڭ) 1911 - يىلدىن 1924 - يىلغىچە قەشقەردە ھوكۇم سۈرگەن ئەڭ ئەشەددى ھەربىي جۇنغا، ئۇ قەشقەرگە تېتەي بولۇپ بارغاندىن كېيىنلا يەرلىك فېئودال بايلار ۋە روھانىي

لار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، خەلقنىڭ ئۇستىدىكى ئالۋاڭ - سىلىقنى ھەددى - ھىسابسىز كۆپەيتكەن، قەشقەردىكى گېلاۋخوجىلارنى تېرورلۇق بىلەن باستۇرغان. خەلقنىڭ تۈرمۇشى بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى بولمىغان. ھەر خىل قۇرۇلۇشلارنى سېلىپ، ھاشانى ئاشۇرغان. كوز بويامچىلىق بىلەن جاموم ياساپ خەلقنى زورلاپ ساتقان. ئۇنىڭ بەدىلىگە ئوزى كەيپى - ساپا تۈرمۇشقا بېرىلىپ كېتىپ، ئايالالارنى خورلاپ، خەلقنى ئايىاق - ئاستى قىلغان. نەتىجىدە ماتىتەينىڭ چىكىدىن ئاشقان زالىملىغى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ كۆچلۈك غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغىغان. ئاخىرى ئۇ، ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىمى بولۇپ قەشقەردىن يوتكىلىپ كەتكەن ماشاۋۇ تەرىپىدىن يالڭزىڭشىڭنىڭ بۇيرىغى بىلەن مەخپى ئولتۇرۇلۇپ، قەشقەرنىڭ دەرۋازىسىغا مىخلانغان. ماتىتەينى ئولتۇرگۈچىنىڭ نىمە غەرەزدە بولىشىدىن قەتئىنەزەر ئۇنىڭ يوقۇلىشىدا، خەلقنىڭ ماتىتەيگە بولغان قارىشىلىغى ۋە ئۇنىڭغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى چوڭ رول ئويناغان.

ماتىتەي توغرىسىدىكى قوشاقلار ئۇنىڭ 14 يىل قەشقەرنى سوراپ، خەلقنى سالغان دەھشەتلىك زۇلمىنى ۋە لەنەتلىك ئولىمىنى بايان قىلىدۇ.

ماتىتەي ۵۵ ياشتا،
كورۇك سالدى توققۇز تاشقا.
ماتىتەينىڭ ئالۋىنى،
بالا بولدى بۇ باشقا.

ئوق سىلىپمۇ ئاتقان تاز،
ئوق سالمايمۇ ئاتقان تاز.
قارالاينى موم قىلىپ،
پۇخرالارغا ساتقان تاز.

سوخو يولى قومۇشلۇق،
ئوغاق سىلىپ ئورغان يوق.
14 يىل شە سوراپ،
ماتىتەيدەك بولغان يوق.

ئوتمۇشتە يارىتىلغان تارىخىي قوشاقلار ئىچىدە يەنە فېئودالزىمغا قارشى ئىسيانكارلىق روھى بىلەن يۇغۇرۇلغان بەلگىلىك شەخسلەر ھەققىدە يارىتىلغان قوشاقلارمۇ ئۇچرىغۇن. بۇ قوشاقلاردا تەسۋىرلەنگەن شەخسلەر شۇ دەۋرلەردە خەلق ئىچىدە بىر قەدەر تەسىرى چوڭ بولغان خەلق قەھرىمانلىرىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ قوشاقلار ئوزىگە خاس

ئاھالە بىلەن خەلقىمىز ئىچىدە ھازىرغىچە جاراڭلاپ كەلمەكتە. مەسىلەن، تارىخىي بېيلىوگ
راپىيىسى ھازىرچە ئىنىق بولمىغان «مايىمخان» ھەققىدىكى قەسىدە ئەشۇنداق خۇسۇسىـ
يەتلەرگە ئىگە:

زىندان تېمى ئىگىز تام،
ئۇنىڭ ئىچى گورۇستان.
ئەركىنلىككە بەل باغلاپ،
شەھىت ئولگەن مايىمخان.

ئاتا بولغانىڭ قىنى،
ئانا بولغانىڭ قىنى.
ياندۇرۇپ - ياندۇرۇپ چاپقاندا،
تىلەپ ئالغانىڭ قىنى.

ئالدىمىزدا توت مانجو،
قىلىچىنى ئويناپتتى.
ھېكىم بەگ بۇلاپ بەرمىسە،
ئولتۇرمەيتتى، پالايتتى.

ئۇرپاننىڭ يولى قۇملۇق،
ئوتۇپ بارغىلى بولماس.
ئاتمىش يامبۇنى ئېلىپ،
قاراپ ئۇرغىلى بولماس.

ئاتمىش يامبۇنى ئېلىپ،
دارىن ئامبال تويامدۇ.
مايىمخاننى ئولتۇردى،
خونى ئۇنىڭ قويامدۇ.

كونا شەھەردە ئاق تېرەك،
يېڭى شەھەردە كوك تېرەك.
مايىمخاننى ئولتۇردى
ئاقا ئوخشاش ئەزكىرەك.

گولباغ سۈپەت قەشقەردەك،
يېڭى سوققان شە بارمۇ؟
مايمخان شەھەت بولدى،
ئاڭا ئوخشاش ئەر بارمۇ؟!

بۇ قوشاقتا تەسۋىرلەنگەن مايمخاننى بەزى رىۋايەتلەردە ئېيتىشچە، قۇمول دىخانلار قوزغىلىڭى دەۋرىدە پىچاندا ئوتكەن خەلقنىڭ باتۇر پەرزەنتى دېيىلىدۇ، لېكىن بۇ ھەقتە قولىمىزدا ھازىرغىچە ئىشەشلىك ماتېرىيال يوق.

گۈلەمخان قوشاقلىرى — بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، «گۈلەمخان قوشاقلىرى» بۇنىڭدىن يۈز يىلچە ئىلگىرى (1820 - يىلىدىن 1825 - يىلغىچە) غولجىغا قاراشلىق ئويمان بۇلاق يېزىسىدا ئوتكەن گۈزەل قىز گۈلەمخاننىڭ فېودالىق نىكا تۈزىمى دەستىدىن يولۇققان ئىچىنىشلىق تەقدىرى توغرىسىدىكى ناخشىدۇر. بۇ قوشاق بىلەن مۇناسىۋەتلىك ۋەقەنىڭ جەريانى مۇنداق: گۈلەمخان ئويمان بۇلاقتا ئولتۇرۇشلۇق بىر كەمبەغەل دىخاننىڭ قىزى بولۇپ، ئۇزىنىڭ گۈزەللىگى ۋە چىچەنلىگى بىلەن شۇ ئەتراپتا شوھرەت تاپقان. گۈلەمخان تېخى 15 ياشقا كىرمىگەن چېغىدىلا ئويمان بۇلاقتىكى چولاق شاگىيۇ ئۇزىنىڭ قېرىلىغى ۋە بىر قانچە خوتۇنى بارلىقىغا قارىماي گۈلەمخاننىڭ پېيىغا چۈشۈپ، زورلۇق بىلەن ئۇنى كىچىك خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولىدۇ.

«گۈلەمخان قوشاقلىرى» كىشىلەر تەرىپىدىن گۈلەمخاننىڭ ئەشۇ ئىچىنىشلىق تەقدىرىگە بىغىشلانغان بولۇپ، ئۇ فېودالىق نىكا تۈزىمىگە غەزەپ - نەپرەت، زالىملارغا قارشى قىساس كۈيىدۇر. «گۈلەمخان ناخشىسى»دا ئالدى بىلەن گۈلەمخاننىڭ ئىچىنىشلىق تەقدىرى بايان قىلىنىدۇ:

گۈلەمخاننىڭ قوش پوپىگى يەركە تېگەمدۇ،
ئونبەش ياشقا كىرمەي تۇرۇپ ئەركە تېگەمدۇ.
كىمنىڭ كىمنى سويۇشىنى ھەركىم بىلەمدۇ،
ئۇزى سويمەي مەيلى بولماي ئەركە تېگەمدۇ،

گۈلەمخاننىڭ تۇرغان يېرى ئويمان بۇلاقتۇر،
گۈلەمخاننى زورلاپ ئالغان شاگىيۇ چولاقتۇر.
قويلىرىنى ھەيدىۋەتتى ئويمان بۇلاققا،
گولەمخاننى تۇتۇپ بەردى شياگىيۇ چولاققا.

گۈلەمخاننىڭ قوش پوپىگى يەركە سورەلدى.
يۈرەكتىكى زەرداپ سۆلار قانغا ئورۇلدى،

چىقىپ باقسام گۈلەمخان تويۇق كېلەدۇ،
ساقا مىڭكىن، ماقا مىڭكىن تەقدىر بىلەدۇ.

«گۈلەمخان قوشاقلىرى»دا ۋىجدانسىز قانخور زالىملارغا بولغان خەلقنىڭ غەزەپ-نەپرىتى روشەن ئىپادىلىنىدۇ:

ئالتە - يەتتە كەپتەرلىرىڭ قوندى تېرەككە،
تۇقا توندا ئالتۇن تۇقمە پاتتى يۇرەككە.

قاراكوگۈل زالىم شاھىيۇ ئالدىرما تېخى،
بوينۇڭدا بار گۈلەمخاننىڭ قەرزى تىرنىغى.

«گۈلەمخان» نىڭ تەقدىرى — فېئوداللىق تۈزۈم ئاستىدىكى خورلانغان ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنىڭ ئورتاق تەقدىرىدۇر. گۈلەمخاننىڭ ياشلىق باھارىغا زامان بولغان كۈچ يالغۇز بىرلا چولاق شاھىيو بولماستىن، شاھىيۇ ۋەكىللىك قىلغان بىر پۈتۈن فېئوداللىق تۈزۈمىدىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن «گۈلەمخان قوشاقلىرى»دا خەلق ئاممىسىنىڭ ئەشۇ فېئوداللىق تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ، ئەركىنلىك، ئازاتلىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئارزۇسىنى ئىپادىلەيدۇ:

راھەت كورۇش زالىملارنىڭ ھەققى دېمەكلار
ئەلەم تارتىش كەمبەغەلگە باقى دېمەكلار.

ئامان بولساق يوقتىمىز شاھىيۇ قېرىنى،
سۈيىمدىغان زامان كېلەر ھەركىم يارىنى.

مۇھەببەت، نىكا ئەركىنلىكى ئۈچۈن كۈرەش تېمىسىنى ئاساس قىلغان بەلگىلىك تارىخىي ۋەقە شەخس ئاساسىغا قورۇلغان تارىخىي قوشاقلار قاتارىدا يەنە «ئانارخان»، «پوچۇنخان» «چىن مودەن»، كېيىنكى چاغلاردا مەيدانغا چىققان «قەمبەرنسا»، «ئامىنەم»، «رىزۋانگۈل» توغرىسىدىكى قوشاقلارنىمۇ ئاتاپ ئۆتۈش مۇمكىن، بۇ قوشاقلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئوزىگە خاس مۇزىكىسى بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقنىڭ ناخشا - مۇزىكا سەنئەت بايلىقىدا ئالاھىدە ئورۇننى تۇتىدۇ.

خەلق قوشاقلىرى ئىجتىمائى ئەخلاق، پەزىلەت توغرىسىدىكى قوشاقلارنىمۇ ئۇنىڭ چوڭقۇر ئىجتىمائى مەزمۇنى ۋە كۈچلۈك خاھىشچانلىقىغا قارىپ، سىياسىي قوشاقلار تەركىۋىگە كىرگۈزۈش مۇمكىن، چۈنكى ئۇنىڭدا بىر تەرەپتىن ئەمگەكچىلەرگە خاس بولغان ئالىجانابلىق ئەخلاقى — پەزىلەت تەرغىب قىلىنىپ، ئۇنىڭ كەشىلىك تۇرمۇشىنىڭ زىننىتى

مۇپتىدە مەدھىلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئېكسپىلاتاتۇر سىنىپلارنىڭ چىرىك ئەخلاقى تەنقىت قىلىنىدۇ. ئەڭ مۇھىمى بۇ خىل قوشاقلار ئارقىلىق كىشىنى چوڭقۇر ئويلاندۇرىدىغان ئىجتىمائى، پەلسەپىۋى پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ ۋە بۇ پىكىرلەر ئارقىلىق كىشىلەرگە قانداق ياشاش ھەققىدە مەسىلىھەت بېرىدۇ. «تۈركى تىللار دىۋانى» دىمۇ مۇشۇ مەزمۇندىكى قوشاقلاردىن بىر قانچە ئۈلگىلەر بېرىلگەن:

قارغا قالى بىلسە مۇنىڭ ئۇل بوزى سوقار،
ئاۋچى ياشىپ تۈزاق تابا مەڭگە ياقار. ①

(مەنىسى ــ قارغا ئاچلىق - تەشنالىق دەردىنى سەزسە، مۇزنى چوقۇيدۇ، يوشۇرۇن ئوپ ياتقان ئوۋچىنى كورمەي، ئۇنىڭ توزىغىدىكى دانغا يېقىنلىشىدۇ)

ئەمگەكسىزىن تۇرغۇ يوق مۇنداتامو،
ئەزگۈلۈكۈگ كورمەزىپ ئاڑون چىقار ②

(مەنىسى ــ بۇ جاھاندا ياشاپ بولماس چەكمەي جاپا،
ھالاۋەتنى كورمەي تۇرۇپ دۇنيا تۇگەر)

ئۇنىڭدىن باشقا خەلق ئىچىدە بىر قەدەر ئومۇملاشقان مۇنداق قوشاقلار بار:

تەكەببۇر ئەيلىمە ھەرگىز،
مەگەرچە ئاسمان بولساڭ.
ئوزەڭنى بارچىدىن كام تۇت،
سۇلايمان پادىشا بولساڭ.

بۇ قوشاقتا كەمتەر، ئېھتىياتچان بولۇشتەك ئالى جاناپ ئىجتىمائى مەزمۇن تەرغىب قىلىنغان.

زىمىستان كورمىگەن بۇلبۇل،
باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس.
جاپانى چەكمىگەن ئاشىق،
ۋاپانىڭ قەدرىنى بىلمەس.

بۇ قوشاق ئوتمۇشنى ئۇنۇتماسلىق لازىملىغىنى، پەقەت ئوتمۇشنى ئۇنۇتمىغاندىلا، بۈگۈننىڭ قەدرى - قىممىتىگە يەتكىلى بولىدىغانلىغىنى، قىسقىسى ئەملىيەت ھەققەتنىڭ

① ② ــ «تۈركى تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - جىلد 555-548 بەتلەر.

بىردىن - بىر ئولچىمى بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئىجتىمائى مەزمۇن كۆيلەنگەن؛

سىز خانىم ياماناتمىسىز،
ياخشى - ياماننى كىم بىلۇر،
ئەگەر ياخشى بىر بولۇپ،
ساينى تېپرسا گۈل ئۇنۇر.
× ×
يۇرگۈنۈڭ يۇرگەنچە بولسا،
يۇرگۈنۈڭدىن غەم يىمە.
دوستلۇغۇڭ كوگلۇڭدە بولسا،
دۇشمىنىڭدىن غەم يىمە.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە پەندە - نەسىھەت خاراكتېرلىق مۇشۇ خىل مەز- مۇندىكى قوشاقلار ناھايىتى كوپ ئۇچرايدۇ.

4 § - تۇرمۇش قوشاقلىرى

خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە تۇرمۇش قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇن دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ مول مەزمۇنلۇق رېئال تۇرمۇشى ئىنكاس قىلىنغان قوشاقلارنىڭ ھەممىسى تۇرمۇش قوشاقلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

خەلق قوشاقلىرى ئەلۋەتتە رېئال تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى. خەلق تۇرمۇشى بىلەن ئالاقىسى بولمىغان ئەدەبىيات بولمىغىنىدەك، رېئال تۇرمۇشنى مەنبە قىلمىغان قوشاقلارمۇ بولمايدۇ، مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئەمگەك قوشاقلىرى، سىياسىي قوشاقلار، مۇھەببەت قوشاقلىرى، ئورۇپ - ئادەت قوشاقلىرى، بالىلار قوشاقلىرى، قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى تۇر- مۇش قوشاقلىرى قاتارىغا كىرسىمۇ، لېكىن تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈش دائىرىسى، ئۇسۇلى، ئوبىكتى، رولى جەھەتلەردىن بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. بىز بۇ يەردە ئېيتۇاتقان تۇرمۇش قوشاقلىرى تار مەنىدە پەقەت خەلق ئاممىسىنىڭ كۈندۇلۈك تۇرمۇ- شىدىكى ئىشلارنى ۋە ئالىلە تۇرمۇشنى ئىنكاس قىلغان قوشاقلاردىن ئىبارەت. تۇرمۇش قوشاقلىرى رېئال تۇرمۇش بىلەن بىۋاستە باغلانغاچقا، ئۇنىڭ ئىجتىمائىلىقى ۋە سىياسى ۋەزىلىگى كۈچلۈك بولىدۇ. بۇ جەھەتلەردىن ئۇ سىياسىي قوشاقلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

ئوتمۇش دەۋرلەردە يارىتىلغان تۇرمۇش قوشاقلىرىنىڭ كوپچىلىگىدە ئىجتىمائى تەڭسىزلىك ئىچىدە ياشاۋاتقان يوقسۇللارنىڭ دەرت - ئەلىمى، غېرىپ - مۇساپىرلارنىڭ دات- پەريادلىرى يېتىلارنىڭ كوز ياشلىرى، ئالىلە قېيىنچىلىقىدىن كىشىلەرنىڭ بېشىغا كەلگەن

هەر خىل بەختسىزلىكلەر .... تەسۋىرلىنىدۇ.

مەسىلەن: «يېتىملار قوشىقى» نى ئالايلى:

ئانا دېسەم،	رەڭگىم سامان،
ئاقتى يېشىم.	دىلىم سۇنۇق.
دادا دېسەم،	بۇ دۇنيادىن،
قايدى بېشىم.	كورمەي خورلۇق.
مەن بىر يېتىم،	ئانا دېگەن،
دەردىم تولا.	گۈلباغ ئىكەن.
ئاغىلا جاھان،	دادا دېگەن،
ئەرزىم تولا.	بىر تاغ ئىكەن.
كۈن - تۈن ئىشلەپ،	چالسام راۋاپ،
ئالسام خامان.	باغرىم كاۋاپ.
چەكتىم ھەسرەت،	نەگە بارسام،
قالماي سامان،	بولدۇم خاراپ،
بايلار يامان،	مەن بىر يېتىم.
خۇددى چايان.	قولۇم قىسقا.
ئوغدا يېتىپ،	يېتىمغا يول،
تاپتى ھايات.	يوق نېمىشقا؟

مانا بۇ قوشاقتا، پىرىمىششكلارنىڭ زۇلمى دەستىدىن ئاتا - ئانىلىرىدىن ئايرىلىپ، بايلارغا باغلىنىپ غوربەتچىلىكتە ھايات كەچۈرىۋاتقان يېتىم بالىلارنىڭ ئېچىنىشلىق تۇرمۇشى جانلىق ئىپادىلەنگەن. ئوتمۇش كونا جەمىيەتتە ھەقىقەتەن يېتىم بالىلار باش پاناسىز قالغاچقا، ھامان ھايات يولىدىن مەھرۇم ئىدى.

خۇددى

ئاتالىقلار - ئانالىقلار،
دەستە - دەستە گۈل ئىكەن.
ئاتاسىزلار، ئاناسىزلار،
كويۇپ ئوچكەن كۈل ئىكەن.

دېگەندەك ئەھۋالدا ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن يېتىمچىلىكنىڭ دەرت ئازاۋى ئوتمۇش تىكى تۈرمۇش قوشاقلىرىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى بولدى.

يېتىمچىلار ۋە كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرى تۈرمۇشتا ئامالسىزلىقتىن سەرگەردان بولۇپ، باشقا يۇرتلارغا بېرىپ مەدىكارچىلىق قىلىشقا ۋە خانىلاردا ئىشلەشكە مەجبۇر بولاتتى.

لېكىن شۇنچە ئېغىر ئەمگەك قىلسىمۇ، ئوزىنىڭ يالغۇز جېنىنى باقالمايتتى، ھەتتا ئىشلىگەن سېرى قەرزگە بوغۇلۇپ، ئەركىنلىكتىن پۈتۈنلەي مەھرۇم بولاتتى. «مەدىكارلار قوشىغى» دا شۇنداق ئۇچۇن بۇ ئېچىنىشلىق تۇرمۇش ئوز ئىپادىسىنى تاپتى:

ئىلى يولى خالا يولى،
رومالىدا ئاي گۇلى.
ئىلىدا تاپقان پۇللار،
قىمارۋازنىڭ چاي پۇلى.

كەمبەغەل، يېتىمچىلار،
تەقدىر تولىسى خالىدا.
يۇرتىغا كىتەي دىسە،
بېرىدىن چاپىنى دالىدا.

بۇ ئوتمۇشتىكى خالا ئىشچىلىرى تۇرمۇشىنىڭ ئەينەن كورىنىشى ئىدى. زالىم خالا ئىگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قولچوماقچىلىرى ئەمگەكچىلەرنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتا، ئۇلارنىڭ ئەمگەك ۋاقتىنى ئۇزارتىش، ئىش - ھەققىنى كېمەيتىش، تاماقنىڭ باھاسىنى ئوستۇرۇش، ئوسۇمكە قەرز تارقىتىش قاتارلىق ۋاستىلارنى قوللانۇشتىن تاشقىرى، ئىشچىلار ئىچىدىكى ناۋانلىق ۋە ئەكسىيەتچى ئىجتىمائى تۇزۇم پەيدا قىلغان بەزى ناچار ئىللەتلەرمۇ پايدىلىنىاتتى. ئۇنىڭ گەۋدىلىك بىر شەكلى خالا ئىگىلىرى تاۋكا ئۇيۇشتۇرۇپ، ئىشچىلار ئىچىدە قىمار تەشكىللەپ، ئىشچىلارنى قەرزگە بۇغاتتى. بۇ ئارقىلىق ئۇلارنى ئوز ئېكسپىلاتاتسىيەسىگە تېخىمۇ مەھكەم باغلىۋىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشەتتى. «مەدىكارلار قوشىغى» ئەنە شۇ ئازاپلىق كۇنلەرنىڭ ئىچىنىشلىق خاتىرىسىدۇر. غېرىپ - مۇساپىرلىق مەزمۇن قىلىنغان تۇرمۇش قوشاقلىرىدا يەنە ئوز يۇرتىدىن ئايرىلغان سەرگەردانلارنىڭ تۇرمۇش سەرگۇزەشتىلىرى تەپسىلى بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۇنى ئوتمۇشنىڭ سەپەر خاتىرىسى دىيىش مۇمكىن:

قەشقەردىن چىقتى دەرتىمەن ئوغۇللار،
دەرتكە پايلىماي غېرىپ بولغانلار.
. . . . . .
ئۇ يەردىن ئوتسەڭ كىلىسەن داشقا،
چوماق بىلەن ئۇرىدۇ باشقا.
ئۇ يەردىن ئوتسەڭ توڭگان مازار،
پۇلۇڭ بولسا ئالدىڭدا بازار.

پۈلۈك بولمسا چىكسەن ئازار.

. . . . . .

ئۇ يەردىن ئوتسەك قارا قىلچىك،
خەزلەي دىسەك پۇل چىك.
ئۇ يەردىن ئوتسەك چۇشۇرگە،
پۇل يوقلىغدىن بولسەن سوپۇرگە.
ئۇ يەردىن ئوتسەك تالا شۇ،
بېشىڭغا كەلگەن بالا شۇ.
ئۇ يەردىن ئوتسەك ئاسۇق،
يۇرت بېشىنىك جىمىسى پاسۇق.
مانا كەلدۇق جامغا
ساقال تاغاق بىلەن ناسۋال قاپاقنى،
تىڭشتۇق بىر توغرام نانغا.

. . . . . .

ئۇ يەردىن ئوتتۇق موز داۋان،
جاپاسى ئۇزۇنلۇك يۇز داۋان.
دوزاققا ئاپىرىدۇ مۇشۇ يول،
ئاغىنىلەر جىنىڭغا ھىزى بول.

. . . . . .

ئۇ يەردىن ئوتتۇق تامغا تاش،
ئىلىخوغا يېقىن كەلدۇق جان ئاداش.
مانا كەلدۇق ئىلىخو دىگەن شەھەر،
ئالتە شەھەر داڭ كەتكەن يەرگە.
ئىلىخومۇ پەرىشان يۇرت ئىكەن،
نەگە بارساڭ قازانىنىك قۇلىغى تورت ئىكەن.
بىرىمىز دوديشاڭدا، بىرىمىز خاڭدا،
كىتەي دىسەك چاپىنىك داڭدا.

. . . × . . . × . . × . . .

ئىش بولسا چاكار بىز،
بولمسا باكاربىز،
كوڭلىمىزگە ئازار بەرمەڭ.
مۇساپىرغا قاتار بىز.
يېتىشىمىز دەڭ،

چىكىشمەمز بەلكە،
ئاتا - ئانىمىز سوراپ قالسا،
تارتقان جەۋرىمىزنىڭ جىمىنى دەڭ.
. . . . . .

غېرىپ - مۇساپىرلارنىڭ بۇ ئېچىنىشلىق تۇرمۇشىنى ئىجتىمائى، سىنىپى زۇلۇم كەلـ
تۈرۈپ چىقارغان، ئۇلار مۇساپىرچىلىقنىڭ ئېغىرچىلىقلىرىنى بېشىدىن كوچۇرگەندىن كېيىن
ھەممىلا جايدا «قازاننىڭ قۇلىغى تورت» ئىكەنلىگىنى چۈشۈنۈشكە باشلايدۇ. بولۇپمۇ ياقا
يۇرتلاردىكى مۇساپىرچىلىق ئۇلارنىڭ يۈرەك باغرىنى تېخىمۇ ئېزىدۇ. نەتىجىدە ئۇزلىرى
نىڭ مۇڭ - زارىنى مۇنداق قوشاقلار ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ:

كەچ بولسا تاڭاتمايدۇ،
مەن بىلەن قېرىشقاندەك.
ئۇز يۇرتۇمدىن ئايرىلدىم
لاچىن سوققان توشقاندەك.
لاچىن سوققان توشقاننىڭ
جاڭگالدا ئۇۋاسى بار.
مەن غېرىپ - مۇساپىرنىڭ
بۇ يۇرتتا نەمەسى بار.
ئۇششاق باللا ئوينايدۇ
تال چۈشقىنى ئات ئىتىپ.
مۇساپىر باللا يىغلايدۇ
ئۇز يۇرتىنى يادئىتىپ.

غېرىپ - مۇساپىرلىق ھەققىدىكى تۇرمۇش قوشاقلىرىنىڭ مۇھىم بىر قىسمىنى ئاتا - ئانا،
ئۇرۇق - تۇققانلاردىن ئايرىلىش پىراقى توغرىسىدىكى قوشاقلار تەشكىل قىلىدۇ. بىۋاسىتە
مۇ ئاتا - ئانىغا بولغان ھورمەت - ئەقىدە، سېغىنىش مەزمۇن قىلىنغان قوشاقلار نا -
ھايىتى كوپ. بۇ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئائىلە مۇناسىۋىتى ئۇچۇن خاراكتېرلىك تەبـ
ىا ھىساپلىنىدۇ، ئائىلە مۇناسىۋىتى پەقەت ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋىتى بولۇپلا قالماي،
ئىشلەپچىقىرىش، ئىستېمال ۋە ئەۋلاتلارنى تەربىيىلەش جەھەتتىكى بىرلىك مۇناسىۋىتىدۇر
بۇنداق بىرلىكنىڭ تارقاق ئەينىدىللىق ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا رولى چوڭ بولۇپ، ئاتا-
ئانا ئەشۇ بىرلىكنى تەشكىللىگۈچى مۇھىم تايانچ بولغان ئىدى. شۇنىڭ ئۇچۇن تايانچىدىن
ئايرىلىشى چوڭ قايغۇ ۋە تەمتىرەشكە سەۋەپ بولاتتى. بۇنى تىۋەندىكى قوشاقلاردىن

ياشلىرىم تارام - تارام
دولىتىم ئاتا - ئانام
ياردىگەن كۆڭۈل خوشى
تېپىلماس ئاتا - ئانام

ئاتام بولسا كورسەمەن،
ئانام بولسا كورسەم مەن.
ئاتام بىلەن ئانامنىڭ
ئاياغىدا ئولسەم مەن.

قارىغاي ئوسىدۇ تاغدا
سۇلار ئاقىدۇ سايدا.
بىز يېتىم بولۇپ قالدۇق
ئاتا - ئانىلار قايدا.

ئومۇمەن تۇرمۇش قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى كەڭ ۋە خىلمۇ - خىل بولىدۇ. كىشىلىك تۇرمۇشتا دۇچ كېلىدىغان ھادىسىلەرنىڭ ھەممىسى خەلق قوشاقلىرىغا خاس ئالاھىدىلىك بىلەن ئەكس ئېتىلىدۇ. يەنە بەزى تۇرمۇش قوشاقلىرى تۇرمۇشتىكى ناچار ئىللەتلەرنى يۇمۇرىستىك ۋاستىلار ياردىمىدە ئەكس ئەتتۇرۇپ، كىشىلىك تۇرمۇشقا ئىبرەتلىك مەزمۇن بېغىشلايدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق كىشىلەرنى تەربىيىگە ئىگە قىلىدۇ.

§ 5 - لىرىك قوشاقلار (مۇھەببەت قوشاقلىرى)

خەلقنىڭ ئەڭ ياخشى ئارزۇلىرىنى ئىپادىلىگەن، يۈكسەك ئىنسانىي پەزىلەتلەرنى باي ۋە چوڭقۇر روھى كېچىرمىشلەرنى ئەكس ئەتتۈرگەن، يەككە ھالدا ۋە كوللېكتىپ بولۇپ، مەلۇم كۈي بىلەن ئىجرا قىلىنىدىغان قوشاقلار لىرىك قوشاق دېيىلىدۇ. تېماتىك جەھەتتىن رەڭمۇ - رەڭ بولغان لىرىك قوشاقلاردا ئوبېكتىپ ۋەقەلىكتىكى مۇئەييەن ھادىسىلەر ئىنسان قەلبىدە تۇغدۇرغان ھىس - تۇيغۇ سۆيۈتىدە نامايەن بولىدۇ.

لىرىك قوشاقلارنىڭ ئاساسى گەۋدىسىنى ئىشقى - مۇھەببەت تېمىسىدىكى قوشاقلار تەشكىل قىلىدۇ. ئىشقى - مۇھەببەت قوشاقلىرى مەزمۇندارلىقى، مۇزىكىدارلىقى ۋە دىلغا يېقىنلىقى بىلەن ئالاھىدە ئاجرىلىپ تۇرىدۇ. ئۇلاردا ھەقىقى سويگۈنى ئولۇغلاش، مە - ھۇبى ۋە ئەخلاقى ساپلىق، ۋاپا ۋە سادىقەتنىڭ قىممىتى تەبىئى ۋە سەمىمى تەسۋىرلەنگەن.

مەلۇمكى ئىشقى - مۇھەببەت تېمىسى بەدىئى ئەدەبىياتقا ھەرگىزمۇ زورلاپ تې - ڭىلغان نەرسە ئەمەس. ئۇ رېئال ھاياتنىڭ، كىشىلىك تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم تەر - كىۋى، ئىجتىمائى ھاياتنىڭ ئالاھىدە بىر خۇسۇسىيىتى، شۇنىڭ ئۈچۈن رېئال تۇرمۇشنى ئوزىگە مەنبە قىلغان بەدىئى ئەدەبىيات تۇرمۇشنىڭ بۇ مۇھىم ساھە - سىدىن ھەرگىزمۇ چەتنەپ كېتەلمەيدۇ.

مۇھەببەت ۋە ئائىلە مەسىلىسى كىشىلىك تۇرمۇش تەرەققىيات جەريانىنىڭ مەھ - سۇلى سۈپىتىدە، ئۇ پۈتكۈل ئىنسانلارغا ئورتاق ھادىسە. لېكىن مۇھەببەت ۋە ئائىلىگە نىس - بەتەن ھەر بىر تارىخى دەۋرنىڭ، ھەر بىر سىنىپنىڭ كوز قارىشى، مۇناسىۋىتى، مە - زانى ئوخشاش بولمايدۇ. سىنىپىي جەمىيەتتە ھەر بىر سىنىپنىڭ ئوزىگە خاس ئىجتىمائى ئورنى ئۇلارنىڭ ئوزىگە خاس ئىدىيە - ئەخلاقىنى ۋە مۇھەببەت كوز قارىشىنى شەكىللەن - دۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقنىڭ مۇھەببەت، ئائىلە مەسىلىسى ھەققىدىكى قوشاقلىرىغا خاس خۇسۇسىيەت شۇكى، ئۇلاردا ئەمگەكچى خەلقنىڭ خاس سەمىمىلىك، پاكلىق، ۋاپادارلىق، كەمتەرلىك، ئەركىنلىك روشەن ئەكس ئېتىلىدۇ. قىسقىسى، ئۇنىڭدا ئەمگەكچى خەلقنىڭ مۇھەببەت، ئائىلە ھەققىدىكى ئىلغار كوز قاراشلىرى، ئالىجانابلىق ئەخلاقى - پەزىلىتى ئې - پادىلىنىدۇ، ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ ساختا مۇھەببەت ۋە ئائىلە قاراشلىرى، چىرىك ئىدىيە - ئەخلاقى تەنقىتلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق مۇھەببەت قوشاقلىرىنىڭ تېماتىك مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە مۇنداق بىرقانچە تەرەپلەر ئالاھىدە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ.

1 - بىرىنچى: ئۇيغۇر خەلق مۇھەببەت قوشاقلىرىدا بىر ئەرگە بىر ئايال بولۇش، ھەمدە ئۇلار بىر - بىرىگە سەمىمى، ۋاپادار بولۇش تەۋپىسىدىكى ئىلغار كوز قاراش ئالغا سۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئېكسپىلاتاتور سىنىپلارنىڭ يار ئۇستىگە يار ئۇتۇش، بىر ئەرنىڭ كوپ خوتۇنلۇق بولىشى يوللۇق، دېگەن پەسكەش مۇھەببەت، ئائىلە كوز قارىشى ۋە فېئوداللىق نىكا تۈزىمى تەنقىتلىنىدۇ.

مەسىلەن:

قاراقاشىم بار مېنىڭ،
كويدۇرمە قاش لازىم ئەمەس.
بىر ئادىشىم بار مېنىڭ،
ئىككى ئاداش لازىم ئەمەس.

ئالمىلىق باققا كىرىپ
ئالما ئۈزۈپ يەرمۇ كىشى.
ئالمىدەك يارى تۇرۇپ
باشقىنى يار دەرمۇ كىشى.

ناخشا ئېيتىمەن باشتىن
ئاڭلىغىن دىلىڭ بىلەن
شۇ بەش كۈنلۈك ئومرۇمنى
ئوتكۈزەي سىنىڭ بىلەن

مانا بۇ لىرىك قوشاقلاردا ئومۇر بويى ئوزى ياخشى كۆرگەن يارلا بىلەن ئوتۈش، باشقىسىغا كوز - قىرىنى سالماسلىقتەك ئالىجانابلىق پەزىلەت ۋە كوز قاراش ئالغا سۈرۈلگەن. بۇنىڭ ئوزى مۇھەببەت ۋە ئائىلە مەسلىسىدە «كوپ خوتۇنلۇق بولۇش» تەك فېودال - بۇرژۇئازىيىنىڭ ئەيىبى - ئىشرەت سۈرۈش ئىدىيىسىگە قىلىنغان ئوتكۈر تەنقىت ھىسابلىنىدۇ.

گۈللا بولسا گۈل بولامدۇ
قاتى - قاتى بولمىسا.
يارىدىگەنگە يار بولامدۇ
ئېيتقادى بولمىسا.

مانا بۇ قوشاقتا ساداقەت، ۋاپادارلىق مۇھەببەتنىڭ ئەڭ مۇھىم شەرتى قىلىنغان، بۇ - نىڭدا «توقلۇقتىن تۇغۇلغان شوقلۇق» نىڭ، پەسكەش ئارزۇ - ھەۋەسنىڭ پۈرىكىمۇ يوق.

ئىككىنچى: بەزى مۇھەببەت قوشاقلىرىدا ساپ، ھەقىقى مۇھەببەتنىڭ بىردەملىك ھىسسىيات ئاساسىغا ئەمەس، ئەتراپلىق كوزۇتۇش ۋە چوڭقۇر سىناق ئاساسىغا قۇرۇلۇشىنىڭ لازىملىغى تۇغرىسىدىكى ئىلغار كوز قاراش ئالغا سۈرۈلگەن، بىردەملىك ھىسسىيات ئاساسىغا قۇرۇلغان مۇھەببەتنىڭ سۇ ئۈستىدىكى كۆپۈكتەك تېزلا بەربات بولۇپ، ھەقىقى قەدرى - قىممىتىكە ئىگە بولالمايدىغانلىغى قەيت قىلىنغان. غايە، ئېيتىقات، سەمىمىيەت ئۈستىگە قۇرۇلمىغان مۇھەببەتتىن كېلىپ چىققان پۇشايمان، ئاغرىنىش ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، بۇ جەھەتتىكى بىر قاتار ئىبرەت - ساۋاقلار بەدىئى يوسۇندا يەكۈنلەنگەن:

مەسىلەن:

شىلدىر - شىلدىر قومۇشقا،
شەبنەم چۈشتى نەمىشقا.
قەدىر بىلمەس نادانغا،
كوڭلۇم چۈشتى نەمىشقا.

بىۋاپا بۇگۈن بارۇر،
تاڭلا ئۇنۇتقاي يارىنى.

ئادەمى ھەرگىز ئۇنۇتماس،
بىرلا سويگەن يارىنى.

دېپىگىز قوي تىرىسى،
مەيدىگىزگە ياقسىز.
دېتىگىزنىڭ يوقلىغىدىن
ھەممە خەقتە باقسىز.

ئەلكىدە قوغۇن تېرىپ،
قاپاق باراڭلىق قىلدىلا.
يار ئوستىگە يار تۆتۈپ،
ئەجەپ ساراڭلىق قىلدىلا.

ئاق ساراي بولغان بىلەن،
زەدىۋالى يوق ئىكەن.
ئالدىراپ بەرگەن كوڭۇلنىڭ
ئەتىۋارى يوق ئىكەن.

ئۇچىنچى: كونا مۇھەببەت قوشاقلىرىنىڭ يەنە بىر قىسمىدا مۇھەببەت ئوبىكتى ناللاشتا، نوقۇل ھالدا ئۇنىڭ تاشقى گۈزەللىگىلا بېرىلىپ كەتمەي، ئەڭ مۇھىمى ئۇنىڭ مەنىۋى گۈزەللىگىگە ئىھتىۋار بىرىشنىڭ مۇھىملىغى ئىپادىلەنگەن، ئىچكى گۈزەللىك بىلەن تاشقى گۈزەللىكنىڭ بىرلىگىدە چىڭ تۇرۇش لازىملىغى تەكىتلەنگەن ۋە بۇ جەھەتتىكى ئاچچىق تەجرىبە - ساۋاقلار خۇلاسىلانغان؛

ئاستىدا ئات بولمىسا
باغراش دېگەن قانچە يىراق.
ئەقلى - ھۇشى بولمىسا
ئايدەك جۇگان ئىنتىقا يالاق،

ئۇزلىغىۋۇ - ئۇزلىغى.
شۇ خېنىمنىڭ ئۇزلىغى.
چىرايىنى پەش قىلىپتۇ
قىلمىشىنىڭ ئۇزلىغى.

ئۇز چىرايى بولمىسۇن،
خۇشچىراي بولسۇن كىشى.
قىلىغىدىن ياشىرىپ،
جان پىدا بولسۇن كىشى.

تورتىنچى: يەنە بەزى مۇھەببەت قوشاقلىرىدا پۇل ۋە مال - مۈلۈك ئۈستىگە قۇرۇلغان مۇھەببەتنىڭ ھەقىقى مۇھەببەت ھىسابلانمايدىغانلىقى، ئۇنداق مۇھەببەت ئاخىرقى ھىساپتا ھامان ئېغىر ئاقىۋەتكە ھامىلدار ئىكەنلىگى ئوبرازلىق ئىپادىلەپ بېرىلگەن:

مەسىلەن:

مەن يېتىمغا كىم قويۇپتۇ،
سودىگەر يار ئۇتقىلى.
سودىگەر سودىغا كەتسە،
ئولتۇرۇپ قان يۇتقىلى.

يېنىمدا پۇل ئۇزۇلگەندە،
ياراتقان ئايىمى كەلدى.
يار قاچتى بۇ باشىمغا.
جۇدالىق ۋايىمى كەلدى.

ئات باغلىدىم بىدىگە،
بىدىدىن ھەم نېرىگە.
ئاقام مېنى سېتىمپتۇ،
ئوزىدىنمۇ قېرىگە.

نامانگەننىڭ كوچىسى،
تاردەپ يىغلايمەن.
ئوز بېشىمگە مۇناسىپ،
يارەپ يىغلايمەن.

بەشىنچى: ئۇرغۇنلىغان مۇھەببەت قوشاقلىرىدا چىن مۇھەببەت يولىدا سادىق بولۇش ئىدىيىسى ئالغا سۈرۈلگەن، مۇھەببەتداشلارنىڭ بىر - بىرىگە بولغان سەمىمىي ئەقىدىسى ۋە كويۇمچانلىقى چوڭقۇر ئىپادىلەنگەن.

مەسىلەن:

قۇرغۇيۇم ئۇچۇپ كەتتى،
تۇرپان يولىغا قاراپ.
كوزۇمنىڭ گۈزىرى ئاقتى،
يارنىڭ يولىغا قاراپ.

بېغىمدىكى ئالمانغۇ،
چىشلەپ يەيمەن، ئۇزمەيمەن.
سىنىڭدەك گۈزەل ياردىن،
ئولسەم ئومۇت ئۇزمەيمەن.

كورۇكنىڭ تېگى تاختا،
سۇلار ئاقىدۇ لاختا.
سەندىن باشقىنى دېسەم،
قان قۇسايى ئولەر ۋاقتا.

ئالتىنچى: كونا مۇھەببەت قوشاقلىرى ئىچىدە جۇدالىق دەردى، جۇدالىقتىكى سېغىنىش ۋە جۇدالىق ئازاۋىغا بەرداشلىق بېرىپ، ئۇز مۇھەببىتىگە سادىق بولۇشتەك يۈكسەك ئىرادىنى ئىپادىلەيدىغان قوشاقلارمۇ خېلى كوپ. مەلۇمكى، جۇدالىقمۇ مۇھەببەتنى سىنايدىغان بىرخىل سىناق. ھەقىقى چىن مۇھەببەت ئىگىلىرىلا ئۇنىڭ ئازاۋىغا بەرداشلىق بېرىپ، ئۇز سۆيۈملۈكىگە بولغان ئەقىدىسىنى مەڭگۈ ساقلىيالايدۇ. نۇرغۇن قوشاقلاردىكى جۇدالىق ئازاۋىدىن زارلىنىش ۋە سېغىنىش ھېسسىياتلىرى بىر - بىرىگە بولغان ئەقىدىسىنى، ئۇز ئارا كۆيۈمچانلىقىنى ئىپادىلەش بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، مۇھەببەت ئەركىنلىگىگە ھەر جەھەتتىن توسالغۇ تۇغدۇرۇپ ھىجرانلىق پەيدا قىلغان ئادالەتسىز كونا ئىجتىمائى تۈزۈم ئۇستىدىن قىلىنغان شىكايەتتۇر.

مەسىلەن:

ئالمىنى ئايرىدىلا،
شاپتۇلنى قايرىدىلا.
ئەپلىشىپ قالغان كوڭۈلنى،
زۇلۇم بىلەن ئايرىدىلا.

قارا - قارا قاغىلارنىڭ قانىتى بولسام.
ئىگىز - ئىگىز چىنالارنىڭ شېخىغا قونسام،
جان ئالغۇچى ئەزرائىلنىڭ شاگىرتى بولسام،
ئاشىقلارغا قەست قىلغانلارنىڭ جېنىنى ئالسام.

كونا جەمىيەتتىكى نىكا قانۇنى فېوداللىق تۈزۈمنىڭ ئائىلە مەسلىسىدىكى ئىنكاسى بولۇپ، ئۇ ھەقنى مۇھەببەتنىڭ كاپالىتى بولغان ئەمەس، بەلكى ئۇنى خارلاشنىڭ، ئاياللار ھوقۇقىنى دەپسەندە قىلىشنىڭ دەستۇرى بولغان ئىدى. شۇ سەۋەپتىن بىر - بىرىنى ياخشى كورۈشكەن يىگىت - قىزلار ئۇزلىرىنىڭ مۇرات - مەقسەتلىرىگە يەتەلمەي، دائىم مۇھەببەت پاجىئەسىگە يولۇقاتتى، بۇنداق ئوبيېكتىپ رېياللىق تەسۋىر - لەنگەن كونا مۇھەببەت قوشاقلىرىدا بىر تەرەپتىن، ئۇزلىرىنىڭ ئەشۇ چىرىك ئىجتىمائىي تۈزۈمگە قارشى نارازىلىغى بايان قىلىنسا، يەنە بىرتەرەپتىن مۇھەببەت ئەركىنلىگىنى ئىجتىمائىي ئازاتلىق بىلەن باغلاپ، بەختلىك كۇنلەرنىڭ يېتىپ كېلىدىغانلىغىغا بولغان يۇكسەك ئىشەنچىسىنى ئىپادىلىدى؛

مەسىلەن:

ئاسماننى بۇلۇت باستى،
كورۇنمەيدۇ يۇلتۇز ئاي.
قىزىلگۇلدەك يارىمدىن،
ئايرىۋەتتى قازى، باي.

ھاۋادا پارچە بۇلۇت،
يامغۇر يېغىپ ئوتكەن يوق.
ئىككى ئاشنا بىر بولۇپ،
مىرادىغا يەتكەن يوق.

چولپان چىقىپ ئاي نىمشقا پاتمايدۇ،
ھوكەر چىقىپ تاڭ نىمشقا ئاتمايدۇ.
قىزىلگۇلۇم بەختىم شۇنداق قارىكەن،
بىلىمگە يېشىم ھەرگىز بىكار ئاقمايدۇ.

كوك ئاسماندا ئاي ياتۇر،
مىرزا گۇلۇم تاڭ ئاتۇر.
تاڭ ئاتقاندا ئامرىغىم،
بىزنى جەم قىلىپ قاتۇر.

باردى دەيدۇ، يانىدى دەيدۇ
مەيلىم ئۇزەمنىڭ.
سەكسەن قامچا ئۇرغان بىلەن
يارىم ئۇزەمنىڭ.

گۈلنى قاتار ئويناپلى،
ھېچكىم چەتتە قالمىسۇن.
كىمنىڭ مەيلى كىمدىدۇر،
قويۇپ بېرىڭ ئويناسۇن.

بۇ مەزمۇندىكى قوشاقلاردا يۇقۇرقىدەك، بىر تەرەپتىن سويگەن ياردىن ئايرىلىشقا سەۋەپچى بولغان مەۋجۇت ئىجتىمائى تۈزۈمگە نەپرەت بىلدۈرۈپ، ئۇنىڭغا قارشى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىسيانكارلىق روھى نامايەن قىلىنسا، توۋەندىكى قوشاقلاردا، يارنىڭ ۋاپاسىزلىقىدىن نەپرەتلىنىدۇ، ئالدىنىپ قالغانلىقىغا ئوكۇنىدۇ:

چىراقنى چىراق دەگىلا،
كويگەننى پىراق دەگىلا،
ۋاپا قىلمىغان يارنى.
كوگۈلدىن پىراق دەگىلار.

ھويلىڭىزدا بوك سىدە،
ئاتقا سالمەن بىدە.
بىۋاپا يار دەردىدە،
يۈرىگىم بولدى زىدە.

مەن ئوزۇم ئۇستا بولۇپ،
سالدىم ياغاچقا رەندىنى.
كىمگە ئېيتىپ تۇگىتەي،
بىۋاپانىڭ دەردىنى.

مۇھەببەت بابىدىكى بۇخىل پۇشايمان، ئاغرىنىش كۇيلىرىدىمۇ خىلى مۇھىم ئىبرەت لىك ساۋاقلار، ئالىجاناپ ئىدىيىلەر ئىزھار قىلىنغان بولۇپ، ئۇ مۇھەببەت ۋە ئائىلە مەسىلىسىدە دائىم ئۇچراپ تۇرىدىغان ئوبىكتىپ ھادىسىدىن ئىبارەت. لېكىن ئەمگەكچى خەلق ھەقىقى مۇھەببەتنى ۋە ئۇنىڭ قۇدرەتلىك كۈچىنى

تىل بىلەن تۇككەن تۇگۈشنى،
قول بىلەن بولىماس يېشىپ.
ئەپلىشىپ قالغان كوگۈلنى
گاڭ بىلەن بولماس كېسىپ.

دەپ بىلگەچكە، بۇ ئەقىدىسىگە باشتىن - ئاخىرئەمەل قىلدى ۋە بۇ روھنى ئوز قوشاقلىرىدا ئىپادىلىدى ۋە مەدھىلىدى، ئۇنىڭ ئەكسىچە ئۇجۇل (يەكەن) گۈلىدەك بىر-دەمدىلا تۇزۇپ كېتىدىغان مۇھەببەتتىن نەپرەتلەندى ۋە ئۇنى تەنقىت قىلدى.

شۇنىسى ئېنىقكى مۇھەببەت، ئائىلە سىنىپى جەمىيەتتە كونكرىت مەزمۇنغا ئىگە بولىدۇ. بىزيۇقۇرىدا كورۇپ ئوتكىنىمىزدەك، ئەمگەكچى خەلقىنىڭ مۇھەببەت قوشاقلىرى سەمىمى ساداقەتلىك، ۋاپادارلىق، پاكلىق، ئادىللىق قاتارلىق ئىنسانى ھىس - تۇيغۇلار بىلەن سۇغۇرۇلغان بولسا، ئەكسىچە ئېكسپلاتاتور سىنىپلارنىڭ مۇھەببەت كوزقارىشى ئىپادىلەنگەن قوشاقلاردا، مۇھەببەتنى تاۋار ئورنىدا پۇلغا ئالماشتۇرۇش، ئەيشى - ئىشرەت، كەيپ - ساپا ئۇچۇن دەسمى قىلىشتەك پاسسىپ مەزمۇنلار ئالغا سۇرۇلگەن:

ھاۋادا لاچىن ئوينايدۇ
قىمارنى داچەن ئوينايدۇ.
چەندازاڭ ئېغىر بولسا
يىنىگدا چوكان ئوينايدۇ،
تاقلاپ چۇشتۇم باغچاڭغا
ناسۇال ئالدىم چاخچاقنا.
خۇلقى لۇچەن مەستەكنى
ئالداپ ئالدىم ئاخچاقنا،

ئېكسپلاتاتور سىنىپلارنىڭ مۇھەببەت كۇيى بولغان بۇ قوشاقلار ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ ھاۋايى - ھەۋىسنى، شەھۋانە كوزقارىشىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، كونا مۇھەببەت قوشاقلىرى مۇھەببەت ئەركىنلىكىنى قىلچە ئېتىراپ قىلمايدىغان، ئاياللارنى ئادەم قاتارىدا كورمەيدىغان مۇستەبىت فېئودالىزىم دەۋرىنىڭ مەھسۇلى. شۇنىڭ ئۇچۇن ئوزلىرىنىڭ مۇھەببەت ناخشىلىرىدا ئەركىنلىكنى كۇيلەپ، زۇلمەتلىك فېئودالىزىم تۇزۇمىگە بولغان نارازىلىقنى بايان قىلىدۇ، مۇھەببەت قوشاقلىرىغا تارىخى نۇقتىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئىسيانكارلىق روھىغا ئىگە بىرخىل كۇرەش ۋاستىسى ئىكەنلىگىنى كورگىلى بولىدۇ.

§ 6 - تەرمىلەر

تەرمە — خەلق قوشاقلىرىنىڭ مۇستەقىل ژانىرى بولۇپ، ئۇنىڭ يارىتىلىشىدا خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ — مەدداھلارنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ.

كوپچىلىك ھاللاردا ئۇلار داستانچىلارنىڭ ئىندىۋىدۇئال ئىجادى ھىساپلىنىدۇ. پەندە - نەسىھەت، ئەدەپ - ئەخلاق، ساز ۋە سوز ھەققىدە يارىتىلغان، ئىجتىمائى ھاياتـ

تمكى تۇرلۇك هادىسلەر، ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ تەرىپى ياكى تەنقىدىگە بېغىشلانغان خەلق سەنئەتكارلىرى تەرىپىدىن كۆيلىنىدىغان 12-10 مىسرا (سەتىر) دىن ھەتتا 200-150 بەزىدە ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق مىسرالارغىچە بولغان لىرىك، لىرو - ئېپىك شېرلارغا تەرمە دېيىلىدۇ، تەرمە سوزىنىڭ مەنىسى «تېرىپ»، «تاللاپ تۇزۇش» دىمەكتۇر. يەنى ئىسپى موستەقىللىققا ئىگە بولغان شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتىن ئورگىنالىققا ئىگە، كومپازىتسىيە جەھەتتىن بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولغان خەلق شېرلىرىدۇر.

تەرمىلەر خەلق داستانلىرىنىڭ ئاساسى، تەرمىلەر تەرەققى قىلىپ بېيىتىلىپ، ئاخىرى خەلق داستانلىرىغا ئايلىنىدۇ. لېكىن خەلق ئارىسىدىكى كۆپلىگەن تەرمە شېرلار ھەجۋى خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، كىشىلەرگە ئەدەپ - ئەخلاق ئۆگىتىدۇ. ئۇنىڭدا خۇددى خەلق چوچەكلىرىدىكىدەك تىلسىز ۋە جانسىز نەرسىلەرنى سوزلۇتۇپ، كىشىلەرگە شېرى زوق بېغىشلايدۇ. بۇنداق تەرمىلەر مەددىاھلار تەرىپىدىن ئوزىگە خاس ئاھاڭ بىلەن دىرامىما شەكلىدە ئىجرا ئېتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدىكى «توگە بىلەن ئاتنىڭ ئەيتمىشى» ناملىق تەرمىنى كورۇپ ئوتەيلى:

بىركۈنى ھەزرىتى سۇلايمانى،
ئەمرىدە يىغىلدى جۇملە ھايۋانى.
جۇملە ھايۋان بىرياۋانغا چىقىپ،
ھومۇيۇشتى بىر - بىرىگە بېقىپ:
ئات بىلەن توگە ماجىرا تۇزدى
توگىنىڭ قۇيرۇغىنى ئات ئۈزدى.
تىرىكىپ قوپتى توگە ئورنىدىن،
تۇتۇۋالدى ئاتنىڭ بوينىدىن،
توگە ئەيدى: چوڭ تۇرسام سەندىن،
يۇقۇرى ئولتۇرمىغىڭ نى ھەد مەندىن،
ئىگىرىڭ يۇدۇپ يۇرسەن ئىگەچىمىدىڭ؟
چاتىرىقىڭ قاراتۇرىدۇ كومورچىمىدىڭ؟
سورىتىڭدۇركى يەڭلىغ ئىشەك
يىمەس خالايىق گوشۇڭدا شەك،
سېنى مىنىدۇ قويچى، ئەلگەكچى،
ماڭمساڭ ئۇرىدۇ ساغرا ئۇچا ئون قامچى،
كاڭلىشىڭدىن ئاسان قېرىپ قالىسەن
چۈشكىچە مىنىسە ھېرىپ قالىسەن،

مىنى سورسالغ، بولۇرمەن جاھان شاھى
خوشخۇيلوق، چىرايلىقنىڭ ماھى،
نۇر تۇلەشتۇرگەندە مەن تولا ئالغان،
باشقىغا تەگمەي ھالغ بىقىپ قالغان،
قىز - چوكانلار ماڭا نازارە قىلۇر،
يىغلاپ يۇرىگىنى سەدپارە قىلۇر.
مەست بولسام بەللىرىمنى مۇكچەيتىپ،
غەزەل ئوقۇيمەن كوزلىرىمنى چەكچەيتىپ،
ئەجەپ چىرايلىقتۇر مېڭىش - تۇرۇشۇم
خويمۇ يىقىملىق يېتىپ - قوپۇشۇم،
ئاتەدىدى: ئەي توگە دىگەن كۇس ماڭلاي،
ئەيتقىل سوزۇڭ يانابولسا مەن ئاڭلاي،
تەگرى دۇشمىنىدۇر لاپ ئۇرغاق،
سېنىڭ يېيىشىڭ قامغاق بىلەن يانتاق،
سەندە بوي بولغان بىلەن ئېقىل - ھوش يوق،
قوسىغىڭدا باردۇر ئون زەمبىل پوق،
چومكەپتۇ خۇدا سېنى تۇككە
زارلىنۇرسەن ئۇستۇڭدىكى يۇككە،
خۇدا سېنى چىرايلىق ياراتقان ئەمەس،
ۋەزىر - پادىشالارغا تاراتقان ئەمەس،
سېنى يىتىلەيدۇ چۇروق بېغىدا،
ۋاقىرايسەن - جاقىرايسەن ئورار چېغىدا.
كاڭلىغىدىن سىيەرسەن ئارقاڭغا،
مىراس قالدى بۇ بالا - ۋاقاڭغا.
چارۋىدارلار سېنى ئوتانغا سالار
ماڭمىساڭ پالتۇ بىلەن يوتاڭغا سالار،
يۇرۇشولۇڭ ساي ۋە قاتتىق شو①
ئىچىشىڭ سېنىڭ ئاچچىق سۇ.
سېنى ياتقۇزىدۇ كىشلەر تىزلاپ،
قوپار ۋاقتىدا توۋلايسەن ئازناپ.
كالپۇكۇڭ چىقىدۇ ئۇچ چارەك

---

① شو —— شورلۇق يەر مەنىسىدە،

قۇيرىغىمگ سوكال بىرسۇيام چارەك.
تولا گەپ قىلما ئەي سوكال قويرۇق
ئىككى پۇتۇڭغا كېيىۋاپسەن كەپىش - چورۇق.
ئۇسسىغاندا قېتىپ قالۇر مايىغىمگ
ھەركۇنى باردۇر يەيدىغان تايىغىمگ،
مەن بولۇرمەن ھەزرىتى ئىلىگە دۇلدۇل
ئاۋازىمنى ئاڭلىساڭ - بۇلبۇل.
ھورمەت قىلار مىنى تالادا.
سېنى كىمۇ ئالار بازاردا.
نەسلىڭگە بېقىپ ماڭا سوز تاشلا،
گېپىم تۇگىدى بېشىڭنى قاشلا.

بۇ تەرمە مەلۇم مەنىدە خەلق مەسەللىرىگە ئوخشايدۇ، ئۇ خەلق ئارىسىدىكى مەددالار تەرىپىدىن ئاھاڭغا سېلىنىپ جامائەت سورۇنلىرىدا ئوقۇلۇپ كەلمەكتە.

توۋەندىكى ھەركەتلىك سۆز ئويۇنىدا بولسا ئاچكوز سوپى موللىلار ھەجۋى قىلىنىدۇ؟ سوپىلار بىرلىشىپ مەلۇم بىركىشىنىڭ ئويىدە زىكىرى باشلايدۇ.

— ئەي سوپىلار، ئوي ئىگىسى نىمە قىلىۋاتىدۇ؟

— ئوشكە ئولتۇرۇپ ئوماچ چېلىۋاتىدۇ.

— ئوشكىنىڭ گوشى غىچقىنە يەل،

— يەل تۇرۇپ قالسا ئاغرىمامدۇ بەل ...

(ھەممىگە يالغاندىن يەل تۇرۇپ قېلىپ زىكىرى ئۇرۇنغا ئاھ - ئاھ دەپ ئىنجىقلىشىدۇ)

— ئەي سوپىلار ئوي ئىگىسى ئەمدىلىكتە نىمە قىلىۋاتىدۇ؟

— قارائىرىك ئولتۇرۇپ پولوقىلىۋاتىدۇ.

— سىمىزمىكىن ياكى ئورۇقمۇ؟

— بوداق ئىكەن ئولتۇرگەن قويى،
غىچقىنە ماي باش - ئاياق بويى،

(زىكىرى سېلىش تازائەۋجىگە كۆتۈرىلىدۇ، ھەممىسى سەكرىشىپ تېرىسىگە سىغماي ھالدا)

— غىچقىنە ياغ، ھوپ بەللى،

ھو، ھوئاللا، مەمتاسىللا، مىجىگەن تىللا، غىچقىنە ماي... ھوپ بەللى، قارائىرىك، مەمتاسىل، مىجىگەن تىل، تىزئەكىر، ھوپ بەللى، ھوپ بەللى، ھوپ.....

(2) نەپسانىيەتچى قارىلارنى سوكۇش

(پولودىن كېيىن دۇئا باشلىنىدۇ)

سەبئە ساماۋاتسىل، پۇتبەقا،
قازانۇ، چومۇچۇ، تۇۋاقا،
ئوزۇمۇ، جگدىۋ، ياڭاقا،
قوناق نانۇ، قاياق سۇيۇ بۇياۋ
ۋەقاتلىما نانۇ، ناۋات چايۇ، قايماقا،
مەن ئۇنىڭغا ئامراقا.
قازىنىڭدىكى پوشكىلىك بىلەن پولويسىنى تىزراق ئەبباقا،
مېنىڭدىن سورىساڭ مەن ئۇنىڭغا بەكمۇ ئامراقا،
تەقەززا مەن تىزراق ئەيتىسكىل:
— بۇ تاماڭنى يەپ باقا،
سوبھانەراببىكە خوش مۇبارەك تاماقا.

يۇقۇرقىلاردىن باشقا خەلق ئارىسىدا ئەدەبىي چاقچاق پورىسىدا تۇزۇلگەن كوپلىگەن تەرمە شېئىرلار ئۇچرايدۇ، ئۇنىڭ قانداق شەكىلدە تۇزۇلۇشىدىن قەتئى نەزەر ھەممىسىدە دېگۈدەك بەلگىلىك ئىدىيىۋى غايىلار ئالغاسۇرۇلىدۇ، تۇرمۇشتىكى ئىبرەتلىك مەزمۇنلار ئىپادىلىنىدۇ.

خەلق ئارىسىدا يارىتىلغان بەزى سىيوژىتلىق قوشاقلارمۇ مەزمۇن ۋە شەكىل ئالاھىدىلىكلىرى جەھەتتىن خەلقنىڭ تەرمە شېئىرلىرى تەرىقىسىدە كىرىدۇ، مەسىلەن: «ئوسمان شابىگىم»، «قىمار»، «ھارۇۋكەش» قاتارلىق تەرمىلەرنى ئالساق، ئۇنىڭدا قىزىقارلىق ۋەقەلەر ئارقىلىق كونا جەمىيەتتىكى سىنىپى مۇناسىۋەتلەردىن شەكىللەنگەن سىنىپى زىددىيەتلەرنى پاش قىلىدۇ، خەلق ئىچىدىكى ناچار ئىستىللار ھەجۋى قىلىنىپ تەنقىتلىنىدۇ.

بىز «ھارۇۋكەش» ناملىق سىيوژىتلىق ھەجۋى قوشاقنى كورۇپ باقايلى:

قامچا سىلكىپ دىرۋاڭشىپ، چاق چىكەتسە ئولتاڭدىن،
يولغا چىققان ھارۇۋكەش، ئات چىكەتسە پوشتاڭدىن،
ئاتنى ياخشى باقماستىن، ساڭا بالا ياغامدۇ؟
شوتىغا قوشقان ھارۇنكەش. بۇ تۇرقۇڭدا ھارۇنكەش.

ئاتقا رەھىمىڭ كەلمەمدۇ، — نەمە چارەم بار مېنىڭ،
بۇنچە يۈكنى باسقىلى. قايىل بولماي زامانغا.
گەدىنىنى قاڭغايتىپ، يوسۇپ خوجا مالىلىرى،
جۇجىسىدىن ئاسقىلى. بىر تويمىسا سامانغا.
يەنەيولغا چىقىپسەن، ئېتى ئورۇق بىرلاڭقا،
تۇن كىچىدە ھارۇنكەش. كەپشە بۇرۇن ھەممىسى،
قانداق ماڭار ئاتلىرىڭ، سىڭا سوڭگەچ يېغىردىن،
تارکوچىدا ھارۇنكەش. تېشىلىپ كەتكەن تېرىسى.

ماڭا كۆنده ۆەزىپه،
هارۋىسىنى هەيدىمەك.
ئېتى شۇنداق تۇرسىمۇ،
يۈكنى ئېغىر يۈكلىمەك.

ـــ كەنتلەرنى ئارىلاپ،
چىقىپ كەلگىن ئوشىرگە.
دەيدۇ خوجا ئاش يېغىپ،
ئارتقىن ئاتنىڭ ئۈستىگە.

تارتالمىسا قامچىلاپ،
ئۇرۇپ قويغىن سوققىچكە.
ماڭمايۋ ئاتنىڭ هەددىمەس،
كېپىگىنى يىگەچكە.

قۇلىغىنى كەس يولدا،
يوگرەپ - چېپىپ ماڭمىسا.
ئوشىرە - زاكات بېسىلغان،
هارۋىلارنى تارتمىسا.

ئولىسە يولدا ئېت يىقىلىپ،
تېرىسىنى قاغىلار.
قوۋغىسىنى ۋاسىدەك،
قىش چىققىچە غاجىلار.

يۈسۈپ بەگنىڭ هوكمى شۇ،
ئاتقا رەھمى كەلمەيدۇ.
ئەھۋال ئېيتىپ يىلىنسام،
ئىچ ئاغرىتىپ باقمايدۇ.

دەيدۇ ئاتنىڭ نەسلى يات
نەسلى ياتنىڭ پەيلى يات.
هارۋۇكەشمۇ بولغانغا،
دەيمەن هەركۈن پەندىيات!

نەمە چارەم بارمېنىڭ،
ئاتنى شوتىغا قوشماسقا،

هەيدەپ يۈرۈپ ئارامسىز
ئوشىرە - زاكات يىغماسقا،

نەچچە قالدىم تالادا،
بوران چىققان چاغلاردا.
يول ئىزىقىپ تۇماندا،
ئېغىر خەتەر هاللاردا.

موللاق ئاتتىم نەچچە رەت،
يەنە كەلدى قوشلاپ دەرت،
هارۋىكەشلىك قىلمايمەن،
دەسەم بىگىم قىلدى رەت،

شوتىغا قوشقان ئاتلاردەك،
چارىسىز مەن ئامال يوق،
قوتۇلۇشقا ئۇرۇنسام
ئولتۇرىدۇ هايال يوق.

زارلىماڭلار مېنىڭدىن،
مەن جاپاكەش هارۋىكەش.
ئومرۇم ئوتكەن شۇنىشتا،
مەن بالاكەش هارۋىكەش.

زامان ئوسال، بەگ قاشاڭ،
قاشاڭ بەگدەك ئېتىمۇ.
يىسە - يىسە سەمرىمەس،
بەگنىڭ تولماس كېتىمۇ.

ئەر قانىتى ئات دېگەن.
كونىلاردا ماقال شۇ،
بەگ قانىتى مۇشۇ ئات.
ئوسالمىقا مىسال شۇ.

ئېتىمگە لايىق ئىگىسى.
ئىگىسىگە باپ ئېتى،
ئات بىلەن تەڭ بەگ ئولىسە،
يەيدۇ قوشلاپ بوز ئىتى.

بۇ تەرمە بايلارغا ياللانغان يالالانما هارۋۇكەشلەرنىڭ پاجىئەلىك تەغدىرىنى، ئۇلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيەگە قارشى نارازىلىغىنى بايانىڭ ئېتىنى ھەجۋى قىلىش ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن قاششاق ئاتنى ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ بەربات بولۇش تەقدىرىنىڭ سىمۋولى دېيىش مۇمكىن.

يەنە شۇنداقلا مەشرەپ ۋە سەيلىلەردە مەددالار تەرىپىدىن ئېيتىلىدىغان خەلق داستانلىرىدىن تاللاپ ئېلىنغان مۇزىكىلىق پارچىلارمۇ تەرمە شېئىرلار قاتارىغا كىرىدۇ. كوپۇنچە خەلق داستانچىلىرى داستان ۋە قىسسەلەرنى كۈيلەشتىن بۇرۇن، جامائەتنى ئۇزىگە جەلىپ قىلىش مەقسىدىدە ئەنە شۇنداق قىزىقارلىق تەرمىلەرنى تۇزۇپ، مۇقەددىمە سۈپىتىدە بايان قىلىدۇ.

دېمەك، يۇقۇرقىلاردىن كورۇشكە بولىدىكى، تەرمىلەر كۇندۇلۈك ۋەقەلىك ۋە ئىنسانىيەت پائالىيىتىنىڭ ئايرىم تەرەپلىرى بىلەن مۇستەھكەم باغلانغان ھالدا بارلىققا كەلگەن خەلق شېئىرلىرىنىڭ ئىندىۋىدۇئال نۇسخىسى (خەلق سەنئەتكارلىرى - مەددالار تەرىپىدىن ئىجات قىلىنغان) بولۇپ، ئېغىزدىن - ئېغىزغا ئوتۇپ، خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان.

§ 7 - خەلق قوشاقلىرىنىڭ تۇرلىرى

خەلق قوشاقلىرى دېگەن بۇ ئۇقۇم كەڭ مەنىدە ئومۇمەن خەلقنىڭ نەزمىلىك (شېئىرى) ئىجادىيىتىنى قارىتىلغان. بۇ ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ قوشاقلىرى ئۇچۇن ئورتاق جاۋاپ. لېكىن ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ئۇزىگە خاس مىللى ئەدەبىياتى ۋە سەنئەت ئىپادىلەش شەكلى بولغاچقا، خەلقلەرنىڭ قوشاقلىرى ۋە ئۇنىڭ تۇرلىرى بىر - بىرىگە ئوخشاش بولمايدۇ. مىسال ئۇچۇن ئۇزبېكزىگە بىر قەدەر تونۇشلۇق بولغان ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ تۇرلىرىنى كورۇپ ئوتەيلى:

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنى تار مەنىدە چۇشەنگەندە، ئۇزىگە خاس ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن قوشاق، ناخشا (غەزەل)، بېيىت دەپ ئۇچ تۇرگە بولۇش مۇمكىن.

1 1 . قوشاقلار — ئومۇمەن ئۇز ئالدىغا بەلگىلىك مۇستەقىل پېكىرنى شەكىلدە ئىپادىلەيدىغان، بىر خىل مۇقىم ئاھاڭنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان، مىسرالار چەكلىمىسى ۋە ۋەزىن چەكلىمىسى بىر قەدەر ئەركىن بولغان خەلقنىڭ شېئىرى ئىجادىيىتىنى قوشاقلار تەركىۋىگە كىرگۈزۈش مۇمكىن. قوشاقلاردا ھېس - تۇيغۇنى ئىپادىلەش ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇيغۇر قوشاقلىرىنىڭ كوپچىلىگى خۇددى روبائىياتتەك ھەر بىر كوبلىت مۇستەقىل ئۇي - پىكىرگە ئىگە بولىدۇ. ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن ھېس - تۇيغۇنىڭ تېمىكلىك دەرىجىسى ۋە چوڭقۇرلۇق دەرىجىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەزمۇنغا قاراپ ھەر خىل بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۇسىتىگە كوپچىلىك ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى تۇزىلىش جەھەتتىن 1 - ۋە 2 - مىسرادا تەبىئەت دۇنياسى ياكى بىرەر پىسخىكىلىق ھالەت ئوبرازلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن 3 - 4 - مىسرادا مەنتىقى جەھەتتىن يۇقۇرىقى مىسرالارغا باغلىنىشلىق بولغان ئاساسى پىكىر ۋە غايە ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

كېيدىم كېپىنەك تونىنى،
گۈلخاندا ياتارمەن دەپ.
ئالدىم يا بىلەن ئوقنى،
دۈشمەننى ئاتارمەن دەپ.

× ×

قىيان كەلدى شاقىراپ،
كوچىلارنى ياقلاپ.
جاننى ئالدى بەگ - بوجاق،
سېلىق بەر دەپ ۋاقىراپ.

قالماقچ قارا بولار،
قانىتى ئالا بولار.
يارىلىق بىۋاپا بولسا،
بېشىڭغا بالا بولار.

× × ×

سۇ كىلىدۇ قاش ئۇستىدە،
ئورکەشلەيدۇ قاش ئۇستىدە.
مەن يارىمنى ئويلاپ - ئويلاپ،
يىغلۇۋەتتىم ئاش ئۇستىدە.

يۇقۇرقى قوشاقلاردا ئوتتۇرىغا قويۇلماقچى بولغان پىكىر كونكرېت ھالەتنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ لىرىكىچانلىقى ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، يۇكسەك لىرىكىزىم بىلەن كىشىلەرنى ئوزىگە جەلپ قىلىۋالىدۇ. ئادەتتىكى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنى بىرەر قېتىم ئاڭلىغان كىشىنىڭ ئېسىدە قالدۇرالمىسىنىڭ سەۋەبىمۇ ئەنە شۇنىڭدا.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ھەممىسى دېگىدەك ئاھاڭغا چۈشىدۇ. شۇنداق بولغاچقا خەلق قوشاقلىرى كوپ ھاللاردا ناخشىغا ئارىلىشىپ كېتىدۇ. ئومۇمەن ناخشا ئېيتقۇچىنىڭ ھەۋىسى، ھېسسىياتى، قوشاقلارنى ئىگەللەش دەرىجىسى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن، ئوزى خالىغان قوشاقلارنى ئوخشاش بولمىغان ئاھاڭلارغا سېلىپ ئېيتىشقا بولىدۇ. بۇنداق خۇسۇسىيەت باشقا خەلقلەرنىڭ قوشاقلىرىدا ئاز تېپىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى تۈرمۇشنى ئىنكاس قىلىش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن لىرىك قوشاقلار ۋە سىۋۇژېتلىق قوشاقلار دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بولۇنىدۇ.

لىرىك قوشاقلار دېگىنىمىز — لىرىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان قوشاقلاردۇر. يەنى خەلق ئاممىسىنىڭ ئىجتىمائى تۈرمۇشقا بولغان ئىچكى ھىس - تۇيغۇسىنى، ئىدىيىسۈى ھېسسىياتىنى ئىپادىلىگەن لىرىك ئوبرازغا ئىگە قوشاقلاردۇر. لىرىك قوشاقلاردا ھىس - تۇيغۇ ئوبرازلاشتۇرىلىدۇ. بۇ خىل ئوبرازلاشتۇرۇشنىڭ ئۇسۇلىمۇ خىلمۇ - خىل بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئاساسى كەيپىياتنى لىرىك قوشاقلار تەشكىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن،
ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى.
كوز يېشىم دەريا بولۇپ،
بېلىقلىرىم يۇتقاي سېنى.

ئەجەپ بىر زامان بولدى،
ئالەم چورگىلەي دەيدۇ.
يۇرەكتىكى زەرداپ سۇ،
قانغا ئورىلەي دەيدۇ.

× × ×

ئارتۇشنىڭ يولى تاشلىق،
تاشلىقتابولۇ تاشلىق.
يازدا ئاپتاپ ي سۇدەك،
ئوتۇپ كېتىدۇ لىق.

كوپلىگەن لىرىك قوشاقلاردا تەبىئەت دۇنياسىنى سۈرەتلەش ئارقىلىق ئاساسىي پىكىر ئىپادىلەنگەن. ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن ھېسسىياتنىڭ ئەكىللىك قىلغانلىغى ئۈچۈن، ئۇ خەلقنىڭ ئورتاق تەلىۋى ۋە ئارزۇ-ئۇمىدىنى ئىپادىلەپ تېخىمۇ زور ئۇمۇملىققا ئىگە بولىدۇ.

بۇ جاھان شۇنداق جاھان.
سەندىن-مەندىن قالغۇسى،
يىتىملارنىڭ ئاھ-زارى
باي گېلىدىن ئالغۇسى.

ئېيتسا-ئېيتسا تۈگىمەس،
تارتسىپ ئوتكەن جەۋرىمىز.
بىر يەرگە بېرىپ قالغان،
بىزنىڭ تاقەت-سەۋرىمىز.

زوركىنىڭ باشىغا چىقسام،
كورۇندى قۇمۇل باغلىرى.
ئاھ ئۇرۇپ قان يىغلىسام،
سىرىلدى سەرۋەك تاغلىرى.

مانا بۇ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ زۇلمەتلىك ئوتمۇش جەمىيەتكە بولغان ئىسيانكارلىق روھى ۋە ئازاتلىققا بولغان ئارزۇ-ئۇمىدىنىڭ ئوبرازلىق كورۇنىشىدۇر.

لىرىك قوشاقلاردا ئىپادىلەنگەن لىرىك تۇيغۇ كوپ هاللاردا رىياللىقتىكى شەيئىلەر ۋە كىشىلەرنىڭ تەقدىرى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن بولۇپ، مەلۇم ۋەقە ۋە پېرسۇناژ تەقدىرىنىڭ بەلگىلىك هايات كارتىنىسى ئاساسىغا قۇرۇلغان.

سىيۇژىتلىق قوشاقلارنىڭ خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇنىڭدا شېئىرى يول بىلەن كونكرېت ۋەقە ۋە پېرسۇناژ تەسۋىرلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ئومۇمەن بىر ۋەقەلىك ۋە كونكرېت پېرسۇناژ ئوبرازى بار. لېكىن سىيۇژىتلىق قوشاقلارمۇ لىرىك قوشاقلار ئاساسىدا تەرەققى قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدىمۇ لىرىك ئامىل بولىدۇ. سىيۇژىتلىق قوشاقلار كونكرېت تۇرمۇش ۋەقەلىگى ئارقىلىق رىياللىقنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، كوپ هاللاردا بۇنداق قوشاقلارنى ئاتاغلىق خەلق قوشاقچىلىرى ئىجات قىلىدۇ ھەمدە ئۇلار تەرىپىدىن ساقلاپ قېلىنىدۇ. خەلقنىڭ سىيۇژىتلىق قوشاقلىرى كوپرەك هەجۋى خاراكتىر ئالغان بولۇپ، قۇرۇلىشى پۈختا ۋە قىزىقارلىق تۈزىلىدۇ.

سىيۇژىتلىق قوشاقلارنىڭ كوپچىلىگىنىڭ ئۇزىگە خاس ئاهاڭى بولۇپ، ئۇ مەددالىق ئەدەبىياتنىڭ بىر مەزمۇننى تەشكىل قىلىدۇ. سىيۇژىتلىق قوشاقلارنى خەلق داستانلىرىنىڭ باشلىنىشى ۋە ئۇنىڭ دەسلەپكى شەكلى دېيىش مۇمكىن.

2 - ناخشىلار (غەزەل)—خەلق ناخشىلىرى خەلق قوشاقلىرىنىڭ مۇهىم تەركىۋى قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭ قوشاقلاردىن ئاساسىي پەرقى شۇكى، خەلق ناخشىلىرى بىر پۈتۈن ئىدىيىۋى مەزمۇننى ئىپادىلىگەندىن تاشقىرى ئۇزىگە خاس ئاهاڭغا ئىگە.

ئۇيغۇر خەلقى ناخشا - ئۇسۇلغا باي بولغانلىقى بىلەن مەشهۇر. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللى ئەنئەنىسى بويىچە ناخشىسىز ئۇتكەن هاياتنى تىرىكلىك هىساپلىمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قېرى - ياش، ئەر - ئايال دىگىدەك خوشال بولغان چاغلىرىدىمۇ، خاپىلىق ۋە قايغۇغا چۆمگەن چاغلىرىدىمۇ ناخشا ئېيتمىشپ، ئۇزلىرىنىڭ هىس - تۇيغۇسىنى ۋە كەيپىياتىنى ئىزهار قىلىشىدۇ. ئومۇمەن ناخشا ئېيتىش ئۇلارنىڭ مەنىۋى هاياتىنىڭ ئەڭ مۇهىم مەزمۇنلىرىدىن بىرىدۇر.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشى ۋە ئارزۇ - ئۇمىدىنىڭ مۇزىكىلىق ئىنكاسى سۈپىتىدە خەلقنىڭ تۇرمۇشى بىلەن زىچ باغلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق ناخشىلىرىنىڭ شەكلى خىلمۇ - خىل بولۇپلا قالماي، بەلكى قويۇق مىللى ئالاهىدىلىككە ۋە يەرلىك پۇراقتا ئىگە.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ئۇزىنىڭ شەكىللىنىش، رىۋاجلىنىش دەۋرىدىن تارتىپ كىشىلىك تۇرمۇشقا چوڭقۇر سىڭىپ، ئومۇرگە ئايرىلماس هەمرا ۋە نەسىلدىن - نەسىلگە مىراس بولۇپ داۋام قىلىپ كەلدى ۋە كەلمەكتە.

خەلق ناخشىلىرى سوز سەنئىتى بىلەن مۇزىكا سەنئىتىنىڭ بىر گەۋدىسى بولۇپ بىرىكىشىدىن تۇغۇلغان. خەلق ناخشىلىرىدىكى رىتىم ئومۇمەن شۇ خىل ئەمگەك رىتمىنىڭ ئىنكاسىدىن ئىبارەت. مەسىلەن: بىز ئەمگەك ناخشىلىرىنى كوز ئالدىمىزغا كەلتۈرەيلى؛

ئۇنىڭدا سوز سەنئىتى بىلەن مۇزىكا ئوزئارا ماسلاشقان هالدا شۇ ئەمگەك شارائىتىنىڭ ئوزىگە خاس بولغان مەنزىرىسىنى، رىتمىنى ئەكس ئەتتۇرگەن. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «ئومما ناخشىسى»، «خامان ناخشىسى»، «هارۋىكەش ناخشىسى» قاتارلىق ئەمگەك ناخشىلىرى بۇنىڭغا جانلىق مىسال بولالايدۇ.

مەلۇمكى، سەنئەتتىكى ئىپادىلەش ئۇسۇلىنىڭ مۇهىم بىر ئامىلى بولغان رىتىم ۋە ئاھاڭدارلىق ئەسلىدە ئەمگەكنىڭ تەشكىلى قىسمى، ئىنسانلار ئۇنىڭ تەبىئى گۈزەللىگىنى هىس قىلغاندىن كېيىن ئوخشىمىغان ئۇسۇل ۋە شەكىللەر ئارقىلىق ئۇنى سەنئەت يولى بىلەن ئۇمۇملاشتۇردى ۋە قايتا نامايەن قىلدى. شۇنىڭ بىلەن سوز سەنئىتىگە قارىغاندا تېخىمۇ قويۇق ئىستېتىكىلىق سىزىمگە ئىگە بولغان مۇزىكا سەنئىتى بارلىققا كېلىپ، خەلقنىڭ سوز سەنئىتى بىلەن بىرلىشىپ خەلق ناخشىلىرى بولۇپ شەكىللەندى.

خەلق ناخشىلىرى ئىچىدە ئورۇن-ئادەت ناخشىلىرىنىڭ مۇزىكا ۋە ئۇسۇل سەنئىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناهايىتى قويۇق بولۇپ، روشەن هالدىكى مىللىي خاراكتېرگە ئىگە. ئورۇن-ئادەت ناخشىلىرى شۇ خەلقلەرنىڭ مىللىي ئورۇن-ئادەت مۇراسىملىرى — توي-توكۈن، ئۇلۇم-يېتىم قاتارلىق مەرىكىلەرنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلى بىلەن زىچ باغلانغان هالدا، ئوزىگە خاس مۇقىم ئاهاڭغا ئىگە.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ئىچىدىكى «يولەن ناخشىسى»، «يار-يار»، «كوچا ناخشىسى»، «ئەللەي ناخشىسى»، «ئومما ناخشىسى»، «خامان ناخشىسى»، «پادىچىلار ناخشىسى» قاتارلىق ناخشىلارنىڭ هەممىسى شۇ خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاهىدىلىكىلىرىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇش كۈچى ناهايىتى يۇقىرى بولۇپ، بىر ئىككى كوبلىت ناخشا ئارقىلىقلا، ئىجتىمائى ئەهمىيەتكە ئىگە بولغان هادىسىلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ ماهىيىتىنى ئوبرازلىق ۋە چوڭقۇر ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ. مەسىلەن:

مەن ئولەرمەن، مەن ئولەرمەن،
يولدا قويماڭلار مېنى.
يولدا قويساڭلار قويۇڭلار،
چولدە قويماڭلار مېنى.
مەن ئولۇپ تۇبراقتا ياتسام
كىم مېنى ياد ئەيلىسۇن.
دوستلىرىم غەمكىن بولۇپ
دۇشمەنلىرىم شات ئەيلىسۇن

(«مەن ئولەرمەن» ناخشىسىدىن)

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ شەكلىمۇ خىلمۇ-خىل. خەلق ناخشىلىرىدا قوشاق (4مىسرالىق)،

بهيت (ئىككى مسرالىق) شەكلى ئاساسى ئورۇندا تۇرىدۇ. جۈملىدىن تاقماق (چاچما) شەكىلدىكى ناخشىلارمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، «ئالمىخان»، «چىمەنگۈل» قاتارلىق ئىپتىتىش خاراكتېرلىق ناخشىلار تاقماق شەكلىدە تۇزۇلگەن.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ئۇستىدە سوزلىگەندە خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئانىسى بولغان خەلق مۇزىكا قامۇسى — «12 مۇقام»نى ھورمەت بىلەن تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ.

«12 مۇقام» ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ناخشا-ئۇسۇل ۋە مۇزىكا سەنئىتىنىڭ قامۇسى بولۇپلا قالماستىن، شەرق مۇزىكا سەنئىتىدىمۇ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ئۇلۇق ئىجادىيەت. ئۇ، ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئۇزاق زامانلاردىن بۇيانقى جاپا-مۇشەققەتلىك ۋە كۆرەشچان ھاياتىدا ئىجات ئېتىلگەن ناخشا-ئۇسۇل، مۇزىكىسىنىڭ جەۋھىرى بولۇپ، ئۇ جانلىق مۇزىكا ئوبرازى ئارقىلىق ئوتتۇرا قارا ئاخۇ جەمىيەتكە قارشى خەلقنىڭ غەزەپ-نەپرەتلىرىنى، بەخت-سائادەت ئىزدەش يولىدىكى ئارزۇ-غايىسىلىرىنى روشەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

«12 مۇقام» دۇنياغا داڭلىق غايەت چوڭ مۇزىكا غەزىنىسى بولۇپ، جەمئىي 268 ئاھاڭ (نەغمە) دىن ئىبارەت.

«12 مۇقام»دا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللى سەنئەت ئېنېرگىيسى ۋە ئالاھىدىلىگى ئەڭ روشەن ئەكس ئەتكەن بولۇپ، ئۇ شۇ خەلقنىڭ ئىستېتىكىلىق سىزىمىنىڭ مەھسۇلى، باي ۋە خىلمۇ-خىل بولغان ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ يۇرۇشلاشتۇرۇلگەن، سىستېمىلاشتۇرۇلغان مەجمۇئەسىدىن ئىبارەت.

شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر خەلقنىڭ ناخشا-مۇزىكىلىرى «12 مۇقام» نىڭ شەكىللىنىشىگە، سىستېمىلىشىشىغا ناھايىتى زور تۇرتكىلىك رول ئوينىدى. جۈملىدىن، «12 مۇقام» شەكىللەنگەندىن كېيىن ئۇ، ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ تەرەققىياتىغىمۇ زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى، يېڭى خەلق ناخشىلىرى مۇقام ئاھاڭلىرىدىن شاخ چىقىرىپ، دەۋر روھىغا ماس ناخشا-مۇزىكىلار بارلىققا كەلدى. مەسىلەن: «مىزانگۈلۈم» دېگەن خەلق ناخشىسى «ئىراق مۇقامى»دىن ئوزگەرتىپ ئېلىنغان، «ئەرزىم»، «دادەي» ناخشىلىرى «سىگاھ» مۇقامىدىن؛ «ئوينىڭ دەردى بار باللا» ناخشىسى «پەنجىگاھ» مۇقامىدىن، «ئوسمەك» ناخشىسى «چەبىيات» مۇقامىنىڭ داستانىدىن ئوزگەرتىپ ئىشلەنگەن. دېمەك، خەلق ناخشىلىرى ۋە داستانلىرى «12 مۇقام» نىڭ سىستېمىلىشىشىنى ئالغا سۈردى، «12 مۇقام» خەلق ناخشىلىرىنى قايتا گۈللەندۈردى. ئۇ، ئاممىۋىلاشقان، مىسالسىز پۈرىغى كۈچلۈك، ناخشا-مۇزىكا بايلىغى سۈپىتىدە، ئۇيغۇر خەلق ناخشا-مۇزىكا تەرەققىياتىدا غايەت زور رول ئوينىدى ۋە ئوينىماقتا. ئۇيغۇر خەلق كىلاسسىك مۇزىكىسى — «12 مۇقام» ئىلىم ئىزدىنىش ئوبيېكتىغا ئايلانغانلىقى ئۈچۈن، بىز «12 مۇقام» ئۈستىدە تەپسىلى توختالمايمىز.

3 - بېيىتلار — بېيىت ئادەتتە «تاخماق» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بېيىت مۇزىكىغا تەڭكەش قىلىنمايدىغان ئادەتتىكى نۇتۇق ياكى دېكلىماتسىيە شەكلىدە ئېيتىلىدىغان، مىسرا ۋە كوبلىت-

لىرى مۇقىم چەكلىمىگە ئۇچرىمايدىغان مۇئەييەن بىر پىكىر ئىزچىللىقىغا ئىگە قوشاقلاردىن ئىبارەت. بەدىئى قۇرۇلۇشى جەھەتتىن بېيىتلار ئۇزۇنگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولىدۇ. يەنى ئۇ ئادەتتىكى قوشاقلاردەك بۇغۇم، رىتىم، مىسرا تۇزۇلۇشى جەھەتتىن مۇقىملىققا ئىگە ئەمەس. مەسىلەن:

ئىككى تاغنىڭ ئارىسىغا لاله ئۇنۇپتۇ،
لاله بىلەن قىزىل ئالما بىلله پىشىپتۇ.
شۇنچە كىشى ئىچىدە مېنىڭ كوڭلۇم سىزگە چۈشۈپتۇ.

شۇنداق بولىشىغا قارىماي، ئۇ ئىنتايىن قويۇق شېئىرى پۇراقلىق ئىگە بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بېيىتلار ئۇزۇندە مەۋجۇت بولغان يۇكسەك شېئىرى سىزىم ئارقىلىق كىشىلەرنى ئۇزۇنگە قىزغىن جەلىپ قىلىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ يارنىڭ باغلىرىدا
سەبدە گۈلى بىر قۇچاق.
ئۇنىڭ يېنىمغا ئوق تىگىپتۇ
سول يېنىمغا يۇز پىچاق.
يۇز پىچاقنىڭ دەردىنى
بىر پىچاقچە كورمىدىم.
مىڭلارچىسى ئاشىق ماڭا
بىرنى سىنىگەدەك كورمىدىم.

بېيىتلار تۇيۇ - توكۇن مەزگىللىرى ۋە مەشرەپلەردىكى سەنئەت پائالىيەتلىرىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بولغاچقا، ئۇ كوپىنچە ئېيتقۇچى خاراكتېرىدە تۇزۇلىدۇ ۋە بۇ ئېيتقۇچىلار مەزمۇن جەھەتتىن بىر - بىرىگە زىچ باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

— سىرلىق ساندۇق سىرى سىز
پەرىلەرنىڭ بىرى سىز.
ئۇنداي دەيدۇ كوڭلىڭىز
ئەمما قورقۇپ تۇرىسىز.

— سىرلىق ساندۇق سىرى بىز
جۇۋانلارنىڭ پىرى بىز.
ھېچنەرسىدىن قورقمايمىز
يامان ئىشتىن نېرى بىز.

— ياغلىقىڭىز رەڭمۇ - رەڭ
سەل سىلىڭ راق گەپنى دەڭ.

لەۋلىرى سۆزۈك جۈۋان
ئالما بىرەي يېرىپ يەك

— ئالمىڭزنى يىمەيمەن
يىسەم مەيدەم ئاغرىيدۇ.
يار ئۈستىگە يار تۆتسام
يارنىڭ كۆڭلى ئاغرىيدۇ.

بەيتلارنىڭ يەنە بەزىلىرى يومۇرىستىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن:

قارا كوزدەك ئولتۇرغان
كوڭلى ئالا قارا كوز.
سوغاقچىلىق تۇغدۇرغان
ئوتى بالا قارا كوز.
توپ تېرەكنىڭ تۈۋىدە
توپ ئويىنىغان قارا كوز.
ئاندا ـ ساندا گەپ قىلىپ
ئالداپ يۈرگەن قارا كوز.
تومۇر ئوخشاش قوللىرىدىن
پۇل ئوتەمدۇ قارا كوز.
بۇرۇنلىرىنىڭ تۈشۈگىدىن
پېل ئوتەمدۇ قارا كوز.
ھەلەپ يىگەن بۇقىدەك،
پۇشۇلدىمىڭ قارا كوز.
كۆرۈك بولغان توخۇدەك،
كوتۇلدىمىڭ قارا كوز.
مولۇن ئوخشاش ئالايمىڭ،
جىم ئولتۇرۇڭ پالا كوز.
مۇز ياغدۇرماي چىرايلىق،
خوش ئولتۇرۇڭ كالا كوز.

بەيتلار مىسرا، قاپىيە ۋە تۇراق جەھەتلەردىن لېرىك قوشاقلارغا قارىغاندا نىسبەتەن ئەركىنرەك تۈزۈلسىمۇ، لېكىن ئۇ قويۇق مۇزىكىدارلىققا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، بەزى بەيتلار خەلق ناخشىلىرى قاتارىدا كۈيلەنگەن.

مەسىلەن: خەلق ناخشىسى ـ «يارۇ»نىڭ تېكىستى بەيتتىن تەركىپ تاپقان:

ئاي ئالدىمدا، كۈن كەينىمدە
ھەسرەت ئىچىمدە.
چىقماس ئوتنى سېلىپ قويلا
دەردىم ئىچىمدە.
ئىگىز-ئىگىز تاغ بېشىدا
چىراق كۆيەدۇ.
ئۇ كويغەنلەر چىراق ئەمەس
يۈرەك كۆيەدۇ.
ئىگىز-ئىگىز تاغ بېشىدا
قۇرغۇي ئەگىدۇ.
ئۇ ئەگىگەن قۇرغۇي ئەمەس
يارلار ئەگىدۇ.

نەقرات

بىر دانە ئىدىم، مىڭ دانە بولدۇم،
ئەقلى ھۇشۇمدىن يىگانە بولدۇم.
سەندەك قىزىل گۈل، ھەر جايدا بولماس،
ھەر جايدا بولسا سانىڭچە بولماس.
خۇشتارىمەن ساڭا ئامرىغىم، ياردىم دىگەيسەن.

بېيىتلار پەقەت ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىكى ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان بىر شەكىل بولۇپ، ئۇ خەلق ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان. ئۇيغۇر ئەمەگەكچىلىرىنىڭ بەدىئى تەسەۋۋۇرى ۋە تەپەككۇر ئىقتىدارىنى، سەنئەت جەھەتتىكى ماھارىتىنى بولۇپمۇ خەلقنىڭ بېيىتلىرىدىن ئېنىق كورگىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بېيىتلارنىڭ بەدىئى ئىپادىلەش جەھەتتىكى بىر تۈتاش ئالاھىدىلىكلىرىدىن ئۇگىنىش زورۇر.

§ 8 - خەلق قوشاقلىرىنىڭ بەدىئى خۇسۇسىيەتلىرى

ئەمگەكچى خەلق ئامىسى ئەزەلدىن ئەڭ ئۇلۇق رىيالىزىمچى ۋە بۇيۇك رومانتىزىمچىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ شېئىرى ئىجادىيىتى بولغان قوشاقلىرىدىكى خاراكتىرلىك ئالاھىدىلىك شۇكى، ئۇنىڭدا رىيالىزىم بىلەن رومانتىزىم ئوز ئارا ئورگانىك ھالدا بىرلەشكەن. جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىمۇ شۇ خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرىنى، ئازاتلىق ۋە ئەركىنلىككە ئىنتىلىش ئارزۇلىرىنى بىۋاستە ئىپادىلەپ بەرگەن بولۇپ، «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخى»دىن ئىبارەت. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئوتمۇشتە ئىجات قىلغان قوشاقلىرىدا شۇ نەرسە روشەنكى؛ ئۇنىڭدا ئوتمۇش جەمىيەتتىكى كىشىلىك مۇناسىب

ۋەتتىن شەكىللەنگەن رىيال سىنىپى مۇناسىۋەتلەر ئىنتايىن جانلىق ئىپادىلەنگەن؛ مەسىلەن:

ئوتمۇشتىكى دەۋردە
يۇرتنىڭ ئىچى تار ئىدى.
پومىشىكنىڭ ئالدىدا
كەمبەغەللەر خار ئىدى.
دەريا - ئوستەڭ سۈيىگە
مىراپ دېگەن باش ئىكەن.
ئادالەتنى بىلمىگەن
باغرى قارا تاش ئىكەن.

رىيالىزىم بىلەن رومانتىزىم بىرلىكى ئاساسىدا يارىتىلغان خەلق قوشاقلىرى ئەمگەكچىلەر ھاياتىنىڭ، كۈچ - قۇدرىتىنىڭ، ئەقىل - پاراسىتىنىڭ، ئارزۇ - ئۈمىدىنىڭ سەنئەتتىكى ئىپادىسى بولۇش سۈپىتىدە، ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا تارقىلىپ، خەلقنىڭ تەرىپىلەپ كەلدى. سەنئەت جەھەتتە ماركس ئېيتقاندەك: «ھەممىگە گۈزەللىك» كە ئىگە بولۇپ، غايەت زور مەنىۋى كۈچ ھاسىل قىلدى.

خەلق قوشاقلىرى شەھرىيەتنىڭ ئەڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرىنى ئۆزىگە مەركەزلەشتۈرگەن مۇزىكىلىق سوز سەنئىتى بولۇپ، ئۇ ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ يۇكسەك جەۋھىرى ھىساپلىنىدۇ.

ئوبرازلىق تەپەككۇر ئالاھىدە خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان بىر خىل تەپەككۇر شەكلى بولۇپ، ئۇزىگە خاس ئىپادىلەش ۋاستىلىرىغا ئىگە. ئوخشۇتۇش، سىمۋول، جانلاندۇرۇش، مۇبالىغە، سېلىشتۇرۇش، كىنايە، تەمسىل قاتارلىق تەسۋىرى ۋاستىلار خەلق قوشاقلىرىدىكى بەدىئى ئوبرازنى گەۋدىلەندۇرۇشنىڭ ئاساسى ۋاستىسى قىلىنغان بولۇپ، بۇ ئارقىلىق قوشاقلار ئۇز - ئۇزىدىن ھىسسىيات تېمىسىپ تۇرىدىغان بۇلاقتا ئايلانغان. مۇشۇ جەھەتتىن خەلق قوشاقلىرىنى سىمۋوللۇق ئەدەبىيات دەپ ئاتاش ئاشۇرۇپتەكەنلىك بولمايدۇ. ئۇنىڭدىكى ئىجتىمائى پىكىرلەرنىڭ مۇتلەق كوپچىلىگى كىشىنى ئىستېتىك ئۇيغۇغا ئىگە قىلىدىغان سىمۋوللۇق ۋاستىلار ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. بۇنداق ئالاھىدىلىك ھەتتا خەلق قوشاقلىرىنىڭ كومپازىتسىيە ئۇزىلىشىدىمۇ ئۇزىنىڭ ئىپادىسىنى تاپقان، مەسىلەن: ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنى ئالساق، بىر كوبلىت قوشاقنىڭ دەسلەپكى ئىككى مىسراسىدا تەبىئەت مەنزىرىسى ياكى باشقا بىر ھالەت تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، ئۇ كېيىنكى مىسرالاردا بايان قىلىنماقچى بولغان تۈپ مەقسەتنىڭ سىمۋوللۇق ئىپادىسى ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن:

ھاۋانى تۇمان باستى،
ئاينى كورگىلى بولماس.

كوللۇمگه گۈمان چۈشتى،
يارنى سويگىلى بولماس.

قاپ - قارا بوران كېلىپ،
توزۇتتى گۈلنىڭ بەرگىنى.
كىمگە ئېيتىپ، كىمگە يىغلاي،
بىۋاپا يار دەردىنى.

خەلق قوشاقلىرىدا سىمۇۋوللۇق ئېپادىلەش ئۇسۇلى بىلەن بىر قاتاردا يەنە، ئەڭ كۆپ قوللىنىدىغان بەدىئى ۋاستىلارنىڭ بىرى ئوخشۇتۇشتۇر. ئوخشۇتۇش خەلق قوشاقلىرىنىڭ چوڭقۇر شېئىرى ھېسسىياتقا، جانلىقلىق ۋە كونكرېتلىققا، ئىخچاملىق ۋە گۈزەللىككە ئىگە قىلىدۇ؛ مەسىلەن:

تاغدىكى بەرگى قىياقتەك،
قاشلىرىڭدىن ئورگىلەي.
تەلمۈرۈپ تۇرغان كىيىكتەك،
كۆزلىرىڭدىن ئورگىلەي.

ئايكەن دېسەم ئاي خىجىل،
ئاي يۈزۈڭنىڭ ئالدىدا.
يۇلتۇز دېسەم كۆزۈڭنى.
يۇلتۇز موكتى دالدىغا.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىكى ئوخشۇتۇلغۇچى نەرسە بىلەن ئوخشىغۇچى نەرسە ئوتتۇرىسىدا بەلگىلىك خۇسۇسىيەت جەھەتتە ئوخشاشلىق بولىدۇ. گەرچە بەزىلىرىدە ئوخشاشلىق بولمىسىمۇ، شۇ خەلقلەرنىڭ ئۆزاق يىللاردىن بۇيانقى ئەنئەنىۋى ئىستېتىك تەسەۋۋۇرىدا بىرلىككە كەلگەن، قىلىپلاشقان مەنىۋى ئوخشاشلىقىدىن شەكىللەنگەن ئوخشۇتۇشلار بولغاچقا، كىشىلەرگە ھېچقاچان غەيرى تۇيۇلمايدۇ. بۇنداق ئوخشۇتۇش شەكلىنى بەدىئى ئەدەبىياتتا مېتافورىلاش دەپ ئاتايمىز.

مەسىلەن: يارنىڭ قىياپىتى بىلەن چىراقنىڭ قىياپىتىدە ئوخشاشلىق يوق، شۇنداق بولسىمۇ يارنى چىراققا، ئۇزىنى پىلەككە ياكى پەرۋانىغا ئوخشۇتۇپ تەسۋىرلەيدىغان ئەھۋاللار مەۋجۇت.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا يەنە مۇبالىغىلاشتۇرۇشمۇ كوپ قوللۇنىلىدۇ، بۇ ئارقىلىق قوشاقلاردىكى ئوبرازلار تېخىمۇ گەۋدىلىنىدۇ، شېئىرى پىكىر تېخىمۇ كۈچىيىدۇ.

يارنى كەپتۇ دېسە،
يۈگرەپ چىقاي باشىم بىلەن.

ياری يۇرگەن كوچىلارنى،
سۇپۇرەي ساچىم بىلەن.
دەرت ئەلەملەر كېلمىدۇ،
ئوغۇل بالىنىڭ باشىغا.
سايدا تۇگمەن چوگىلەيدۇ،
كوزدىن ئاققان ياشىغا.

ئومۇمەن ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا خەلقىمىزنىڭ باي ئىپادىلەش كۈچىگە ئىگە بولغان جانلىق تىلىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشنىڭ ئۇلگىسى يارىتىلغان.

خەلق قوشاقلىرىنىڭ تېل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى سوزلىگەندە، ئۇيغۇر ماقال-تەمسىللىرىنىڭ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىغا ناھايىتى تەبىي سىڭىشكەنلىگىنى ۋە بۇ ئارقىلىق ئۇنىڭدا ئالغا سۈرمەكچى بولغان ئىدىيىۋى مەزمۇننىڭ ئالاھىدە كۈچەيگەنلىگىنى كۆرسىتىپ ئوتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ھەتتا بەزى قوشاقلار بارىكى، ئۇنىسى ھەم قوشاق ھەم ماقال دەپ ئېيتىش مۇمكىن. مەسىلەن:

جاپانى كىم تولا چەكسە،
گوھەرنى شۇ ئالۇر تاشتىن.
گوھەرنى ئالغىچە تاشتىن،
نى سەۋدا ئوتمىدۇ باشتىن.
كىم يامانلىق ئويلىسا،
تاپماس يامانلىقتىن ئامان.
ئۇ يامانىنىڭ ئاپىتى،
يانغاي ئوزىگە شۇ زامان.

بەزى قوشاقلاردا بولسا ماقال-تەمسىللەر ئوزلەشتۈرۈپ ئىشلىتىلگەن؛ مەسىلەن:

دوستلۇرۇم مەندىن زېرىكتى،
دۇشمىنىم سەنمۇ زېرىك.
بىر مىسال باردۇر ئىشەنسەڭ،
تاغ ئارا ياتماس كېپەك.
تەلىيىم بولسا مېنىڭ،
يانغان چىراق ئوچەرمىدى.
ئىشەنگەن چوڭ تاغلىدىن،
كېيىكلىرىم قاچارمىدى.

دىمەك، ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى ماھىر سەنئەتكار سۈپىتىدە ھەر خىل ئىستىلستىك ۋاستىلاردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، ئۇنى ئاڭلىق ھالدا ئىدىيىۋى مەزمۇننى روشەنلەشتۈرۈش ۋە چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان. شۇنىڭ بىلەن خەلق قوشاقلىرى بولۇپمۇ بەدىئىلىك جەھەتتىن بىر مۇنچە ئەۋزەللىككە ئىگە بولۇپ، كىشىنى زوقلاندۇرىدىغان جەلپ قىلارلىق سەنئەتكە ئايلانغان.

خەلق قوشاقلىرى ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ يۈكسەك ئەقىل-پاراسىتى ۋە شېئىرى تەپەككۇرىنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا ئۇزۇلمەي داۋام قىلىپ كېلىشىنىڭ سەۋەبلىرىمۇ ئۇنىڭ بەدىئىلىك جەھەتتە كامالەتكە يەتكەنلىگىدىن ئىبارەت. ئەلۋەتتە، خەلق قوشاقلىرىنىڭ بەدىئى ئالاھىدىلىكلىرى ئۈستىدە توختالغاندا، ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتە، مۇئەييەن دەرىجىدە يەرلىك ئالاھىدىلىكلەرگىمۇ ئىگە بولىدىغانلىغىنى نەزەرگە ئېلىش لازىم.

تىل ئالاھىدىلىگى (يەرلىك شىۋە پەرقلىرى) گىموگىراپىيە ئالاھىدىلىك، ئورۇپ-ئادەت ۋە تۇرمۇش ئالاھىدىلىگى... قاتارلىقلار تۈپەيلىدىن خەلق قوشاقلىرىنىڭ تۇرمۇشنى ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدا بەلگىلىك ئوخشىماسلىقلار پەيدا بولىدۇ. بۇ خىل پەرقلەر كوپرەك خەلق قوشاقلىرىنىڭ تىل ئۇسلۇبى، ئوخشۇتۇش ۋاستىسى ۋە تۈزىلىشىدە روشەن گەۋدىلىنىدۇ.

مەسىلەن: جەنۇبى شىنجاڭ خەلق قوشاقلىرىدا يارنىڭ كۆزىنى بۇلاقتا ئوخشاتسا، شىمالى شىنجاڭنىڭ تاغلىق رايونلىرىدا كۆپۈنچە كېيىكنىڭ كۆزىگە (ئاھۇغا) ئوخشىتىدۇ. ئوخشۇتۇش جەھەتتىكى بۇنداق پەرقلەر شۇ جايلارنىڭ گىموگراپىك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇنداق ئەھۋاللار ھەممە مىللەتلەرنىڭ خەلق قوشاقلىرىدا ئۇچرايدۇ.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە مۇنداق يەرلىك ئالاھىدىلىك لوپنۇر خەلق قوشاقلىرىدا ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ.

لوپنۇرلۇقلار تارىختىن بۇيان تارىم ۋادىسىدا چارۋىچىلىق ۋە بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىغى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ قوشاقلىرىدا كوپرەك دەريا، كوللەرنى نەقىل كەلتۈرۈپ، دەرت-ئەلەم دەستىدە كۆزدىن ئاققان ياشنى دەرياغا، دەريا ئۇستىدىكى كېمىگە ئوخشىتىدۇ.

مەسىلەن:

ئوت كويەدۇ ئىچىمدە،
دەرتنى ئۇزۇم بىلەرمەن.
كۆزۈمدىن ئاققان ياشقا،
كېمە سېلىپ ئوتەرمەن.

غارغالتىغا ① كەلدىم ساڭا بېرىشقا،
بېلىق تۇتۇپ سوغا-سالام قىلىشقا.

① غارغالتا ــ كېمە قويىدىغان جاي.

قىزىلگۈلۈم كويەك ئوتۇك تەپتىدە،
ئازلا قالدىم گۈلخان بولۇپ يېنىشقا.

شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى؛ ھەر قايسى جايلارنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىگى ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىگى شۇ جايلارنىڭ ئوز قوشاقلىرىغا سىڭگەن بولىدۇ.

تىل ۋە شۇ ئالاھىدىلىگى تۇپەيلىدىن قوشاقلاردىكى يەرلىك ئالاھىدىلىكنى قومۇل رايونى ۋە لوپنۇر رايونى ئەتراپىدىكى قوشاقلاردىن نىسبەتەن ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. بولۇپمۇ لوپنۇر تىلى ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىر دىالېكتى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇ لوپنۇر قوشاقلىرىدىمۇ ئوز ئىپادىسىنى تاپقان. مەسىلەن:

يەلپۇنگەن قارا ساچىڭ،
ئايغىر ئاتنى قويروغۇ.
جۇپ دۇگادىن ئايرىغان،
خۇدايىمنى بۇيرۇغۇ.

× × ×

كويۇك ئوتۇ ئوتتى مېنى جېنىمدىن،
چىنالمىدىم سېنى ئېيتقان سوزۇگدىن.

بۇ مىساللاردىن كۆرۈشكە بولىدىكى، لوپنۇر دىالېكتىدا ئىگىلىك كېلىش بىلەن چۈشۈم كېلىش ئوخشاش گىرامماتىكىلىق شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ.

ئويۇلغۇمنى مەھكەم باغلاپ،
چورۇلۇپ ئوتلادىمەن.
راست كېپىڭنى ئېيت ماڭا،
بۇگۈن ماڭماي توختادىمەن.
جانىمنى ئالدىم قولۇمغا،
كىشىدىن قورقمادىمەن.

بۇ مىساللاردا پېئىلنىڭ زامانلىرىمۇ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان.

ئەسكى ئۇيۇ كۆشارنى،
قىلغان ۋەدىسى قانى؟
خاننى يارشى بىلەن،
خاننى سولتانلىرىدەك.
چىقتىلا ئوما قوشتاپ،
قاناتىدا ئەگىتىپ،
تاس كۆيگەن تاموس ئوچاق.
تاموس قولۇڭ يېڭىشپ.

بۇ پارچىلاردىكى «كوشا» (كۆچا، مەھەللە)، «قوشتاپ» (قوشلاپ)، «تاس» (تاز) «ئوجاق» (؟) قاتارلىق سوزلەر قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىن قالغان ئاتالغۇلار بولۇپ ئۇنداق سوزلەر پەقەت لوپنۇر خەلق قوشاقلىرىدىلا ساقلانغان، قومۇل قوشاقلىرىدىمۇ قۇمۇل شىۋىسى گەۋدىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

گۈلەمشۇا گۈلنى كورۈڭ،
بەرگى سايان قايرىلىدۇ.
بەت گۈپا يارنى كورۈڭ،
ئولىمەي تىرىك ئايرىلىدۇ.

× × ×

ئىللىسۇنمۇ ئىللىسۇن،
ئىللىسۇننى تېرىسۇن.
مەن يارىمغا خالتا بەرسەم،
ئىنىلاپ ـ ئىنىلاپ يىغلىسۇن.

× × ×

بۇ باغچىنىڭ بۇ باغچىنىڭ،
كوچە تكىنىسى.
مېنىڭ ياردم ئالەم خەلقىنىڭ،
چىچەككىنىسى.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىگى بولۇپمۇ قوشاقلارنىڭ شەكىلدە بىر قەدەر روشەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ئۇزاق تارىختىن بۇيان شەكىللەنگەن تۇرمۇش ئۇسۇلى ھەمدە ئەدەبىياتنىڭ مەركىت شەكىللىرى، بولۇپمۇ يەرلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان مۇزىكا بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن: جەنۇبى شىنجاڭ ئۇيغۇر قوشاقلىرى ئىچىدە 2 مىسرالىق بەيىت ۋە 4 مىسرالىق يەتتە بوغۇملۇق قوشاقلار كوپرەك سالماقنى ئىگەلىمەيدۇ.

شىمالى شىنجاڭ، بولۇپمۇ ئىلى رايونىدىكى ئۇيغۇرلار ئىچىدە بىر قەدەر مۇقىم مەزمۇن ۋە مۇرەككەپ ئاھاڭلىق ناخشىلار كوپرەك بولۇپ، ئىلى ناخشىلىرىنىڭ ۋەزىن تەرتىۋى 8 + 5 = 13 شەكىلدە بولىدۇ.

مەسىلەن:

سېنىڭ جېنىڭ مېنىڭ جېنىم،
بىر جان ئەمەسمۇ.
سېنىڭ ئۈچۈن مېنىڭ جېنىم،
قۇربان ئەمەسمۇ؟

(«جۇنۇن» ناخشىسىدىن)

قومۇل قوشاقلىرى ئىچىدە قومۇل مەشرەپنىڭ ھەر خىل شەكىللىرىگە ماسلاشقان بەيىتلار ئالاھىدە سالماقنى ئىگەللەيدۇ. ①

مەسىلەن: «دور مۇقامى» دا:

سەم-سەم ئارىلاپ قارلار ياغدى،
تاغلارنى ئارىلاپ.
كۆرەر كۆزۈم كورمەس بولدى،
يولۇڭغا قاراپ.
يارىم سەپەرگە ئاتلانمىتۇ،
مىنگىتى دۆلدۈل.
ئەگىرلەرنى قىزىل ئالما،
چاچلارنى سۇمبۇل.

خەلق قوشاقلىرىنىڭ شەكلى جەھەتتىكى يەرلىك ئالاھىدىلىك لوپنۇر قوشاقلىرىدا تېخىمۇ گەۋدىلىك.

ئاۋۋال تەتە ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە شەكىل جەھەتتىن كۆپرەك ئۇچرايدىغىنى ۋە بىر قەدەر ئومۇملاشقىنى يەتتە بوغۇمدىن تۈزۈلگەن توت مىسرالىق قوشاقلاردىن ئىبارەت. لېكىن لوپنۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە ئاساسى سالماقنى 6 مىسرالىق قوشاقلار ئىگەللەيدۇ، 6 مىسرالىق قوشاقلارنىڭ رېتىم ۋە تۇراقلىرىمۇ پەرقلىق بولۇپ، ئۇ لوپنۇرنىڭ كۈي خۇسۇسىيىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، يەنى لوپنۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ كۈي رېتىمى ۋە مىلودىيە ئۈزگۈرۈشلىرى كوپۇنچە 6 مىسرالىق، ئالماش قاپىتىلىك قوشاقلارغا ماس كەلگەچكە لوپنۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئاساسى كەۋدىسىنى 6 مىسرالىق قوشاقلار تەشكىل قىلغان. مەسىلەن:

كوڭلىتەكى يارىمغا،
چاي بېرىدۇ قايماقلاپ.
يارى يۈرگەن يول بىلەن،
ماڭالمايمەن مايماقلاپ.
قۇچاقلىسام خوپ كومەي،
چىقىپ كەتتىڭ ناياقلاپ.

× × ×

لاچىن بالىسى سايرايدۇ تاغدا،
سەمەر ① كېلىنلار ئوينايلى باغدا.
سەمەر كەلمىسەڭ قاچان كېلىسەن،

① سەمەر — يوشۇرۇن.

ئوتۇم ئىچىگدە كويۇپ بىلمەن.
تارسام كۆدەي ① نامغا ئونمەيسەن،
خىلىگدە يارنى تاپىپ كېلمەن.

لوپنۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە 6 مىسرالىق قوشاقلاردىن باشقا 5 مىسرالىق، 4 مىسرالىق قوشاقلارمۇ خېلى كوپ ئۇچرايدۇ. 5 مىسرالىق قوشاقلارنىڭ تارىخى نىسبەتەن ئۇزۇنراق بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، بۇنداق قوشاقلار ئىپادىلەش ۋاستىلىرى، تىل قۇرۇلمىسى جەھەتلەردىن قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ نۇسخىلىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

مۇز ئاستىمدا كۆن پاتىپ،
ئويۇڭگە كەلدىم ئۇخلىماي.
شۇل ئىچىمدىكى ئارمانىم،
ماختاپ ئاتىڭنى توختاماي.
يار كوزۇڭ خۇمار ئىدى.

يار كوزى خۇمار ئىدى،
كوكسىدىكى تۇمار ئىدى.
بۇلتۇرغى شۇ ئابدالدىكى،
زەپ قىيامەت دۇنيا ئىدى،
چىرايىڭ بولەك جوسۇن ②
... ...

بۇنداق قوشاقلارنىڭ تۇراق ۋە رېتىمى 6 مىسرالىق قوشاقلارنىڭ تۇراق، رېتىمىدىن مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ ھەمدە ھەر بىر كوبلىتنىڭ 4 مىسراسى ئالماش ياكى جۈپ قاپىيىلىشىپ ئاخىرقى 5 - مىسرا شۇ كوپلىتتىكى شېئىرى پىكىرنىڭ خۇلاسىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ئالدىنقى مىسرالارغا قاپىيىلىشىش شەرت قىلىنمايدۇ. ئەمما ئۇنداقلار (ياندۇرۇش) سۈپىتىدە 2 - كوپلىتنىڭ 1 - مىسراسى بولۇپ تەكرارلىنىپ ئالدىنقى كوپلىت بىلەن كېيىنكى كوپلىتلارنىڭ مەزمۇنىنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرىدىغان ھال قىلىق رول ئويناپدۇ.

لوپنۇر قوشاقلىرى ئىچىدىكى 4 مىسرالىق قوشاقلارمۇ باشقا جايلاردىكى 4 مىسرالىق قوشاقلاردىن بوغۇم سانى ۋەزىن، قۇرىلىشى ۋە رېتىمى جەھەتلەردىن پەرقلىنىدۇ.

---

① كۆدەي — قومۇش ② جوسۇن — سوزۇك

ئاينى توساپ بۇلۇت ئېلىپ قاچقاندەك،
خانان تېپىپ ھوسۇلىنى چاچقاندەك.
قىزىلگۈلۈم نەدە توزۇپ يۇرۇيسەن،
كۆزدە ئۇجۇل قاسىرىقىنى ئاچقاندەك.
(«قىزىلگۈلۈم» داستانىدىن)

بۇنداق قوشاقلار قاپىيە جەھەتتىن A A B A شەكلىدە، تۇراق جەھەتتىن 4 + 4 + 3 = 11 شەكلىدە تۇزۇلىدۇ.

ئۇمۇمەن ئالغاندا، بىر پۈتۈن كەۋدە بولغان ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى يۇقۇرقى-دەك ھەر خىل سەۋەبلەر نەتىجىسىدە ئوز ئارا مەلۇم ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن بىر-بىردىن پەرقلىنىدىغان يەرلىك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان. بۇنداق يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرى شەكىللىنىش جەريانى ناھايىتى ئۇزاق تارىخى جەريانلارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇنىڭ تەبىي ۋە ئىجتىمائى سەۋەبلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ مۇھاكىمە قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

بۇنداق ئالاھىدىلىكلەر شۇنى ئىسپاتلايدىكى، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى مەزمۇنىدىن تارتىپ شەكىل، ئۇسلۇپ ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىككە قەدەر ھەقىقەتەن بارچە كۆلەر تەكشى ئېچىلغان ھول ۋە رەڭگارەڭ ژانىردۇر. ئۇنىڭدا خەلق تۇرمۇشىنىڭ بايلىقى، خىلمۇ-خىللىقى، خەلقنىڭ ھەر خىل ئارزۇ-ئۇمىدلىرى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

§ 9 - خەلق قوشاقلىرىنىڭ شەكىل تۇزۇلمىشى

خەلق تۇرمۇشىنىڭ باي ۋە خىلمۇ-خىللىقى، خەلقنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەتكە بولغان ھەۋىسىنىڭ كۈچلۈك تەرەققىياتىدىكى خەلق قوشاقلىرىنى رەڭمۇ-رەڭ بەدىئى شەكىللەرگە ئىگە قىلىدۇ. بىزنىڭ يازما شەجىرىيىتىمىز خەلق قوشاقلىرىدىن ئىبارەت ئەڭ شۇ چەكسىز باي مەنبە ئاساسىدا شەكىللىنىپ، ئۇنىڭ مۇنبەت تۇپرىقىدا ئوسۇپ يېتىلگەن. شۇڭلاشقا خەلق قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇن بولۇپمۇ شەكىل جەھەتتىكى ئىسىل ئەنئەنىلىرىنى ئۇگىنىش ۋە ئۇنىڭدىن ئوزۇقلۇنۇش — شەجەرى ئىجادىيىتىمىزنى بېيىتىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا ئىنتايىن زور ئەھمىيەتكە ئىگە. مەسىلەن: ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئالساق، ۋەزىن تۇرلىرى جەھەتتە بارماق ۋەزىن ھەم ئاروز ۋەزىندىن ئىبارەت ئىككى چوڭ ۋەزىن سېستېمىسىغا مەنسۇپ بولۇپ، ھەر قايسى سېستېمىدا بوغۇم سانىنىڭ ئازكوپ بولۇپ كېلىشى بىلەن ئوخشاش بولمىغان ۋەزىن تۇرلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئوزىگە خاس مىللى شەكلى بولۇپ، باشقا مىللەت خەلق قوشاقلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىك ھىساپلىنىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر قانداق بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ مىللى شەكلى ئالدى بە-

لەن ئۇلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا شەكىللىنىپ چىقىدۇ ۋە شۇ ئاساستا تېخىمۇ مۇكەممەللىشىدۇ، راۋاجلىنىدۇ. لېكىن خەلق قوشاقلىرىنىڭ شەكلى ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان خەلق ئارىسىدا تاللىنىپ ۋە تاۋلىنىپ ئەملىيەتنىڭ تەكرار سىنىقىدىن ئوتكەنلەگى ئۈچۈن ئۇزۇنىڭ نىسبى مۇقىملىغىنى ساقلاپ، ئەڭ كەڭ ئەنئەنىۋىلىككە ئىگە بولىدۇ.

ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ھازىرقى شەكلىدە مەۋجۇت بولغان ۋەزىن ۋە قافىيە ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ مۇنداق مىسالار ئىلگىرى يارىتىلغان قەدىمقى خەلق قوشاقلىرىدا ئۇچرايدىغانلىغى بىزگە ئەنە شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مىللى شەكىلنىڭ مۇنداق ئورتاق ئالامەتلىرىنى تۆۋەندىكى مىساللاردىن تېخىمۇ ئېنىق كۆرىمىز. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە 4 بوغۇملۇق ۋەزىندىن تارتىپ 16 بوغۇملۇق ۋەزىنگىچە بولغان شەكىللەرنى ئۇچرۇتۇشقا بولىدۇ؛

مەسىلەن: 4 بوغۇملۇق ۋەزىن:

ئانا دىسەم ـيلار يامان،
ئاقتى يېشىم، خۇددى چايان،
دادا دىسەم ئوغدا يېتىپ
قايدى بېشىم. تاپتى ھايان.

5 بوغۇملۇق ۋەزىن:

يايرىم كېلىپتۇ، ئورگىلەي پەلەك،
ماڭا ئىرادە، چورگىلەي پەلەك،
سالغان ئوتلىرى كەپ قىلما ئاداش
ئاندىن زىيادە. خىيالىم بولەك.

5 بوغۇملۇق مىسرالاردىن تەركىپ تاپقان قوشاقلارنىڭ ۋەزنى يەگگىل، جۇشقۇنلۇق ۋە ئاھاڭدارلىغى كۈچلۈك بولىدۇ.

6 بوغۇملۇق ۋەزىن:

ۋەزىننىڭ بۇ خىل تۈرى ئەڭ قەدىمقى دەۋرلەرگە مەنسۇپ بولغان خەلق قوشاقلىرىدا كۆپرەك ئۇچرايدۇ:

يالۇن ئانىڭ كوزى،
يەلكىن ئانىڭ ئوزى.
تولۇن ئايىن يۈزى،
يەردى مېنىڭ يۈرەك.

مەزمۇنى:

جادۇ ئۇنىڭ كوزى،
مۇساپىر ئۇ ئوزى.

تولۇن ئايدەك يۇزى،
ياردى يۇرىگىمنى.

7 بوغۇملۇق ۆەزىن:

مەن ئېتىمنى چاپمايمەن،
ئوستەك بويى لوم-لومگە.
ئەجەپ ئىچىم ئاغرىيدۇ،
ئوتۇپ كەتكەن ئومرۇمگە.
رەگمىز چىغدىن سىرتىق،
ئوتتى كۇنلەر غەم بىلەن.
ئوق تىگىپ ياتقان كىيىكتەك،
تولدى كوزلەر نەم بىلەن.

مىسرالىرى 7 بوغۇمدىن تۇزۇلگەن قوشاقلار سان نىسبىتى جەھەتتىن ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئارىسىدا يۇقۇرى سالماققا ئىگە بولۇپ، ناخشا قىلىپ ئېيتىشقا ئەك لايىقلاشقان ۆەزىن تۇرىدۇر.

8 بوغۇملۇق ۆەزىن:

سۇ كېلىدۇ تاش ئۇستىدە،
ئورۇكچىلەيدۇ قاش ئۇستىدە.
سەن يارمىنى ئويلا-ئويلا،
يىغلىۋەتتىم ئاش ئۇستىدە.

9 بوغۇملۇق ۆەزىن:

قىزىل گۇلدەك ساينىڭ بۇلاغى،
زەپ دېنىۋاركەن بولنىڭ يىراغى.

10 بوغۇملۇق ۆەزىن:

يارنىڭ ئىشىكىدا مەستانە بولدۇم،
خەقتىن يوشۇرسام ئاشكارە بولدۇم.
ئاشكارە قىلغان سېنىڭ ئىشىڭدۇر،
مەستانە قىلغان سېنىڭ سوزۇڭدۇر.

مىسرالىرى 10 بوغۇمدىن تەركىپ تاپقان قوشاقلار ماھىيەتتە قوشما ۆەزىنگە تەئەللۇق بولۇپ، 5 بوغۇملۇق ئىككى ۆەزىننىڭ قوشۇلۇشىدىن تەركىپ تاپقان.

11 بوغۇملۇق ۆەزىن:

مېڭىپ-مېڭىپ يېتەلمىدىم تارىمغا،
قانداق چىداي قىزىل گۇلدەك يارىمغا.

كېچىلەردە ئۇيقۇ كەلمەس كوزۇمگە،
قىزىل گۈلۈم سىز يەتكەندە يادىمغا.
(«قىزىل گۈلۈم» داستانىدىن)

12 بوغۇملۇق ۋەزىن:

كەتكەن ئىكەن ئاتام مېنى ساڭا تاشلاپ،
جېنىم ئانا كەتتىڭ مېنى كىمگە تاشلاپ؟
بۇ دۇنيادا ئوتەرمەنمۇ غېرىپ بولۇپ،
يېتىملىكتە كۆڭلۈم كۆلمەي، يىغلاپ قاقشاپ.

13 بوغۇملۇق ۋەزىن:

ئارپا-بۇغداي ساماننى سەلكىن ئايرىيدۇ،
ئۇرۇق تۇققان قېرىنداشتىن ئولۇم ئايرىيدۇ.
يامان يولۋاس يولدا يېتىپ شىرغا يول بەرمەس،
ئاتاسىدىن قارغىش ئالغان ئىلگىرى كەلمەس.

14 بوغۇملۇق ۋەزىن:

ھىجران دەستىدە يىغلاپ ئاقتى كوزۇم قارىقى،
كەتمەس دەرتلىك بېشىمدىن شەمسى جانان پىراقى،
ئارامى جان بولارمۇ ئاشىققا يول يىراقى،
قەمەر شاھدۇر نادامەت، ناله ئەپغان ئىچىدە.
(«قەمەر شاھ ۋە شەمسى جانان» داستانىدىن)

15 بوغۇملۇق ۋەزىن:

بۇلبۇلى بىچارىسەن گۈل ئىشقىدا پەريادى قىل،
ئاشىقى سەرگەشتە بولساڭ ئۇيقۇنى بىدارى قىل.
تىنمايىن شامۇ-سەھەرلەر يىغلاپ تۇرۇپ پەريادى قىل،
يار ئۈچۈن سالدىم ئىمارەت ئىشقى يول ئابادى قىل.
جانىم مولالام بىر زامان شۇل يارىنى ئازادە قىل.
(«غېرىپ-سەنەم» داستانىدىن)

16 بوغۇملۇق ۋەزىن:

(1) باھار بولدى گۈل ئېچىلدى، مىنىڭ گۈلۈم ئېچىلماسمۇ؟
خۇشپۇراقلار خوپ چېچىلدى، ماڭا قەتره چېچىلماسمۇ؟
(«غېرىپ-سەنەم» داستانىدىن)

(2) سەرىق سەبدە تولۇن ئايدەك يۈزىڭگە نۇر يارىشىپتۇ،
سىنىڭ ئوتى-پىراقىڭدا يۈرەككە ئوت تۇتاشىپتۇ.

شۇ ئوتلارنى ئۆزەڭ سالدىڭ خەۋەردار بولمىدىڭ يارىم،
شۇ ئوتلاردا كۆيۈپ ئولسەم شەھىد بولسۇن مىنىڭ جانىم.

يۇقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن مىسالاردىن باشقا، تۇراق ۋە رېتىم جەھەتتىن ئوخشىمايدىغان باشقا شەكىللەرمۇ كوپ ئۇچرايدۇ.

يەنە ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا ئوچرايدىغان مۇنداقمۇ بىر ۋەزىن شەكلى بار بولۇپ، ئۇنىڭدىكى مىسرالارنىڭ ئۆزۈن قىسقىلىغى قوشاقنىڭ ئاساسىي رېتىمغا ھېچقانداق دەخلى يەتكۈزمەيدۇ:

ئوغۇزنامىدە كەپتەر — 5
تاماكۇ سەپسەر — 5
تاماكاڭنى چەكمەيمەن — 7
جورامنى تەپسەر 5

2 - خىلى:

قارا ساچىم يەلپۈنۈپ — 7
قاشىمغا چۈشتى — 5
تۇمەن سەۋداە بالالار — 7
باشىمغا چۈشتى. — 5

(«سېيىت نوچى» داستانىدىن)

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ بۇغۇم سانى ۋە ۋەزىن قۇرۇلىشى جەھەتلەردە يۇقۇرقىلاردىن باشقا يەنە نۇرغۇن شەكىللىرى بار، بىز يۇقۇرىدا پەقەت بىر قەدەر ئۇمۇملاشقان شەكىللەردىن مىسال كەلتۈردۇق، بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدىكى، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى يالغۇز مەزمۇن جەھەتتىن باي بولۇپلا قالماستىن، شەكىل جەھەتتىنمۇ خىلمۇ - خىللىققا ئىگە. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ مىللى شەكىللىرى ھىساپلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ خېلى كوپ بىر قىسمى تۇزۇلۇش جەھەتتىن ئاروۇز ۋەزنى سېستېمىسىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇنىڭدا ۋەزىن تۇرلىرىنى مەيدانغا كەلتۈرىدىغان ئامىل مىسرالاردىكى بوغۇملارنىڭ سانىنىڭ ئاز - كوپلۇگى بولماستىن بەلكى ئۇزۇن ۋە قىسقا بوغۇملارنىڭ نوۋەت بىلەن تەكرارلىنىپ، رېتىم (ۋەزىن) ھاسىل قىلىشىدىن ئىبارەت. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا ئاروۇز ۋەزنىنىڭ بىر قانچە بەھرىلىرى ساقلانغان. تۆۋەندىكى ئۇنىڭ ھەر قايسى تۈرلىرىگە دائىر بىر قانچە مىسالاردىن ئىبارەت:

1 - مىسال

زىمىستان كورمىگەن بۇلبۇل،
باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس.

جاپانى چەكمىگەن ئاشىق،
ۋاپاتىك قەدرىنى بىلمەس.

بۇ قوشاق ئاروز ۋەزنىدىكى رەمەل بەھرىنىڭ «رەمەل مۇسەممەن سالىم» دەپ ئاتىلىدىغان تۈرىگە مەنسۇپتۇر. ۋەزىن سىخىمىسى: پائىلاتۇن، پائىلاتۇن، پائىلاتۇن، پائىلاتۇن.

2 - مىسال:

ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن، ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى،
كوز يېشىم دەريا بولۇپ، بېلىقلىرىم يۇتقاي سېنى.

بۇ قوشاق رەمەل بەھرىنىڭ «رەمەل مۇسەممەن سودۇرە» دەپ ئاتىلىدىغان تۈرىگە مەنسۇپتۇر. ۋەزىن سىخىمىسى: پائىلاتۇن، پائىلاتۇن، پائىلاتۇن، پائىلۇن.

3 - مىسال:

ئەجەپمۇ كەلمەيلىك يايرىم،
يولۇڭغا بارغىدەك بولدۇم.
قولۇمغا قوش پىچاق ئېلىپ،
يۈرەكنى يارغىدەك بولدۇم.

بۇ قوشاق ھەجەز بەھرىگە مەنسۇپتۇر. ۋەزىن سىخىمىسى: مەپائىلۇن، مەپائىلۇن، مەپائىلۇن، مەپائىلۇن.

4 - مىسال:

سۇغا سالسام، سۇ كوتەرمەس مىسقال تومۇرنى،
ئالتۇن بېرىپ ئېلىپ بولماس قالغان كوڭۈلنى.

بۇ قوشاق مەنسۇرە بەھرىنىڭ «مەنسۇرە مۇسەممەن مەتوى مەكفۇى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر تۈرىگە مەنسۇپتۇر. ۋەزىن سىخىمىسى: مۇپتەئىلۇن، مۇپتەئىلۇن، مەپئۇل، پەئىلۇن.

5 - مىسال:

تاغمۇ - تاغلاردىن ئېگىز، ئاغىر بۇلاقنىڭ تاغلىرى،
ئۇستىگە قارلار يېغىپتۇ، ئاستىدا كۆلباغلىرى.

بۇ قوشاق مۇقتەزىپ بەھرىگە مەنسۇپتۇر. ۋەزىن سىخىمىسى: پائىلات، مۇپتەئىلۇن، مۇپتەئىلۇن، مۇپتەئىلۇن.

6 - مىسال:

راۋاپ چالسەم ئوزۇم،
يىغلايدۇ قارا كوزۇم.

ئوز يۇرتتا مۇساپىر مەن،
ئوتمەيدۇ مېنىڭ سوزۇم.

بۇ قوشاق رەجەز بەھرىگە مەنسۇپتۇر. ۋەزىن سىخىمسى: پائىلۇن، مەپائىلۇن، مەپائىلۇن، مەپائىلۇن.

7 - مىسال:

ئاتام بولسا ھىللادىن،
جابدۇقلىرى تىللادىن.
خۇدايىمدىن تىلەيمەن،
مەڭزى قىزىل قىزلادىن.

بۇ قوشاق مۇتەقارىپ بەھرىگە مەنسۇپتۇر. ۋەزىن سىخىمسى: پاي پەئۇلۇن، پاي پەئۇل.

يۇقۇرقىلار، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا كوپ ئۇچرايدىغان بىر قىسىم بەھرىلەرگە مىسال ئورنىدا كورسىتىلدى. يەنىمۇ ئىنچىكىلەپ تەكشۈرگەندە، بۇندىن باشقا بەھرىلەرگە مۇنسۇپ بولغان قوشاقلارنىمۇ ئۇچرۇتۇش مۇمكىن.

× × ×

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ شەكلى ھەم ۋەزىن تۈزۈلىشىدە يۇقۇرقىلاردىن ئالاھىدىلىكى بولغان چاچما (تاخماق) شەكىلمۇ بار. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئەڭكىن شېئىرلار ئەنە شۇ مەنبەئە ئاساسىدا شەكىللەنگەن. قوشاقلارنىڭ بۇ خىل تۈرىدە مىسرالاردىكى بۇغۇم ياكى سوزلەرنىڭ بەلگىلىك تۈراق ھاسىل قىلىشى ئۇنىڭدا ئاھانگدارلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ:

مەسىلەن:

مىنۇبلىپ ئالتە ئايلىق مۇشۇكنى،
ئوۋغا چىقتىم كىيىۋېلىپ كوشۇكنى.
ئۇنىمىگەن چىغ تۇۋىدىن،
تورەلمىگەن توشقان چىقتى.
كەسمىگەن چۇماق بىلەن ئۇرۇۋىدىم،
كولىمىغان ئورىغا چۈشتى.
كوتۇرۇپ ئېلىپ سويىۋىدىم،
ئالتە پاتمان يېغى چىقتى،
يەتتە پاتمان چاۋىسى،
ئالتە ئاي ياز يەپ كېتەلمەي،
ھىلىمۇ بار تەڭ ياتىسى.

خولۇم - خوشنىلار بىلەن يەپ،
يەنە قالدى بىر پارچە.
مەن تارت،
سەن تارت،
ئاغا - ئىنى ئۇچەيلەن،
تەڭ تارت.

.....

بۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئارىسىدا قاپىيەلىك سوزلەردىن قۇرۇلغان نەسرى قوشاقلارنىمۇ ئۇچرىتىمىز، بۇ خىل قوشاقلار ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى نەسرى شېئىرلارنىڭ دەسلەپكى ئۇندۇرمىسىدۇر. مىسال ئۈچۈن سالام خەت شەكلىدە يېزىلغان تۇۋەندىكى نەسرى قوشاقنى كۆرەيلى:

ئەنى جانابى ئىززەتلىك، ئەل ئىچىدە ھورمەتلىك، مېھرى - شەپقەتلىك، قەدىرى - قىممەتلىك، ئاپتاپ تەلئەتلىك، مۇشتىرى سائادەتلىك، ئاشنا قىيامەتلىك، ئەدلى - ئادالەتلىك، سەۋرى قامەتلىك، كورۇشكىلى ئارزۇ بولغان، مۇڭداشقىلى مۇڭلۇق بولغان، قىزىل گۈلدىن بوي ئالغان، كاككۇكتىن خوي ئالغان، كوگلۈمنىڭ پىكرى، دىلىمنىڭ زىكرى، چىشلىرى ئۇنچە، لەۋلىرى غۇنچە، قاشلىرى قىيماق، كوزلىرى بۇلاق، ئارامى باغىمنىڭ گۈلى، چىمەنلەرنىڭ بۇلبۇلى، دەردىمنىڭ داۋاسى، رەنجىمنىڭ شىپاسى، گۈزەل لەرنىڭ رەناسى، ئاقىللارنىڭ داناسى، كوگۈل رىشتى باغلانغان، ھىجران ئوتىدا داغلانغان، كورۈشكە ئىشتىياق بولغان، ئارلىغىمىز يىراق بولغان، كىچە - كۈندۈز تەلەپكار، ئۇشپۇ دەرتكە سەۋەپكار، ئاشىغىم ۋاپادارغا، مەشۇق بۇۋاپادىن سالام.

قاپىيە شەكىللىرى

قاپىيە - قوشاقلاردا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ قاپىيەسى ئىنتايىن مۇكەممەل ۋە گۈزەل تۈزۈلۈشكە ئىگە. كوپىرەك ئۇچرايدىغان قاپىيە شەكىللىرى تۇۋەندىكىلەردىن ئىبارەت.

بىرىنچى شەكلى:

ئېرىقتىكى سۇلارغا،
مىراپ دېگەن باش ئىكەن.
ئادالەتنى بىلمەيدۇ،
كوگلى قارا تاش ئىكەن.

قاپىيە سىخىمىسى

A
B

C

B

بۇ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئەنئەنىلىك قاپىيە شەكلى بولۇپ، تۇرپان قوچۇ ئىدىقۇتلىغىدا دائىر يازما يادىكارلىقلاردا ۋە «قەدىمقى تۇرپان خەلق قوشاقلىرى» ئىچىدە ئۇچرايدۇ. ئۇ ئادەتتە ئەركىن قاپىيە دەپ ئاتىلىدۇ. 6 مىسرالىق كوبلىتلاردىن تۇزۇلگەن قوشاقلاردا بولسا، تاق مىسرالىرى (1 - 3 - 5 - مىسرالىرى) ئاق قالدۇرۇلۇپ، جۈپ مىسرالىرى (2 - 4 - 6 -) قاپىيەداش بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

قارا چاچنى تالقىتاي،
سايە بولسۇن يۈلۈگىگا.
جېنىمنى قېتىپ بەرەي،
كەتمەن تۇتقان قولۇگىگا.
كىلەرنىنى مەن بىلىمەم،
چىقار ئىدىم يۈلۈگىگا.

قاپىيە سىخىمىسى

A
B
C
B
D
B

ئىككىنچى شەكلى:

چىراقنى چىراق دەگىلار،
كويگەننى پىراق دەگىلار.
ۋاپا قىلمىغان يارنى،
كوگۈلدىن پىراق دەگىلار.

قاپىيە سىخىمىسى

A
A
B
A

بۇنىڭدا 4 مىسرالىق كوبلىتلاردىكى 3 - مىسرا تاق قالدۇرۇلۇپ، 1 - ، 2 - ، 4 - مىسرالىرى قاپىيەداش بولۇپ كېلىدۇ. بۇنداق قاپىيە شەكلىنى ئادەتتە ئۇچ قاپىيە دەپ ئاتايمىز.

ئۇچىنچى شەكلى:

ياردىم كەتتى يىراقتا،
قارىسام كوزۇم يەتمەس.
مىنى قويدى يىراقتا،
قىچقارسام ئۇنۇم يەتمەس.

يا كى:

قىزىل ئالما قىزارغاندەك،
قىزىل يۈزلۈكۈم ياردىم.
ناۋات بىلەن سۇغارغاندەك،
شىرىن سوزلۈكۈم ياردىم.

قاپىيىلەش سىخىمىسى

A
B
A
B

بۇ ئالماش قاپىيە دەپ ئاتىلىپ، 1 - مىسرا بىلەن 3 - مىسرا، 2 - مىسرا بىلەن 4 - مىسرا قاپىيەداش بولۇپ كېلىدۇ.

4 - شەكلى:

قوغلاپ چىققان چىرىكنىڭ
مىنگەن ئاتلىرى قاشقا.
چىرىك ئاتىدۇ تاشقا،
سادىر ئاتىدۇ باشقا.

قاپىيىلەش سىخىمىسى

A
B
B
B

بۇنىڭدا 1 - مىسرا ئاق قالدۇرۇلۇپ 2 - ، 3 - ، 4 - مىسرالىرى قاپىيەلىشىپ كېلىدۇ.

5 - شەكلى:

غىرىپتۇر مېنىڭ باشىم،
كوزۇمدىن ئاقار ياشىم.

يوقتۇر مېنىڭ يولداشىم،
يېقىن قوۋمى - قېرىندىشىم.

قاپىيە سىخىمىسى:

A
A
A
A

بۇ ئۈدا قاپىيە دەپ ئاتىلىپ، ھەر بىر كوبلېتتىكى بارلىق مىسرالار تۇتاش قاپىيەلىشىدۇ.

6 - شەكلى:

ئاتىسىدىن يېتىم قالغان،
ئانىسىدىن يېتىم قالغان.
يېتىم قالغاندا مەن ئالغان.
ھېممىدە ئاتلىق ئامان بارمۇ؟

قاپىيە سىخىمىسى:

A
A
A
B

بۇمۇ ئۈدا قاپىيەنىڭ بىر خىل تۈرى بولۇپ، 1 - ، 2 - ، 3 - مىسرالىرى ئوز ئارا قاپىيەلىشىدۇ. ئاخىرقى مىسرانىڭ قاپىيەسى باشقا مىسرالارنىڭ قاپىيەسىگە بېقىنمايۇ. يۇقۇرقى مىسرالارنىڭ خۇلاسىسى سۇپىتىدە ئوز ئالدىغا مۇستەقىل تۇرىدۇ.

7 - شەكلى:

قارا دەيدۇ، قارا دەيدۇ، قارا مەندە يوق،
قارامۇقنىڭ قاسىغىدەك گۈنا مەندە يوق.

قاپىيە سىخىمىسى:

A
A

بۇ جۇپ قاپىيە دەپ ئاتىلىپ، ئىككى مىسرانىڭ شېئىرلارنىڭ ئوز ئارا قاپىيەداش لىقىدىن ئىبارەت. بۇ خىل قاپىيەدىكى قوشاقلار بېيت دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ تولۇق ۋە مۇكەممەل قاپىيەلىك تۈزۈلۈشكە ئىگە بولغانلىقتىن، تەبىئى ئاھاڭدارلىق شەكىللىنىپ، بۇ ھال ئۇنى تىز ئېسىتە قالدۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا يالغۇز مىسرالارنىڭ ئاخىرىدىكى سوزلەرنىڭ ئوز ئارا قاپىيىلىشىپ كېلىشىگە ئەھمىيەت بېرىپلا قالماستىن، شۇنداقلا يەنە مىسرالارنىڭ بېشىدىكى سوزلەرنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيەتلىرىدىن پايدىلىنىپ، خىلمۇ-خىل قاپىيە شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىشقىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن. بۇنداق قاپىيە شەكىللىرىنى ئادەتتە «باش قاپىيە» دەپ ئاتايمىز.

باش قاپىيە قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا كوپرەك ئۇچرايدۇ. قەدىمقى شېئىر-قوشاقلاردا مىسرالارنىڭ ئاخىرىدىكى قاپىيىگە قاراپ كوبلىتلارغا ئايرىماستىن، مىسرالارنىڭ بېشىدىكى قاپىيىگە قاراپ كوبلىتلارغا ئايرىغان. چۈنكى بۇ شەكىلدىكى مىسرالارنىڭ بۇغۇم سانىغا مۇقىم ئولچەم قويۇلمىغان. باش قاپىيە كەلتۈرۈش تەلىۋى بىلەن بەزى مىسرالار قىسقا، بەزى مىسرالار ئۇزۇن بولۇپ تۈزۈلگەن. نەتىجىدە ئاياق قاپىيىلەر ئىزچىل ھالدا ماسلىشىپ كەلمەي، پىكىر ئېقىمىغا قاراپ، ھەر خىل تەرتىپتە ماسلاشتۇرۇلغان. ئەگەر مىسرالارنىڭ بېشىدىكى ئوخشاش تاۋۇش بىلەن باشلىنىدىغانلىقىنى كوبلىتلارنى ئايرىشتىكى بىرلىك قىلىپ ئالمىغاندا، ئۇ شەكىل جەھەتتىن ھازىرقى زامان شېئىرىيىتىمىزدىكى ئەركىن شېئىر شەكلىگە پۈتۈنلەي ئوخشاپ قالىدۇ.

دېمەك، باش قاپىيىلىك شېئىرلاردا، ھەر بىر كوبلىت بىرلىك قىلىنىپ ئۇنىڭ مىسرالىرى ئوخشاش سوزۇق تاۋۇش ياكى ئاخىرىغا ئوخشاش سوزۇق تاۋۇش ئولىنىپ كەلگەن ئوخشاش ئۇزۇك تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن سوزلەر بىلەن باشلىنىدۇ. ئىككىنچى كوبلىتقا ئوتكەندە، يەنە ئوز ئالدىغا باشقا تاۋۇشلار بىلەن باشلىنىدۇ.

مەسىلەن:

بەلدە تۇرغان بەش ئون ئوغلان،
...
بەگىم قايدا تەرمۇ ئەركى.
...
بەزەكلىكتە قىزلار قىرقىن،
...
بەتەرمۇ كوڭۈلىن (ئەركى).
...

مەنىسى:

يېنىمدا تۇرغان ئەللىك باتۇر،
بېگىم قايدا دەۋاتامدىكىن؟
بېزەكلىكتىكى خوتۇن-قىزلار،
كوڭۈللىرىنى بۇزۇۋاتامدىكىن؟

بۇ كوبلېتلارنىڭ مىسرالىرى «بە» بىلەن باشلانغان.

بىلىگ بىلىك يا بەگىم،

بىلىگ ساڭا ئەش بولۇر.
...
بىلىگ بىلگەن ئول ئەركە،
...
بىر كۈن دەۋلەت تۆش بولۇر.

مەنسى: بىلىم ئۈگىنىڭ، ئەي بېگىم،
بىلىم سىزگە ھەمرا بولىدۇ.
بىلىم ئۈگەنگەن ئەرگە،
دولەت ئاخر يار بولىدۇ.

بۇ كوبلېتلارنىڭ مىسرالىرى «ب» بىلەن باشلانغان ۋە باشقىلار.

دىمەك، بۇ پاكىتلاردىن، قەدىمقى شېئىرىيىتىمىزدە قافىيە شېئىر مىسرالىرىنىڭ ئاخىر رىددىلا ئەمەس، مۇھىمى شېئىر مىسرالىرىنىڭ بېشىدا بولىدىغانلىقىنى، باش قافىيە مۇتلەق كوپ شېئىر شەكىللىرى ئۇچۇن ئورتاق بولغان بىر مىللى شەكىل ئىكەنلىگىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇ خۇسۇسىيەت قەدىمقى يازما يادىكارلىقلىرىمىزغا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن سىڭىپ كىرگەن ۋە قېلىپلاشقان بولۇپ، بەلكى كېيىنكى دەۋرلەرگىمچە (ھەتتا ھازىرغىچە) ئېغىز ۋە يازما ئەدەبىياتىمىزدا داۋاملىق ساقلىنىپ كەلگەن ۋە كۆچلۈك رول ئويناغان.

مەسىلەن:

قېقىر ئاتىغ كەمشەلىم،
...
قالغان سۆنگۈن جۇمشالىم.
...
فايناپ يانا يۇمشالىم،
...
قاتىغ ياغى يوۋلىسۇن.
...

مەنسى: قىقىراپ ئاتنى سالايلى،
قالقان نەيزە ئۇرايلى.
قاينىپ يەنە يۇمشايلى،
قاتتىق يىغا بوشىسۇن.

(«تۈركى تىللار دىۋانى»)

يەنە مەسىلەن:

قارا - قارا قاشلىرىڭغا،
...
قاتسامچۇ مېنى.
...
قارا قاشىڭ بازاردا
.....
ساتسامچۇ مېنى

قارا قاشنىڭ بازاردا
.....
ئالمسا مېنى،
كىرپىكىڭنى ئوقيا قىلىپ
ئاتساڭچۇ مېنى.

باش قاپىسىيە يەنە، ئۇيغۇر خەلق تېپىشماقلىرى ۋە ماقال-تەمسىللىرىدىمۇ تۇراقلىق شەيئى خۇسۇسىيەتلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە ساقلىنىپ كەلگەن. مەسىلەن:

تەپسەم
...
تەۋرىمەس،
...
گۆمىسەم
...
كۆمۈلمەس
...
كەل-كەل دېسە كەلمەيدۇ
...
كەلمە دېسە كېلىدۇ.
...
بېگىڭگە يەتكىچە
...
بېلىڭ ئوشتىلار.
...
ئىسلىق ئويۇم،
...
ئىسسىق ئويۇم.
...

ۋە باشقىلار.

لېكىن باش قاپىيە شەكلى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ئۇچرىمايدۇ. كىلاسسىك شېئىرىيەتتە ئۇنىڭ ئىزنالىرى بولسىمۇ، لېكىن بۇ مەسىلە ھازىرغىچە تەتقىق قىلىنمىغان.

مەلۇمكى، بەدىئى ئىجادىيەتتە مەزمۇن شەكلىنى بەلگىلەيدۇ. شۇنداقلا شەكلىمۇ پاسسىپ ئەرسە بولماستىن ئوز نوۋىتىدە مەزمۇنغا ئاكتىپ تەسىر كورسىتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ ئىككىسى كونكىرىت ئىجادىيەتتە بىر پۈتۈن ئورگانىك كەۋدە بولۇپ شەكىللىنىدۇ.

خەلق قوشاقلىرى خەلق تۇرمۇشى بىلەن بىۋاستە باغلانغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ شەكلىمۇ شۇ مىللەتنىڭ تۇرمۇش شارائىتى، تىل ئالاھىدىلىكى، مىللى ئالاھىدىلىكى، ئىستېتىك پىكىر قىلىش ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. بۇ ھال خەلق قوشاقلىرى شەكلىنىڭ نىسبى مۇستەقىللىقى ۋە نىسبى مۇقىملىقىنى بەلگىلەيدۇ. شۇڭا خەلق قوشاقلىرىنىڭ بەدىئى ئالاھىدىلىكى ۋە شەكىل ئالاھىدىلىكىنىڭ ۋارىسلىق خاراكتېرى كۈچلۈك بولىدۇ.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەزمونىسى

ئابدۇكېرىم راخمان تۈزگەن

*

شىنجاڭ داشۇي ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنجاڭ داشۇي دەرسلىك بولۇمى تارقاتتۇ
شىنجاڭ داشۇي باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

*

1983 - يىل 2 - ئاي 1 - نەشرى
1983 - يىل 6 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1 — 3,500